

Установа адукацыі
«Акадэмія Міністэрства ўнутраных спраў Рэспублікі Беларусь»

С.Ф. Лапановіч

БЕЖАНСТВА І ЭВАКУАЦЫЯ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ

Ў ГАДЫ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ
І ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВОЙНАЎ

Мінск
Акадэмія МУС
2020

УДК 325.2(476)«1914/1945»
ББК 63.3(4Бел)524 + 63.3(4Бел)622
Л24

Рэкамендавана да друку
на пасяджэнні кафедры тэорыі і гісторыі дзяржавы і права
ўстанова адукацыі «Акадэмія Міністэрства ўнутраных спраў
Рэспублікі Беларусь» (пратакол № 14 ад 26 мая 2020 г.)

Рэцэнзенты:
кафедра гісторыі Беларусі новага і навейшага часу
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта;
прафесар кафедры гісторыі Беларусі і славянскіх народаў
установа адукацыі «Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка», доктар гістарычных навук, прафесар *А.П. Жытко*

ISBN 978-985-576-293-6 © УА «Акадэмія Міністэрства ўнутраных спраў
Рэспублікі Беларусь», 2020

УВОДЗІНЫ

XX стагоддзе было часам шматлікіх канфліктаў і войнаў, дзве з якіх набылі глабальны характар і ўвайшлі ў гісторыю як Першая і Другая сусветныя войны. Галоўнай і ключавой часткай апошняй была Вялікая Айчынная вайна. Такія ўласцівыя ваенным канфліктам з'явы, як бежанства і эвакуацыя, менавіта ў перыяд сусветных войнаў набылі нябачаныя маштабы і сталі налічваць мільёны чалавек.

Сучасная гістарыяграфія разглядае Першую сусветную вайну як адну з важнейшых падзей пачатку XX ст. [265]. Вядучыя дзяржавы свету вырашалі свае праблемы шляхам жорсткай і бескампраміснай вайны, якая стала паваротным пунктам у лёсе мірнага насельніцтва. Жыхары франтавых і прыфрантавых тэрыторый у пошуках вырашання вымушаны былі перасяляцца і шукаць сабе іншы прытулак. Яны становіліся бежанцамі.

Пад бежанцамі ў гады Першай сусветнай вайны разумелі мірнае насельніцтва, якое пад прамым або апасродкаваным уздзеяннем абставін ваеннага часу пакідае (вымушана ці прымусова) месца свайго сталага жыхарства. У той жа час арганізаваны і, па магчымасці, кантраляваны дзяржавай вываз пэўных катэгорый насельніцтва і рознага віду прамысловага, сельскагаспадарчага абсталявання, стратэгічных запасаў, каштоўнасцей прынята лічыць эвакуацыяй. Такія паняцці, як «бежанства» і «эвакуацыя», у розных гістарычных абставінах адрозніваюцца пэўнымі асаблівасцямі, пры гэтым яны маюць агульныя характэрныя рысы, звязаныя з міграцыяй людскіх і перамяшчэннем матэрыяльных рэсурсаў з прыфрантавой ці франтавой мясцовасці ў бяспечныя раёны краіны. У адных абставінах эвакуіраванае насельніцтва становілася агульнай часткай усяго бежанскага руху, у іншых побач з арганізаванай эвакуацыяй разгортвалася стихійнае бежанства. Шэраг даследчыкаў вылучаюць як асобныя катэгорыі бежанцаў дэпартаванае або прымусова (па палітычных, этнічных і рэлігійных матывах) высяленае насельніцтва [405].

Далей, у залежнасці ад ходу баявых дзеянняў (фактару аб'ектыўнага) і дзяржаўнай палітыкі (шмат у чым суб'ектыўнага моманту, які, перш за ўсё, уключае фінансаванне спосабаў перамяшчэння і забеспячэння патрэб першай неабходнасці) у дачыненні як да прымусовага ці вымушанага бежанства, так і эвакуіраванага насельніцтва,

мірныя жыхары могуць накіроўвацца альбо ў больш бяспечныя для пражывання рэгіёны, альбо стыійна перамяшчацца і заставацца ў небяспечных раёнах, альбо загінуць.

Напярэдадні Першай сусветнай вайны тэрыторыя Беларусі ў якасці некалькіх заходніх губерняў уваходзіла ў склад Расійскай імперыі. Адзначым, што ў 1914 г. расійскае армейскае кіраўніцтва рыхтавалася да наступальнай і скарацечнай вайны. Генеральны штаб планаваў наступленне супраць войскаў праціўніка з мэтай перанясення баявых дзеянняў на яго тэрыторыю. Акрамя гэтага, расійскае ваеннае кіраўніцтва меркавала, што будучая вайна не можа быць працяглай. Панаванне тэорыі скарацечнай вайны адмоўна паўплывала на падрыхтоўку да яе. Крызіс забеспячэння зброяй, боезапасамі, амуніцыяй назіраўся ўжо ў першыя месяцы вайны [394, 395, 397, 472, 488, 502, 600]. Гэта стала адной з асноўных прычын няўдалых дзеянняў расійскай арміі і яе адступлення ў 1915 г., што, у сваю чаргу, паўплывала на ператварэнне бежанства ў сапраўдную сацыяльную катастрофу. Так характарызавалі масавае бежанства сучаснікі тых падзей, у тым ліку прадстаўнікі вышэйшых ваенных і цывільных органаў улады. Генерал В.І. Гурко пісаў: «Людзі, якія ваявалі ў некалькіх войнах і ўдзельнічалі ў шмат якіх крывавах бітвах, казалі мне, што ніякі жах бітвы не можа параўнацца з жудасным відовішчам бясконцага руху насельніцтва, якое не ведае ні мэты свайго падарожжа, ні месца, дзе яно зможа адпачыць, знайсці ежу і прытулак... Толькі Бог ведае, якія пакуты зведалі яны, колькі слёз пралілі, колькі чалавечых жыццяў было прынесена ненасытнаму Малоху вайны» [554, с. 149].

Галоўнакіруючы землеўпарадкаваннем і земляробствам царскага ўрада А.В. Крывашэін папярэджваў аб асаблівай небяспецы бежанства: «З усіх суровых выпрабаванняў вайны рух бежанцаў з'яўляецца найбольш нечаканым, самым сур'ёзным і цяжкавылечным... Хваробы, смутак і жабрацтва рухаюцца разам з бежанцамі ў Расію. Яны ствараюць паніку і знішчаюць усё... Як член Савета Міністраў, я сцвярджаю, што наступная міграцыя насельніцтва прывядзе Расію ў бездань рэвалюцыі» [554, с. 149].

Матэрыяльныя страты і душэўныя перажыванні паставілі бежанцаў на мяжу адчаю, амаль поўнасцю пазбавілі іх дзеяздольнасці. Ператварэнне мірнага насельніцтва ў бежанцаў мела наступствамі частковае разбурэнне сацыяльнай структуры грамадства, былі парушаны сямейныя адносіны і традыцыйныя сувязі. Гэта з'ява непасрэдна закранула сотні тысяч жыхароў нашай краіны, якія самі сталі бежанцамі, і апасродкавана паўплывала амаль на ўсё

насельніцтва, якое жыло побач з імі. У красавіку 1917 г. у адным з перыядычных выданняў былі паведамлены наступныя афіцыйныя звесткі падлічанай колькасці бежанцаў у Расійскай імперыі – больш за 3 млн 110 тыс. чалавек. Вялікія памеры бежанства набыло на тэрыторыі Беларусі. Больш за 1 млн 120 тыс. бежанцаў, якія апынуліся на ўсёй тэрыторыі Расійскай імперыі, былі выхадцамі з Гродзенскай, Мінскай, Магілёўскай, Віленскай і Віцебскай губерняў [160, № 17, с. 8–9]. Прыведзеныя афіцыйныя лічбы далёка не поўныя – пры падліку не ўлічваліся памерлыя ў час высялення і руху людзі, тыя бежанцы, якія знайшлі прытулак у сваякоў ці ўступілі ў шлюб і такім чынам сацыялізаваліся ў новым асяроддзі, а таксама бежанцы, што пражывалі ў прыфрантавой паласе (перапіс насельніцтва тут забаранялі ваенныя ўлады). Некаторыя даследчыкі вызначаюць магчымую колькасць бежанцаў у 5 і нават 7 млн чалавек.

У гады Першай сусветнай вайны ў Расійскай імперыі і Расійскай рэспубліцы ў вырашэнні праблемы бежанства прымалі ўдзел як дзяржаўныя ўстановы і службовыя асобы, так і арганізацыі, што дзейнічалі на грамадскіх і дабрачынных пачатках. З боку цэнтральнай дзяржаўнай улады пра бежанцаў клапаціліся **Міністэрства ўнутраных спраў (МУС)** Расійскай імперыі, Асобая нарада па ўладкаванні бежанцаў, Галоўнаўпаўнаважаныя па ўладкаванні бежанцаў, з боку мясцовых улад – губернскія, павятовыя і гарадскія ўлады. Сярод грамадскіх арганізацый асноўную ролю ў аказанні дапамогі бежанцам на тэрыторыі Беларусі адыгрывалі **Усерасійскі земскі саюз (УЗС), Усерасійскі саюз гарадоў (УСГ)** (аб'яднаная арганізацыя саюзаў атрымала назву **ЗемГор**) і **Камітэт Яе Імператарскай Высокасці Вялікай Князеўны Таццяны Мікалаеўны** (далей – **Таццянінскі камітэт**), а таксама дабрачынныя арганізацыі і таварыствы, заснаваныя на нацыянальных, тэрытарыяльных ці рэлігійных прынцыпах.

Лютаўская, а потым Кастрычніцкая рэвалюцыі 1917 г. поўнасцю змянілі грамадскі і дзяржаўны лад на тэрыторыі Беларусі, і разам з наступнай Грамадзянскай вайной з яе шматмільённымі ахвярамі адштурхнулі праблему бежанства на «ўскраіну» гістарычнага працэсу. У рамках Савецкай дзяржавы тэрыторыя Беларусі спачатку як Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка Беларусь знаходзілася ў саюзе з РСФСР (гэта дэ-юрэ, а дэ-факта ў складзе Расійскай Рэспублікі), а потым з 1922 г. БССР знаходзілася ў складзе СССР.

Вялікая Айчынная вайна савецкага народа, як ключавая складаючая Другой сусветнай вайны, перш за ўсё разглядаецца і даследуецца як арэна найжорсткіх баявых дзеянняў. Гэта заканамерна, бо менавіта на франтах Вялікай Айчынай вайны вырашаўся лёс

супрацьстаяння нацыскай Германіі і важнейшае значэнне мелі ваенныя кампаніі і ключавыя бітвы. Пры гэтым не варта змяншаць ролю тых савецкіх грамадзян, якія, працуючы ў тыле, забяспечвалі фронт усім неабходным. Больш таго, многія важнейшыя бітвы Другой сусветнай былі не толькі супрацьстаяннем людзей і тэхнікі, але і своеасаблівай бітвай рэсурсаў (напрыклад, бітва за г. Сталінград). Выйграваў той бок, які мог у кароткі тэрмін правесці мабілізацыю і выкарыстаць усю сваю моц, усе рэсурсы. Ключавое значэнне для СССР ва ўмовах раптоўнага нападу мела максімальна хуткая і па магчымасці шырокая эвакуацыя матэрыяльных і людскіх рэсурсаў з заходніх рэгіёнаў СССР, якім пагражала акупацыя праціўнікам, у бяспечныя тылавыя раёны. Пры гэтым агрэсія нацыстаў выклікала і стихійнае бежанства як спробу часткі насельніцтва выратавацца ад жахаў вайны.

Працэс эвакуацыі ў СССР арганізавалі як надзвычайныя органы ўлады, створаныя ў гады вайны – **Дзяржаўны Камітэт Абароны (ДКА)**, Савет па эвакуацыі, Камісія па эвакуацыі, так і вышэйшыя органы кіравання СССР – **Цэнтральны Камітэт (ЦК) Усесаюзнай Камуністычнай партыі бальшавікоў (УКП(б))**, **Савет Народных Камісараў (СНК ці Саўнаркам)**, у складзе якога значную ролю адыгрывалі **Народны камісарыят унутраных спраў (НКУС)** і **Народны камісарыят шляхоў зносін (НКШЗ)**, а таксама органы ўлады БССР – **ЦК і Бюро Камуністычнай партыі бальшавікоў Беларусі (КП(б)Б)**, рэспубліканскі СНК і Цэнтральная эвакуацыйная камісія пры СНК БССР.

У гэтых абставінах савецкаму ўраду мог быць карысным вопыт арганізацыі эвакуацыі часоў Першай сусветнай вайны, аднак, як прызнаваў адзін з членаў Савета па эвакуацыі М.Ф. Дубровін: «... *трэба было своечасова падрыхтаваць абсталяванне прамысловых аб'ектаў да дэмантажы і эвакуацыі, якую прыходзілася часта ажыццяўляць пад артылерыйскім абстрэлам і варожымі бамбардзіроўкамі. Між тым неабходнага вопыту планавання і правядзення гэтак экстрааннага перамяшчэння прадукцыйных сіл з заходніх раёнаў краіны на Усход у нас не было. Памятаю, як па заданні дырэктывы органаў мы спецыяльна шукалі ў архівах і бібліятэках Масквы, у тым ліку ў Дзяржаўнай бібліятэцы імя У.І. Леніна, хоць бы адрывістыя звесткі аб эвакуацыі падчас першай сусветнай вайны, але знайсці амаль нічога не атрымалася. Вопыт набываўся ў ходзе ваенных дзеянняў*» [598, с. 209].

Як і ў выпадку з перыядам Першай сусветнай вайны, вельмі складаным з'яўляецца пытанне аб колькасці бежанцаў і эвакуіраванага насельніцтва з тэрыторыі Беларусі. Лічбы называюцца самыя розныя: ад 0,7 да 1,5 млн чалавек. Лічбы колькасці эвакуіраванага

насельніцтва на ўсёй тэрыторыі СССР вагаюцца ад 12 млн да 25 млн чалавек. Такі роскід лічбаў шмат у чым тлумачыцца менавіта наяўнасцю значнай часткі стихійнага бежанства, падлік якога ўяўляе сабой складаную, а часта і невыканальную задачу. Ужо ў ліпені 1941 г. працу Цэнтральнай эвакуацыйнай камісіі пры СНК БССР крытыкавалі вышэйшыя партыйныя органы якраз за «адсутнасць дакладных дадзеных аб эвакуацыі» [46, с. 27–28]. У маі 1942 г. была падрыхтавана даведка «Аб працы ўрада рэспублікі з 22 чэрвеня 1941 г. па 22 красавіка 1942 г.», у якой паведамлялася, што партыйнымі і дзяржаўнымі органамі БССР была аказана дапамога ў эвакуацыі 1,5 млн чалавек [46, с. 74]. Гэта лічба даволі часта згадваецца ў крыніцах і публікацыях нават у пачатку XXI ст. Але ўжо ў жніўні 1942 г. СНК БССР падкарэктаваў гэтыя дадзеныя і колькасць эвакуіраванага насельніцтва была вызначана ў 700 тыс. чалавек (з агаворкай «... па няпоўных дадзеных»). У 70-х гг. XX ст. вядучы ў савецкі час спецыяліст па эвакуацыі Г.І. Аляхновіч і дэмограф А.А. Ракаў вызначылі колькасць эвакуіраваных з Усходняй Беларусі ў колькасці больш за 900 тыс. чалавек [215].

Па даступных дакументах і публікацыях беларускі даследчык Л. Сугака падлічыў насельніцтва рэспублікі, якое было ахоплена ўлікам у працэсе эвакуацыі, і атрымаў лічбу ў 700–800 тыс. чалавек, якая можа разглядацца ў якасці вядомай колькасці эвакуіраванага насельніцтва з Беларусі [523]. У некаторых публікацыях блізкія лічбы называе беларускі навуковец прафесар Э.Р. Юфе, які вызначае колькасць насельніцтва, эвакуіраванага з БССР у 1941–1943 гг. прыкладна ў 750–780 тыс. чалавек [167, с. 26].

Больш дакладныя звесткі ўтрымліваюцца ў матэрыялах перапісу, праведзенага ў 1942 г. Цэнтральным даведачным бюро пры Саўеце па эвакуацыі ва ўсіх рэгіёнах савецкага тылу, якія яшчэ чакаюць свайго даследавання ў архівах Расійскай Федэрацыі.

Такім чынам, бежанства і эвакуацыя на тэрыторыі Беларусі ў гады Першай сусветнай і Вялікай Айчыннай войнаў закранулі лёсы спачатку мільёнаў падданых Расійскай імперыі, а потым і соцень тысяч грамадзян Савецкага Саюза. Дадзеная манаграфія з'яўляецца першай спробай у айчыннай гістарыяграфіі даследаваць гэтыя з'явы з розных эпох у рамках адной навуковай працы.

У савецкай гістарычнай навуцы амаль не разглядаліся пытанні бежанства перыяду Першай сусветнай вайны і фактычна не праводзіўся навуковы аналіз дзейнасці ў савецкі час дзяржаўных і грамадскіх арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам. Пры даследаванні названага перыяду савецкіх гісторыкаў перш за ўсё

цікавілі рэвалюцыйныя падзеі, а метадалогія ў асноўным грунтавалася на партыйна-класавым прынцыпе, які дыктаваў прыярытэт класавых каштоўнасцей. Таму ў савецкі час праблема становішча мірнага насельніцтва ў перыяд Першай сусветнай вайны даследавалася выключна праз прызму класавых і сацыяльных супярэчнасцей у грамадстве.

Нягледзячы на наяўнасць шматлікіх даследаванняў, якія прысвечаны Другой сусветнай і Вялікай Айчыннай войнам, толькі ў іх некаторай частцы закранаюцца аспекты існавання мірнага насельніцтва ў цэлым і бежанцаў у прыватнасці ў гэты трагічны перыяд. Пытанні эвакуацыі насельніцтва ў пачатковы перыяд Вялікай Айчыннай вайны з'яўляюцца актуальнай гістарычнай праблемай, паколькі гэта з'ява закранула значную частку жыцця грамадства, але не была ў дастатковай меры вывучана ў савецкай гістарыяграфіі. Працэс стыхійнага бежанства, які стаў вынікам уцёкаў мірных жыхароў ад нямецка-фашысцкіх акупантаў, таксама не атрымаў належнай ацэнкі ў савецкі перыяд.

У цяперашні час актуальным з'яўляецца даследаванне сацыяльнай і палітычнай гісторыі на падставе прынцыпаў гістарызму і аб'ектыўнасці. Бачыцца таксама магчымым аналізаваць падзеі і факты, зыходзячы з антрапалагічнага падыходу. Гэта датычыцца і бежанства, і эвакуацыі, якія паўплывалі на стан тагачаснага грамадства, закранулі сацыяльную, эканамічную і духоўную сферы жыцця насельніцтва.

Даследаванне справы аказання дапамогі бежанцам і эвакуіраваным у гады Першай сусветнай і Вялікай Айчыннай войнаў з'яўляецца актуальнай гістарычнай праблемай, паколькі дапамагае ўсебакова і грунтоўна прааналізаваць міграцыйныя рухі на тэрыторыі Беларусі, разгледзець дзяржаўную палітыку ў адносінах да мірнага насельніцтва ў ваенны час, раскрыць напрамкі дзейнасці дзяржаўных устаноў і грамадскіх арганізацый. Актуальнасць даследавання вызначаецца таксама ўплывам наступстваў бежанства перыяду Першай сусветнай вайны, як сацыяльнай катастрофы, на разбурэнне традыцыйных грамадскіх інстытутаў. Апошняя стала важным фактарам наступных рэвалюцыйных падзей.

Даследаванне праблемы бежанства запатрабавана грамадствам і таму, што на сучасным этапе гэта з'ява застаецца вострай гуманітарнай праблемай для ўсёй сусветнай супольнасці [32, 133, 295, 396, 424, 479, 511].

Пры падрыхтоўцы працы ўжываліся такія агульнанавуковыя метады даследавання, як гістарычны і лагічны (індукцыя і дэдукцыя,

аналіз і сінтэз), статычны і дынамічны, апісанне і вымярэнне, а таксама агульнагістарычныя метады: гісторыка-генетычны, гісторыка-параўнальны, гісторыка-тыпалагічны і гісторыка-сістэмны [192].

Аб'ектам даследавання манаграфіі з'яўляюцца міграцыйныя рухі на тэрыторыі Беларусі ў гады Першай сусветнай і Вялікай Айчыннай войнаў. Прадмет даследавання – працэсы бежанства і эвакуацыі ў гады Першай сусветнай і Вялікай Айчыннай войнаў. Разгледжаны таксама дзяржаўная дзейнасць па забеспячэнні патрэб розных катэгорый бежанцаў і аказанне апошнім дабрачыннай дапамогі з боку грамадскіх арганізацый. Пад увагу браліся таксама сацыяльныя і палітычныя адносіны ў грамадстве, якія ўплывалі на стан справы аказання дапамогі бежанцам.

У манаграфіі не разглядаюцца наступствы працэсаў бежанства і эвакуацыі, якія разгортваліся падчас вайны на акупіраванай частцы тэрыторыі Беларусі. Працэсы рээвакуацыі ў дадзенай працы таксама не асвятляюцца.

Храналагічныя рамкі манаграфіі ў асноўным ахопліваюць дзве эпохі: гады Першай сусветнай вайны – з 1914 па канец 1917 г. і пачатковы перыяд Вялікай Айчыннай вайны – 1941 г. Дадазеныя храналагічныя рамкі выбраны па наступных прычынах. Ва ўзгаданыя гады тэрыторыя Беларусі з'яўлялася прыфрантавой і франтавой тэрыторыяй, непасрэдна на якой ці побач з якой разгортваліся баявыя дзеянні. Менавіта ў гэты час памеры бежанства і эвакуацыі вельмі павялічыліся і колькасць бежанцаў налічвала максімальныя лічбы ў гісторыі Беларусі XX ст. Часткова закранаюцца і наступныя гады Вялікай Айчыннай вайны для характарыстыкі дзяржаўнай палітыкі ў справе арганізацыі дапамогі ўжо ў тылавых раёнах СССР, дзе знаходзіліся эвакуіраваныя з БССР грамадзяне. Пры гэтым трэба ўлічваць, што тэрыторыя Беларусі падчас Першай сусветнай і Вялікай Айчыннай войнаў знаходзілася ў складзе розных дзяржаў, якія адрозніваліся грамадскім і палітычным ладам. Расійская імперыя ўступіла ў Першую сусветную вайну ў 1914 г. 3 гэтага часу і да лютага 1917 г. тэрыторыя Беларусі знаходзілася пад уладай расійскага самаўладдзя, а з лютага па кастрычнік 1917 г. – пад кіраўніцтвам Часовага ўрада. У 1941 г. тэрыторыя Беларусі ў якасці Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі знаходзілася ў складзе Саюза Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік.

Дзеля больш шырокага гістарычна-прававога агляду фарміравання і вызначэння паняцця «бежанства» гэты працэс разгледжаны на працягу ўсяго XX ст.

Адзначым, што даты да 1918 г. прыводзяцца па старому стылю.

ТЭАРЭТЫКА-ПАНЯЦІЙНЫЯ І ГІСТАРЫЯГРАФІЧНЫЯ АСНОВЫ ДАСЛЕДАВАННЯ

§ 1. Гісторыка-прававыя аспекты фарміравання паняцця «бежанец» у кантэксце выбранага міжнароднага вопыту аказання дапамогі бежанцам

Праблема бежанства як складаная і шматгранная з’ява прысутнічае і выяўляецца ў розных сферах жыццядзейнасці чалавека грамадства, таму гэтаму паняццю ўласцівы разнастайныя вызначэнні і ацэначныя катэгорыі. Уцёкі людзей ад смерці і гвалту, пошук прытулку і выратавання існуе столькі, колькі чалавецтва вядзе войны і канфлікты, гэта значыць на працягу ўсёй гісторыі. Шмат стагоддзяў – да фарміравання міжнародна-прававых нормаў па абароне пацярпеўшага ад вайны насельніцтва – абарона жыцця, правоў і інтарэсаў бежанцаў не была ўрэгулявана на заканадаўчым узроўні. І хоць асновы міжнароднага права былі закладзены пры правядзенні шэрагу міжнародных канферэнцый яшчэ ў другой палове XIX ст., галоўныя нарматыўныя прававыя акты ў гэтай галіне права былі прыняты толькі ў другой палове XX ст. [35, с. 2–3].

Міжнароднае замацаванне правоў чалавека ў яго сучасным выглядзе пачало фарміравацца толькі пасля заканчэння Другой сусветнай вайны. Асноватворнымі міжнароднымі прававымі актамі ў сферы правоў чалавека стаў Статут **Арганізацыі Аб’яднаных Нацый (ААН)**, які быў прыняты 26 чэрвеня 1945 г. у г. Сан-Францыска (ЗША) [35, с. 45–46], а таксама Усеагульная дэкларацыя правоў чалавека – рэкамендаваны для ўсіх краін – членаў ААН дакумент, прыняты на трэцяй сесіі Генеральнай Асамблеі ААН рэзалюцыяй 217 А (III) («Міжнародны пакт аб правах чалавека») ад 10 снежня 1948 г. Міжнароднае гуманітарнае права разумеюць сёння як сукупнасць канвенцыйных і звычайных нормаў, якія рэгулююць адносіны паміж суб’ектамі міжнароднага права, якія ўдзельнічаюць ва ўзброеным канфлікце і закрануты ім, з нагоды прымянення сродкаў і метадаў

вядзення ўзброенай барацьбы, абароны параненых, хворых, ваенна-палонных і цывільнага насельніцтва, а таксама ўстанаўліваюць адказнасць дзяржаў і асобных асоб за парушэнне гэтых нормаў [35, с. 9].

Падкрэслім, што ў 1910-х гг., калі ў выніку Першай сусветнай вайны колькасць бежанцаў ужо стала налічваць мільёны чалавек, сусветная супольнасць толькі пачынала шукаць шляхі вырашэння бежанскай праблемы. Адным з найважнейшых пытанняў стала юрыдычная абарона гэтай катэгорыі насельніцтва. Як адзначаў супрацоўнік Упраўлення Вярхоўнага камісара ААН па справах бежанцаў П. Нікалаус, няправільна казаць пра XX стагоддзе як пра стагоддзе бежанцаў, аднак правільна называць дваццатае стагоддзе векам міжнароднага права бежанцаў [374].

Адна з першых спроб юрыдычнай ідэнтыфікацыі паняцця «бежанцы» і, увогуле, пошукаў вырашэння гэтай праблемы, была зроблена яшчэ ў Расійскай імперыі (куды ўваходзіла і тэрыторыя Беларусі) непасрэдна ў перыяд Першай сусветнай вайны. На тэрыторыі Расійскай імперыі ў гады Першай сусветнай вайны (у сувязі з увядзеннем ваеннага становішча) ваенным уладам прадастаўлялася права прыняцця надзвычайных мер па забеспячэнні вядзення баявых дзеянняў і па папярэджанні парушэнняў дзяржаўнай бяспекі, грамадскага парадку. Пры адступленні расійскай арміі ў шэрагу выпадкаў ваенныя ўлады палічылі неабходным высыліць і перамясціць мірнае насельніцтва заходніх губерняў з пастаяннага месца жыхарства ўглыб імперыі, у выніку чаго мірныя жыхары ператварыліся ў бежанцаў. У ваенны час таксама ўмовы жыцця на франтавых і прыфрантавых тэрыторыях вымушалі насельніцтва накіроўвацца ў больш бяспечныя раёны Расійскай імперыі.

Адзначым, што ў першы год вайны – да лета 1915 г. бежанства не выклікала вялікай заклапочанасці ўлад Расійскай імперыі, яно разглядалася як уласцівая ваеннаму часу з’ява. Дапамогу асноўнай колькасці бежанцаў аказвалі дабрачынныя грамадскія арганізацыі, у тым ліку і Таццянінскі камітэт. Палажэнне аб Таццянінскім камітэце ад 14 верасня 1914 г. (далей – Палажэнне) можна вызначыць як першы ў Расійскай імперыі афіцыйна зацверджаны дакумент, які датычыўся бежанцаў. Напрямую яны тут не згадваюцца, аднак катэгорыі пацярпеўшага ад вайны насельніцтва, якія названы ў Палажэнні, у наступны час будуць прызнаны ўладамі менавіта як бежанцы. У п. 6 Палажэння ўказвалася, што дабрачыннае таварыства аказвае «часовую дапамогу асобам, якія трапілі ў бядотнае становішча, з прычыны бедстваў, выкліканых ваеннымі абставінамі, у межах іх пастаяннага месца жыхарства, альбо часовага знаходжання, прычым

дапамога гэта распаўсюджваецца як на тых, якія засталіся на месцы свайго жыхарства, так і на тых, якія былі вымушаны пакінуць яго па патрабаванні ўпаўнаважаных улад ці па іншых, звязаных з вайною, прычынах» [136, с. 10–11].

Павелічэнне летам-восенню 1915 г. колькасці бежанцаў да некалькіх мільёнаў чалавек стала нечаканым для цэнтральных і мясцовых цывільных улад Расійскай імперыі і прымусіла органы дзяржаўнай улады звярнуць пільную ўвагу на забеспячэнне патрэб гэтай катэгорыі пацярпеўшых ад вайны. Менавіта Міністэрства ўнутраных спраў, як адказнае за захаванне стабільнасці і парадку ў імперыі, павінна было кіраваць справай уладкавання бежанцаў.

У жніўні 1915 г. законапраект аб бежанцах, які быў падрыхтаваны МУС, перададзены на абмеркаванне ў Дзяржаўную Думу, а потым у Дзяржаўны Савет. У цэлым Дума ўхваліла законапраект МУС, аднак палічыла неабходным удакладніць некаторыя артыкулы. Дзяржаўная Дума прыняла Закон «Аб забеспячэнні патрэб бежанцаў» 14 жніўня, а яго зацвярджэнне імператарам адбылося 30 жніўня 1915 г. Менавіта ў гэтым законе ўпершыню было дадзена вызначэнне паняцця «бежанец». Артыкул 1 абвясчаў, што «бежанцамі прызнаюцца асобы, што пакінулі мясцовасці, якім пагражаў праціўнік або ім ужо занятыя, альбо выселеныя распараджэннем ваенных ці цывільных улад з раёна баявых дзеянняў, і выхадцы з варожых Расіі дзяржаў». Бежанцамі не лічыліся асобы, якія былі высланы пад нагляд паліцыі, а таксама нямецкія і венгерскія падданыя [136, с. 2–3].

У гэтым законе былі прапісаны пэўныя мерапрыемствы па вырашэнню бежанскай праблемы. Такім чынам, дзяржава прызнала бежанцамі частку насельніцтва, якое мы адлюструем у наступных катэгорыях:

- дзяржаўныя чыноўнікі, служачыя, іх сем'і, праваслаўныя святыя, эвакуацыю якіх забяспечвала дзяржава;
- прымусова выселеныя загадамі ваенных і цывільных улад мірныя жыхары, якія складаліся з дзвюх вялікіх груп насельніцтва: дэпартаваныя прадстаўнікі «нядобрадзейных» (з пункту гледжання царскага ўрада) нацыянальнасцей з рускім падданствам – немцы, яўрэі, палякі, галічане і інш.;
- жыхары заходніх губерняў ваеннаабавязанага ўзросту і наогул усё насельніцтва, высяленне якога ўлада палічыла неабходным або патрэбным з нагоды ваеннага часу;
- мірныя жыхары, якія па прычыне блізкасці фронту і звязанымі з гэтым умовамі жыцця вымушана пакінулі свой дом і накіраваліся ва ўнутраныя губерні імперыі.

Само слова «беженец» (рус.), беларускі пераклад «бежанец», як сцвярджаў у адной са сваіх прац рускі філолаг-эмігрант, актыўны дзеяч Жэнеўскай лінгвістычнай школы і ўдзельнік Пражскага лінгвістычнага гуртка С.І. Карцэўскі, было занесена ў рускую мову падчас Руска-турэцкай вайны – так называлі ў Балгарыі тых, хто збег з Македоніі [153, с. 257]. Такім чынам, ён лічыў гэта слова – «беженец» (рус.) – запазычаннем з балгарскай мовы, і тлумачыў яго шырокае распаўсюджанне ўплывам вайны і рэвалюцыі [153, с. 257]. У беларускай мастацкай і частцы навуковай літаратуры таксама нярэдка ўжываецца паняцце «ўцекачы», што мы лічым недакладным тэрмінам, паколькі ён азначае ў асноўным вымушаныя ўцёкі (рус. «бегство») у больш шырокім сэнсе гэтага слова (ўцёкі ад вайны, ад працы, ад праблем). У шэрагу расійскіх навуковых і публіцыстычных прац выкарыстоўваюцца паняцці «высяленцы», «выгнанцы», якія характарызуюць толькі асобную катэгорыю выселенага насельніцтва і таму не павінны выкарыстоўвацца для агульнай назвы ўсіх бежанцаў.

Кастрычніцкая рэвалюцыя 1917 г. і абвясчэнне дыктатуры пралетарыяту ў форме савецкай улады прывяла да ліквідацыі папярэдняй дзяржаўнай і прававой сістэмы. Аднак паколькі савецкай уладзе ў спадчыну ад сусветнай вайны засталіся некалькі мільёнаў бежанцаў, раскіданых па ўсёй краіне, Дэкрэтам СНК РСФСР 27 красавіка 1918 г. была створана сістэма ўстаноў на чале з **Цэнтральнай калегіяй па справах палонных і бежанцаў (Цэнтрапалонбеж)**. Мэта гэтых устаноў – вырашыць задачы па ліквідацыі наступстваў Першай сусветнай вайны, і перш за ўсё па рээвакуацыі ваеннапалонных і бежанцаў. Цэнтральная калегія дзейнічала як самастойная ўстанова, якая ўваходзіла ў склад Народнага камісарыята па ваенных справах.

Адзначым, што 28 студзеня 1919 г. на пасяджэнні СНК РСФСР быў зацверджаны Дэкрэт СНК аб абавязках Цэнтральнай калегіі па справах палонных і бежанцаў у адносінах да бежанцаў, якія падлягаюць рээвакуацыі, у якім удакладнялася, што «пад узгаданымі ў дадзеным дэкрэце бежанцамі разумеюць асоб, якія пакінулі пагражальныя непрыяцелам або ім ужо занятыя мясцовасці, альбо выселеныя распараджэннем ваенных або цывільных улад з раёна ваенных дзеянняў, а таксама выхадцы з дзяржаў, якія былі ў варожых адносінах з Расіяй» [106, с. 327–329]. Фактычна, падпісаны Ул.І. Леніным (Ульянавым) дэкрэт у пытанні вызначэння катэгорый бежанцаў паўтараў асноўныя палажэнні царскага закона ад 30 жніўня 1915 г. «Аб забеспячэнні патрэб бежанцаў» (далей – Закон ад 30 жніўня 1915 г.).

Як удакладняе расійская даследчыца А.С. Шчацініна, у 1919 г. Цэнтральная калегія па справах палонных і бежанцаў, грунтуючыся на вышэйназваным дэкрэце СНК, лічыла бежанцамі: а) асоб, якія пакінулі сваё месца жыхарства з прычыны эвакуацыі дадзенай мясцовасці; б) асоб, выселеных распараджэннем ваенных або цывільных улад з раёна ваенных дзеянняў; в) выхадцаў з дзяржаў, якія былі варожымі ў дачыненні да Расіі; г) былых рускіх ваеннапалонных і салдат дэмабілізаванай арміі, якія пражывалі да вайны ў мясцовасцях, акупіраваных на той перыяд непрыяцелем, калі гэтыя асобы на дадзены момант вызвалены ад ваеннай службы. Галоўнае дапаўненне тычылася былых рускіх ваеннапалонных і салдат, якія дэмабілізаваліся з арміі [595].

24 мая 1919 г. Дэкрэтам СНК РСФСР разглядаемую ўстанову перадалі ў веданне НКУС, калегія якога 17 студзеня 1920 г. прыняла рашэнне аб перайменаванні Цэнтрапалонбежа ў эвакуацыйны аддзел НКУС, а 20 лютага 1920 г. – у **Цэнтральнае ўпраўленне па эвакуацыі насельніцтва (Цэнтраэвак)** НКУС РСФСР. На яго ўскладвалася абслугоўванне ўсіх людскіх масавых перавозак (акрамя ваенных) і выкананне заданняў, раней ускладзеных на Цэнтрапалонбеж [142, с. 108–109].

На погляд расійскага даследчыка М.А. Засыпкіна, аналіз працэсу перадачы Цэнтрапалонбежа з ваеннага ведамства ў веданне НКУС РСФСР дазваляе вылучыць наступныя прычыны. У 1919 г. прыпынялася асноўная праца па рээвакуацыі бежанцаў і абмене палоннымі [141]. Перад Цэнтрапалонбежам (Цэнтраэвакам) ставіліся новыя задачы, якія былі звязаны з забеспячэннем унутраных міграцыйных працэсаў [2]. Дзейнасць мясцовых органаў Цэнтрапалонбежа (Цэнтраэвака) была цесна звязана з дзейнасцю мясцовых Саветаў і выканкамаў. Не апошняю ролю адыграла і тое, што органы НКУС кіравалі органамі камунальнай гаспадаркі. Гэта дазваляла больш эфектыўна вырашаць пытанні размяшчэння, перамяшчэння і абслугоўвання палонных і бежанцаў. Магчыма, мела месца нейкая пераемнасць, – як адзначалася вышэй, і ў гады Першай сусветнай вайны пад кантролем МУС знаходзіліся ўстановы, якія аказвалі дапамогу бежанцам [141].

Была сфарміравана цэнтралізаваная сетка дзяржаўных міграцыйных апаратаў, са строгай іерархічнай падпарадкаванасцю як унутры РСФСР, так і на тэрыторыі саюзных рэспублік УССР і ССРБ. Структурным падраздзяленнем Цэнтраэвака РСФСР у ССРБ быў Белэвак – буйны эвакуацыйны орган на заходняй мяжы па вяртанні бежанцаў і ваеннапалонных з РСФСР, іншых савецкіх рэспублік у

Польшчу і Заходнюю Беларусь (як яе тагачасную частку). Адзначым, што ў адрозненне ад кіравання іншымі звёнамі сістэмы органаў унутраных спраў, кіраўніцтва органамі эвакуацыі насельніцтва, створанымі пры ўрадах савецкіх рэспублік, было цэнтралізавана і падпарадкавана Цэнтраэваку НКУС РСФСР. Яны валодалі адміністрацыйнай і фінансавай аўтаноміяй і лічыліся ўрадавымі органамі РСФСР на тэрыторыях саюзных рэспублік. Белэвак спыніў сваю дзейнасць у канцы 1922 г. [25]. 11 студзеня 1923 г. сумеснай пастановай **Усерасійскага Цэнтральнага Выканаўчага камітэта (УЦВК)** і СНК было абвешчана аб ліквідацыі Цэнтраэвака з 1 студзеня 1923 г.

М.А. Засыпкін лічыць, што нягледзячы на працэсы пастаяннай рэарганізацыі эвакуацыйных органаў, за ўсё перыяд свайго функцыянавання Цэнтраэвак правёў велізарную працу і яго дзейнасць насіла сацыяльны характар. Усяго, па дадзеных Цэнтраэвака, за пяцігадовы перыяд дзейнасці ім было перавезена з РСФСР 6,5 млн бежанцаў, ваеннапалонных і цывільных палонных, а прынята звыш 5 млн грамадзян. Бежанцам, палонным, аптантам (асобам, якія мелі права выбраць іншае грамадзянства), перасяленцам аказваліся шматлікія віды дапамогі ў працэсе іх рээвакуацыі. Гэта дапамагала фарміраваць у бежанцаў і палонных пазітыўнае стаўленне да Савецкай улады [141].

Пры гэтым яшчэ 27 ліпеня 1918 г. СНК выдаў Дэкрэт «Аб ураўноўванні бежанцаў, якія застаюцца ў расійскім грамадзянстве, у дачыненні да падведамнасці з астатнімі грамадзянамі Расійскай Рэспублікі», згодна з якім пастаянныя жыхары тых мясцовасцей Расіі, што акупіраваны варожымі з ёю дзяржавамі або адышлі ад яе па Брэсцкай дамоў, якія з прычыны ваенных дзеянняў пасяліліся на тэрыторыі Расійскай Рэспублікі, вядомыя пад назвай «бежанцы», і якія не заявілі аб выхадзе з расійскага грамадзянства згодна з дэкрэтам ад 13 ліпеня, прыраўноўваюцца ў дачыненні да падведамнасці да астатніх грамадзян Расійскай Рэспублікі.

Такім чынам, на наш погляд, у першыя гады савецкай улады бежанцаў можна ўмоўна падзяліць на дзве групы. Першую складалі былыя жыхары Польшчы, краін Балтыі і іншых тэрыторый былой Расійскай імперыі, дзе не ўсталявалася савецкая ўлада, і якія імкнуліся пакінуць межы савецкай краіны. Другая група бежанцаў – гэта жыхары еўрапейскай часткі былой Расійскай імперыі, якія былі выселены ўглыб краіны, ці засталіся тут на сталае жыхарства, ці хацелі вярнуцца на былое месца жыхарства, але ў межах савецкіх дзяржаў. Зыходзячы з вышэйназванага дэкрэта, бежанцы,

якія апынуліся на розных частках тэрыторыі савецкіх рэспублік і засталіся тут, ніякім асаблівым статусам не валодалі і разглядаліся ўладай як і іншыя савецкія грамадзяне.

Пасля заканчэння Першай сусветнай вайны ў Заходняй Еўропе і іншых частках свету апынуліся мільёны бежанцаў. У гэтых абставінах на міжнародным узроўні (у рамках Лігі Нацый) пачаліся распрацоўка і прыняцце міжнародных актаў па абароне бежанцаў. Асабліва цяжкае становішча было ў бежанцаў з былой Расійскай імперыі. Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі значная частка апошніх не прызналі ўсталяваную ў Расіі савецкую ўладу. Для бальшавіцкага ўрада іх былой гістарычнай радзімы многія бежанцы з разбуранай Расійскай імперыі перш за ўсё былі класавымі ворагамі, і таму новыя ўлады не былі зацікаўлены ў абароне іх інтарэсаў. Самі бежанцы з былой Расійскай імперыі нярэдка выкарыстоўвалі як сінонімы паняцці «бежанец» і «эмігрант», што ўскладняла вызначэнне іх рэальнай колькасці. У складанай сітуацыі былі бежанцы і з іншых «імперый, якія разваліліся», – Асманскай і Аўстра-Венгерскай. Задачу «ліквідацыі бежанства» ўсклалі на Лігу Нацый, былі ўсталяваны часовыя рамкі выканання – да мая 1924 г. [58, с. 115–155].

Ініцыятарам прыцягнення Лігі Нацый да вырашэння бежанскай праблемы стаў **Міжнародны камітэт Чырвонага Крыжа (МКЧК)**, які існаваў з 1863 г. 27 чэрвеня 1921 г. па выніках даклада прадстаўніка Францыі Г. Ганота было прынята рашэнне стварыць пасадку Вярхоўнага камісара па справах рускіх бежанцаў (з умовай, каб ён сам не быў рускім). Прапаноўвалася таксама сабраць канферэнцыю прадстаўнікоў зацікаўленых урадаў [226, с. 135]. У 1921 г. Савет Лігі Нацый склікаў у Жэневе канферэнцыю па пытанні аб бежанцах, затым пастанавіў прызначыць знакамітага нарвежскага папулярнага даследчыка, вучонага, палітычнага і грамадскага дзеяча, гуманіста Фрыццёфа Ведэль-Ярлсберга Нансена (нарв. Fridtjof Wedel-Jarlsberg Nansen) на пасадку Вярхоўнага камісара па справах бежанцаў. Пры гэтым варта адзначыць, што ва ўмовах складанай міжнароднай абстаноўкі міжваеннага перыяду пытанне аб бежанцах мела ў Лізе Нацый другараднае значэнне. Каб Вярхоўны камісарыят па справах рускіх бежанцаў не ператварыўся ў чыста бюракратычную ўстанову, у верасні 1921 г. пры ім стварылі дарадчы камітэт. Туды ўвайшлі прадстаўнікі міжнародных і расійскіх эмігранцкіх дабрачынных арганізацый [226, с. 136].

Упершыню ў міжнародных пагадненнях паняцце «бежанец» з'явілася ў 1922 г., калі 3–5 ліпеня ў Жэневе адбылася канферэн-

цыя прадстаўнікоў урадаў, на якой быў прыняты тэкст сертыфіката для бежанцаў (які атрымаў пазней назву Нансенаўскага пашпарта). На Жэнеўскай канферэнцыі прадстаўнікоў урадаў адным з галоўных пытанняў было становішча рускіх бежанцаў (пад якімі разумелі ўсіх выхадцаў з былой Расійскай імперыі), таму такім прызнаваўся бежанец «рускага паходжання, які не прыняў ніякага іншага падданства». Затым Жэнеўскае міжурадавае пагадненне (Пагадненне аб выдачы пасведчанняў асобы рускім і армянскім бежанцам, аб дапаўненні і ўнясенні змяненняў у Пагадненні ад 5 ліпеня 1922 г. і 31 мая 1924 г.) ад 12 мая 1926 г. удакладніла гэта паняцце [226, с. 135]. У адпаведнасці з п. 2 гэтага пагаднення бежанцам лічылася любая асоба адпаведнага паходжання, якая не карыстаецца або больш не карыстаецца абаронай свайго урада і не набыла іншага грамадзянства [510].

Як падкрэслівае даследчыца Ю.С. Лагадзінская, пэўная роля ў справе навуковай распрацоўкі і юрыдычным замацаванні прававога статусу бежанцаў належала рускім юрыстам, якія апынуліся пасля рэвалюцыі па-за межамі сваёй краіны. Напрыклад, у працы па вызначэнні статусу бежанцаў актыўна ўдзельнічаў Саюз рускай прысяжнай адвакатуры ў Германіі. У прыватнасці, члены гэтага саюза ў 1920–1926 гг. падрыхтавалі і прадставілі па дадзенай праблеме наступныя даклады: І.М. Рабіновіч – «Пра магчымасць прымянення да рускіх эмігрантаў у Нямеччыне дэкрэтаў Савецкай улады» (1920), «Парадак атрымання ў спадчыну для рускіх у Германіі» (1924) і «Спадчына рускіх эмігрантаў» (1926); В.С. Мандэль – «Аб правах рускіх грамадзян за мяжой» (1920); М.А. Таубе – «Аб прававым становішчы эмігрантаў з пункту гледжання міжнароднага права» (1920); О.А. Верт – «Прававыя пытанні рускай эміграцыі ў Нямеччыне» (1922); Я.А. Фалькоўскі – «Аб судовым закладзе і праве беднасці беспадданных па германскіх законах» (1923) і «Ці павінна савецкае права прымяняцца да рускіх эмігрантаў у Нямеччыне» (1924) [226, с. 133–134].

Ф. Нансен надаваў вялікае значэнне менавіта прававой абароне бежанцаў, ён садзейнічаў прыняццю дадатковых мер, накіраваных на забеспячэнне надзейнага прававога статусу бежанцаў у прымаючых краінах [296, с. 24–28].

Пасля смерці Ф. Нансена па рашэнні Лігі Нацый было заснавана Міжнароднае ўпраўленне Нансена па справах бежанцаў у якасці аўтаномнага органа. Кіраўніцтва гэтай арганізацыяй было даручана Савету кіраўнікоў, старшыня якога прызначаўся асамблеяй Лігі Нацый. Упраўленне займалася пытаннямі аказання дапамогі бежанцам і праіснавала да канца 1938 г. [281, с. 10–50].

Далейшае пашырэнне прымянення паняцця «бежанец» да іншых пацярпеўшых ад войнаў і канфліктаў народаў і нацый адбылося падчас міжнароднай канферэнцыі ў Жэневе 28 кастрычніка 1933 г. (падпісана Канвенцыя аб міжнародным статусе бежанцаў).

Як піша П. Нікалаус, у перыяд паміж дзвюма сусветнымі войнамі арганізацыі разглядалі толькі пэўныя катэгорыі бежанцаў, гэта значыць цэлыя выразна акрэсленыя групы. Групавымі крытэрыямі, што выкарыстоўваліся для вызначэння бежанца, з'яўляліся: грамадзянства (ці былое грамадзянства) канкрэтнай краіны і страта дыпламатычнай абароны гэтай краіны (ці краіны пераемніка). Чалавек для атрымання прызнання ў якасці бежанца павінен быў паходзіць з краіны, абумоўленай у канкрэтным мерапрыемстве (Царская Расія, Атаманская Імперыя, Іспанія, Аўстрыя ці Германія), і не мець дыпламатычнай абароны [374]. З блізкіх пазіцый зыходзіць расійскі даследчык Д.В. Іваноў, які таксама лічыць, што пагадненні, якія былі заключаны пад эгідай Лігі Нацый, выкарыстоўвалі групавы або катэгарыяльны падыход. Сэнс апошняга ў тым, што знаходжанне асобы за межамі краіны свайго паходжання і некарыстанне ёй абаронай урада гэтай краіны былі цалкам дастатковымі ўмовамі для прызнання такога чалавека бежанцам. Аднак гэтыя вызначэнні не ўказвалі прычыны і матывы пакідання бежанцамі краіны свайго ранейшага месцажыхарства [150, с. 11–12].

З 1921 па 1939 г. двойчы прадпрымаліся спробы ўнесці ў юрыдычнае азначэнне «бежанец» палітычны крытэрыі. У 1936 г. у г. Бруселі была прынята рэзалюцыя, якая вызначала бежанца як індывіда, «які па прычыне палітычных падзей, якія раптоўна ўзніклі на тэрыторыі дзяржавы яго грамадзянскай прыналежнасці, пакінуў добраахвотна ці не па добрай волі гэту тэрыторыю ... і не прыдбаў новага грамадзянства, і не карыстаецца дыпламатычнай абаронай якой-небудзь іншай дзяржавы». У 1938 г. у Францыі быў заснаваны Міжурадавы камітэт па справах бежанцаў. У 1938 г. у рэзалюцыі аб паўнамоцтвах Міжурадавага камітэта па справах бежанцаў у якасці такіх прызнаваліся асобы, якія вымушана пакінулі краіну свайго паходжання па прычыне сваіх палітычных перакананняў, веравызнання і расавага паходжання. Дадзеныя рэзалюцыі не мелі статусу юрыдычна абавязваючых дакументаў, але зрабілі важны ўклад у фарміраванне міжнародна-прававога вызначэння паняцця «бежанец» [389, с. 10–50].

Савецкі Саюз прадпрымаў як відавочныя, так і скрытыя спробы паўплываць на рашэнне бежанскага пытання ў рамках дзейнасці

Лігі Нацый. Прадстаўнікі СССР У.П. Пацёмкін і Б. Штэйн настойвалі на аб'яднанні ўсіх бежанцаў пад дахам адной установы і ліквідацыі Офіса ім. Нансена ў 1939 г. Фактычна, СССР імкнуўся выключыць катэгорыю рускіх бежанцаў з вядзення Лігі Нацый [58, с. 115–155].

Шэраг даследчыкаў лічаць, што ў перыяд з 1921 па 1939 г. Ліга Нацый у галіне вырашэння бежанскіх праблем апынулася ўсё ж не ў стане выканаць заяўленыя мэты і задачы. Магчымасці Лігі Нацый па аказанні розных відаў дапамогі былі абмежаваныя, таму ўсе дакументы, якія былі распрацаваны арганізацыяй для вырашэння праблем бежанцаў, мелі прынцыповыя недахопы (пагадненні насілі рэкамендацыйны характар і не мелі абавязковай юрыдычнай сілы; не ўжываліся паўсюдна і паслядоўна; канвенцыі былі ратыфікаваны толькі некалькімі дзяржавамі, якія выказалі ў большасці сваёй агаворкі) [485, с. 33–35].

Аднак менавіта пагадненні, якія былі прыняты ў рамках Лігі Нацый, вызначылі тыя тэндэнцыі, якія і сталі асновай дзеючых і цяпер азначэнняў. Адною з такіх тэндэнцый з'явілася паступовае ўдакладненне паняцця «бежанец» у рамках канкрэтных юрыдычных крытэрыяў. Такія крытэрыі папоўнілі прабелы ў паняцці «бежанец», якое замацавана ў папярэдніх пагадненнях і звязана з адсутнасцю ўказанняў на прычыны, якія заахоцілі асобу пакінуць краіну свайго грамадзянства або пастаяннага месца пражывання. Гэта практыка знайшла адлюстраванне ў дакументах, якія былі прыняты пасля Другой сусветнай вайны [389, с. 10–50].

У гады Другой сусветнай вайны пагроза смерці і гвалту зноў выклікала бежанства ў самых розных рэгіёнах свету, але ў большай ступені ў тых, што сталі тэатрам ваенных дзеянняў. Масавае бежанства назіралася ў Заходняй Еўропе, на Балканах, у Ціха-Азіяцкім рэгіёне.

На тэрыторыі СССР і БССР у гады Другой сусветнай вайны назіралася як унутраная, так і знешняя міграцыя. Адносна першай адзначым, што ў перыяд Вялікай Айчыннай вайны з мэтай выратавання ад нацысцкай акупацыі адбывалася перамяшчэнне людскіх і матэрыяльных рэсурсаў у бяспечныя раёны краіны. Пры гэтым у БССР адбываліся як мэтанакіраваная эвакуацыя, так і стихійнае бежанства. Для адлюстравання гэтага працэсу ў афіцыйнай перапісцы ў асноўным выкарыстоўваўся тэрмін «эвакуацыя», прычым яго прымянялі як да працэсу перамяшчэння пэўных катэгорый грамадзян (агульная назва – *эвакуіраванае насельніцтва*), якіх накіроўвалі на Усход, так і да вывазу матэрыяльных рэсурсаў і каштоўнасцей. Пры гэтым у дакладной запісцы аб ходзе эвакуацыі матэрыяльных каштоўнасцей

і часткі насельніцтва з БССР, падрыхтаванай старшынёй СНК БССР І. Былінскай для намесніка старшыні СНК СССР А.М. Касыгіна 20 ліпеня 1941 г., адначасова выкарыстоўваюцца тэрміны «эвакуіраваныя» і «бежанцы». Напрыклад, І. Былінскі дакладаў: «ЦК і СНК БССР арганізавалі ў шэрагу месцаў збірання бежанцаў як на тэрыторыі БССР, так і абласцей РСФСР да 20 кантрольна-прапускных пунктаў, якія і арганізавалі эшаланіраванне эвакуіраваных і аказвалі насельніцтву матэрыяльную дапамогу» [304, спр. 5. арк. 11–12]. На наш погляд, у гады Вялікай Айчыннай вайны для абазначэння ўнутранай міграцыі ў большасці выпадкаў паняцці «эвакуіраваныя грамадзяне» і «бежанцы» выкарыстоўваліся як аналагічныя і азначалі насельніцтва, якое перамясцілася ў тылавыя раёны СССР з-за пагрозы нацысцкай акупацыі.

Як адзначаюць В.В. Варановіч і В.Р. Саматія, на завяршаючым этапе Другой сусветнай вайны перад урадамі антыгітлераўскай кааліцыі востра паўстала пытанне пра лёсы мільёнаў так званых перамешчаных асоб, якія знаходзіліся ў якасці захопленых гітлераўцамі ваеннапалонных або рабочай сілы з розных краін на тэрыторыі Германіі і іншых дзяржаў Еўропы. Падчас акупацыі тэрыторыі БССР нацысты праводзілі масавае, пераважна гвалтоўнае, перамяшчэнне насельніцтва. У ліку катэгорый прымусовых знешніх мігрантаў былі сотні тысяч ваеннапалонных, з якіх шмат загінула ў лагерах, таксама каля 400 тыс. чалавек былі прымусова вывезены з акупіраванай БССР у якасці таннай рабочай сілы (остарбайтары), у канцы вайны ў «Трэцім рэйху» ўзніклі лагеры гвалтоўна вывезеных з акупіраваных (у тым ліку і беларускіх) тэрыторый СССР малалетніх дзяцей [85, с. 67]. Адзначым, што тэрмін «бежанцы» да катэгорыі прымусовых знешніх мігрантаў у СССР практычна не прымяняўся, іх называлі рэпатрыянтамі ці перамешчанымі асобамі.

Сакрэтныя савецка-амерыканскія і савецка-брытанскія пагадненні гарантавалі вяртанне ваеннапалонных і цывільных перамешчаных асоб дзяржаў-саюзнікаў на ўзаемнай аснове. У кастрычніку 1944 г. у СССР было створана Упраўленне ўпаўнаважанага СНК па справах рэпатрыяцыі. Да канца 1945 г. было рэпатрыянавана каля 5 млн савецкіх грамадзян, з якіх 521 тыс. чалавек – беларусы (больш 385 тыс. цывільных асоб і каля 135 тыс. ваеннапалонных). У 1950 г. у БССР было створана Упраўленне перасялення і рэпатрыяцыі пры Савеце Міністраў, на яго былі ўскладзены арганізацыя і забеспячэнне прыёму, размяшчэння і працаўладкавання рэпатрыянтаў, а таксама пераезд, абслугоўванне падчас руху і гаспадарчае ўладкаванне перасяленцаў і бежанцаў, якія вярталіся ў БССР з іншых рэгіёнаў СССР [85, с. 69, 73].

Пасля перамогі над нацысцкай Германіяй паміж былымі саюзнікамі па антыгітлераўскай кааліцыі зноў абвастрыліся палітычныя і ідэалагічныя супярэчнасці, у тым ліку і ў бежанскім пытанні. У савецкага ўрада быў свой погляд на праблему. Так, на сесіі Генеральнай Асамблеі ААН дэлегацыя СССР прапанавала праект рэзалюцыі па пытаннях бежанцаў, у якім, сярод іншага, прапанавалася аказваць дапамогу бежанцам на новым месцы жыхарства толькі са згоды краіны, грамадзянамі якой яны з'яўляюцца, не дазваляць у лагерах бежанцаў прапаганду супраць вяртання на радзіму, а таксама стварыць спецыяльны міжнародны орган па справах бежанцаў [504, с. 65]. У сваю чаргу, менавіта ЗША ў снежні 1946 г. удалося (30 галасамі за, супраць – 5 (СССР, УССР, БССР, Польшча, Югаславія), 18 устрымаліся) на Генеральнай Асамблеі ААН дамагчыся рашэння аб стварэнні пад эгідай ААН **Міжнароднай арганізацыі па справах бежанцаў (МАБ)** (да сярэдзіны 1948 г. яе функцыі па абароне бежанцаў выконвала Падрыхтоўчая камісія па стварэнні МАБ) [85, с. 70].

Д.В. Іваноў падкрэслівае, што пасля заканчэння Другой сусветнай вайны многія дзяржавы імкнуліся мацней палітызаваць паняцце «бежанец», што праявілася, напрыклад, пры распрацоўцы Статута МАБ у 1948 г. [150, с. 11–12]. Згодна з гэтым статутам, тэрмін «бежанец» прымяняецца да «асобы, якая пакінула краіну, грамадзянінам якой яна з'яўляецца, або ранейшае звыклае месца жыхарства, або да асобы, якая знаходзіцца па-за іх межаў і якая незалежна ад таго, захавала яна сваё грамадзянства ці не, належыць да адной з наступных катэгорый: а) ахвяры нацысцкага ці фашысцкага рэжымаў або рэжымаў, якія прымалі ўдзел у Другой сусветнай вайне на баку фашысцкіх рэжымаў, ці ахвяры квіслінгаўскіх або падобных ім рэжымаў, якія дапамагаюць фашысцкім рэжымам у іх барацьбе супраць Аб'яднаных Нацый незалежна ад таго, карыстаюцца яны міжнародным статусам як бежанцы ці не; б) іспанскія рэспубліканцы і іншыя ахвяры фалангісцкага рэжыму ў Іспаніі незалежна ад таго, карыстаюцца яны міжнародным статусам як бежанцы ці не; в) асобы, якія разглядаліся як бежанцы да пачатку Другой сусветнай вайны па прычынах расавага, рэлігійнага ці нацыянальнага характару або з прычыны іх палітычных перакананняў» [550]. Адметная асаблівасць вызначэння паняцця «бежанец» па Статуце МАБ заключалася ў тым, што ён злучыў групы падыход, які выкарыстоўваўся ў папярэдніх пагадненнях пры вызначэнні паняцця «бежанец», і палітычны аспект праблемы бежанцаў [374, с. 11–12].

Як адзначаюць В.В. Варановіч і В.Р. Саматія, СССР галасаваў у ААН супраць Статута МАБ і ў дзейнасці гэтай арганізацыі не

ўдзельнічаў, паколькі лічыў яе інструментам варожай капіталістычнай палітыкі. Дэлегацыі УССР і БССР выказаліся супраць прапанаванага праекта Статута, згодна з якім МАБ павінна была саздзейнічаць перасяленню бежанцаў у краіны, якія не з'яўляюцца краінамі іх паходжання. Пазней, у 1949 г., на 8-й сесіі Эканамічнага і Сацыяльнага Савета ААН (ЭКАСАС) «беларускі прадстаўнік у сваіх выступленнях падкрэсліваў, што МАБ ператварылася ў пасрэдніцкую кантору па вярбоўцы таннай рабочай сілы на цяжкія работы ў капіталістычных краінах, замяніўшы сваю асноўную задачу па рэпатрыяцыі рассяленнем перамешчаных асоб. Сумесна з дэлегацыямі СССР, УССР, Польшчы і Чэхаславакіі дэлегацыя БССР заяўляла, што неадкладнай задачай МАБ з'яўляецца поўнае завяршэнне рэпатрыяцыі бежанцаў на працягу 1949 г. Аднак ЭКАСАС прыняў рэзалюцыю, у адпаведнасці з якой галоўнай задачай МАБ з'яўлялася ўжо не вяртанне людзей на радзіму, а рассяленне іх у іншых краінах. Галоўным аргументам заходняга блока пры галасаванні па гэтай рэзалюцыі было нежаданне бежанцаў вяртацца на радзіму» [85, с. 70]. Як лічыць доктар гістарычных навук УЕ. Снапкоўскі, разыходжанні па праблеме бежанцаў былі выкліканы супрацьлеглымі падыходамі Савецкага Саюза і заходніх дэмакратый да фундаментальных пытанняў аб правах і свабодах чалавека [504, с. 66].

Асноватворны міжнародна-прававы акт у галіне рэгулявання прававога статусу бежанцаў і абароны іх правоў і свабод – Канвенцыя аб статусе бежанцаў – была прынята толькі 28 ліпеня 1951 г. у г. Жэневе. Пратакол 1967 г., які тычыцца статусу бежанцаў, унёс сур'ёзныя змены ў Канвенцыю 1951 г. На рэгіянальным узроўні дзяржавы, якія сутыкнуліся з маштабнымі патокамі бежанцаў, распрацавалі рэгіянальныя міжнародна-прававыя дакументы. У сістэме ААН у 1950 г. было заснавана **Упраўленне Вярхоўнага камісара ААН па справах бежанцаў (УВКБ ААН)**, якое замяніла МАБ, і ў чые абавязкі ўваходзіць аказанне абароны і дапамогі бежанцам ва ўсім свеце [374, с. 2].

Міжнародная супольнасць сутыкнулася з недахопам папярэдніх азначэнняў паняцця «бежанец», які проста факусіраваліся на краіне паходжання і прысутнасці абароны – трэба было вырашаць праблему людзей, якім іх краіна дазваляла вярнуцца, але якія баяліся гэта зрабіць. У Статуце Упраўлення Вярхоўнага камісара ААН па справах бежанцаў, які быў прыняты ў 1950 г., адзначалася, што мандат УВКБ ААН распаўсюджваецца «на ўсіх іншых асоб, якія знаходзяцца па-за

краінай сваёй грамадзянскай прыналежнасці або, калі яны не маюць пэўнага грамадзянства, па-за краінай свайго ранейшага звычайнага месца жыхарства, як вынік выпрабаваных або выпрабаваных імі, цалкам абгрунтаванай асцярогі праследаванняў па прыкмеце расы, веравызнання, нацыянальнасці ці палітычных перакананняў і не могуць або па прычынах указанай асцярогі, не жадаюць карыстацца абаронай урада сваёй грамадзянскай прыналежнасці або, калі яны не валодаюць вызначаным грамадзянствам, вярнуцца ў краіну свайго ранейшага звычайнага месца жыхарства» [551].

Канвенцыя аб статусе бежанцаў 1951 г. указвала, што «У гэтай Канвенцыі пад тэрмінам «бежанец» маецца на ўвазе асоба, якая: у выніку падзей, якія адбыліся да 1 студзеня 1951 г., і ў выніку цалкам абгрунтаванай асцярогі стаць ахвярай пераследу па прыкмеце расы, веравызнання, нацыянальнасці, прыналежнасці да пэўнай сацыяльнай групы або палітычных перакананняў, знаходзіцца па-за краінай сваёй грамадзянскай прыналежнасці і не можа карыстацца абаронай гэтай краіны ці не жадае карыстацца такой абаронай з прычыны такой асцярогі; ці не маючы пэўнага грамадзянства і знаходзячыся па-за краінай свайго ранейшага звычайнага месцажыхарства ў выніку падобных падзей, не можа ці не жадае вярнуцца ў яе з прычыны такой асцярогі... У тых выпадках, калі якая-небудзь асоба з'яўляецца грамадзянінам некалькіх краін, выраз «краіна яго грамадзянскай прыналежнасці» азначае любую з краін, грамадзянінам якой яна з'яўляецца, і такая асоба не лічыцца пазбаўленай абароны краіны сваёй грамадзянскай прыналежнасці, калі без усялякай сапраўднай прычыны, якая вынікае з цалкам абгрунтаванай асцярогі, яна не звяртаецца да абароны адной з краін, грамадзянінам, якой яна з'яўляецца» [198].

Адзначым, што ў Канвенцыі аб статусе бежанцаў 1951 г. у якасці асноўных падстаў для прызнання асобы бежанцам асабліва ўвага надаецца палітычным, рэлігійным ці сацыяльным крытэрыям, а фактар вайны як магчымай прычыны бежанства ў гэтым пераліку не ўзгадваецца. Утварылася парадаксальная сітуацыя, калі гістарычнае паняцце «бежанец», якое склалася ў непарыўнай традыцыі з вайной як адной з галоўных прычын гэтай з'явы, часткова не супадае з міжнародна прызнаным канвенцыйным вызначэннем бежанства.

Абмежаванне па часе, названае ў Канвенцыі аб статусе бежанцаў 1951 г., ускладняла працэс ідэнтыфікацыі бежанцаў і аказання ім дапамогі. Гэта праблема вырашылася ў 1967 г., калі быў прыняты Пратакол, які тычыцца статусу бежанцаў. Згодна з гэтым да-

кументам, у арт. 1А (2) «Для мэт гэтага Пратакола пад тэрмінам «бежанец», за выключэннем выпадкаў, якія тычацца прымянення пункта 3 гэтага артыкула, маецца на ўвазе любая асоба, якая падпадае пад вызначэнне артыкула 1 Канвенцыі з апушчэннем слоў «У выніку падзей, якія адбыліся да 1 студзеня 1951 года ...» і слоў «... у выніку падобных падзей». Як адзначае П. Нікалаус, наступны час характарызуецца спробамі рэфармаваць міжнароднае права бежанцаў і перавызначыць тэрмін «бежанец». Гэтыя спробы аказаліся паспяховымі толькі на рэгіянальных узроўнях і не змаглі дасягнуць мэты на агульнасусветным. ААН не стала шукаць новыя абазначэнні тэрміна «бежанец», а стварыла або адрадыла шэраг тэрмінаў – «асобы, якім УВКБ ААН аказвае пратэкцыю», «перамешчаныя асобы», «асобы, якія адносяцца да кампетэнцыі УВКБ ААН» і «асобы, якія маюць патрэбу ў міжнароднай абароне» [374]. У міжнародным праве сталі адрозніваць дзве катэгорыі бежанцаў: а) «мандатныя бежанцы» – асобы, якія разглядаюцца УВКБ ААН такімі на аснове палажэнняў Статута Упраўлення Вярхоўнага камісара ААН па справах бежанцаў і падпадаюць толькі пад яго абарону; б) «канвенцыйныя бежанцы» – асобы, за якімі прызнаны статус бежанцаў дзяржавай-прытулкам, якія з’яўляюцца ўдзельнікамі Канвенцыі аб статусе бежанцаў 1951 г. ці Пратакола 1967 г.

На працягу пасляваеннага перыяду Савецкі Саюз працягваў ігнараваць міжнародныя акты пра бежанцаў. СССР не далучыўся і да Канвенцыі аб статусе бежанцаў 1951 г., не прызнаючы міжнароднае вызначэнне бежанства як палітычную і сацыяльную з’яву [484]. Як пададзена ў «Дыпламатычным слоўніку», у 1984 г. «імперыялістычныя дзяржавы маніпулююць пытаннем аб бежанцах для дасягнення сваіх рэакцыйных палітычных і ідэалагічных мэт. У шэрагу капіталістычных краін пад выглядам бежанцаў хаваюцца ваенныя і крымінальныя злачынцы» [172, с. 360–361]. Пры гэтым ва ўмовах «халоднай вайны» Канстытуцыя СССР 1977 г. прадугледжвала магчымасць прадастаўлення палітычнага прытулку. У 1981 г. быў прыняты Закон СССР № 5152-Х «О правовом положении иностранных граждан в СССР», палажэнні якога па агульнаму правілу распаўсюджваліся і на асоб без грамадзянства (арт. 32) [589, с. 180].

Пасля распаду СССР Канвенцыя аб статусе бежанцаў 1951 г. стала адной з крыніц для нацыянальнага заканадаўства аб бежанцах новых суверэнных дзяржаў на постсавецкай прасторы. У Рэспубліцы Беларусь, згодна з арт. 19 «Падставы і тэрмін прадастаўлення статусу бежанца» Закона ад 23 чэрвеня 2008 г. № 354-З «Аб прадастаўленні

за межам грамадзянам і асобам без грамадзянства статусу бежанца, дадатковай і часовай абароны ў Рэспубліцы Беларусь» (далей – Закон аб бежанцах), статус бежанца прадастаўляецца замежнаму грамадзяніну, які знаходзіцца на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь у моц абгрунтаванай асцярогі стаць ахвярай праследаванняў у дзяржаве грамадзянскай прыналежнасці, незалежна ад расы, веравызнання, грамадзянства, нацыянальнай прыналежнасці, прыналежнасці да пэўнай сацыяльнай групы або палітычных перакананняў, які не можа ці не жадае ў моц такой асцярогі карыстацца абаронай гэтай дзяржавы, або асобе без грамадзянства, якая знаходзіцца на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь з прычыны ўказанай асцярогі, якая не можа ці не жадае вярнуцца ў дзяржаву ранейшага звычайнага месца жыхарства ў выніку такой асцярогі [134].

Пры гэтым менавіта ў айчынным заканадаўстве зроблены крокі па ўдасканаленню прававой абароны тых катэгорый бежанцаў, якія не прадугледжаны Канвенцыяй аб статусе бежанцаў 1951 г. Для знешніх мігрантаў, якія пацярпелі менавіта ад вайны, у беларускім Законе аб бежанцах прадугледжаны адпаведны юрыдычны інстытут дадатковай абароны [422]. Згодна з арт. 22 «Падставы і тэрмін прадастаўлення дадатковай абароны»: у Рэспубліцы Беларусь дадатковая абарона прадастаўляецца замежнаму грамадзяніну, які знаходзіцца на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь, у якога адсутнічаюць падставы для прадастаўлення яму статусу бежанца, але існуе абгрунтаваная асцярога сутыкнуцца пры вяртанні ў дзяржаву грамадзянскай прыналежнасці з пагрозай смяротнага пакарання, катаванняў і іншых жорсткіх, бесчалавечных ці прыніжаючых годнасць відаў абыходжання і пакарання альбо з пагрозай жыццю, якая ўзнікла з прычыны гвалту ва ўмовах узброенага канфлікту міжнароднага або не міжнароднага характару, і які не можа ці не жадае з прычыны такой асцярогі карыстацца абаронай гэтай дзяржавы, або асобе без грамадзянства, якая знаходзіцца на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь, у якой адсутнічаюць падставы для прадастаўлення ёй статусу бежанца, але існуе названая асцярога, і якая не можа ці не жадае вярнуцца ў дзяржаву ранейшага звычайнага месца жыхарства ў выніку такой асцярогі [134].

У Расійскай Федэрацыі дзейнічае блізкі па фармулёўках Федэральны закон «Аб бежанцах» (у рэдакцыі ад 28 чэрвеня 1997 г. № 95-ФЗ) (са змяненнямі на 26 ліпеня 2019 г.), згодна з якім бежанец – гэта асоба, якая не з’яўляецца грамадзянінам Расійскай Федэрацыі і якая ў выніку цалкам абгрунтаванай асцярогі стаць ахвярай праследаванняў па прыкмеце расы, веравызнання, грама-

дзянства, нацыянальнасці, прыналежнасці да пэўнай сацыяльнай групы або палітычных перакананняў знаходзіцца па-за краінай свайго грамадзянскай прыналежнасці і не можа карыстацца абаронай гэтай краіны ці не жадае карыстацца такой абаронай з прычыны такой асцярогі; або, не маючы пэўнага грамадзянства і знаходзячыся па-за краінай свайго ранейшага звычайнага месцажыхарства ў выніку падобных падзей, не можа ці не жадае вярнуцца ў яе з прычыны такой асцярогі [557].

У расійскім заканадаўстве таксама вызначаецца такая катэгорыя мігрантаў, як *вымушаныя перасяленцы*, якімі прызнаюць грамадзян Расійскай Федэрацыі, якія пакінулі месца жыхарства з прычыны здзейсненага ў дачыненні да іх або членаў іх сем'і гвалту або пераследу ў іншых формах альбо з прычыны рэальнай небяспекі падвергнуцца праследванню па прыкмеце расавай або нацыянальнай прыналежнасці, веравызнання, мовы, а таксама па прыкмеце прыналежнасці да пэўнай сацыяльнай групы або палітычных перакананняў, якія сталі прычынамі для правядзення варожых кампаній у дачыненні да канкрэтнай асобы або групы асоб, масавых парушэнняў грамадскага парадку. Вымушаным перасяленцам прызнаецца грамадзянін Расійскай Федэрацыі, які быў вымушаны пакінуць месца жыхарства на тэрыторыі замежнай дзяржавы і які прыбыў на тэрыторыю Расійскай Федэрацыі; грамадзянін Расійскай Федэрацыі, які быў вымушаны пакінуць месца жыхарства на тэрыторыі аднаго суб'екта Расійскай Федэрацыі і які прыбыў на тэрыторыю іншага суб'екта Расійскай Федэрацыі [135]. Як бачым, дадзеная фармулёўка больш блізкая да вызначэння мігрантаў як бежанцаў у Расійскай імперыі перыяду Першай сусветнай вайны, якія ў большасці выпадкаў перамяшчаліся з адных губерняў краіны ў іншыя.

Складанымі з'яўляюцца суадносіны гістарычнага тэрміна «бежанства» і паняцця «міграцыя» ў сучаснай дэмаграфічнай навуцы. Расійская даследчыца В.Д. Вараб'ёва вызначае міграцыю як «любыя тэрытарыяльныя пераходы насельніцтва, якія звязаны з перасячэннем як знешніх, так і ўнутраных межаў адміністрацыйна-тэрытарыяльных утварэнняў з мэтай перамены пастаяннага месца жыхарства або часовага знаходжання на тэрыторыі для ажыццяўлення вучобы або працоўнай дзейнасці незалежна ад таго, пад дамінуючым уздзеяннем якіх фактараў яно адбываецца, – прыцягваючых ці адштурхоўваючых» [80].

Шэраг даследчыкаў разглядаюць міграцыю як універсальны тэрмін для абазначэння самых розных відаў перамяшчэння на-

сельніцтва, і ў гэтым выпадку разглядаюць бежанства як частку агульнага міграцыйнага руху, падзяляючы міграцыю на прымусовую і добраахвотную. Так, расійскі навуковец, доктар эканамічных навук, прафесар Л.Л. Рыбакоўскі па спосабах уключэння ў міграцыю падзяляе яе на тры тыпы – *добраахвотную, вымушаную і прымусовую*. Першая абумоўлена добраахвотным прыняццем індывідам або групай людзей рашэння аб міграцыі. Вымушаная міграцыя, выкліканая ваеннымі, палітычнымі падзеямі, праследаваннямі на этнічнай і рэлігійнай аснове, якая прымушае насельніцтва мяняць месца жыхарства. Прымусовай міграцыяй лічыць гвалтоўныя перасяленні людзей, арганізаваныя дзяржавай (дэпартацыі), а таксама міграцыі, якія ажыццяўляюцца ў пенітэнцыярнай сістэме. Л.Л. Рыбакоўскі лічыць, што *бежанцы* – гэта *вымушаныя мігранты*, якім да або пасля прыбыцця ў краіну прадастаўляецца статус бежанца [418].

Расійская даследчыца М.М. Маркелава вызначае вымушаную міграцыю як перамяшчэнне насельніцтва з месца пастаяннага пражывання з-за боязі праследавання, у выніку або каб пазбегнуць наступстваў узброенага канфлікту, парушэнняў правоў чалавека, стыхійных або антрапагенных катастроф, як з перасячэннем межаў дзяржавы, так і без такога. Да найбольш распаўсюджаных катэгорый вымушаных мігрантаў яна адносіць бежанцаў, а таксама асоб, якія шукаюць прытулак; асоб, якія карыстаюцца часовай або дадатковай абаронай, у прыватнасці, ахвяр гандлю людзьмі; асоб, перамяшчаных унутры краіны [276].

Такім чынам, на наш погляд, на працэс фарміравання юрыдычнага паняцця «бежанец» аказвалі значны ўплыў канкрэтныя гістарычныя ўмовы ў тых дзяржавах або рэгіёнах, якія сутыкнуліся з бежанскай праблемай. У гады Першай сусветнай вайны ў заканадаўстве Расійскай імперыі пад бежанцамі разумелі амаль усе катэгорыі насельніцтва, якія па прычыне ваенных дзеянняў прымусова пакінулі месца пастаяннага пражывання і апынуліся ў іншых частках краіны. Фактычна, у гэты час у Расійскай імперыі такія катэгорыі насельніцтва ў большасці выпадкаў не пакідалі краіну, а перамяшчаліся па яе тэрыторыі – мела месца вымушаная ўнутраная міграцыя. Тым не менш яшчэ з часоў Першай сусветнай вайны склалася традыцыя называць усе катэгорыі насельніцтва Расійскай імперыі, якія ў разглядаемы перыяд пад уплывам ваенных дзеянняў перамяшчаліся як па тэрыторыі самой краіны, так і за яе межамі, менавіта бежанцамі. Такое вызначэнне бежанцаў перыяду Першай сусветнай вайны значна адрозніваецца ад паняцця «бежанец», якое было прызнана ў міжнародным праве ў наступны час.

Пасля заканчэння Першай сусветнай вайны ў міжнародным праве першапачаткова пад бежанцамі сталі разумець людзей пэўнай нацыянальнасці, ці асоб, якія пакінулі пэўную краіну. Гэта значыць, што бежанцамі сталі прызнаваць асоб, якія пад уплывам такога ключавога фактару, як вайна, здзейснілі знешнюю міграцыю.

Другая сусветная вайна зноў выклікала масавае бежанства ў рэгіёнах, якія пацярпелі ад ваенных дзеянняў. У перыяд Вялікай Айчыннай вайны на тэрыторыі СССР для абазначэння насельніцтва, якое ратавалася ад нацысцкай агрэсіі на Усход краіны, больш пашыраным было выкарыстанне паняцця «эвакуіраванае насельніцтва», разам з якім (у меншай ступені) ужывалася і паняцце «бежанцы». Пры гэтым ні да вайны, ні ў пасляваенныя гады СССР не далучаўся да міжнародных інстытутаў абароны правоў бежанцаў.

Пасля Другой сусветнай вайны ў міжнародным праве паняцце «бежанец» сталі ўжываць да грамадзян іншых краін або асоб без грамадзянства, якія па розных прычынах вымушаны пакінуць сваю родную краіну і не могуць без рызыкі для жыцця туды вярнуцца. Пры гэтым сярод крытэрыяў, якія садзейнічалі прызнанню асобы бежанцам, на першае месца выйшлі палітычныя, рэлігійныя і сацыяльныя прычыны, а фактар вайны аказаўся выключаным з Канвенцыі аб статусе бежанцаў 1951 г.

У сучасным беларускім заканадаўстве статус бежанца прадастаўляецца замежнаму грамадзяніну, які знаходзіцца на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь у моц абгрунтаванай асцярогі стаць ахвярай праследаванняў у дзяржаве грамадзянскай прыналежнасці, незалежна ад расы, веравызнання, грамадзянства, нацыянальнай прыналежнасці, прыналежнасці да пэўнай сацыяльнай групы або палітычных перакананняў, які не можа ці не жадае ў моц такой асцярогі карыстацца абаронай гэтай дзяржавы, або асобе без грамадзянства, якая знаходзіцца на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь з прычыны ўказанай асцярогі, якая не можа ці не жадае вярнуцца ў дзяржаву ранейшага звычайнага месца жыхарства ў выніку такой асцярогі. Эвалюцыя міжнародна-прававой дапамогі бежанцам прывяла да з'яўлення іншых формаў абароны, што дзяржава прадастаўляе асобам, якія вымушаны пакінуць Радзіму па прычыне ваенных дзеянняў. У Рэспубліцы Беларусь такая форма абароны ўжываецца як інстытут дадатковай абароны. Пры гэтым, на наш погляд, вызначэнне паняцця «бежанец» у заканадаўстве Расійскай імперыі часоў Першай сусветнай вайны больш блізкае да паняцця «вымушаны перасяленец», якое існуе ў сучасным заканадаўстве Расійскай Федэрацыі.

§ 2. Гістарыяграфічны і крыніцазнаўчы аналіз праблемы бежанства

Даследаванне праблемы бежанцаў і дзейнасці па забеспячэнні патрэб гэтай катэгорыі пацярпеўшых ад вайны было пачата непасрэдна ў гады Першай сусветнай вайны. Кіраўнікі, супрацоўнікі і прадстаўнікі розных арганізацый, як дзяржаўных, так і дабрачынных, якія займаліся аказаннем дапамогі бежанцам, у справах і нарысах аб сваёй дзейнасці рабілі спробы аналізу прычын ператварэння бежанства ў агульнадзяржаўную катастрофу, акрэслівалі абставіны і ўмовы сваёй працы, вызначалі (на свой погляд) поспехі і недахопы апошніх. Адзначым справах кіраўніка ўрадавай арганізацыі «Поўначдапамога» С.І. Зубчанінава «Организация и условия работы по устройству беженцев Северо-Западного фронта» (1915) [148], даклад упаўнаважанага, старшыні аддзела па ўладкаванні бежанцаў ЗемГора М.М. Шчэпкіна «Беженцы и организация помощи им в связи с работами Особого совещания» [592], нарыс аб дзейнасці Усерасійскага саюза гарадоў у 1914–1915 гг. [76], справах аб дзейнасці Таццянінскага камітэта – «Очерк деятельности комитета Е. И. В. Великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи потерпевшим от военных действий со дня основания до 1 января 1916 г.» (1916) [387], «Перепись беженцев в Петрограде» (1916) [399], «Отчет о деятельности Особого отдела комитета Е. И. В. Великой княжны Татьяны Николаевны по регистрации беженцев в 1915 г.» (1916). У гэтых і іншых справах нярэдка назіралася пэўная тэндэнцыйнасць аўтараў, якія імкнуліся засяродзіць увагу на аспектах дзейнасці сваіх арганізацый, а да працы іншых устаноў падыходзілі вельмі крытычна. На завяршальным этапе Першай сусветнай вайны быў абвешчаны ўсёдзяржаўны збор матэрыялаў для стварэння абагульняючай працы «Гісторыя бежанскага руху ў Расіі», аднак рэвалюцыйныя падзеі прыпынілі правядзенне гэтых даследаванняў [223, с. 182].

У савецкай гістарычнай навуцы пры даследаванні перыяду Першай сусветнай вайны для навукоўцаў прыярытэтнай была рэвалюцыйная тэматыка [4, 65, 120, 121, 170, 209, 302, 425, 584]. У гэтых абставінах грунтоўныя даследаванні па праблеме бежанства не праводзіліся на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў. На думку сучаснага расійскага гісторыка А.М. Курцава, замоўчванне бежанства звязана з тым, што параўнанне многіх аспектаў аказання дапамогі бежанцам у Царскай Расіі былі не на карысць як савецкаму перыяду

іх вяртання на радзіму, так і ўмовам масавай эвакуацыі насельніцтва ў гады Вялікай Айчыннай вайны [224, с. 98].

Аднак дадзеная тэма не была поўнасьцю забыта, паколькі назапашванне матэрыялу пра бежанства адбывалася пры даследаванні агульных праблем Першай сусветнай вайны. У 1920–1930-х гг. пры аналізе міграцыйных і дэмаграфічных працэсаў некаторыя даследчыкі рабілі спробы вызначыць колькасць бежанцаў (Л.І. Лубны-Герцык «Движение населения на территории СССР за время мировой войны и революции» (1926) [269], Я.З. Волкаў «Динамика народонаселения СССР за восемьдесят лет» (1930) [70]).

«Экономика русской промышленности в условиях первой мировой войны» навукоўца І.В. Маеўскага, выдадзеная ў 1957 г., была адной з першых прац пасляваеннага перыяду, у якой закраналіся пытанні пра становішча бежанцаў. Аўтар, зыходзячы з марксісцкіх пазіцый і з класавага падыходу, асноўны змест сваёй працы прысвяціў палітычнаму і эканамічнаму крызісу Расійскай імперыі ў 1914–1917 гг. Пры разглядзе эканамічнага становішча краіны І.В. Маеўскі эпизадычна закрануў праблему бежанцаў. Ён адзначыў, што для царскага ўрада бежанцы з’яўляліся рэзервуарам, з якога меркавалася атрымаць пэўную колькасць таннай рабочай сілы. Аўтар узгадаў шэраг устаноў па аказанні дапамогі бежанцам (Таццянінскі камітэт, Земскі і Гарадскі саюзы, нацыянальныя арганізацыі), дзейнасць якіх ахарактарызаваў як «паляванне» на бежанцаў з мэтай уладкавання іх на працу. І.В. Маеўскі падкрэсліваў, што ў выпадках нязгоды з умовамі бежанцаў прыцягвалі да працы прымусова. Аўтар таксама адзначыў, што на прамысловыя прадпрыемствы ўладкоўвалася няшмат бежанцаў з-за таго, што большасць з іх паходзіла з сельскай мясцовасці [273, с. 321–322].

У працы А.М. Анфімава «Российская деревня в годы первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.)», надрукаванай у 1962 г., былі часткова разгледжаны пытанні выкарыстання працы бежанцаў у сельскай гаспадарцы. Аўтар таксама акцэнтаваў увагу на эксплуатацыі працы бежанцаў. А.М. Анфімаў адзначаў цяжкае становішча бежанцаў у месцах іх часовага жыхарства і палічыў невялікімі памеры дапамогі з боку ўлад. Апошнія, як падкрэсліў сам аўтар, «прымусова прыцягвалі іх працаваць у памешчыкаў і кулакоў за мізэрны заробак» [13, с. 97–98, 104–106, 195].

В.С. Дзякін у працы «Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны» (1967) закрануў, сярод іншых тагачасных арганізацый, некаторыя напрамкі дзейнасці УЗС і УСГ. Аўтар даў

негатыўную ацэнку дзейнасці дзеячаў земскіх і гарадскіх самакіраванняў, рабіў акцэнт на іх «збядзе» народным інтарэсам за супрацоўніцтва з памешчыкамі і царом. Крытыка з боку буржуазіі дзеянняў урада тлумачылася аўтарам як палітычная гульня з мэтай атрымання новых прывілей. В.С. Дзякін толькі эпизадычна ўзгадаў аб дзейнасці саюзаў па забеспячэнні патрэб бежанцаў. Пры гэтым мы пагадзімся з аўтарам, што саюзы імкнуліся выкарыстаць дабрачынную дзейнасць для пашырэння межаў сваёй дзейнасці [115, с. 61, 67–68, 71].

Некаторыя аспекты эвакуацыі з заходніх губерняў былі закрануты ў фундаментальнай працы А.Л. Сідарава «Экономическое положение России в годы первой мировой войны» (1973). Аўтар грунтоўна прааналізаваў падрыхтоўку Расіі да вайны і менавіта ў яе незавершанасці бачыў прычыны паражэнняў і адступлення рускай арміі ў 1915 г. Аўтар падкрэсліў стыхійны характар эвакуацыі прамысловасці з заходніх губерняў, што тлумачыў нераспрацаванасцю эвакуацыйных планаў у пачатку вайны [490, с. 8–13, 213–219].

У 1985 г. выйшла ў свет праца доктара гістарычных навук Т.М. Кітанінай «Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России, 1914 – октябрь 1917 г.)», якая была прысвечана аналізу палітыкі царызму і Часовага ўрада ў галіне дзяржаўнага рэгулявання харчовага становішча ў краіне ў гады Першай сусветнай вайны. У цэлым аўтар у сваёй працы робіць акцэнт на эканамічным крызісе ў Расійскай імперыі, разглядае таксама пытанні забеспячэння сельскай гаспадаркі рабочай сілай. У некаторых фармулёўках аўтар зноў паўтарае тэзіс аб выкарыстанні прымусовай працы бежанцаў без уліку іх кваліфікацыі і прафесіі. Аднак у працы Т.М. Кітанінай маюцца і пэўныя адрозненні ад папярэдніх даследаванняў – тут амаль упершыню ў савецкай гістарыяграфіі прызнаны факт дзяржаўнага клопату аб бежанцах. Аўтар таксама адзначае, што царскім урадам быў прыняты Закон ад 30 жніўня 1915 г. «Аб забеспячэнні патрэб бежанцаў», які акрэсліў кола арганізацый, адказных за гэту справу [188, с. 51–54].

Мы пагадзімся з разважаннямі і вывадамі ў працы Т.М. Кітанінай аб барацьбе за ключавую ролю ў справе ўладкавання бежанцаў на мясцовым узроўні паміж грамадскімі дабрачыннымі арганізацыямі і мясцовымі цывільнымі ўладамі ў асобе губернатараў. Аўтар указвае на крытычнае стаўленне губернатараў як да дабрачыннай дзейнасці УЗС і УСГ, «спрабуючых у некаторых губернях захапіць бежанцаў у свае рукі», так і да спроб Галоўнаўпаўнаважаных на фронтах па ўладкаванні бежанцаў на працу. Т.М. Кітаніна лічыць,

што згодна з выдадзеным у 1916 г. цыркулярам А.М. Хвастова і з фактычным змяненнем палажэнняў Закона ад 30 жніўня 1915 г. кіраўніцтва справай уладкавання бежанцаў на месцах пераходзіла да губернатараў [188, с. 51–54].

У 1991 г. юрыст А.В. Ільін у рамках даследавання месца і ролі Асобых нарад у дзяржаўным механізме Расійскай імперыі надрукаваў артыкул «Об Особом совещании по устройству беженцев (1915 – февраль 1917 г.)», які ўпершыню ў навуковай літаратуры быў прысвечаны гэтай ключавой дзяржаўнай установе па каардынацыі справы дапамогі бежанцам [161].

У савецкі час беларускія гісторыкі пры разглядзе падзей Першай сусветнай вайны таксама грунтоўна не разглядалі праблему бежанства [88, 111, 211, 264, 481, 482, 515, 520]. У некаторых выпадках яна выкарыстоўвалася толькі як фон для крытыкі дасавецкіх органаў улады. Так, у манаграфіях Т.Я. Саладкова «Борьба трудящихся Белоруссии против царизма (1907–1917 гг.)» [515, с. 305–308] і Э.М. Савіцкага «Революционное движение в Белоруссии (август 1914 – февраль 1917 г.)» [481, с. 30–31, 35–37, 126–128] было эпізадычна ўзгадана пра цяжкае становішча бежанцаў, што тлумачылася аб'якавымі адносінамі да іх лёсу з боку дзяржаўнай улады.

Адным з першых, хто яшчэ ў савецкі час звярнуў увагу на важнасць вывучэння праблематыкі бежанства ў айчынай гістарыяграфіі, быў беларускі археограф, этнограф, краязнавец, доктар гістарычных навук М.М. Улашчык [49, с. 3; 548, с. 211–218]. З блізкіх да М.М. Улашчыка пазіцый разглядаў бежанства гісторык, літаратуразнавец, кандыдат гістарычных навук В.У. Скалабан, адзін з самых кампетэнтных навукоўцаў па даследаванні гэтай праблемы гадоў Першай сусветнай вайны [492]. Яшчэ ў 1981 г. у артыкуле «В это суровое и важное время: Максим Богданович в Минске» гэты аўтар разгледзеў стварэнне і дзейнасць Беларускага таварыства па аказанні дапамогі пацярпелым ад вайны, яго Мінскага аддзела і працу ў апошнім М. Багдановіча. Акцэнт у артыкуле зроблены на дабрачыннай дзейнасці Беларускага таварыства і на яго ўзаемаадносінах з уладай [495, с. 141–149].

Такім чынам, у савецкай гістарыяграфіі праблема бежанцаў у гады Першай сусветнай вайны разглядалася павярхоўна і ў большасці выпадкаў толькі для канстатацыі антынароднага характару царскай улады. Пытанні эвакуацыі таксама закраналіся толькі эпізадычна. Паказальным з'яўляецца навуковая канферэнцыя ў 1989 г. у Маскве, прысвечаная 75-годдзю пачатку Першай сусвет-

най вайны, у рамках якой не было ніводнага даклада, які закранаў бы праблему бежанства. У дакладзе А.П. Жыліна аб вывучэнні гісторыі Першай сусветнай вайны ў СССР не былі названы работы пра бежанства ў мінулыя часы, не планаваліся яны для вывучэння і ў наступныя гады [130].

Сітуацыя карэнным чынам змянілася ў 90-я гг. XX ст., калі былі скасаваны ідэалагічныя перашкоды савецкага часу. Навукоўцы пачалі разглядаць бежанства як гуманітарную праблему, акцэнтаваць увагу на лёсе як асобных людзей, так і цэлых народаў, якія трапілі ў катастрофічнае становішча. Вывучэнне гісторыі бежанства стала актуальнай праблематыкай і ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі, аб чым сведчыць павелічэнне колькасці навуковых і краязнаўчых прац па гэтай тэматыцы ў канцы XX – пачатку XXI ст. [60, 61, 110, 122, 185, 210, 212, 257, 274, 426, 483, 518, 552, 568].

Аднымі з першых у 1994 г. з'явіліся артыкулы А. Мікалаевіча «Бежанцы» і «Бежанцы першай сусветнай вайны», у якіх аўтар разглядаў ператварэнне значнай колькасці насельніцтва ў бежанцаў як сапраўдную катастрофу беларускага народа. Аўтар зрабіў акцэнт на прымусовым характары высялення насельніцтва, жудасным стане бежанцаў, іх неўладкаванасці на новым месцы жыхарства. А. Мікалаевіч закрануў пэўныя аспекты дзейнасці Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў, Таццянінскага камітэта, ЗемГора, нацыянальных і дабрачынных арганізацый [286, 287].

Значны ўклад у даследаванні бежанства, эвакуацыі і рээвакуацыі на тэрыторыі Беларусі ўнёс беларускі навуковец А.М. Бабкоў, які перыядычна друкуе навуковыя працы па гэтай праблеме. Аўтар грунтоўна даследуе самыя розныя аспекты бежанства, шырока выкарыстоўвае дакументы з беларускіх і расійскіх архіваў, апублікаваных дарэвалюцыйных крыніц. Асобныя артыкулы ён прысвяціў агульнай характарыстыцы становішча бежанцаў у 1915–1916 гг. [17, 18], становішчу бежанцаў на Гомельшчыне [20], у Віцебскай губерні [19, с. 349–352; 24], а таксама разгледзеў праблему рээвакуацыі бежанцаў [25, 26]. Даследчык вельмі падрабязна прааналізаваў напрамкі і арганізацыю працэсу эвакуацыі ў Мінскай [22, 27] і Віцебскай [23] губернях, адным з першых у айчынай гістарыяграфіі вызначыў асаблівую ролю Эвакуацыйных камісій Ваенна-прамысловых камітэтаў у гэтай справе [21].

А.М. Бабкоў закрануў таксама дзейнасць усіх асноўных арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам, а менавіта Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў, УЗС, УСГ, Таццянінскага камітэта,

Галоўнаўпаўнаважаных па ўладкаванні бежанцаў на франтах, іншых устаноў і асоб. Пры аналізе становішча пацярпеўшых ад вайны аўтар робіць акцэнт на адмоўных наступствах бежанства, разглядае лёс бежанцаў як масавую трагедыю [18, 24].

Гродзенскі навуковец В.Р. Карнялюк прысвяціў шэраг артыкулаў пэўным аспектам гісторыі бежанства. У 2001 г. ён абараніў дысертацию на тэму «Фактары гісторыка-дэмаграфічных змен у складзе насельніцтва Беларусі ў 1913–1918 гг.», у якой назваў бежанства адным з такіх фактараў [181]. В.Р. Карнялюк вызначыў колькасць бежанцаў з пяці заходніх губерняў у 1,2 млн чалавек. Аўтар размежаваў такія паняцці, як «бежанства» і «эвакуацыя». Апошняе ён вызначыў як вываз людзей пры пэўнай арганізацыі і кантролі, а бежанства – як сыход з месца жыхарства. В.Р. Карнялюк на падставе вывучэння сацыяльнага статусу беларусаў-бежанцаў ва ўнутраных губернях Расійскай імперыі зрабіў выснову, што яны там набылі, у тым ліку, і маргінальныя рысы, што пэўным чынам садзейнічала росту іх нацыянальнай самасвядомасці [177, 178, 180, 204].

У 2019 г. В.Р. Карнялюк у манаграфіі «Міграцыя беларускага насельніцтва, выкліканая Першай сусветнай вайной» абагульніў свае даследаванні міграцыйных працэсаў на тэрыторыі Беларусі і ў шэрагу месцаў іх часовага жыхарства ва ўнутраных губернях Расійскай дзяржавы, а таксама разгледзеў рээвакуацыю беларускіх бежанцаў у 1918–1923 гг. [179].

З пачатку 2000-х гг. праблематыку бежанства на тэрыторыі Беларусі вывучае аўтар дадзенага даследавання С.Ф. Лапановіч, які ў 2002 г. абараніў дысертацию на суісканне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук на тэму «Дзейнасць дзяржаўных і недзяржаўных арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам у Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны (1914–1917 гг.)» [236]. На працягу апошніх двух дзесяцігоддзяў кандыдат гістарычных навук, дацэнт С.Ф. Лапановіч надрукаваў больш за 25 артыкулаў, матэрыялаў і тэзісаў канферэнцый, у якіх разгледзеў розныя аспекты бежанства і эвакуацыі, а таксама дзейнасць па забеспячэнні патрэб бежанцаў у абазначаны перыяд [227–234, 237–248, 250–254, 256]. У 2010 г. С.Ф. Лапановіч выдаў першую ў айчынным гістарыяграфічным манаграфію, у якой даследаваў дзейнасць па аказанні дапамогі бежанцам на тэрыторыі Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны. Асобныя главы гэтай працы былі прысвечаны гістарыяграфічнаму і крыніцазнаўчаму аналізу праблемы, эвакуацыйным мерапрыемствам ваенных і цывільных улад на тэрыторыі Беларусі, дзейнасці

дзяржаўных устаноў па забеспячэнні патрэб бежанцаў і ўдзелу грамадскіх арганізацый у аказанні дапамогі бежанцам [235].

У 2003 г. у Санкт-Пецярбургскім інстытуце гісторыі была абаронена дысертация В.С. Утгоф «Белорусские беженцы Первой мировой войны в 1914–1922 гг.» [553]. Аўтар прыйшла да высновы, што перамяшчэнне мірнага насельніцтва было распаўсюджанай з’явай падчас Першай сусветнай вайны. Мірнае насельніцтва Паўночна-Заходняга краю Расійскай імперыі склала асноўную частку бежанцаў ад вайны ўглыб Расіі. Сярод бежанцаў Гродзенскай, Віленскай, Ковенскай, Мінскай, Віцебскай губерняў значнай групай з’яўляліся беларусы.

Па падліках В.С. Утгоф, асноўную масу бежанцаў складала працаздольнае сялянства ва ўзросце ад 21 да 45 гадоў з перавагай мужчынскага насельніцтва. Амаль палова бежанцаў-беларусаў былі беспрацоўнымі. У 1916 г. больш за 80 % бежанцаў з’яўляліся сялянамі, але на момант правядзення рэгістрацыі бежанцаў у 1918 г. толькі 23,6 % паказалі асноўны род заняткаў – хлебаробства, а асноўную катэгорыю сталі складаць чорнарабочыя. Пры параўнальна невялікай колькасці інтэлігентаў сярод бежанцаў-беларусаў больш за 60 % ад іх агульнай колькасці былі пісьменнымі. Колькасны склад праваслаўных і каталікоў сярод беларусаў складаў дзве практычна роўныя групы 50 % і 46 % адпаведна, толькі незначная колькасць бежанцаў паказалі іншае веравызнанне [553].

У 2006 г. прафесар В.М. Чарапіца надрукаваў манаграфію «Город-крепость Гродно в годы Первой мировой войны: мероприятия гражданских и военных властей по обеспечению обороноспособности и жизнедеятельности», якая створана ў незвычайным для беларускай гістарыяграфіі жанры гісторыі штодзённасці, і разглядае самыя разнастайныя мерапрыемствы цывільных і ваенных улад горада-крэпасці Гродна, і робіць спробы асэнсавання сувязі паміж гістарычным працэсам і паўсядзённым побытам. Аўтар гэтай працы, сярод іншага, закрануў пытанне разгортвання бежанскага руху ў Гродзенскай губерні ў другой палове 1914–1915 гг. [575].

У 2015 г. была выдадзена манаграфія ваеннага гісторыка, кандыдата гістарычных навук В.М. Сураева «Великая война. Беларусь. Фронт: Северо-Западный край в Российской империи в войне 1914–1918 гг.», у якой аналізуецца вытокі Першай сусветнай вайны, мэты асноўных яе ўдзельнікаў, становішча беларускіх губерняў у складзе Расійскай імперыі, планы германскіх ваенна-палітычных колаў у дачыненні да беларускіх земляў, значная ўвага надаец-

ца характарыстыцы Рускай Імператарскай Арміі, яе арганізацыі, баявому складу, сістэме кіравання, узбраенню і ваеннай тэхніцы, маральна-псіхалагічнаму стану. У рамках раздзела «Вялікая вайна як трагедыя беларускага народа» адзін з падраздзелаў прысвечаны разгляду бежанства і яго наступстваў [537, с. 412–424].

Праблемы бежанцаў даследуюцца таксама ў публікацыях даследчыкаў В.М. Бялявінай [52–53], В.В. Варановіча [83–84], С.С. Рудовіча [475–477], М.В. Цубы [570–573], М.Б. Шчаўлінскага [590–591], С.Ф. Шымуковіча [587–588] і інш.

Разам з разглядам дзейнасці па аказанні дапамогі бежанцам непасрэдна на тэрыторыі Беларусі, важнай задачай з'яўляецца даследаванне гэтай справы ў розных рэгіёнах Расійскай імперыі, куды накіроўвалі бежанцаў. У 2004 г. у Маскве адбылася Міжнародная навуковая канферэнцыя «Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов», на якой В. Скалабан выступіў з паведамленнем «Белорусские беженцы Первой мировой войны: перспективы изучения» [493–494]. Падчас гэтага мерапрыемства была выказана прапанова аб выданні міжархіўнага даведніка, прысвечанага дзейнасці Беларускага таварыства ў Петраградзе па аказанні дапамогі пацярпеўшым ад вайны, што было рэалізавана сумеснымі намаганнямі архівістаў Мінска і Санкт-Пецярбурга ў 2008 г. [49, с. 3–8].

У сучаснай расійскай гістарыяграфіі з'яўляецца ўсё большая колькасць даследаванняў, прысвечаных праблеме бежанцаў і аказання ім дапамогі, а таксама іх становішчу і рээвакуацыі ў пасляваенны перыяд. Так, некаторыя пытанні руху бежанцаў і іх уладкавання ва ўнутраных губернях Расійскай імперыі раскрываюцца ў дысертацыях І.П. Шчэрава «Организация и деятельность коллегий по делам пленных и беженцев в Смоленском крае (1914–1921 гг.)» (1998) [593], У.В. Хасіна «Миграционные процессы в Российской империи в Первую мировую войну (по документам Нижнего Поволжья)» (1999) [564], А.С. Шчацінінай «Беженцы на юге Западной Сибири 1914–1923 гг.: источники и методы изучения» (2007) [594], В.В. Немавай «Организация благотворительной помощи на Дону в годы первой мировой войны» (2009) [373, с. 1–25] і інш. У.В. Хасін выказаў у сваіх працах цікавую думку, што «Ваеннае камандаванне зыходзіла з магістральнай дактрыны Першай сусветнай вайны аб максімальна магчымым прычыненні шкоды рэсурснай базе праціўніка. Аднак, праводзячы палітыку «выпаленай зямлі», яны дасягнулі адваротнага эфекту. Міграцыйныя працэсы, выкліканыя

іх дзеяннямі, прывялі да велізарнага марнавання ўжо расійскіх рэсурсаў. Няўзгодненасць дзеянняў вайсковых і цывільных чыноўнікаў прывяла да таго, што камандаванне не лічылася з цяжкім становішчам у прыфрантавых губернях, працягваючы бессэнсоўна руйнаваць прыфрантавую паласу» [563, с. 67].

У 1998 г. у Санкт-Пецярбургу адбыўся міжнародны навуковы калёквіум «Расія ў Першай сусветнай вайне», у рамках якога працавала секцыя «Вайна і грамадства». Паведамленні расійскага гісторыка А.М. Курцава і англійскага даследчыка П. Гетрэла, які вывучаў Усходнюю Еўропу, былі прысвечаны бежанцам. У сваім дакладзе «Беженство» А.М. Курцаў акцэнтаваў увагу на такіх пытаннях, як рух і жыццё бежанцаў на месцы часовага пражывання, дзяржаўны клопат аб эвакуіраваным насельніцтве, узаемаадносінах бежанцаў і мясцовага насельніцтва, агульнай колькасці бежанцаў і іх нацыянальным складзе. Значную ролю А.М. Курцаў адводзіць арганізацыям па аказанні дапамогі бежанцам. Сярод іх цэнтральнай установай з першага года вайны ён вызначыў Таццянінскі камітэт і менавіта разгляду яго дзейнасці прысвяціў асноўную ўвагу. Аўтар узгадаў аб дзейнасці мясцовай адміністрацыі, нацыянальных арганізацый, асобна адзначыў дзейнасць Галоўнаўпаўнаважаных па ўладкаванні бежанцаў на франтах. У той жа час, улічваючы, што аўтар у асноўным карыстаўся дакументамі праўрадавых устаноў, ён амаль не асвятляў дзейнасць УЗС і УСГ. У названай працы А.М. Курцаў падкрэслівае актуальнасць даследавання праблем бежанства ў сувязі з сённяшнім палітычным і эканамічным становішчам у свеце, якое спрыяе з'яўленню новых бежанцаў [223, с. 129–146, 181–183].

П. Гетрэл сваю працу «Беженцы и проблема пола в России во время Первой мировой войны» прысвяціў размеркаванню сацыяльных роляў сярод бежанцаў. Выкарыстоўваючы гендарны падыход, на падставе дадзеных аб колькасці мужчын і жанчын (іх было значна больш сярод бежанцаў), аўтар разглядае працэс частковай змены сацыяльных роляў. Парушэнне традыцыйнага ўкладу жыцця бежанцаў прымусіла жанчын узяць на сябе новыя сацыяльныя абавязкі, якія раней лічыліся толькі мужчынскімі. З іншага боку, узнікненне бежанства і неабходнасць аказання дапамогі пацярпеўшым ад вайны далі магчымасць жанчынам з прывілеяваных саслоўяў пачаць актыўнае грамадскае жыццё і стаць удзельніцамі вырашэння агульнадзяржаўнай праблемы [87].

У абагульняючым нарысе «Беженцы в России в годы первой мировой войны» П. Гетрэл падрабязна прааналізаваў акалічнасці

ўзнікнення бежанства, акрэсліў асаблівасці іх руху на Усход, а таксама вызначыў па нацыянальнай прыкмеце катэгорыі бежанцаў [86].

Сучасных гісторыкаў цікавяць і акалічнасці ўзнікнення бежанства. Так, С.Г. Неліповіч у артыкуле «Репрессии против подданных „центральных держав“. Депортации в России 1914–1918 гг.», аналізуючы высяленне немцаў і аўстрыйцаў з заходніх губерняў углыб імперыі, адзначае, што менавіта ваенныя ўлады выступілі з такой ініцыятывай [372]. Аўтар падкрэслівае непадрыхтаванасць ваенных і цывільных улад да руху і ўладкавання дэпартаванага насельніцтва, адзначае адмоўныя вынікі высялення мірных жыхароў для ўнутранага становішча ў краіне [371]. Праблема высялення нямецкага насельніцтва таксама закранаецца ў артыкулах А.Ю. Бахтурынай «Лучше пусть немцы разорятся, чем будут шпионить»: немцы-колонисты и российское общество в годы «Германской» войны» [37] і В.В. Ярохінай «Ликвидационное законодательство Первой мировой войны» [119].

Артыкул Г.З. Іофе (зараз грамадзяніна Канады) «Выселение евреев из прифронтовой полосы в 1915 г.» (2001), на наш погляд, таксама заслугоўвае ўвагі. Аўтар адзначае, што ўрад разумеў адмоўныя вынікі прымусовага высялення насельніцтва, аднак не быў здольны карэнным чынам паўплываць на сітуацыю, бо заходнія губерні фактычна знаходзіліся пад уладай армейскага камандавання. Менавіта апошняе выступіла ініцыятарам высялення мірных жыхароў, а потым пераклала клопат аб іх забеспячэнні на мясцовыя цывільныя ўлады і дабрачынныя арганізацыі. Г.З. Іофе робіць выснову, што дыскрымінацыя ўладамі Расійскай імперыі яўрэйскага насельніцтва стала падставай для актыўнага ўдзелу апошняга ў рэвалюцыйных падзеях [163]. Пазіцыі вышэйшага камандавання ў дачыненні да яўрэйскага насельніцтва разгледжаны ў публікацыі С. Гольдзіна «Русское командование и евреи во время Первой мировой войны: причины формирования негативного стереотипа» [91].

Праблема яўрэйскіх бежанцаў была разгледжана ў дысертацыйным даследаванні М.А. Злацінай «Проблема еврейского беженства в России в период Первой мировой войны» (2010). Адзначаючы адмоўныя рысы бежанства, аўтар у той жа час прыйшла да высновы, што менавіта праблема яўрэйскага бежанства ў Расіі ў гады Першай сусветнай вайны адыграла адну з найважнейшых роляў у справе зняцця так званай «рысы аселасці», якая была «прарвана» бежанцамі і вымушанымі высяленцамі менавіта «знізу», у сілу бязвыхадных абставінаў ваеннага часу, а ўлада вымушана была прыняць і юрыдычна кадыфікаваць той факт, які адбыўся [147].

Сярод замежных аўтараў, якія даследуюць праблему прымусовага высялення пэўных катэгорый насельніцтва ў Расійскай імперыі, адзначым амерыканскага навукоўца Эрыка Лора, які ў 2003 г. выпусціў працу «Nationalizing the Russian Empire: The campaign against enemy aliens during World War I» (расійскае выданне 2012 г. «Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны»). Аўтар падкрэслівае, што карная палітыка ўлад у дачыненні да падданных варожых дзяржаў аказалася накіраванай і супраць тых расійскіх падданных, якія былі палічаны «нядобранадзейнымі» ў моц сваёй нацыянальнасці або этнічнага паходжання [268].

На погляд Э. Лора, гэта палітыка, якая пачалася з часовых мер, што былі закліканы забяспечыць бяспеку тылу, перарасла ў шырокамаштабную кампанію «нацыяналізацыі» імперыі. Адмова ад натуралізацыі іншаземцаў, канфіскацыя зямель і прадпрыемстваў у цэлых катэгорый этнічна нярускага насельніцтва на карысць «рускага элемента», масавыя дэпартацыі яўрэяў і нямецкіх каланістаў – усё гэта бумерангам ударыла па традыцыйных падмурках імперскага ладу, паколькі спроба царскага рэжыму мабілізаваць рускі нацыяналізм неадкладна адгукнулася ростам нацыяналістычных і сепаратысцкіх настрояў у асяроддзі меншасцяў і тым самым наблізіла рэвалюцыйныя падзеі [268].

Пэўны ўклад у даследаванне праблемы бежанства ў Расійскай імперыі ўнесла расійская даследчыца І.Б. Бялова, якая ў 2015 г. абараніла дысертацыю на суісканне вучонай ступені доктара гістарычных навук на тэму «Вымушаныя мігранты: бежанцы і ваенна-палонныя Першай сусветнай вайны ў Расіі. 1914–1925 гг. (Па матэрыялах цэнтральных губерняў Еўрапейскай Расіі)». Навуковыя погляды І.Б. Бяловой выкладзены ў манаграфіі «Вынужденные мигранты: беженцы и военнопленные Первой мировой войны в России. 1914–1925 гг.» [51].

Асобныя аспекты праблемы бежанства і яго наступстваў у розных рэгіёнах Расіі закранулі ў сваіх працах такія навукоўцы, як У.А. Абраменка [3], І.В. Алферава [7–9], Н.Ф. Басаў і В.А. Арыстава [34], М.В. Васільеў [64], Л.Я. Гарызонтан [93], А.Ю. Гулідаў [99], А.А. Гулін [100–101], А.М. Далідовіч [112], А.Ю. Калібакіна [196], І.М. Канаеў [175], Т.А. Катцына [183–184], М.С. Кішчанкоў [108], А.С. Кузьменка [214], Н.У. Лахарава [258], С.Ч. Мантурава [275], А.А. Міхайлаў [292], М.А. Міхалёў і С.А. П’яноў [293], І.У. Нам [301], А.С. Паўлава [390], А.А. Платонава [401], М.В. Попінава [406–407],

М.Д. Растоў і Ю.П. Гарэлаў [473], К.Ю. Сямёнава [489], В.І. Сакалова і С.Б. Харытонава [512], Н.В. Суржыкава [535–536], А.А. Тацішчаў [540], А.С. Туманова [543], К.У. Фралова [560–561], Д.Г. Цавяна [569], Н.М. Цярэшына [541], Г.М. Чагін [574], Р.Р. Шылава [586], С.А. Юдзін [599], І.А. Яромін [118] і інш.

Праблематыка бежанства закранаецца таксама ў навуковых працах, якія прысвечаны розным праявам дабрачыннасці як сацыяльнай з’явы дарэвалюцыйнага перыяду – напрыклад, у дысертацыйных даследаваннях А.М. Грыцаевай [97], Н.М. Івановай [151], Т.Б. Конанавай [200], Н.Л. Мацвеевай [278], А.У. Паўаршынава [404] і Г.М. Ульянавай [549], артыкулах Т.Я. Пакацілавай [402] і М.В. Оськіна [386]. Асабліва ўвага надаецца дабрачыннай дзейнасці ў гады Першай сусветнай вайны мясцовых органаў самакіравання – земскіх і гарадскіх устаноў, а таксама УЗС і УСГ. Гэтай праблематыцы прысвечаны публікацыі А.Б. Асташова [16], К.Я. Бажэнавай [30], А.Л. Канаплёва і В.М. Астапенка [201], К.У. Маханцовай [280], Д.У. Надсаднага [300], Я.Г. Тарабрына [538], А.В. Чудакова [576] і інш.

У 2010-х гг. адбыліся адразу два юбілеі – 100-годдзе пачатку і заканчэння Першай сусветнай вайны, якія сталі падставай для актывізацыі даследаванняў па гэтай праблематыцы. У 2014 г. у Маскве адбылася буйная міжнародная канферэнцыя «Россія в годы Первой мировой войны, 1914–1918», арганізаваная Расійскім гістарычным таварыствам, Інстытутам расійскай гісторыі, Дзяржаўным гістарычным музеем, Федэральным архіўным агенцтвам. Адна з секцый канферэнцыі пад назвай «Вайна, бежанцы, палон» была прысвечана ў тым ліку праблеме бежанства, якую абмяркоўвалі навукоўцы з Расіі, Беларусі, Украіны і Польшчы [472].

У Рэспубліцы Беларусь да 100-гадовага юбілею пачатку Першай сусветнай вайны 18 кастрычніка 2014 г. Міністэрства адукацыі, Мінскі абласны выканаўчы камітэт, Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Вілейскі раённы выканаўчы камітэт і Вілейскі краязнаўчы музей арганізавалі і правялі ў Вілейцы міжнародную навуковую канферэнцыю «Першая сусветная вайна ў гістарычных лёсах Еўропы», адзін з напрамкаў працы якой быў вызначаны як «Беларускія бежанцы ў гады Першай сусветнай вайны – трагічныя старонкі гісторыі беларускага народа».

У 2019 г. Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі і Смаргонскі раённы выканаўчы камітэт арганізавалі і правялі ў г. Мінску і г. Смаргоні міжнародны навуковы форум «Беларусь у полімі Першай сусветнай вайны (Да 100-годдзя заканчэн-

ня Першай сусветнай вайны)», удзельнікі якога вызначылі важнае значэнне даследавання праблематыкі бежанства для вывучэння гісторыі Беларусі перыяду Першай сусветнай вайны.

У сувязі з вышэйназванымі юбілейнымі датамі ў беларускай гістарыяграфіі з’явіўся шэраг навуковых прац, прысвечаных Першай сусветнай вайне, у якіх аўтары закраналі і пытанні бежанства. Перш за ўсё адзначым працу супрацоўніка Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, кандыдата гістарычных навук, дацэнта М.М. Смальянінава: «Беларусь в Первой мировой войне 1914–1918 гг.», выдадзеную ў 2014 г. [500] і перавыдадзеную ў 2018 г. [501] і 2019 г. Дзве главы гэтай працы – «Эвакуацыя насельніцтва, прадпрыемстваў і ўстаноў у чэрвені – лістападзе 1915 года» і «Праблема бежанства мірных жыхароў і яе рашэнне на беларускіх землях» – прысвечаны разглядаемай праблематыцы.

Як адзначае М.М. Смальянінаў, праблема бежанства з’яўляецца адной з самых трагічных у гісторыі Першай сусветнай вайны. Бежанства стала вынікам ужо першых ваенных бітваў і прыняло масавы характар у той час, калі манеўраны перыяд вайны перарос у пазіцыйны, калі фронт ваенных дзеянняў стаў суцэльным і, перамяшчаючыся, усё змятаў на сваім шляху. М.М. Смальянінаў разлічае бежанства добраахвотнае і прымусовае. Добраахвотным бежанства было, па меркаванні аўтара, у месцах фартыфікацыйных умацаванняў і крэпасных раёнаў, дзе бітвы мелі зацяжны і разбуральны характар і суправаджаліся найбольш шчыльным артылерыйскім агнём. Прымусовым аўтар называе бежанства, якое ў асноўным стала вынікам прымянення Вярхоўным камандаваннем рускай арміі тактыкі «выпаленай зямлі», калі разбураныя і спустошаныя тэрыторыі пакідаюцца пад напорам праціўніка з мэтай ускладніць і запавольць яго перамяшчэнне [500].

Мы пагадзімся з М.М. Смальянінавым, што ў разліку на хуткую і пераможную вайну на тэрыторыі праціўніка расійскія ўрадавыя і ваенныя колы не прадугледзелі праблемы бежанства мірных жыхароў, таму былі непадрыхтаваны да яе вырашэння ў арганізаваным парадку. Усе меры, якія былі накіраваны на вырашэнне першачарговых пытанняў бежанства, праводзіліся не ў парадку іх папярэджання, а ў ходзе развіцця трагедыі. Аўтар адзначае вялікую ролю ў справе дапамогі бежанцам як дабрачынных грамадскіх арганізацый, так і губернскіх і павятовых улад, а таксама нацыянальных таварыстваў. Асаблівае месца ў палягчэнні долі няшчасных людзей, на думку М.М. Смальянінава, займае ахвярнасць

мясцовых жыхароў неакупаванай часткі беларускіх губерняў, якія падзялялі з бежанскімі сем'ямі свой прытулак, беднае харчаванне і фураж, адзенне і абутак, «але ў выніку – іх долю» [500].

Актыўна даследуюцца праблема бежанства ў сучаснай украінскай гістарычнай навуцы. Вядучая роля тут належыць доктару гістарычных навук, прафесару Л.М. Жванко, якая ў манаграфіях і артыкулах, а таксама ў рамках міжнародных праектаў (напрыклад, «Уся Еўропа ў руху: Вялікая вайна і яе бежанцы 1914–1918» Europe on the Move: Refugees in the Era of the Great War. Manchester University Press, 2017) разглядае розныя аспекты бежанскай праблемы [127–128]. Сярод украінскіх навукоўцаў працы па праблеме бежанства таксама друкуюць А.В. Дзякава [114], Н.І. Заграбельная [131] і І.А. Каляда [132], Н.А. Сейко [487], А.П. Рэнт [469], А.В. Краўчанка [206], Н.В. Проць [421] і інш.

Такім чынам, нягледзячы на шырокі спектр даследаванняў у апошнія дзесяцігоддзі праблематыцы бежанства і эвакуацыі ў гады вайны, якой прысвечаны працы беларускіх, расійскіх і ўкраінскіх гісторыкаў, пэўная частка пытанняў патрабуе далейшага вывучэння. Гэта датычыць і больш глыбокага разгляду дзейнасці па аказанні дапамогі бежанцам і эвакуіраванаму насельніцтву, для чаго патрэбны глыбокі і крытычны аналіз крыніц.

Разгледзім крыніцы, якія адлюстроўваюць гісторыю бежанства і эвакуацыі перыяду Першай сусветнай вайны і ўсіх звязаных з ім аспектаў. Умоўна іх можна падзяліць на некалькі груп: *матэрыялы архіваў, дарэвалюцыйная перыёдыка*, а таксама *мемуары*.

У гады Першай сусветнай вайны бежанцы з тэрыторыі Беларусі рассяліліся па ўсёй Расійскай імперыі – на еўрапейскай частцы, Каўказе, у Сібіры і Сярэдняй Азіі, а адтуль некаторыя аказаліся ў замежжы. Менавіта таму звесткі пра бежанцаў з тэрыторыі Беларусі разгрупаваны ў архівах не толькі Рэспубліцы Беларусь і Расійскай Федэрацыі, але і Прыбалтыкі, Украіны, Польшчы і далёкага замежжа.

У **Расійскім дзяржаўным ваенна-гістарычным архіве** ў г. Маскве (**РДВГА**) захоўваюцца дакументы, якія змяшчаюць звесткі пра дзеянні ваенных улад па высяленні насельніцтва і па арганізацыі яму дапамогі. У матэрыялах аддзялення цывільных спраў штаба Дзвінскай ваеннай акругі (ф. 1932 [427, 428]) змешчаны звесткі пра бежанцаў з Віленскай, Віцебскай і Гродзенскай губерняў. У дакументах ваенна-палітычнага і цывільнага ўпраўлення фонду штаба Вярхоўнага Галоўнакамандуючага (ф. 2005 [429, 430]) змешчаны загады армейскага камандавання, аналіз якіх паказвае

супярэчлівасць і недапрацаванасць эвакуацыйных мерапрыемстваў, якія ажыццяўлялі ваенныя і цывільныя ўлады. У фондах канцылярыі галоўнага начальніка забеспячэння армій Паўночна-Заходняга фронту і Заходняга фронту (ф. 2020 [431, 432], ф. 2049 [433–445]) знаходзіцца шмат дакументаў пра самыя розныя аспекты бежанства – высяленне насельніцтва, накірункі руху бежанцаў, а таксама справаздачы прадстаўнікоў дзяржаўных і недзяржаўных арганізацый. У фондзе Аддзела па ўладкаванні бежанцаў Усерасійскіх земскага і гарадскога саюзаў (ф. 13273 [446–456]) адлюстраваны асноўныя напрамкі дзейнасці як гэтай арганізацыі, так і іншых таварыстваў у азначанай сферы, шмат дакументаў прысвечана арганізацыі дапамогі бежанцам на тэрыторыі Беларусі.

У **Расійскім дзяржаўным гістарычным архіве** ў г. Санкт-Пецярбургу (**РДГА**) захоўваюцца дакументы, якія адлюстроўваюць напрамкі ўрадавай палітыкі па забеспячэнні патрэб бежанцаў. У асноўным гэтыя матэрыялы сканцэнтраваны ў фондзе Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў (ф. 1322 [457–468]), якая з верасня 1915 г. была галоўнай каардынацыйнай установай у дадзенай справе. У г. Санкт-Пецярбургу захоўваюцца пратаколы ўсіх пасяджэнняў Асобай нарады, спачатку як установы царскага, а потым Часовага ўрада. У РДГА захоўваюцца пастановы і распараджэнні, выдадзеныя гэтай установай, якія былі абавязковымі для выканання ўсімі губернскімі і гарадскімі ўладамі ў імперыі, у тым ліку і на тэрыторыі Беларусі. Адметнай рысай амаль усіх вышэйзгаданых дакументаў і матэрыялаў з'яўляецца адлюстраванне імі ў асноўным толькі праўрадавай пазіцыі ў дачыненні да шмат якіх спрэчных пытанняў адносна бежанства.

Напрыклад, аналіз загадаў ваенных улад аб прымусовым высяленні сведчыць, што ў большай ступені менавіта гэта мера стала адным з асноўных штуршкоў да з'яўлення вялікай масы бежанцаў. Нягледзячы на згадванне гэтых загадаў у афіцыйных крыніцах, бежанства ў апошніх тлумачылася выключна як вынік добраахвотных уцёкаў ад злачынстваў нямецкіх войскаў. У РДГА захоўваецца шмат фінансавых дакументаў, якія адлюстроўваюць памеры грашовых сродкаў на забеспячэнне патрэб бежанцаў, што найбольш аб'ектыўна сведчыць аб рэальным узроўні клопату аб бежанцах. Фінансавыя дакументы з фонду Асобай нарады таксама змяшчаюць звесткі пра рэвізіі і кантроль фінансавых сродкаў, якія выдзяляліся на патрэбы бежанцаў.

У **Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі** ў г. Мінску (**НГАБ**) захоўваецца шэраг фондаў, якія змяшчаюць матэрыя-

лы аб становішчы бежанцаў у перыяд Першай сусветнай вайны. Пры гэтым сустракаюцца дакументы губернскіх і гарадскіх улад, што адлюстроўваюць афіцыйную ўрадавую пазіцыю, і матэрыялы грамадскіх і дабрачынных устаноў, якія расказваюць пра ўдзел апошніх у аказанні дапамогі бежанцам.

У НГАБ частка матэрыялаў пра бежанцаў знаходзіцца ў фондах канцылярый губернатараў – перш за ўсё Мінскага (ф. 295 [316–336]), у меншай ступені – Магілёўскага (ф. 2001 [359]) і Віцебскага (ф. 1430 [358]). Губернатары кіравалі на падначаленай тэрыторыі справай аказання дапамогі бежанцам, рэалізоўвалі пастановы ўрада на месцах. У ф. 295 захоўваюцца дакументы аб мерапрыемствах па аказанні дапамогі бежанцам: рапарты павятовых спраўнікаў аб высяленні і руху бежанцаў; матэрыялы і пратаколы губернскіх, павятовых і гарадскіх нарад па ўладкаванні бежанцаў; загады і распараджэнні ваенных і паліцэйскіх улад адносна бежанцаў; перапіска канцылярый мінскага губернатара з камандаваннем Паўночна-Заходняга, а потым Заходняга фронту, з гарадскімі ўправамі і павятовымі прадвадзіцелямі дваранства аб арганізацыі руху бежанцаў; рашэнні аб адкрыцці харчовых і медыцынскіх пунктаў.

У дакументах канцылярый магілёўскага губернатара звесткі пра бежанцаў нешматлікія – у асноўным спісы ці рэестры арганізацый па дапамозе бежанцам. Яшчэ меншая колькасць матэрыялаў пра бежанцаў у ф. 1430 [358] – тут у асноўным матэрыялы пра эвакуацыю ўрадавых устаноў. Перад мясцовымі цывільнымі ўладамі стаяла задача скаардынаваць і накіраваць дзейнасць розных арганізацый, якія аказвалі дапамогу бежанцам.

Матэрыялы ф. 2289 [362–365], у якім адлюстраваны дзеянні Галоўнаўпаўнаважанага па ўладкаванні бежанцаў Паўночна-Заходняга фронту С.І. Зубчанінава, які кіраваў сеткай дзяржаўных устаноў пад агульнай назвай «Поўначдапамога», прысвечаны дзейнасці ўрадавых устаноў па забеспячэнні патрэб бежанцаў.

Недзяржаўныя арганізацыі праявілі павышаную цікавасць да ўдзелу ў аказанні дапамогі бежанцам. Дакументы з фондаў земскіх устаноў і гарадскіх самакіраванняў (ф. 1 [314]; ф. 700 [343–356]; ф. 2708 [367–369]) змяшчаюць звесткі пра дзейнасць мясцовых аддзяленняў УЗС і УСГ на тэрыторыі Беларусі, арганізацыю харчовай і медыцынскай дапамогі бежанцам.

У ф. 511 [339–342] знаходзяцца матэрыялы мясцовых аддзяленняў дабрачынных арганізацый, перш за ўсё Таццянінскага камітэта. Пры актыўнай падтрымцы ўлады мясцовыя аддзяленні

Таццянінскага камітэта адкрываліся на ўсёй тэрыторыі Беларусі. Адносіны паміж саюзамі і Таццянінскім камітэтам вызначаліся жорсткай канкурэнцыяй і барацьбой за сферы дзейнасці, напрыклад за права весці рэгістрацыю і ўлік бежанцаў.

Пэўнае адрозненне паміж афіцыйнымі дакументамі губернскіх улад і матэрыяламі дабрачынных арганізацый заключаецца ў пазіцыі стаўлення да бежанцаў. Дабрачынныя арганізацыі ўспрымалі бежанцаў перш за ўсё як пацярпеўшых ад вайны, якім патрабуецца дапамога. Дзяржаўныя ўстановы, не адмаўляючы іх клопату пра бежанцаў, успрымалі апошніх і як пацярпеўшых, і як пэўную праблему, што перашкаджала ўсталяванню сацыяльнай і эканамічнай стабільнасці ў рэгіёне.

Некаторыя звесткі аб дзейнасці Беларускага таварыства па аказанні дапамогі пацярпеўшым ад вайны захоўваюцца ў Беларускім дзяржаўным архіве-музеі літаратуры і мастацтва ў г. Мінску. Калекцыя дакументаў Беларускага музея імя І. Луцкевіча з г. Вільні, якая была перададзена Літоўскай Рэспублікай, змешчана ў ф. 3 [40–45].

Каштоўныя звесткі пра бежанцаў Першай сусветнай вайны змешчаны ў дарэвалюцыйных перыядычных выданнях. Праблема забеспячэння патрэб бежанцаў адлюстроўвалася як у тых часопісах, якія з’яўляліся афіцыйнымі выданнямі розных устаноў, так і цалкам прысвечаных бежанцам. Сярод іх назавём «Известия Всероссийского союза городов» (выходзілі ў 1914–1917 гг.) [155–158], «Всероссийский земский союз. Известия Главного комитета» (выдаваліся ў 1914–1917 гг.) [72–75], «Вестник Всероссийского общества попечения о беженцах» (выходзіў у 1915–1917 гг.) [67–69], «Известия Комитета Её Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны» (1916–1917 гг.) [159–160]. Цалкам гісторыі і быту бежанцаў быў прысвечаны ілюстраваны часопіс «Жизнь беженцев» [129] (выходзіў у 1916 г.).

Асобную групу крыніц складаюць мемуары і ўспаміны (у нашай працы яны выдзелены курсівам). Іх аўтары яскрава і выразна апісваюць падзеі, сучаснікамі якіх з’яўляліся, даюць ім цікавыя каментарыі [470, 517]. У той жа час інфармацыя, якая была змешчана ў мемуарах, з’яўляецца вынікам суб’ектыўных разважанняў аўтараў, таму яе аналіз патрабуе найбольш крытычнага падыходу. Цікавымі з’яўляюцца ўспаміны відавочцаў бежанскага руху, якія даволі выразна і па-мастацку ярка апісваюць пакуты насельніцтва ў час вайны [98, 123, 140, 213]. З мемуараў службовых асоб, у якіх згадваюцца бежанцы, адзначым успаміны М. Лемке «250 дней в царской Ставке» [261], Ю.М. Данілава «На пути к крушению» [104],

П.К. Кандзяроўскага «В Ставке Верховного. Воспоминания дежурного генерала при Верховном Главнокомандующем» [199]. Характэрна, што ў цэлым гэтыя вышэйшыя афіцэры царскай арміі негатыўна ацэньвалі высяленне мірнага насельніцтва і папярэджвалі (з іх слоў) аб адмоўных выніках гэтай справы.

Перыядычна таксама выдаваліся зборнікі дакументаў, прысвечаныя разглядаемаму перыяду. Так, адзін з іх беларускія архівісты падрыхтавалі да юбілею пачатку Першай сусветнай вайны, у ім адлюстраваны шэраг важных падзей гэтага перыяду на тэрыторыі Беларусі.

Такім чынам, падводзячы вынікі гістарыяграфічнага і крыніцазнаўчага агляду перыяду Першай сусветнай вайны, адзначым, што праблематыка бежанства і эвакуацыі нераўнамерна даследавалася ў розных перыяды. Цікава, што да вывучэння праблематыкі бежанства назіралася ўжо ў гады Першай сусветнай вайны. Праца па далейшым вывучэнні і сістэматызацыі гісторыі бежанства была прыпынена Кастрычніцкай рэвалюцыяй, пасля якой падобныя даследаванні ў савецкай гістарыяграфіі пэўны час амаль не праводзіліся.

У другой палове 50-х гг. XX ст. з'явіліся публікацыі, у якіх бежанства разглядалася эпізодычна ў кантэксце сацыяльна-эканамічнага крызісу Расійскай імперыі ў гады Першай сусветнай вайны. Савецкія гісторыкі, зыходзячы з марксісцкіх пазіцый і кіруючыся класавым падыходам, акцэнтавалі ўвагу на эксплуатацыі працы бежанцаў у прамысловасці і сельскай гаспадарцы, а пра дзейнасць дзяржаўных і грамадскіх арганізацый па аказанні дапамогі гэтай катэгорыі пацярпеўшых ад вайны звестак амаль не было. Фактычна, савецкая гістарыяграфія выкарыстоўвала разгляд цяжкага становішча бежанцаў для негатыўнай характарыстыкі адносін дарэвалюцыйных органаў улады да мірнага насельніцтва ў час вайны. Толькі ў 1985 г. (манаграфія Т.М. Кітанінай) быў прызнаны факт існавання карыснай дапамогі бежанцам з боку дзяржаўных і дабрачынных арганізацый, была таксама зроблена спроба прааналізаваць адносіны паміж імі.

У савецкі час беларуская гістарыяграфія таксама практычна не праводзіла грунтоўных даследаванняў па гісторыі бежанства. Некаторыя аўтары эпізодычна ўзгадвалі бежанства для адмоўнай характарыстыкі дасавецкіх органаў улады, пры гэтым колькасць крыніц, выкарыстаных у даследаваннях, была абмежаванай. Адзінкавымі аказаліся выпадкі, калі пры даследаванні жыцця і працы вядомых беларускіх дзеячаў станоўча апісвалася дзейнасць дабрачынных устаноў (нарысы В. Скалабана).

Тэндэнцыянасць савецкіх гісторыкаў пры разглядзе перыяду Першай сусветнай вайны перашкаджала ім у правядзенні аб'ектыўнага даследавання бежанства. Сапраўдны «рэнесанс» даследаванняў праблематыкі бежанства і эвакуацыі адбыўся ў канцы XX – пачатку XXI ст., калі даследчыкі ў большасці пачалі адмаўляцца ад класавых падыходаў. Сучасныя беларускія гісторыкі пры вывучэнні бежанства характарызуюць гэту з'яву як сапраўдную катастрофу беларускага народа. Працы А.М. Бабкова, М.М. Смальянінава, В.Р. Карнялюка і іншых аўтараў прысвечаны разгляду розных аспектаў бежанства.

Сучасная расійская, украінская і замежная гістарыяграфія пры вывучэнні гісторыі бежанства ў Расійскай імперыі акцэнтуюць увагу на дэпартацыях прадстаўнікоў «нядобранадзейных» народаў, напрамках руху бежанцаў і ўмовах іх жыцця на новым месцы жыхарства, а таксама на аказанні ім дапамогі, на гендарным і сацыяльным складзе бежанцаў.

Юбілеі да 100-годдзя пачатку і заканчэння Першай сусветнай вайны сталі падставай для актывізацыі даследаванняў па гэтай праблематыцы. У Рэспубліцы Беларусь і Расійскай Федэрацыі быў праведзены шэраг прадстаўнічых навуковых канферэнцый, на асобных секцыях якіх праблематыка бежанства была падрабязна разгледжана і прааналізавана.

Пераходзячы да гістарыяграфічнага і крыніцазнаўчага аналізу эвакуацыі і бежанства гадоў Вялікай Айчыннай вайны пагадзімся з доктарам гістарычных навук У.В. Здановічам, што вывучэнне гэтага перыяду было і застаецца адным з прыярытэтных напрамкаў айчыннай гістарычнай навукі. У 2016 г. У.В. Здановіч абараніў доктарскую дысертацыю на тэму «Беларусь у гады Вялікай Айчыннай вайны (1941–1945 гг.) у адлюстраванні айчыннай гістарыяграфіі», у рамках якой у трэцяй главе «Падзеі 1941 г. на тэрыторыі Беларусі ў ацэнках гістарыяграфіі» змешчаны разд. 3.2 «Эвакуацыя і праца выхадцаў з Беларусі ў савецкім тыле на старонках выданняў» [143].

Як адзначае У.В. Здановіч, першыя ацэнкі праведзенай эвакуацыі былі сфармуляваны ў дакументах дырэктыўных органаў, дакладах і артыкулах партыйных і дзяржаўных дзеячаў. Па яго меркаванні, паколькі ў выніку шэрагу прычын мерапрыемствы па вывазу насельніцтва, прадпрыемстваў, устаноў мелі нярэдка неарганізаваны, стихійны характар і не дазволілі ў поўнай меры вырашыць пастаўленыя задачы, гэта вельмі паўплывала «на ўзровень навуковай распрацоўкі праблемы, які значна саступаў вывучанасці пытанняў партызанскай і падпольнай барацьбы на акупіраванай

тэрыторыі. Тым не менш у савецкіх і айчынных гісторыкаў маюцца пэўныя дасягненні ў даследаванні тэмы» [144].

Першыя навуковыя і публіцыстычныя працы, дзе аўтары часткова закраналі праблему эвакуацыі, перш за ўсё аналізуючы працэсы перамяшчэння прамысловасці ва ўсходнія раёны краіны, з'явіліся напрыканцы вайны і ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе [66, 176, 225, 400, 480, 562, 566]. Па меркаванні большасці даследчыкаў, кніга М.А. Вазнясенскага «Военная экономика СССР в период Отечественной войны» (1948) можа лічыцца пачаткам навуковай гістарыяграфіі ў СССР тэмы эвакуацыі прамысловасці і насельніцтва ў гады вайны. Пры гэтым М.А. Вазнясенскі, які сам быў непасрэдным удзельнікам падзей па перамяшчэнню прадукцыйных сіл краіны, аналізуе ў асноўным эвакуацыю прамысловасці, і не звяртае дастатковай увагі перамяшчэнню часткі насельніцтва на Усход. Сярод асноўных мерапрыемстваў, якія былі праведзены ДКА ў мэтах перабудовы народнай гаспадаркі СССР, ён разглядае эвакуацыю жывёлы, сельскагаспадарчых машын і трактароў (з раёнаў, якія былі акупіраваны немцамі ці з прыфрантавой паласы) як складаючую частку мабілізацыі матэрыяльных рэсурсаў сельскай гаспадаркі на забеспячэнне патрэб Чырвонай Арміі і гарадоў, што забяспечваюць фронт ваеннай тэхнікай [78].

У 60–70-я гг. XX ст. у найбольш абагульненым выглядзе пытанні эвакуацыі былі адлюстраваны ў шостым томе «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.» (1965). Тады ж з'яўляюцца асобныя працы па пытаннях размяшчэння эвакуіраваных прадпрыемстваў у рэспубліках, рэгіёнах, абласцях і гарадах [187, 291, 297, 567]. У 1960-я гг. з'явіліся першыя навуковыя артыкулы Г.А. Куманёва, які з цягам часу стане адным з асноўных даследчыкаў па гэтай праблематыцы, у 1978 г. ён абараніў доктарскую дысертацыю на тэму «Железнодорожный транспорт СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны (1938–1945 гг.)», надрукаваў некалькі манаграфій аб ролі чыгуначнікаў у гады Вялікай Айчыннай вайны ў цэлым і іх удзеле ў ажыццяўленні эвакуацыі ў прыватнасці [218, 221].

Пэўныя звесткі аб ролі транспартнікаў у працэсе эвакуацыі змешчаны ў кнізе былога Наркама шляхоў зносін, у гады вайны начальніка Цэнтральнага ўпраўлення ваенных паведамленняў, члена Транспартнага камітэта пры ДКА генерал-лейтэнанта тэхнічных войскаў, доктара ваенных навук І.У. Кавалёва «Транспорт в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.)» (1981), у якой абагульняецца

вопыт транспартнага забеспячэння найбуйнейшых стратэгічных аперацый Вялікай Айчыннай вайны і патрэб народнай гаспадаркі. На погляд аўтара, з-за таго, што эвакуацыя ажыццяўлялася ў вельмі кароткія тэрміны (напрыклад, усе наркаматы, цэнтральныя ўстановы і ведамствы былі вывезены з г. Масквы на працягу адных сутак) і без папярэдняй падрыхтоўкі, у яе правядзенні былі і некаторыя недахопы, узніклі аб'ектыўныя цяжкасці. Але, у цэлым, транспарт выканаў заданні па эвакуацыі прамысловых прадпрыемстваў і іх кадраў і гэта, несумненна, спрыяла нарошчванню ваеннай і эканамічнай моцы савецкай краіны, што абумовіла потым Перамогу над нацысцкімі агрэсарами [191].

І.У. Кавалёў у главе «Значэнне транспарту ў перабазіраванні прамысловасці і рабочых кадраў на Усход» падкрэслівае, што транспартнікі маглі б эвакуіраваць свае ўласныя гаспадарку і кадры ў большай колькасці, падарваць чыгуначныя пуці і збудаванні, якія пакідалі пры адступленні, калі б на чыгуначныя войскі не было ўскладзена баявое прыкрыццё эвакуацыі прамысловасці. Аператыўная абстаноўка нярэдка складвалася так, што варожыя часці, прарваўшы фронт, падыходзілі да гарадоў, дзе поўным ходам ішла пагрузка абсталявання і кадраў прадпрыемстваў, якія эвакуіравалі, а савецкае камандаванне не мела магчымасці выдзяліць сілы для ліквідацыі прарыву праціўніка. У гэтых абставінах часці чыгуначных войскаў займалі абарону і адбівалі напады ворага да заканчэння пагрузкі [191].

У савецкай беларускай гістарыяграфіі навуковыя даследаванні, якія закраналі працэс эвакуацыі, з'явіліся ў другой палове 1950-х гг. Як адзначае У.В. Здановіч, адной з першых прац, у якой асвятляліся некаторыя аспекты эвакуацыі вытворчых сіл рэспублікі ў тылавых раёны, працоўная дзейнасць беларускага насельніцтва ў савецкім тыле, стала манаграфія П.П. Ліпілы [263]. Апошні паказаў склад і асноўныя напрамкі дзейнасці рэспубліканскай эвакуацыйнай камісіі, раскрыў дзейнасць эвакуапунктаў, паведаміў аб матэрыяльнай дапамозе кіраўніцтва СССР ураджэнцам Беларусі ў размяшчэнні іх у Тамбоўскай, Пензенскай і Саратаўскай абласцях. Асноўную ролю ў вывазе насельніцтва, прадпрыемстваў у тыл П.П. Ліпіла традыцыйна адвёў Камуністычнай партыі, вынікам дзеянняў якой стала «хуткае і арганізаванае правядзенне ў вялікіх маштабах эвакуацыі» [144].

Пэўныя аспекты дзейнасці партыйных і дзяржаўных органаў БССР па правядзенні эвакуацыі былі разгледжаны ў працы І.С. Краўчанкі, А.І. Залескага [207]. З аднаго боку, лічбавыя паказчыкі, прыведзеныя ў іх манаграфіі, у асноўным паўтараюць дадзеныя папярэдніх

даследчыкаў, з іншага – у адрозненне ад П.П. Ліпілы аўтары прызнаюць, што ў поўным аб'ёме ажыццявіць эвакуацыю не ўдалося. У якасці асноўных прычын такога становішча названы хуткае наступленне германскіх войскаў, дэфіцыт часу і транспарту [144].

На наш погляд, першай грунтоўнай працай у савецкай беларускай гістарыяграфіі, якая была прысвечана разглядаемай праблеме, стала даследаванне Г.І. Аляхновіч пра ўклад беларускага народа ў эканамічную моц СССР, у рамках якога разгледжаны і працэс эвакуацыі (дысертацыйнае даследаванне «Трудовой подвиг трудящихся Белоруссии в советском тылу в годы Великой Отечественной войны (1941–1943 гг.)», абаронена ў 1966 г.) [382]. Першая глава дысертацыі Г.І. Аляхновіч «Эвакуация производственных сил БССР на Усход краіны (чэрвень – жнівень 1941 г.)» прысвечана арганізацыі і значэнню працэсу эвакуацыі на тэрыторыі БССР.

Як адзначае Г.І. Аляхновіч, хуткае перамяшчэнне ворага выключыла магчымасць своєчасова правесці арганізаваную эвакуацыю людскіх і матэрыяльных рэсурсаў з заходніх абласцей БССР і сталіцы г. Мінска. Разгортванне далейшых наступальных дзеянняў праціўніка вымусіла пачаць масавую эвакуацыю ў савецкі тыл насельніцтва і матэрыяльных каштоўнасцей з усходніх абласцей БССР ужо ў першых чыслах ліпеня 1941 г. На погляд аўтара, эвакуацыя з'явілася адзінай – у дадзеных умовах – мерай, з дапамогай якой можна было яшчэ выратаваць прадукцыйныя сілы гэтых найбольш развітых раёнаў рэспублікі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў [382].

Пытанні эвакуацыі разгледжаны і ў іншых працах Г.І. Аляхновіч [381, 383, 384]. Эвакуацыя насельніцтва і прамысловасці ў БССР разглядалася аўтарам у агульным кантэксце ўсіх эвакуацыйных мерапрыемстваў, якія праводзіліся савецкім урадам. У якасці галоўных становачых дасягненняў Г.І. Аляхновіч варта адзначыць глыбокую факталагічную распрацоўку пытанняў эвакуацыі прамысловых і сельскагаспадарчых рэсурсаў. Пры гэтым некаторыя сучасныя аўтары звяртаюць увагу на розныя лічбы эвакуіраваных грамадзян, якія прыводзіць у сваіх працах Г.І. Аляхновіч. Так, у манаграфіі 1972 г. аўтар піша, што летам 1941 г. было эвакуіравана больш за 1 млн чалавек, у тым ліку з заходніх абласцей – 102 тыс., з усходніх – 912 тыс. чалавек, а ў працы 1982 г. называе лічбу «каля 1,5 млн працоўных». На погляд У.В. Здановіча, «змены ў лічбавых ацэнках адбыліся не дзякуючы новым знойдзеным дакументам, а па ідэалагічных матывах» [144]. Упершыню лічба ў 1,5 млн чалавек

была прыведзена ў даведцы старшыні СНК БССР І.С. Былінскага, а паколькі ў гісторыка-партыйнай літаратуры БССР яна з'яўлялася адной з асноўных крыніц, то колькасныя паказчыкі 1942 г. заставаліся пануючымі ў савецкай гістарыяграфіі [144]. Як адзначае Л. Сугака, у савецкіх навуковых працах перамяшчэнне насельніцтва, матэрыяльных і іншых каштоўнасцей з зоны ваенных дзеянняў у савецкі тыл, якое мела месца на тэрыторыі БССР, не разглядалася ў кантэксце адзінага эвакуацыйнага працэсу – па-за ім заставалася стыхійнае бежанства [523–524].

Пытанні эвакуацыі асобных катэгорый савецкіх грамадзян ці пэўных галін вытворчасці БССР былі закрануты ў працах В.Ф. Беразанскага [54], У.І. Лемяшонка [260], У.І. Няфёда [379], А.Я. Пейсаховіча [393], М.У. Токарава [542], А.А. Фактаровіча [556].

У савецкі час былі падрыхтаваны некалькі шматтомных абагульняючых прац, прысвечаных Другой сусветнай і Вялікай Айчыннай войнаў, у якіх схематычна адлюстроўвалася праблематыка эвакуацыі – напрыклад: «История Великой Отечественной войны Советского Союза» у 6 т. (1960–1965) [168], «История Второй мировой войны. 1939–1945» у 12 т. (1973–1982) [169], «Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны» ў 3 т. (1983–1985) [71] і шэраг іншых. Пытанні эвакуацыі ў кантэксце сацыяльнай і эканамічнай гісторыі закраналіся і ў абагульняючых працах па гісторыі Беларусі – «Гісторыя Беларускай ССР» у 5 т. (1972–1975) [89], «История рабочего класса Белорусской ССР» у 4 т. (1984–1987) [171].

Мы пагадзімся з сучасным беларускім даследчыкам Л. Сугакам, што ў савецкі час даследчыкамі быў назапашаны значны матэрыял і створана істотная аснова для далейшай распрацоўкі тэмы эвакуацыі. Беларускія гісторыкі, у адпаведнасці з марксісцкімі ідэалагічнымі і метадалагічнымі прынцыпамі і падыходамі імкнуліся падкрэсліць выключную ролю партыйных органаў у правядзенні эвакуацыі, адзначалі перш за ўсё праяўлены ў яе ходзе гераізм працоўных, калгаснікаў і служачых. У цэнтры ўвагі савецкіх гісторыкаў знаходзілася перабазіраванне вытворчых сіл БССР, у той час як праблема выратавання культурных каштоўнасцей рэспублікі не атрымала шырокага асвятлення. Абмежаваны і пераважна стыхійны характар эвакуацыі ў пачатку вайны тлумачыўся, за рэдкім выключэннем, дзеяннем аб'ектывных фактараў – імклівым надыходам агрэсара, дэфіцытам часу, налётам варожай авіяцыі і г. д. У працах савецкага перыяду адсутнічалі прыклады няўдалай эвакуацыі,

таму ў савецкай гістарычнай навуцы амаль не разглядаліся аспекты эвакуацыі з заходніх абласцей БССР, недастатковасць выканання якой тлумачылася выключна аб'ектыўнымі прычынамі [523].

У.В. Здановіч, адзначаючы, што ў цэлым даследаванні гісторыкаў і эканамістаў дазволілі паказаць складаныя эвакуацыйныя працэсы на тэрыторыі БССР, сярод недапрацовак савецкай гістарыяграфіі таксама ўказвае празмерную ўвагу да паказу ролі партыі ў правядзенні эвакуацыі, праяў і пераваг сацыялістычнай сістэмы, эканамічных дасягненняў [144].

Адзначым, што ў дачыненні да праблемы перамяшчэння мірнага насельніцтва савецкая гістарычная навука разглядала ў асноўным арганізаваныя формы перасялення канкрэтных катэгорый мірных жыхароў, а менавіта дзяцей і непаўналетніх, высокакваліфікаваных рабочых, а таксама савецкіх і партыйных дзеячаў з іх сем'ямі. Пра факты стыхійнага бежанства былі толькі эпизадныя згадкі без сістэмнага аналізу абставінаў высялення, перамяшчэння і выжывання ў трагічных умовах пачатковага перыяду вайны [267]. Пры гэтым сам працэс эвакуацыі вельмі часта разглядаўся толькі ў якасці пралога да наступнага даследавання працы тылу па забеспячэнні Чырвонай Арміі і Савецкай дзяржавы ў перыяд вайны.

Сучасная гістарычная навука на постсавецкай прасторы як у Рэспубліцы Беларусь, так і ў Расійскай Федэрацыі, і іншых постсавецкіх рэспубліках імкнецца разглядаць праблему эвакуацыі і бежанства не толькі як сацыяльную ці эканамічную, але і як антрапалагічную праблему.

У сучаснай беларускай гістарыяграфіі грунтоўныя працы па аналізу эвакуацыі матэрыяльных і людскіх рэсурсаў належаць кандыдату гістарычных навук Л.А. Сугаку, які ў 2015 г. абараніў дысертацыю на тэму «Население, материальные ресурсы и культурные ценности Белорусской ССР в эвакуационном процессе в годы Великой Отечественной войны: (1941–1944 гг.)». Асобныя главы гэтага дысертацыйнага даследавання прысвечаны літаратуры, крыніцам і метадалогіі даследавання, эвакуацыйнаму працэсу ў Беларускай ССР у пачатковы перыяд Вялікай Айчыннай вайны, савецкім эвакуацыйным мерапрыемствам у 1942–1944 гг. На погляд Л.А. Сугакі, на працягу 1941–1944 гг. падчас перамяшчэння насельніцтва і матэрыяльных рэсурсаў БССР з зоны ваенных дзеянняў у савецкі тыл адбывалася як арганізаваная партыйна-дзяржаўнымі органамі эвакуацыя, так і стыхійны зыход насельніцтва ў бяспечныя раёны (бежанства). У перамяшчэнні на ўсход людзей мела месца і перапля-

ценне дадзеных формаў. Пры гэтым аўтар лічыць, што такую з'яву, як бежанства, трэба разглядаць як складающую частку агульнага эвакуацыйнага працэсу [523].

Л.А. Сугака на падставе аналізу працэсу эвакуацыі беларускай прамысловасці прыйшоў да наступных высноў: «1. Маштабная эвакуацыя прамысловасці, якая патрабуе часу, значных рэсурсаў і намаганняў, была магчыма толькі ва ўсходняй частцы БССР, бо яе заходнія і цэнтральныя вобласці, за выключэннем Пінскай, былі захоплены ворагам ужо на працягу першага тыдня ваенных дзеянняў. 2. «Эвакуацыйная» стратэгія заключалася ў тым, што намаганні перш за ўсё канцэнтраваліся ў асноўных прамысловых цэнтрах (Віцебск, Гомель, Магілёў, Орша, Мазыр, Рэчыца), дзе прыярытэт аддаваўся адпраўцы ў тыл найбольш каштоўных вытворчых фондаў найбольш буйных і перадавых аб'ектаў індустрыі, якія вызначалі эканамічнае аблічча той ці іншай вобласці і якія мелі важнае значэнне для абаронных намаганняў краіны. Разам з тым некаторыя прадпрыемствы, у прыватнасці, хлебазаводы і мясакамбінаты, да апошняй магчымасці працавалі на харчовае забеспячэнне войскаў і цывільнага насельніцтва і таму адсутнічаюць у спісах эвакуіраваных. 3. Найбольш спрыяльныя ўмовы для правядзення эвакуацыі склаліся ў Гомельскай і Палескай абласцях. Паўднёва-ўсходні рэгіён рэспублікі да жніўня 1941 г. заставаўся перыферыянай зонай беларускага тэатра ваенных дзеянняў і быў акупаваны ворагам у апошнюю чаргу. Мясцовыя ўлады мелі значны рэзerv часу для ажыццяўлення эвакуацыйных мерапрыемстваў, і менавіта на Гомельскую і Палескую вобласці прыпадае больш за палову (69 з 125) прамысловых прадпрыемстваў рэспублікі, ... эвакуацыя выратавала важную частку прамысловага патэнцыялу БССР ад эксплуатацыі і знішчэння захопнікамі. Размешчаныя ў тыле беларускія заводы і фабрыкі, якія альбо захавалі сваю самастойнасць, альбо былі ўключаны ў склад роднасных па профілю мясцовых вытворчасцей, альбо былі аб'яднаны з іншымі эвакуіраванымі прадпрыемствамі ў новыя індустрыяльныя комплексы, адыгралі годную ролю ва ўмацаванні моцы Чырвонай Арміі, выпускаючы вельмі патрэбную для яе прадукцыю: рэактыўныя ўстаноўкі «Кацюша» і боепрыпасы да іх, мінамёты, агнямёты, авіяматоры, артылерыйскія снаряды, воінскія абмундзіраванне і абутак, санітарныя падводы і насілкі і г. д.» [525–526, 529–530, 532].

Значную ўвагу вывучэнню праблем эвакуацыі надаў доктар гістарычных навук, прафесар Э.Р. Іофе, які перш за ўсё цікавіцца

працэсамі стыхійнага бежанства як спосабу выратавання насельніцтва ад нацысцкай акупацыі. Асобныя артыкулы аўтара прысвечаны эвакуацыі сталіцы БССР – г. Мінска [165], адлюстраванню эвакуацыі ў сведчаннях дакументаў, успамінах відавочцаў, меркаваннях даследчыкаў [167], аналізу вынікаў эвакуацыі ў 1941–1943 гг. [164]. Па меркаванні прафесара Э.Р. Іофе, эвакуацыя насельніцтва і матэрыяльных рэсурсаў з акупаванай тэрыторыі СССР стала адначасова трагедыяй і падзвігам савецкага народа. Пры гэтым даследчык крытыкуе дзеянні партыйнага кіраўніка П.К. Панамарэнкі ў гэтай справе і лічыць, што быў упущаны час для пачатку арганізаванай эвакуацыі насельніцтва, што і прывяло да гібелі тысяч людзей. У той жа час прафесар Э.Р. Іофе падкрэслівае, што «без гэтай эвакуацыі, у рэшце рэшт, не было б і нашай Вялікай Перамогі над германскім нацызмам» [166].

Розныя аспекты працэсу і наступстваў эвакуацыі і стыхійнага бежанства 1941 г. закрануты ў публікацыях такіх навукоўцаў, як А.Г. Андрэева [11], І.Ю. Варанкова [81–82], В.В. Варановіч і В.Р. Саматый [85], Т.У. Буевіч [59], І.В. Дарагуш [113], Н.Т. Ярэгіна [117], Г.В. Карзенка [203], Г.Д. Кнацько [190], В.І. Кузьменка [215], Л.С. Скрабіна [497], Ю. Туронак [545], А.Р. Шаншарова [579] і інш.

З улікам таго, што ў ажыццяўленні эвакуацыі важная роля належыла органам унутраных спраў, дадзеную праблематыку закранулі некаторыя аўтары ў шэрагу прац, прысвечаных гісторыі міліцыі. Яшчэ ў 1978 г. у манаграфіі доктара гістарычных навук, прафесара М.І. Ільінскага адзначана, што супрацоўнікі міліцыі «...забяспечвалі арганізаваную эвакуацыю насельніцтва, прамысловых прадпрыемстваў, розных гаспадарчых грузаў па чыгуначным, водным і іншых відах транспарту» [162]. Аб ролі органаў унутраных спраў у ажыццяўленні эвакуацыі на тэрыторыі БССР узгадана ў абагульняючай працы «Очерки истории милиции Белорусской ССР, 1917–1987» (1987) [388]. Сярод сучасных прац аўтараў, якія даследуюць гісторыю органаў унутраных спраў і закранаюць праблематыку ўдзелу апошніх у эвакуацыі насельніцтва і прамысловасці, адзначым манаграфіі доктара гістарычных навук, прафесара А.В. Шаркова «НКВД Беларуси на защите отечества в годы суровых испытаний (1941–1945)» (2012) [580], «Ссылка, высылка, депортация: принудительные миграции населения Белорусской ССР» (2014) [581], а таксама грунтоўнае юбілейнае выданне «Милиция Беларуси: 100 лет. История и современность» у двух тамах (2016) [290]. Удзел органаў дзяржаўнай бяспекі ў эвакуацыйных мерапры-

емствах на тэрыторыі БССР (чэрвень – жнівень 1941 г.) разгледжаны ў артыкуле І.А. Валахановіча [63, с. 32–36].

З пачатку 2000-х гг. праблема эвакуацыі насельніцтва і прамысловасці ў гады Вялікай Айчыннай вайны, а таксама далейшае іх размяшчэнне і працаўладкаванне ў тылавых раёнах СССР, прыцягвае ўвагу значнай колькасці расійскіх даследчыкаў, якія аналізуюць гэту з’яву на тэрыторыі розных рэгіёнаў Расіі. Адначасым грунтоўнае даследаванне доктара гістарычных навук, прафесара М.М. Пацёмкінай пра эвакуацыйныя і рээвакуацыйныя працэсы, а таксама становішча эвакуіраванага насельніцтва на Урале ў 1941–1948 гг. [409–415]. Аўтар выкарыстоўвае тэрмін «эваканасельніцтва», які вызначае наступным чынам: асобы, якія пераехалі на новыя месцы жыхарства з мэтай асабістай бяспекі або ў сілу дзяржаўнай неабходнасці з раёнаў, якія знаходзіліся пад пагрозай акупацыі непрыяцелем. Фактычна, аўтар спрабуе знайсці новы аналаг паняцця «бежанец» для перыяду Вялікай Айчыннай вайны. На погляд аўтара, эвакуацыя – працэс перамяшчэння людзей з пагражальных раёнаў у тыл. М.М. Пацёмкіна разглядае эвакуацыю насельніцтва як разнавіднасць вымушанай міграцыі [413]. Мы пагадзімся з М.М. Пацёмкінай, што ў цэлым эвакуацыя насіла добраахвотна-вымушаны характар [415].

З’явіліся таксама дысертацыйныя даследаванні і навуковыя артыкулы, якія разглядаюць працэс і наступствы эвакуацыі ў Башкірскай АССР [14], Мардоўскай АССР [555], Марыйскай АССР [205], Заходняй Сібіры [6, 47, 486, 505–508], Чувашы [55], Кіраўскай вобласці і Удмурцкай АССР [187], Варонежскай вобласці [15], Саратаўскай вобласці [103, 195], Алтайскім краі [282–283], Паўднёвым Урале [105, 116], Архангельскай і Валагодскай абласцей [375], Новасібірскай вобласці [182], Сярэднім Паволжы [558–559] і Чэлябінскай вобласці [577–578], г. Ленінградзе [193] і ў цэлым на тэрыторыі СССР [48, 90, 102, 107–108, 285, 288, 294, 298–299, 516]. З названых рэгіёнаў шмат якія сталі буйнымі тылавымі адміністрацыйна-тэрытарыяльнымі раёнамі, якія адыгралі важную ролю ў забеспячэнні фронту ўзбраеннем і харчаваннем, а таксама ў камплектаванні арміі людскімі рэсурсамі. Аўтары гэтых навуковых даследаванняў аналізуюць напрамкі дзяржаўнай палітыкі ў адносінах да эвакуіраванага насельніцтва ў гады Вялікай Айчыннай вайны, вывучаюць гістарычны вопыт арганізацыі прыёму і ўладкавання эвакуіраванага насельніцтва, ролю дзяржаўных і партыйных органаў у гэтай справе, разглядаюць арганізацыйна-

вытворчыя і сацыяльныя праблемы эвакуацыі і рээвакуацыі цяжкай прамысловасці.

У сучаснай расійскай гістарычнай навуцы працягвае даследаванні дзейнасці па эвакуацыі матэрыяльных і людскіх рэсурсаў доктар гістарычных навук, прафесар Г.А. Куманёў, які прысвяціў гэтай праблеме шэраг значных навуковых прац [216–217, 219]. Адна з частак доктарскай дысертацыі расійскага даследчыка В.П. Купцова «Проблемы перестройки народного хозяйства и эвакуации мирного населения в годы Великой Отечественной войны» называецца «Эвакуация – народная драма и составная часть перестройки» [222]. У падобным кантэксце праблема бежанства і эвакуацыі насельніцтва ў заходніх рэгіёнах СССР разглядаецца і ў шэрагу прац іншых даследчыкаў.

Адзначым таксама дысертацыйнае даследаванне на атрыманне вучонай ступені кандыдата гістарычных навук А.В. Ніколенкі на тэму «Деятельность государственных и партийных органов по жизнеобеспечению эвакуированного населения в годы Великой Отечественной войны (на материалах Архангельской и Вологодской областей)». Аўтар разглядае не толькі праблематыку эвакуацыі ў азначаных рэгіёнах Расіі, але і аналізуе арганізацыю эвакуацыі насельніцтва з прыфрантавой вобласці ў цэлым па СССР, прыём і размяшчэнне эвакуіраванага насельніцтва і яго сацыяльнае забеспячэнне [375–377].

А.В. Ніколенка прыйшоў да высноў, што «з першых дзён ваенных дзеянняў у СССР пачаў фарміравацца эвакуацыйны механізм. У кароткі час на дзяржаўным узроўні былі прыняты неабходныя заканадаўчыя акты, створаны структуры і прызначаны канкрэтныя людзі, адказныя за правядзенне эвакуацыі, выдаткаваны неабходныя грашовыя сродкі. Трэба адзначыць, што ў перадваенныя гады на дзяржаўным узроўні займаліся пытаннямі планавання эвакуацыі, але дапушчаныя пралікі ў ацэнцы праціўніка і магчымага развіцця ваеннага становішча, а таксама несвоечасовае прыняцце шэрагу рашэнняў перакрэслілі практычна ўсю папярэднюю працу. Эвакуацыя насельніцтва праводзілася падчас ваенных дзеянняў. На хадзе даводзілася выпраўляць дапушчаныя памылкі. У выніку, сістэма, здольная эфектыўна вырашаць задачы па эвакуацыі і жыццязабеспячэнні эвакуіраванага насельніцтва склалася толькі да канца 1941 г.» [375].

У манаграфічным даследаванні доктара эканамічных навук Я.В. Хахлова «Военная экономика СССР накануне и в годы Второй

мировой войны» першая глава «Змяненне ваенна-эканамічнага патэнцыялу СССР ва ўмовах перадваеннай мабілізацыі эканомікі і акупацыі часткі савецкай тэрыторыі» разд. II «Военная эканоміка СССР» прысвечана аналізу эканамічных аспектаў эвакуацыі [565]. Аўтар робіць спробу параўнаць эвакуацыю прамысловасці часоў Першай сусветнай і Вялікай Айчыннай войнаў з пункту гледжання сацыяльна-эканамічнага ладу Расійскай імперыі і Савецкага Саюза. Я.В. Хахлоў узгадвае, што калі ў гады Першай сусветнай вайны вярхоўныя ўлады Расіі спрабавалі правесці эвакуацыю часткі прамысловасці з Польшчы, Прыбалтыкі, Кіеўскай губерні і Бесарабіі, то Асобая нарада па абароне накіроўвала сваіх прадстаўнікоў, надзеленых адпаведнымі паўнамоцтвамі, вылучала з бюджэту сродкі на дэмантаж і вываз абсталявання, якое мела абароннае значэнне [565, с. 135–136].

На думку Я.В. Хахлова, у гады Першай сусветнай вайны менавіта ўласнікі заводаў і фабрык усялякімі спосабамі сабатавалі загады і распараджэнні вярхоўнай улады і ваеннага камандавання, разглядаючы эвакуацыйныя мерапрыемствы як парушэнне іх правоў уласнасці і самавольства ўлады. Аўтар тлумачыць нязначныя маштабы эвакуацыі часоў Першай сусветнай вайны вынікам як антырасійскай пазіцыі мясцовых прадпрымальнікаў заходніх губерняў, якія не хацелі пераносіць вытворчасць за Урал, так і станам чыгуначнай сеткі краіны, якая да вайны знаходзілася ў прыватнай уласнасці, а потым, нават пасля рэквізіцыі і мабілізацыі на ваенныя патрэбы, не змагла перайсці на арганізаваную і планамерную працу ва ўмовах ваеннага часу [565].

На погляд Я.В. Хахлова, менавіта ў гады Вялікай Айчыннай вайны савецкая сістэма эканамічнай арганізацыі грамадства прадэманстравала такую высокую эфектыўнасць, мабільнасць і працаздольнасць, якіх ніколі не было ў гісторыі Расіі. Аўтар тлумачыць значныя маштабы эвакуацыі адладжанай і ўзгодненай працай соцень тысяч савецкіх людзей, шматлікіх арганізацый і ўстаноў, якія дзейнічалі ў адпаведнасці з загадамі вышэйшых органаў улады [565, с. 137].

Я.В. Хахлоў прыйшоў да высновы, што перамяшчэнне прамысловых прадпрыемстваў на Усход, арганізаванае савецкім кіраўніцтвам, не толькі дазволіла СССР захаваць свой ваенна-эканамічны патэнцыял, але і не дало магчымасці Германіі нарасціць яе ваенна-эканамічны патэнцыял, які быў бы выкарыстаны для працягу баявых дзеянняў і для далейшага перамяшчэння нямецкіх армій углыб СССР. Германіі прыйшлося расцягваць свае тылавыя камунікацыі,

паколькі франтавыя часці атрымлівалі забеспячэнне з заходняй і цэнтральнай частак Еўропы, а не з еўрапейскай часткі СССР, часткова акупаванай Вермахтам [565, с. 138].

Даследаванні эвакуацыі праводзяцца ў шэрагу постсавецкіх рэспублік, якія ў гады Вялікай Айчыннай вайны былі буйнымі тылавымі раёнамі прыёму і размяшчэння эвакуіраваных грамадзян і прамысловых прадпрыемстваў. Напрыклад, актыўна вивучаецца гэта тэматыка ў Рэспубліцы Казахстан [174], асобныя артыкулы і паведамленні прысвяцілі праблеме эвакуацыі П. Джамалаў [109], Б.А. Жангуцін [126], Я.Ш. Ібраяў [149], Г.Б. Сулейменава [534] і інш.

У 2011 г., напярэдадні 70-годдзя пачатку Вялікай Айчыннай вайны, у Расійскай Федэрацыі стартаваў фундаментальны навуковы праект – быў выдадзены першы том шматтомнай працы «Великая Отечественная война 1941–1945 годов». Апошні, 12-ы том, быў выдадзены ў 2015 г. да 70-годдзя Перамогі ў Вялікай Айчыннай вайне. У стварэнні гэтай працы пад арганізацыйным кіраўніцтвам Міністэрства абароны РФ прымалі ўдзел Інстытут усеагульнай гісторыі **Расійскай Акадэміі навук (РАН)**, Інстытут расійскай гісторыі РАН, Інстытут эканомікі РАН, Акадэмія ваенных навук, Ваенны ўніверсітэт Міністэрства абароны РФ, Маскоўскі дзяржаўны ўніверсітэт ім. М.В. Ламаносава, Агульнавайсковая акадэмія Узброеных Сіл Расійскай Федэрацыі і іншыя навуковыя і вучэбныя ўстановы. Сёмы том, «Экономика и оружие войны», быў створаны аўтарскім калектывам пад кіраўніцтвам Г.А. Куманёва і А.В. Мінаева, і прысвечаны аналізу эканамічнага і абароннага патэнцыялу СССР. У кнізе прааналізаваны асноўныя этапы пераходу эканомікі СССР на ваенныя рэйкі, асветлены пытанні фінансавай палітыкі і ўдасканалення сістэмы тылавога забеспячэння арміі. Асобны раздзел «Эвакуация как складаячая частка перабудовы эканомікі ў ваенны час» прысвечаны разгляду арганізацыйных мер савецкага ўрада па эвакуацыі аб'ектаў прамысловасці, людскіх і матэрыяльных рэсурсаў у тылавыя раёны СССР.

У частцы гэтай працы, якая датычыцца тэрыторыі БССР, адзначана, што эвакуацыя прадукцыйных сіл праводзілася тут у выключна цяжкіх умовах. Аўтары падкрэсліваюць, што на другі дзень вайны Бюро ЦК КП(б)Б разгледзела пытанне аб неадкладнай эвакуацыі насельніцтва і матэрыяльных каштоўнасцей з гарадоў, якія падвяргаліся абстрэлу ў паласе ваенных дзеянняў, для чаго была тэрмінова створана рэспубліканская камісія. Аднак у выніку хуткага пагаршэння абстаноўкі не ўдалося арганізаваць эвакуа-

цыю ў досыць шырокіх памерах з заходніх абласцей БССР, якія ўжо праз некалькі дзён былі акупаваны ворагам. Пры гэтым у большых памерах вызначана эвакуацыя ва ўсходняй частцы рэспублікі. У якасці прыкладу ўзгадваецца той факт, што толькі з Гомеля і вобласці штодня адпраўлялася ў тыл не менш 250–300 вагонаў з эвакуагрузамі, прычым для вывазу абсталявання «Гомсельмаша», паравозарамонтнага і станкабудаўнічага заводаў спатрэбілася больш за 2 500 вагонаў і платформаў [77, с. 118–144].

Аўтары сёмага тома «Экономика и оружие войны» прыводзяць наступныя лічбы – з тэрыторыі БССР у тылавыя раёны ўдалося вывезці больш як 16,5 тыс. адзінак каштоўнага тэхналагічнага абсталявання, 842 т каляровых металаў, 44 км сілавога кабелю, больш за 3 400 вагонаў гатовай прадукцыі, звыш 2 130 вагонаў металалому, а таксама 44 765 т збожжа, 600 тыс. галоў жывёлы, 4 тыс. трактароў, 400 камбайнаў, 150 малацілак і інш. Усяго, па крыніцах аўтараў сёмага тома «Великой Отечественной войны 1941–1945 годов», паспелі эвакуіраваць абсталяванне, сыравіну і гатовую прадукцыю 109 буйных і сярэдніх прамысловых прадпрыемстваў (з іх 39 саюзнага і 70 рэспубліканскага значэння) і зноў паўтараецца распаўсюджаная ў савецкі час лічба ў звыш 1,5 млн чалавек эвакуіраваных грамадзян [77, с. 118–144].

Пераходзячы да аналізу крыніц Вялікай Айчыннай вайны, яшчэ раз падкрэслім, у гэтыя гады эвакуацыя як матэрыяльных рэсурсаў, так і пэўных катэгорый грамадзян адыграла найважнейшую ролю ў перабудове народнай гаспадаркі СССР на ваенны лад з мэтай супрацьстаяння агрэсіі нацысцкай Германіі. Пры гэтым пытанні, звязаныя са своечасовай падрыхтоўкай эвакуацыйных мерапрыемстваў у перадаванні перыяд, вызначэннем канкрэтнай ролі вышэйшага і мясцовага партыйнага і савецкага кіраўніцтва ў ініцыяванні і правядзенні эвакуацыі, а таксама вызначэннем агульнай колькасці эвакуіраванага насельніцтва, застаюцца дыскусійнымі, і могуць быць вырашаны перш за ўсё з дапамогай глыбокага і, па магчымасці, аб'ектыўнага аналізу архіўных дакументаў і матэрыялаў. Калі казаць пра крыніцы вивучэння эвакуацыі часоў Вялікай Айчыннай вайны, то ў беларускіх архівах захоўваецца адносна няшмат дакументаў па гэтай тэме.

У Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь у асноўным матэрыялы па эвакуацыі знаходзяцца ў фондзе 4п [304–313], у якім змешчаны дакументы Асобага сектара Цэнтральнага камітэта Камуністычнай партыі (бальшавікоў) Беларусіі. У вопіс 33а ўключаны некалькі спраў, якія праз дакладныя запіскі, інфармацыйныя лісты,

тэлеграмы ЦК КП(б) і СНК БССР, даведкі а таксама асабістыя даклады вышэйшых партыйных і савецкіх дзеячаў маюць афіцыйную карціну ажыццяўлення эвакуацыі з тэрыторыі БССР.

Мы пагадзімся з Л.А. Сугакам, што гэтыя крыніцы можна ўмоўна падзяліць на некалькі груп. Першую групу дакументаў складаюць матэрыялы, якія прысвечаны асобным бакам эвакуацыйнага працэсу (напрыклад, дакладная запіска «Аб уліковых і іншых партыйных дакументах абкамаў, гаркамаў і райкамаў КП(б)Б» ад сакратара ЦК КП(б)Б Г.Б. Эйдзінава, якая была накіравана на імя Г.М. Маленкова ў ЦК У КП(б), інфармуе аб прынятых партыйнымі органамі рэспублікі мерах па вывазу з прыфрантавых раёнаў партыйнай дакументацыі і дасягнутых у гэтай працы выніках, а іншыя аспекты эвакуацыі ў дадзенай запісцы не асвятляюцца [522].

У другую групу даследчык уключае дакументы, якія прадстаўляюць толькі працэс эвакуацыі ў самым абагульненым выглядзе (напрыклад, дакладныя запіскі П.К. Панамарэнкі ў ЦК У КП(б) «Аб ходзе эвакуацыі ў Беларускай ССР» і «Аб выніках эвакуацыі ў Беларускай ССР», іншыя матэрыялы, якія сістэматызуюць дадзеныя аб перабазіраванні на Усход СССР насельніцтва, прамысловага абсталявання, сыравіны, матэрыяльных рэсурсаў сельскай гаспадаркі, транспартных сродкаў, прадуктаў харчавання і г. д. [522].

Да трэцяй групы крыніц можна аднесці дакументы, у якіх эвакуацыйныя меры разглядаюцца як элемент у агульнай характарыстыцы сітуацыі, што склалася на тэрыторыі Беларусі ў пачатку вайны (дакладныя запіскі П.К. Панамарэнкі ў ЦК У КП(б) «Аб некаторых пытаннях вайны», «Аб становішчы ў акупіраваных абласцях Беларусі», матэрыялы інфармацыйна-даведачнага характару ЦК У КП(б), СНК БССР, БШПР і г. д.) [522].

Л.А. Сугака даследаваў матэрыялы па эвакуацыі ў рэгіянальных архівах. Напрыклад, матэрыялы Дзяржаўнага архіва Брэсцкай вобласці дазваляюць асвятліць некаторыя асаблівасці савецкіх эвакуацыйных мерапрыемстваў у заходняй частцы рэспублікі. У фондах Дзяржаўнага архіва грамадскіх аб'яднанняў Гродзенскай вобласці звесткі, выяўленыя ў дакументах ваеннага і прамысловага аддзелаў Беластоцкага абкама КП(б)Б 1940 – першай паловы 1941 гг. Дакладныя запіскі, перапіска, даведкі, матэрыялы правяраюць змяшчаюць інфармацыю аб стане мабілізацыйнай гатоўнасці ў вобласці. Аналіз дадзеных крыніц прыводзіць названага даследчыка да высновы, што і ў самай заходняй вобласці БССР эвакуацыйныя планы напярэдадні вайны не складаліся [522].

Дадзеныя аб ходзе эвакуацыі ў Паўднёва-ўсходнім рэгіёне БССР захоўваюцца ў фондах Дзяржаўнага архіва Гомельскай вобласці і Дзяржаўнага архіва грамадскіх аб'яднанняў Гомельскай вобласці. Аналагічныя матэрыялы па Магілёўскай вобласці ўключаны ў справаздачу Магілёўскай абласной камісіі па ўліку шкоды, якая была прычыненая нацыстамі, што захоўваецца ў Дзяржаўным архіве Магілёўскай вобласці. Асобныя дадзеныя пра эвакуацыю таксама захоўваюцца ў Дзяржаўным архіве грамадскіх аб'яднанняў Магілёўскай вобласці, у Дзяржаўным архіве Віцебскай вобласці, сярод матэрыялаў занальных дзяржаўных архіваў у г. Мазыры, г. Оршы і г. Пінску [522].

Беларускія архівісты падрыхтавалі і выдалі некалькі зборнікаў дакументаў, у якіх асвятляецца працэс эвакуацыі людскіх і матэрыяльных рэсурсаў, напрыклад, «Беларусь в первые месяцы Великой Отечественной войны (22 июня – август 1941 г.)» [46] і «Белорусы в советском тылу, июль 1941 г. – 1944 г.» [50].

Адзначым, што значная частка матэрыялаў, якая прысвечана эвакуацыі і бежанству ў гады Вялікай Айчыннай вайны, знаходзіцца ў архівах Расійскай Федэрацыі.

Па прычыне раскіданасці звестак пра эвакуацыю па розных архівах розных краін, што вельмі ўскладняе іх пошук і вывучэнне, значную дапамогу даследчыкам могуць аказаць успаміны і мемуары непасрэдных удзельнікаў падзей. Сярод такіх крыніц адзначым успаміны члена ДКА А.І. Мікаяна («В Совете по эвакуации» [289]), члена першага складу Савета па эвакуацыі Н.Ф. Дубровіна (у кнізе «Эшелоны идут на Восток» [598]), першага сакратара ЦК КП(б)Б П.К. Панамарэнкі (у кнізе «Рядом со Сталиным: откровенные свидетельства» [220]), другога сакратара ЦК КП(б)Б П.З. Калініна (у кнізе «Партизанская республика» [391]), былога першага сакратара Магілёўскага абкама партыі І.М. Макарава (у кнізе «Солдатами были все» [513]) і інш. Шмат успамінаў звычайных грамадзян БССР захоўваюцца ў фондах музеяў і архівах і ўводзяцца ў навуковы абарот на старонках манаграфій і артыкулаў [81–82, 165–167, 498].

Такім чынам, у рамках агульнай гістарыяграфіі Вялікай Айчыннай вайны як ключавой падзеі XX ст. канкрэтная праблема эвакуацыі і бежанства даследавалася ў розныя гады ў розным аб'ёме і з рознай ступенню грунтоўнасці.

Першыя спробы прааналізаваць працэс і вынікі эвакуацыі былі зроблены ў матэрыялах і дакументах дзяржаўных органаў, дакладах і артыкулах партыйных і савецкіх дзеячаў. Як адзначаюць сучасныя беларускія гістарыёграфы, некаторыя спрэчныя пытанні пэўны час

заставаліся па-за ўвагай большасці савецкіх даследчыкаў, паколькі ў выніку шэрагу прычын мерапрыемствы па вывазу насельніцтва і прадпрыемстваў насілі нярэдка стыхійны і неарганізаваны характар і суправаджаліся памылкамі і пралікамі. Тым не менш савецкія гісторыкі закраналі праблему эвакуацыі перыяду Вялікай Айчыннай вайны ў кантэксте ваенна-эканамічнай гісторыі.

Першыя навуковыя працы, дзе аўтары часткова разглядалі праблему эвакуацыі, і перш за ўсё працэсы перамяшчэння ва ўсходнія раёны краіны менавіта прамысловасці, з'явіліся ў канцы вайны і ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе (кніга М.Л. Вазнясенскага). У гэты перыяд аўтары закраналі ў асноўным эвакуацыю прамысловасці як складаючую частку мабілізацыі матэрыяльных рэсурсаў на забеспячэнне патрэб Чырвонай Арміі і не звярталі дастатковай увагі на перамяшчэнне часткі насельніцтва на Усход.

У 1960-я гг. у СССР у найбольш абагульненым выглядзе пытанні эвакуацыі былі адлюстраваны ў адным з тамоў абагульняючай працы пад назвай «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг.». Пазней з'явіліся асобныя працы аб ролі транспартнікаў і чыгуначнікаў у гады Вялікай Айчыннай вайны ў цэлым і іх удзеле ў ажыццяўленні эвакуацыі ў прыватнасці (працы Г.А. Куманёва, І.У. Кавалёва).

У савецкай беларускай гістарыяграфіі навуковыя даследаванні, якія закраналі працэс эвакуацыі, з'явіліся ў другой палове 1950-х гг. (манаграфія П.П. Ліпілы). Былі акрэслены склад і асноўныя напрамкі дзейнасці рэспубліканскай эвакуацыйнай камісіі, раскрыта дзейнасць эвакуапунктаў, узгадана аб матэрыяльнай дапамозе кіраўніцтва СССР грамадзянам БССР у размяшчэнні іх у тылавых раёнах СССР. Пры гэтым першай грунтоўнай працай у савецкай беларускай гістарыяграфіі, прысвечанай разглядаемай праблеме, стала даследаванне Г.І. Аляхновіч, якая ўдзяляла ўвагу ўкладу беларускага народа ў эканамічную моц СССР, у рамках якога разгледжаны і працэс эвакуацыі (дысертацыйнае даследаванне «Трудовой подвиг трудящихся Белоруссии в советском тылу в годы Великой Отечественной войны (1941–1943 гг.)», 1966). Эвакуацыя насельніцтва і прамысловасці ў БССР разглядалася аўтарам у агульным кантэксте ўсіх эвакуацыйных мерапрыемстваў, якія праводзіліся савецкім урадам.

У савецкі час даследчыкамі быў назапашаны значны матэрыял і створана істотная аснова для далейшай распрацоўкі тэмы эвакуацыі. Сярод недапрацовак савецкай гістарыяграфіі адначасна вялікую ўвагу да паказу выключна станоўчай ролі партыі ў правядзенні

эвакуацыі. У той жа час савецкія гісторыкі аналізавалі ў асноўным арганізаваныя формы перасялення канкрэтных катэгорый мірных жыхароў, а пра факты стыхійнага бежанства былі толькі эпизадныя ўзгадванні без сістэмнага аналізу абставінаў іх высялення, руху і выжывання ў трагічных умовах пачатковага перыяду вайны.

У сучаснай гістарычнай навуцы на постсавецкай прасторы ў Беларусі, Расійскай Федэрацыі і іншых постсавецкіх дзяржавах з'явілася тэндэнцыя разглядаць эвакуацыю і бежанства не толькі як сацыяльную ці эканамічную, але і як антрапалагічную праблему.

Грунтоўныя працы па аналізе эвакуацыі людскіх і матэрыяльных рэсурсаў належаць Л.А. Сугаку (дысертацыйнае даследаванне «Население, материальные ресурсы и культурные ценности Белорусской ССР в эвакуационном процессе в годы Великой Отечественной войны: (1941–1944 гг.)», 2015). Значную ўвагу вывучэнню праблем эвакуацыі надае Э.Р. Іофе, які перш за ўсё цікавіцца працэсамі стыхійнага бежанства як спосабу выратавання насельніцтва ад нацысцкай акупацыі.

З улікам таго, што ў ажыццяўленні эвакуацыі важная роля належыла органам унутраных спраў, дадзеная праблематыка закранута ў шэрагу прац, прысвечаных гісторыі міліцыі (манаграфіі М.І. Ільінскага, А.В. Шаркова, навукова-папулярныя выданні «Очерки истории милиции Белорусской ССР, 1917–1987» (1987), «Милиция Беларуси: 100 лет. История и современность» (2016)).

З пачатку 2000-х гг. праблема эвакуацыі насельніцтва і прамысловасці ў гады Вялікай Айчыннай вайны, а таксама далейшае іх размяшчэнне і працаўладкаванне ў тылавых раёнах СССР прыцягвае ўвагу значнай колькасці расійскіх даследчыкаў, якія аналізуюць гэту з'яву на тэрыторыі розных рэгіёнаў Расіі (М.М. Пацёмкіна і інш.). Аўтары шматлікіх навуковых даследаванняў таксама аналізуюць напрамкі дзяржаўнай палітыкі ў адносінах да эвакуіраванага насельніцтва ў гады Вялікай Айчыннай вайны, вывучаюць гістарычны вопыт арганізацыі прыёму і ўладкавання эвакуіраванага насельніцтва, ролю дзяржаўных і партыйных органаў у гэтай справе, разглядаюць арганізацыйна-вытворчыя і сацыяльныя праблемы эвакуацыі і рээвакуацыі цяжкай прамысловасці. У 2011–2015 гг. была выдадзена фундаментальная навуковая 12-томная праца «Великая Отечественная война 1941–1945 годов», у складзе якой сёмы том «Экономика и оружие войны» разглядае эвакуацыю як важнейшую складаючую частку перабудовы эканомікі ў ваенны час.

ЭВАКУАЦЫЙНЫЯ МЕРАПРЫЕМСТВЫ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ Ў ГАДЫ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ І ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВОЙНАЎ

§ 1. Прычыны і абставіны ператварэння бежанства ў агульнадзяржаўную праблему ў гады Першай сусветнай вайны

Спецыфіка і асаблівасць умоў, у якіх разгортвалася гісторыя бежанства і эвакуацыі ў гады Першай сусветнай вайны, вызначалася пэўным двоеўладдзем у заходніх губернях Расійскай імперыі, у тым ліку і на тэрыторыі Беларусі. Апошняя ўсталявалася з пачаткам дзеяння Палажэння аб палявым кіраванні войскаў у ваенны час. Яно аўтаматычна ўводзілася з абвяшчэннем мабілізацыі, якая пачала праводзіцца з ліпеня 1914 г.

У Палажэнні аб палявым кіраванні войскаў у ваенны час Вярхоўны Галоўнакамандуючы (з 20 ліпеня 1914 г. па 23 жніўня 1915 г. гэту пасаду займаў Вялікі Князь Мікалай Мікалаевіч, а потым Імператар Мікалай II) абвяшчаўся вышэйшым начальнікам усіх Узброеных Сіл. Ён атрымліваў надзвычайную ўладу і яго загады павінны былі выконвацца на тэатры ваенных дзеянняў усімі ўрадавымі ўстановамі і цывільнымі ўпраўленнямі, а таксама службовымі асобамі ўсіх ведамстваў і ўсім насельніцтвам як найвышэйшыя загады (арт. 17 указанага палажэння). Артыкулам 91 надзвычайнымі паўнамоцтвамі надзяляліся Галоўнакамандуючыя франтоў. Іх распараджэнні павінны былі выконвацца ў межах падначаленага раёна ўсімі ўрадавымі і цывільнымі ўстановамі, службовымі асобамі і ўвогуле ўсім насельніцтвам [261, с. 43, 48; 474, с. 112–115].

Згодна з арт. 14 Палажэння аб палявым кіраванні войскаў, у ваенны час усе мясцовасці і цывільныя ўпраўленні тэатра ваенных дзеянняў з абвяшчэннем мабілізацыі падпарадкоўваліся галоўным начальнікам адпаведных ваенных акруг ці ваенным ге-

нерал-губернатарам. Пры гэтым у мясцовасцях, абвешчаных на ваенным становішчы, узаемаадносіны цывільных і ваенных улад вызначаліся Правіламі аб мясцовасцях, якія абвешчаны на ваенным становішчы [474, с. 112–115]. Гэтым дакументам ваенным уладам, а таксама генерал-губернатарам прадастаўлялася права прымаць надзвычайныя меры па забеспячэнні паспяховага вядзення баявых дзеянняў, папярэджанні парушэнняў дзяржаўнай бяспекі і грамадскага парадку. У выніку цывільныя ўлады і мясцовае насельніцтва былі фактычна перападпарадкаваны армейскаму камандаванню, гэта значыць у тэатры ваенных дзеянняў усталявалася пэўнае двоеўладдзе.

Ваенныя ўлады ў поўнай меры выкарысталі сваё права распараджацца жыццём і лёсам мірнага насельніцтва тэрыторыі Беларусі – высялялі і перамяшчалі яго з пастаяннага месца жыхарства ўглыб імперыі. Вынік – ператварэнне мірных жыхароў у бежанцаў. У ваенны час умовы жыцця на франтавых і прыфрантавых тэрыторыях таксама садзейнічалі імкненню часткі насельніцтва накіравацца ў больш бяспечныя раёны Расійскай імперыі.

Сярод вялікай масы бежанцаў умоўна можна вызначыць некалькі катэгорый. *Першая катэгорыя бежанцаў*, на наш погляд, утварылася ў выніку наступстваў эвакуацыі. Яе складалі найбольш каштоўныя, з пункту гледжання ваенных і цывільных улад, катэгорыі насельніцтва – гэта *дзяржаўныя чыноўнікі, служачыя, іх сем'і, праваслаўныя святары*, таму іх эвакуацыю планавала і забяспечвала дзяржава. З часу перанясення баявых дзеянняў на тэрыторыю Беларусі дзяржава стала таксама эвакуіраваць пэўныя прамысловыя прадпрыемствы і, пры магчымасці, частку іх інжынернага і працоўнага персаналу. *Другая катэгорыя* ў цэлым можа быць вызначана як *усе прымусова выселеныя* па рашэннях ваенных і цывільных улад *мірныя жыхары*. Пры гэтым сярод апошніх мы ўмоўна можам вызначыць дзве вялікія групы насельніцтва. З аднаго боку, гэта *дэпартаваныя прадстаўнікі «нядобрадзейных»* (з пункту гледжання царскага ўрада) *нацыянальнасцей*, якія мелі расійскае падданства, – *немцы, яўрэі, палякі, галічане* і іншыя, а з другога – *жыхары заходніх губерняў ваеннаабавязанага ўзросту* і ўвогуле ўсё мірнае насельніцтва, прымусовае высяленне якога ўлады палічылі неабходным ці патрэбным у сувязі з абставінамі ваеннага часу. *Трэцюю катэгорыю* бежанцаў складалі *мірныя жыхары*, якія з-за блізкасці фронту і звязанымі з гэтым умовамі жыцця *вымушана пакінулі свой дом* і накіраваліся ва ўнутраныя губерні імперыі.

Разгледзім спачатку працэс эвакуацыі, пад якой разумеюць планернае і арганізаванае перамяшчэнне з тэрыторый, якім пагражае захоп праціўніка, пэўных катэгорый насельніцтва і аб'ектаў прамысловасці, а таксама любых рэчаў, прызнаных каштоўнымі з пункту гледжання дзяржавы, у бяспечныя, аддаленыя ад тэатра баявых дзеянняў, раёны краіны. У агульным бежанскім руху эвакуацыя была першай па часе хваляй перамяшчэння насельніцтва.

Адразу адзначым, што эвакуацыя дзяржаўных служачых і іх сем'яў ажыццяўлялася на падставе шэрагу палажэнняў, якія былі прыняты ў другой палове 1914 г., – задоўга да перанясення баявых дзеянняў на тэрыторыю заходніх губерняў. 17 ліпеня 1914 г. начальнікам штаба Вярхоўнага Галоўнакамандуючага было зацверджана Палажэнне аб вывазе за кошт казны па ваенных абставінах дзяржаўнай маёмасці, урадавых устаноў, служачых і іх сем'яў (далей – Палажэнне ад 17 ліпеня 1914 г.) [357, спр. 48720, арк. 3]. 20 жніўня 1914 г. урадам было зацверджана Часовае палажэнне аб вывазе за кошт казны па ваенных абставінах дзяржаўнай маёмасці, урадавых устаноў, служачых і іх сем'яў (далей – Часовае палажэнне ад 20 жніўня 1914 г.), якое фактычна дубліравала артыкулы Палажэння ад 17 ліпеня 1914 г. і стала асноўным дакументам, на падставе якога ваенныя і цывільныя ўлады ажыццяўлялі эвакуацыю ўрадавых устаноў і іх служачых.

Згодна з арт. 1 Часовага палажэння ад 20 жніўня 1914 г., «ываз па ваенных абставінах углыб імперыі з цытадэльных і ўмацаваных раёнаў, якім пагражае нашэсце праціўніка, дзяржаўнай маёмасці, урадавых устаноў і асоб, якія знаходзяцца ў гэтых раёнах ці мясцовасцях на службе ўрада..., а таксама іх сем'яў, адбываецца не інакш як па распараджэнні камандуючага войскамі акругі, Галоўнакамандуючага і камандуючага асобнай арміяй, камандуючых флотам і камендантаў крэпасцей» [416, с. 1]. Артыкул 2 гэтага дакумента абвяшчаў, што абавязковаму вывазу падлягаюць народныя святыні, прадметы найбольш каштоўныя ў дзяржаўных адносінах і ўвогуле ўсё, што можа стаць трафеем праціўніка. Прадметы і парадак вывазу (арт. 3 Часовага палажэння ад 20 жніўня 1914 г.) павінны былі абапірацца на мабілізацыйныя планы і прыватныя правілы кожнага міністэрства. Усе расходы павінны былі ажыццяўляцца за кошт казны [416, с. 1].

Такім чынам, выключная ўвага з боку дзяржавы да бяспекі дзяржаўных служачых і іх сем'яў пацвярджаецца тым, што менавіта чыноўнікаў, служачых, іх сем'і і праваслаўных святароў эвакуіравалі па своечасова распрацаваных палажэннях. Падкрэслім, высялен-

не іншых катэгорый насельніцтва адбывалася на падставе загадаў і распараджэнняў, выдадзеных ваенным камандаваннем і цывільнымі ўладамі непасрэдна пры правядзенні эвакуацыйных мерапрыемстваў.

Пры гэтым некаторыя даследчыкі падкрэсліваюць, што ў асобных ваенных акругах эвакуацыйныя планы былі распрацаваны за некалькі гадоў да пачатку вайны. Напрыклад, В.М. Чарапіца адзначае, што яшчэ ў канцы 1912 г. штабам Віленскай ваеннай акругі былі распрацаваны і даведзены да ведама гродзенскага губернатара Часовыя правілы па эвакуацыі насельніцтва і маёмасці ў выпадку вайны. У Часовых правілах, зацверджаных у 1912 г. памочнікам камандуючага войскамі Віленскай ваеннай акругі генералам Я.Ф. Шкінскім, у раздзеле «Аб вывазе казённай маёмасці ўрадавых устаноў» указвалася, што «з аб'явай вайны з памежнай паласы акругі вывозяцца ўнутр краіны: а) народныя святыні; б) дакументы, якія маюць дзяржаўнае значэнне; в) залішнія грашовыя знакі і дакументы». Удакладнялася, што «архівы прысутных месцаў да вышэйзгаданых катэгорый не ставяцца». Да святыняў адносіліся дзяржаўныя сімвалы, старадаўнія абразы, партреты імператараў, старажытныя граматы і акты, якія маюць гістарычную і мастацкую каштоўнасць [575].

На падставе гэтых правілаў гродзенскі губернатар вызначыў пералік устаноў для магчымай эвакуацыі: канцылярыя губернатара, губернскае ўпраўленне, губернская турэмная інспекцыя, губернская чарцёжная, губернская прысутнасць, губернская землеўпарадкавальная камісія, губернская па гарадскіх справах прысутнасць, губернскі камітэт па справах дробнага крэдыту, дваранскі дэпутацкі сход, прыказ грамадскага дагляду, упраўленне паштова-тэлеграфнай акругі, казённая палата, губернскі распарадчы камітэт, гродзенскае аддзяленне Дзяржбанка, губернскае акцызнае ўпраўленне, упраўленне земляробства і дзяржмаёмасці, акруговы суд, кантрольная палата, духоўная кансісторыя, гродзенскі дыяцэзіяльны вучэльны савет, павятовы правадыр дваранства, гродзенская гарадская ўправа, гродзенская жаночая гімназія, гродзенская мужчынская гімназія, гродзенскае рэальнае вучылішча, цэнтральная акушэрска-фельчарская школа, гродзенскае гарадское паліцэйскае ўпраўленне, гродзенскае павятовае паліцэйскае ўпраўленне, губернская па ваенных справах прысутнасць [575].

Тэрмін для эвакуацыі маёмасці прызначаўся з 4-га дня па 8-ы, а выезд сем'яў служачых названых устаноў – з 3-га па 7-ы дзень пасля абвяшчэння мабілізацыі. Пунктамі напрамкаў вывазу казённай

маёмасці павінны былі стаць «пераважна буйныя цэнтры на ўсход ад ракі Днепр, звязаныя чыгункай і па магчымасці прамых зносін» [575]. Аднак Палажэнне ад 17 ліпеня 1914 г. фактычна адмяніла гэтыя планы ваенных улад Віленскай ваеннай акругі.

Развіццё бежанства і эвакуацыі як шматбаковых з’яў цесна звязана з ходам ваенных дзеянняў, бо ў большай ступені з’яўляецца іх прамым вынікам і наступствам. Баявыя дзеянні на рускім фронце ў другой палове 1914 г. адбываліся з пераменным поспехам, перыядычна ўзнікала пагроза для заходніх губерняў. Улады таму і эвакуіравалі чыноўнікаў і іх сем’і ў бліжэйшыя гарады і мясцовасці, каб пасля вызвалення тэрыторыі ад праціўніка зноў вярнуць іх на месца службы [224, с. 100].

Мы пагадзімся з В.Р. Карнялюком, што эвакуацыя розных устаноў з Гродзенскай і Віленскай губерняў, якая адбылася ў чэрвені 1914 – студзені 1915 гг., была першым этапам эвакуацыі насельніцтва [204, с. 52]. Сем’і брэсцкіх служачых былі эвакуіраваны ў пачатку вайны, у чэрвені – жніўні 1914 г., а ўжо ў кастрычніку, калі ход ваенных дзеянняў змяніўся, яны вярнуліся ў горад. У пэўных рэгіёнах існавалі свае асаблівасці – так, як адзначае В.М. Чарапіца, з г. Гродна першымі пачалі эвакуіравацца сем’і не чыноўнікаў, а ваенных і жандармаў. Да ліку першых эвакуацыйных мерапрыемстваў гродзенскіх улад можна аднесці і перавоз асабліва небяспечных злачынцаў з Гродзенскага турэмнага замка ў Смаленскую крыві-нальную турму 25–29 жніўня 1914 г., за што гродзенскі губернатар В.М. Шабека абвясціў начальніку мясцовай турмы падзяку. Але ўжо ў кастрычніку гродзенскія службоўцы са сваімі сем’ямі пачалі вяртацца [575]. У студзені 1915 г. у г. Гродна вярнуліся і раней эвакуіраваныя ў г. Смаленск і ў г. Пензу школы, і ў лютым заняткі ў іх аднавіліся. Прыбыла ў г. Дзвінск у канцы кастрычніка 1914 г. першая група бежанцаў з г. Аўгустаў у колькасці 285 чалавек, у хуткім часе рух бежанцаў прыпыніўся [294, с. 52].

Як падкрэслівае В.Р. Карнялюк, першыя месяцы вайны паказалі, што першым комплексам праблем на тэрыторыі Беларусі, звязаных са справай эвакуацыі, стаў не вываз мясцовага насельніцтва, а прыём на тэрыторыі Гродзенскай і іншых губерняў эвакуіраваных і бежанцаў з губерняў Царства Польскага, якія хутка ператвараліся ў арэну баявых дзеянняў. Гэты рух складаўся з польскіх, яўрэйскіх, літоўскіх бежанцаў, і, часткова, рускіх свецкіх службовых і духоўных асоб [204, с. 53].

Па прычыне вялікіх расходаў на эвакуацыю Савет Міністраў 16 снежня 1914 г. зацвердзіў некаторыя дапаўненні да Часовага палажэння ад 20 жніўня 1914 г., якія павінны былі ўпарадкаваць і абмежаваць гэты працэс. У прыватнасці, было зроблена ўдакладненне, што падставай для вывазу ўрадавых устаноў, служачых і іх сем’яў павінен служыць не дазвол, а пэўнае распараджэнне адпаведных ваенных улад [417, с. 1]. Чыноўнікі і іх сем’і, якія былі эвакуіраваны з губерняў Царства Польскага і Прыбалтыйскага краю, траплялі ў тым ліку і на тэрыторыю Беларусі. Непасрэдна з апошняй эвакуацыя ўрадавых устаноў і іх служачых адбывалася пад пагрозай наступлення праціўніка вясной-восенню 1915 г.

Бліжэй да вясны 1915 г. эвакуіраваныя чыноўнікі месяцамі блукалі па прыфрантавых гарадах, пераходзячы з аднаго горада ў другі, па меры захопу іх праціўнікам. Асабліва складаным было становішча ніжэйшых служачых, якія фактычна апынуліся перад пагрозай стаць жабракамі, таму што па некалькі месяцаў не атрымлівалі заробку і жылі на невялікую грашовую дапамогу [223, с. 131].

Некаторыя напрамкі працэсу эвакуацыі разгледжаны навукоўцам М.М. Смальянінавым у яго манаграфічным даследаванні «Беларусь у Першай сусветнай вайне 1914–1918 гг.». Як адзначае аўтар, увесну 1915 г. у адпаведнасці са стратэгічным планам нямецкага Генеральнага штаба галоўны тэатр ваенных дзеянняў быў перанесены на Усходні фронт – супраць рускіх войскаў. Германскае камандаванне лічыла, што ў рускай арміі назіраецца востры недахоп усіх відаў артылерыйскіх снарадаў і слабасць цяжкай артылерыі, таму пачало падрыхтоўку і правядзенне шырокамаштабнага наступу [500, с. 119–155].

Па прычынах ваенна-тэхнічнай адсталасці рускія войскі Паўднёва-Заходняга фронту не здолелі ўтрымаць абарону ў раёне г. Горліца ў развязанай германскімі войскамі Горліцкай аперацыі (красавік – чэрвень 1915 г.) і вымушаны былі пакінуць раней занятую Галіцыю. Гэта значна пагоршыла стратэгічнае становішча рускіх армій, якія дзейнічалі на тэрыторыі Польшчы (частка якой у той перыяд уваходзіла ў склад Расійскай імперыі). Каб пазбегнуць разгрому гэтых войскаў, рускае камандаванне прыняло рашэнне ажыццявіць глыбокі стратэгічны адыход галоўнай групойкі войскаў з цэнтральных раёнаў Польшчы. У такіх абставінах «8 чэрвеня 1915 г. начальнік штаба Вярхоўнага Галоўнакамандуючага генерал М.М. Янушкевіч «сакрэтна» тэлеграфаваў начальніку забес-

пачэння армій Паўночна-Заходняга фронту генералу М.А. Данілаву ў г. Седлец (назва ў часы Расійскай імперыі, зараз Седльцэ): «Зме-на абстаноўкі патрабуе абмеркаваць загадзя, планамерна і падра-бязна пытанні эвакуацыі Варшавы. Вывезці адтуль прыдатныя ў «ваенных адносінах» запасы прамысловасці, заводаў і майстэрняў; замежных і, можа быць, з большага, сваіх падданных, узросту ваеннаабавязаных ад 18 да 50 гадоў; шпіталей, сем'яў служачых, каштоўнасцей і г. д.». У заключэнне начальнік штаба прапаноўваў намеціць асноўныя мерапрыемствы, якія павінен будзе распраца-ваць і выканаць варшаўскі генерал-губернатар. У адказ генерал М.А. Данілаў паведаміў, што ім былі «ўжо прыняты меры ... Эвакуа-цыя [ж] сем'яў служачых і абмеркаванне пытання аб эвакуацыі за-межных падданных, а роўна некаторых ваеннаабавязаных рускіх» ім была ўскладзена на генерал-губернатара [500, с. 119–155].

М.М. Смальянінаў на падставе гэтай перапіскі робіць выснову, што ў пачатку адступлення яшчэ не ставілася пытанне аб агульным высяленні ўсіх жыхароў. У гэты час эвакуіравалі толькі ўсіх хворых і параненых, за выключэннем «тых, каму перавозка пагражае смер-цю, і тых, хто здаравее ад атручвання газамі». Пры гэтым Вярхоўнае галоўнакамандаванне рускай арміі яшчэ ў красавіку 1915 г., пад-час Горліцкай аперацыі, выдала войскам распараджэнне «пры адступленні ў шырокіх маштабах праводзіць разбурэнне важных аб'ектаў: мастоў, чыгуначнага палатна, станцыйных збудаванняў; зганяць рухомы састаў чыгункі, вывозіць інтэнданцкія грузы і іншую маёмасць, каб запаволіць перамяшчэнне праціўніка, а пры немагчымасці вывезці – знішчаць» [500, с. 119–155].

Руская армія пакінула г. Варшаву ў ліпені 1915 г., а мясцовыя ор-ганы ўлады былі эвакуіраваны, у тым ліку, на тэрыторыю беларускіх губерняў: «паліцыя – у Старыя Дарогі, Оршу і Гомель; Часовы ад-дзел пракураторыі і пракураторыя Царства Польскага – у Віцебск; Варшаўскае чыгуначнае паштовае аддзяленне – у Мінск, Гомель і Полацк; Варшаўскі Цэнтральны абывацельскі камітэт і 2-я Варшаўскі зводны палявыя запасны шпіталь – у Рагачоў, Варшаўская казённая палата з казначэйствамі вывозілася ў Мінск» [500, с. 119–155].

Летам 1915 г. фронт наблізіўся да межаў беларускіх губерняў: войскі 1-й, 2-й, 10-й армій адступалі па лініі большай часткі Гро-дзенскай і Віленскай губерняў, 3-й і 4-й армій – па паўднёвай част-цы Гродзенскай губерні і 5-й арміі – па заходняй частцы Віцебскай губерні. Як адзначае М.М. Смальянінаў, расійскае камандаванне

распарадзілася аб падрыхтоўцы гэтых тэрыторый да эвакуацыі яшчэ ў сярэдзіне чэрвеня 1915 г. Паказальнымі лічым распараджэнні начальніка штаба 10-й арміі, якія дэманструюць, як ваенныя ўлады бачылі працэс эвакуацыі – фактычна, замест высялення асобных ка-тэгорый насельніцтва яны планавалі выселіць усю магчымую коль-касць жыхароў: «14 чэрвеня начальнік штаба 10-й арміі паведаміў камандзіру 26-га армейскага корпуса аб тым, што пры адступленні войскаў «у Рыга-Шавельскім раёне ... з прычыны непадрыхтаванасці насельніцтва да нечаканага ўварвання непрыяцеля жыхары былі вымушаны пры паспешным зыходзе ўглыб краіны пакідаць непрыя-целю маёмасць, коней, жывёлу, запасы харчавання і фуражу», таму распарадзіўся, каб «пры часта зменлівай абстаноўцы на вайне ўсе жыхары Гродзенскай, Сувалкаўскай і Віленскай губерняў павінны быць падрыхтаваны да часовага пакідання свайго сталага месцажы-харства настолькі, каб своечасова інфармаваныя яны маглі ў адзін-два дні выехаць углыб краіны, забраўшы з сабой усё ім неабходнае». Далей ён паведамляў: «каб пакінутыя жыхарамі маёмасць і запасы не траплялі ў рукі непрыяцеля, камандуючы арміяй загадаў загадзя ацаніць маёмасць і запасы насельніцтва спецыяльнымі камісіямі, каб у выпадку зыходу жыхароў можна было своечасова рэквізаваць іх за плату для патрэб нашых войскаў» [500, с. 119–155].

«З прычыны выкладзенага, – працягваў начштаба, – камандую-чы арміяй загадаў: цяпер жа прапанаваць жыхарам на поўнач і захад ад лініі Штабін – Глембокі Брод – Краснапольск – Пунск ... выселіцца за Нёман, забраўшы з сабой коней, хатнюю жывёлу і ўсё, што маг-чыма, з маёмасці. Запасы харчавання і фуражу, якія пакінулі жыха-ры, а таксама ... хлеб, авёс і сена цяпер жа рэквізаваць для патрэбы размешчаных паблізу войскаў, папярэдне ацаніўшы спецыяльна створанымі ў раёне дывізіі камісіямі, склаўшы акты, паводле якіх грошы насельніцтву войска павінны выплачваць неадкладна» [500, с. 119–155].

На тэрыторыі на Усход і на Поўдзень ад названай вышэй лініі камандуючым арміяй прадпісвалася «камандзірам карпусоў пры дапамозе цывільных улад падрыхтаваць жыхароў да высялен-ня ўглыб краіны па першым патрабаванні. Для гэтага цяпер жа вырабіць камісіямі ацэнку запасаў харчавання і фуражу, пасеваў, жывёлы, коней». Далей у распараджэнні камандуючага арміяй га-варылася аб парадку эвакуацыі тэхнічных сродкаў і вырабаў з ка-ляровых металаў: «Цяпер жа неадкладна прыступіць ва ўсім раёне арміі да вывазу станкоў, машын і ўсякага роду медных вырабаў з

усіх бяздзейсных фабрык і заводаў». Для ацэнкі кошту і прыдатнасці для ваенных мэт вывезенага абсталявання таксама прадпісвалася стварэнне «спецыяльных» камісій у складзе афіцэра ад корпуса, павятовага начальніка або прадстаўніка ад цывільных улад (па прызначэнні губернатара), спецыяліста па ацэнцы станкоў і машын і двух панятых ад мясцовага насельніцтва, а ў гарадах – ад гарадскога ўпраўлення. Па завяршэнні работ ацэначных камісій і выдачы ўладальнікам квітанцый станкі, машыны і медзь прадпісвалася «па распараджэнні карпусных камендантаў адразу вывезці на бліжэйшы этап для адпраўкі ў Маскву ў распараджэнне штаба акругі». Прадугледжвалася, што ў выпадку, калі ваенныя абставіны маглі прымусіць войскі адыходзіць раней поўнага завяршэння вывазу і эвакуацыі тэхнічных сродкаў і маёмасці, знішчаць «усё, якое знаходзіцца ў раёнах размяшчэння і па шляху руху войскаў, каб не пакідаць непрыяцелю маёмасці, жывёлы і запасаў, а таксама чыгуначных пудей, збудаванняў і мастоў» [500, с. 119–155].

У найскладанейшых умовах адбывалася эвакуацыя стратэгічна важных Брэст-Літоўскай і Гродзенскай крэпасцей. Як адзначае В.М. Чарапіца, 29 ліпеня 1915 г. гродзенскі губернатар атрымаў тэлеграму ад генерала М.А. Данілава: «Галоўнакамандуючы загадаў здзейсніць тэрміновую эвакуацыю гродзенскіх устаноў з пунктаў, якія ляжаць на лініі Беласток – Брэст і на захад ад яе. Паштова-тэлеграфныя ўстановы павінны заставацца па магчымасці даўжэй. Цывільнае казначэйства павінна перадаць свае абавязкі вайскава-палявым казначэйствам. Адміністрацыйныя ўлады і паліцыя павінны адыходзіць толькі з войскамі». 5 жніўня 1915 г. гродзенскі губернатар тэрмінова прапанаваў усім цывільным установам г. Гродна неадкладна прыгатавацца да вывазу з горада маёмасці і асабовага складу ўстаноў. Забаранялася дапускаць да адпраўкі эвакуіраванымі ўстановамі мэблі, сталоў і г. д. – вывазу падлягала толькі каштоўная або важная маёмасць [575].

Эвакуацыя г. Гродна праводзілася пад ударамі праціўніка. Галоўнакамандуючы Паўночна-Заходнім фронтам 7 жніўня тэлеграмай загадаў лічыць г. Гродна моцна ўмацаваным участкам агульнай армейскай пазіцыі на Нёмане і на лініі Гродна – Брэст і тут жа «паказвалася пачаць эвакуацыю запасаў Гродна, пакінуўшы з артылерыйскага ўзбраення толькі неабходныя для ўпартай абароны...». Былі вывезены ўсе гарматы і снарады, уся найбольш каштоўная інжынерная і інтэнданцкая маёмасць. Не паспелі вывезці прадукты харчавання, у ноч з 20 на 21 жніўня рускія войскі пакінулі

г. Гродна, падарваўшы фарты крэпасці і знішчыўшы маёмасць [500, с. 119–155]. Пакінуўшы крэпасць, пад ударамі германскай цяжкай артылерыі рускія войскі хутка адступалі на ўсход.

Па сведчанні настаяцеля Гродзенскага Сафійскага сабора Іана Карчынскага, «...Потым, калі Варшаву занялі немцы, хлынула тая страшная хваля «бежанства», якую апісаць цяжка ... Шлях «бежанцаў» – суцэльныя могілкі! ... Людзі гінулі ад снарадаў германскіх аэрапланаў, гінулі ад халеры, гінулі ад запалення лёгкіх, ад прастуды і раненняў ... Гродна, ужо разжалаваны з крэпасці ў апорны пункт, абараняцца не будзе, і што трэба на працягу 3–4 дзён эвакуіраваць усю казённую і царкоўную маёмасць, што царкоўныя званы будуць зняты і вывезены ўнутр Расіі ... Цяжка вызначыць той душэўны настрой, але ён быў жудасны! Пачалася спешная эвакуацыя ...» [575].

Калі стала вядома пра падзенне Новагеоргіеўскай крэпасці, Вярхоўнае камандаванне 8 жніўня 1915 г. загадала каменданту Брэст-Літоўскай крэпасці генералу Ул.А. Лаймінгу пачаць эвакуацыю. Усяго на эвакуацыю было адведзена трое сутак, яна праводзілася ў складаных умовах – пад ціскам наступаючых германскіх і аўстра-венгерскіх войскаў. «Да 12 жніўня былі вывезены каля 1 900 артылерыйскіх гармат, снарады. Аднак з-за недахопу чыгуначных эшалонаў усю ваенную маёмасць вывезці не ўдалося: частка пораху была затоплена ў р. Мухавец, а рэчавы склад спалены. Па дадзеных крэпаснога інтэнданцтва, былі знішчаны сотні тысяч пудоў харчавання. Крэпасныя збудаванні і будынкі ў цэнтры горада былі ўзарваны або спалены. Усяго было знішчана прыкладна тры чвэрці гарадскіх пабудов. Эвакуацыя жыхароў праходзіла некалькі дзён, у асноўным на фурманках і пешым парадкам ва ўсходнія беларускія губерні і ўглыб Расіі» [500, с. 119–155].

16 жніўня камендант крэпасці Брэст генерал Ул.А. Лаймінг пачаў эвакуацыю горада, які ляжаў па-за зонай умацаванняў. «Эвакуацыя Брэста – пытанне вырашанае, – успамінаў гэтыя дні сведка. – Кожны дзень з Брэста сыходзяць сотні цяжкіх, гружаных прыладамі, снарадамі, дротам і інтэнданцкім дабром». Напярэдадні адыходу войскаў па дарозе ўглыб краіны выцягнулася калона бежанцаў, якая была даўжынёй больш за 30 км. Будынкі ў горадзе былі падпалены [5].

25 жніўня 1915 г. ад галоўнага начальніка забеспячэння паследаваў загад неадкладна абвясціць насельніцтву Гродзенскай губерні, што тыя, хто жадае эвакуіравацца, павінны сыходзіць неадкладна, на што губернатар В.М. Шабека адказаў: «Маё распараджэнне аб неадкладным выездзе і непажаданасці заставацца на

месцах насельніцтву даверанай мне губерні зроблена яшчэ ў пачатку жніўня і неаднаразова пацвярджалася» [575].

Пагадзімся з М.М. Смальянінавым, што для рэквізіцыі і вывазу абсталявання прадпрыемстваў патрабаваліся час і значныя транспартныя сродкі, якіх не хапала. Так, у Гродзенскай губерні многія прыватныя ўладальнікі заводаў і фабрык не змаглі вывезці абсталяванне менавіта з-за недахопу транспарту і паспешнасці эвакуацыі. Напрыклад, у Гродзенскім павеце васьмі рэквізіцыйным камісіям неабходна было апісаць і ацаніць маёмасць 50 прадпрыемстваў, уладальнікі якіх звярнуліся да губернскіх улад з просьбай аб аказанні садзейнічання ў эвакуацыі. Аднак хуткае адступленне войскаў з межаў павета не дало ў поўнай меры правесці работы па рэквізіцыі – камісіі, якія пачалі сваю дзейнасць 13 жніўня, ужо праз некалькі дзён вымушаны былі спыніць працу. У такіх умовах, прызнаваў кіраўнік павятовага дваранства А.І. Ушакоў, «галоўнай мэтай рэквізіцыі было скрасці коней, жывёлу і знішчыць харчовыя запасы і фураж...». Фактычна, у Гродзенскім павеце эвакуіраваць паспелі толькі тры фабрыкі, а з усёй Гродзенскай губерні былі эвакуіраваны толькі 12 прадпрыемстваў. У асноўным гэта былі піваварныя і гарбарныя заводы, а таксама тытунёвыя, паштоўкавыя і пераплётныя фабрыкі [500, с. 119–155].

Па сведчаннях відавочцаў, рух бежанцаў на ўсход, чыя колькасць пачынала набываць велізарныя памеры, у гэты час быў практычна не арганізаваны. *«Паралельна з чыгункай, – успамінаў удзельнік адступлення, – бясконцай чарадой людзей, жывёл, вазоў ішла жывая стужка вымушанай і гвалтоўнай эвакуацыі: тут, у агульнай масе, спляталіся і безгаспадарчасць, якая змянялася ваеннымі абозамі з абыякавымі да ўсяго возчыкамі, і старанна выкладзены апошні скарб гаспадара-бежанца, які пакінуў свой дом, і гнаны гурт ската, і часовыя буданы-адпачынка змучаных людзей, і групы, якія ўжо выбіліся з сіл, але пакуль яшчэ жывыя, і, нарэшце, магілы, крыжы, пагоркі і трупы, трупы, якія былі пакінуты голымі, і непрыбраныя чалавечыя і жывёльныя целы. Халодны адчай ахоплівае душу ад бясконцых карцін бясконцага людскога гора»* [5]. Адказнасць за такое бязладдзе шмат якія грамадскія дзеячы ўскладвалі на начальніка Генеральнага штаба генерала М.М. Янушкевіча.

Парыў германскай кавалерыі ў рускі тыл меў каласальныя наступствы. Рускі фронт апынуўся пад сур'ёзнай пагрозай. Генерал М.В. Аляксееў планаваў арганізаваць контрудар у фланг наступлення нямецкай пяхоце дзвюма дывізіямі, якія ўжо меліся ў яго

распараджэнні. Аднак гэтых сіл было відавочна недастаткова, але самае галоўнае – 10-я руская армія мела запас боепрыпасаў усяго на некалькі дзён, а пры перацягнутай немцамі ў тыле чыгункі хутка перакінуць у армію боепрыпасы не ўяўлялася магчымым. 17 верасня начальнік Штаба Стаўкі прыняў рашэнне аб адыходзе з Віленскай дугі. У ноч з 17 на 18 верасня Заходні фронт пачаў адступленне, якое атрымалася правесці раптоўна. Сітуацыю пагаршалі бежанцы, якія запоўнілі дарогі і абочыны. *«Шлях да штаба корпуса, – успамінаў генерал Ю.М. Данілаў, які ехаў прыблізна ў той жа час ад Мінска ў 4-ю армію, – застаўся мне памятным па абозах бежанцаў, ... доўгімі чародамі цягнуліся мне насустрач, накіроўваючыся ў тыл»*. Становішча ў рускіх тылах было цяжкім, тым не менш германскаму камандаванню так і не ўдалося рэалізаваць план акружэння Віленскай групы [5].

Каля г. Мінска бежанцаў пачалі перасаджваць на чыгуначны транспарт. Па прычыне адсутнасці дастатковай колькасці платформаў і вагонаў узяць з сабой коней і павозкі бежанцы не маглі, таму на станцыях пасадкі танна распадалася маёмасць: конь сыходзіў у сярэднім за два рублі, куры, гусі і качкі – за капейкі [5].

Адступленне рускай арміі і страта часткі заходніх губерняў летам-восенню 1915 г. ператварылі эвакуацыю дзяржаўных устаноў, прадпрыемстваў і іх служачых у асабліва важную праблему для ўлад Расійскай імперыі. З аднаго боку, эвакуацыя мясцовых органаў дзяржаўнай улады магла прывесці да поўнага разбурэння сістэмы адміністрацыйнага кіравання адпаведных тэрыторый. З другога, паўстала праблема пераводу ўсёй прамысловасці на ваенны лад, для чаго патрэбна было, у тым ліку, эвакуіраваць як мага больш прадпрыемстваў з тэрыторый, якім пагражала акупацыя праціўніка. Адступленне рускай арміі стала адной з прычын стварэння 17 жніўня 1915 г. Асобай нарады для абмеркавання і аб'яднання мерапрыемстваў па абароне дзяржавы.

Такім чынам, у новых абставінах адступлення летам-восенню 1915 г. перад ваеннымі і цывільнымі ўладамі паўстала дадатковая праблема правядзення тэрміновай эвакуацыі стратэгічных рэсурсаў, і перш за ўсё абсталявання прадпрыемстваў і сыравінных запасаў. Пры гэтым узнікае пытанне суадносін эвакуацыі насельніцтва як часткі міграцыйнага руху і эвакуацыі прамысловасці і матэрыяльных каштоўнасцей як складаючых ваенна-стратэгічных запасаў. Безумоўна, эвакуацыя матэрыяльных рэсурсаў перш за ўсё адносіцца да сферы ваеннай эканомікі, аднак адначасова з вывазам прад-

прыемстваў вельмі часта эвакуіравалі і іх супрацоўнікаў. Эвакуацыя прадпрыемстваў разам з іх уладальнікамі, інжынерамі, працоўнымі і іх сем'ямі пэўным чынам можа разглядацца як частка агульных эвакуацыйных мерапрыемстваў, а названыя катэгорыі насельніцтва з цягам часу адносіліся да агульнай масы бежанцаў.

Гэта пытанне падрабязна разгледзеў у сваіх публікацыях А.М. Бабкоў, які адзначае, што папярэдніх планаў эвакуацыі менавіта прамысловасці ў Расійскай імперыі не было складзена, паколькі план вайны расійскага Генштаба прадугледжваў наступ арміі і хуткую перамогу над праціўнікам. Каб не дапусціць захопу праціўнікам матэрыяльных каштоўнасцей у прыфрантавой паласе, ваенныя ўлады павінны былі хутка перамясціць іх углыб імперыі [23, с. 5–10].

У рамках Асобай нарады для абмеркавання і аб'яднання мерапрыемстваў па абароне дзяржавы была створана Эвакуацыйная камісія, якую з 26 жніўня 1915 г. узначальваў вядомы расійскі палітычны дзеяч М.У. Радзянка. Гэта камісія была створана з мэтай упарадкаваць і ўдасканаліць працэдуры эвакуацыі важных з дзяржаўнага пункту гледжання ўстановаў і прадпрыемстваў (якія працуюць на абарону) з паласы, якой пагражае нашэсце праціўніка. Гэта эвакуацыйная камісія ажыццяўляла вышэйшы нагляд за дзейнасцю мясцовых камісій па эвакуацыі [136, с. 35–36]. Апошнія дзейнічалі на падставе спецыяльна распрацаванага Палажэння аб камісіях па эвакуацыі. Згодна з яго артыкуламі, па распараджэнні старшыні Асобай нарады для абмеркавання і аб'яднання мерапрыемстваў па абароне дзяржавы і па ўзгадненні са штабам Вярхоўнага Галоўнакамандуючага ўтвараліся асобныя раённыя камісіі. Апошнія фарміраваліся як у мясцовасцях, адкуль праводзілася эвакуацыя, так і ў месцах, куды ажыццяўлялася перавозка [136, с. 36–41]. Некаторыя эвакуацыйныя камісіі дзейнічалі на тэрыторыі Беларусі.

Наступленне нямецкіх войскаў і іх з'яўленне на тэрыторыі Мінскай губерні стала нечаканым для мясцовых улад, таму яны былі непадрыхтаваны да правядзення планамернай эвакуацыі. У першы год вайны на тэрыторыі Мінскай губерні назіраліся дзве асноўныя хвалі эвакуацыі – спачатку пэўных катэгорый насельніцтва, а потым прамысловых прадпрыемстваў з часткай іх працоўных.

Мінская губерня была тылавым раёнам Заходняга фронту і ўваходзіла ў склад Мінскай ваеннай акругі, таму цывільная адміністрацыя поўнасцю падпарадкоўвалася галоўнаму начальніку Мінскай ваеннай акругі генералу ад кавалерыі Раушу фон Траўбенбергу і Галоўнакамандуючаму Заходнім фронтам генералу ад

інфантэрыі А.Я. Эверту. Ад ваеннага камандавання непасрэдна эвакуацыяй займаўся генерал М.А. Данілаў [21, с. 5–11].

Як адзначае А.М. Бабкоў, з набліжэннем войскаў праціўніка да г. Мінска апошні ператварыўся ў своеасаблівую сталіцу Заходняга фронту, тут былі размешчаны штабы фронту і армій, упраўленне Мінскай ваеннай акругі, ваенныя шпіталі, губернскія аддзяленні грамадскіх арганізацый. У сувязі з такім масавым прытокам ваенных і бежанцаў колькасць насельніцтва г. Мінска павялічылася больш чым у два разы, да 250 тыс. чалавек [27, с. 5–10].

У сувязі з набліжэннем ваенных дзеянняў да межаў Мінскай губерні Галоўнакамандуючы Заходнім фронтам генерал А.Я. Эверт звярнуўся да губернскіх улад з указаннем, каб яны пачалі падрыхтоўку да эвакуацыі дзяржаўных устаноў [27, с. 5–10]. 20 жніўня начальнік забеспячэння армій фронту генерал Н.А. Данілаў тэлеграфаваў галоўнаму начальніку Мінскай ваеннай акругі генералу барону Я.А. Рауш фон Траўбенбергу: «Галоўнакамандуючы загадаў зараз жа прыступіць да эвакуацыі Мінска» [500, с. 119–155]. Я.А. Рауш фон Траўбенбергу было даручана стварыць «камісію з прадстаўнікоў эвакуіруемых устаноў, чыгункі і каменданта станцыі». Старшынёй камісіі па эвакуацыі ўстановаў г. Мінска быў прызначаны генерал-лейтэнант Вайцяхоўскі [27, с. 5–10]. Акрамя таго, галоўнаму начальніку Мінскай ваеннай акругі было даручана «ўсталяваць назіранне і кіраўніцтва падачай вагонаў пад грузы адпаведна каштоўнасці і значэння» іх [500, с. 119–155].

Эвакуацыю рэкамендавалася «пачаць з вывазу сем'яў чыгуначных служачых» з г. Мінска і чыгуначных ліній да гарадоў Барысава і Бабруйска, Беразіно. Аднак эвакуіраваць гэтыя сем'і было загадана «па абставінах ваеннага часу». Рэчавы інтэнданцкі склад, які размяшчаўся ў г. Мінску, намячалася накіраваць у г. Бранск, медзь і званы – у г. Курск, палявую аптэку – у г. Маскву, цывільныя ўстановы – паводле ўказанняў адпаведных міністраў ці па прызначэнні галоўнага начальніка Мінскай ваеннай акругі – на ўсход ад г. Смаленска; ваенныя шпіталі і лазарэты Чырвонага Крыжа – у г. Маскву. Акруговыя ўстановы пакуль меркавалася пакінуць на месцы ў г. Мінску [500, с. 119–155].

Пасля атрымання тэлеграмы ў г. Мінску адбыліся дзве нарады прадстаўнікоў ведамстваў па пытаннях эвакуацыі: адна пад старшынствам мінскага губернатара А.Ф. Гірса, другая пад старшынствам кіраўніка эвакакамісіі генерала А.Н. Вайцяхоўскага [500, с. 119–155]. Мінскі губернатар А.Ф. Гірс, «выконваючы ўказанні

ваенных улад, 21 жніўня прадставіў на зацвярджэнне галоўнаму начальніку Мінскай ваеннай акругі Палажэнне аб эвакуацыі земскіх устаноў Мінскай губерні (складзена сумесна са старшынёй губернскай земскай управы), якое было адобрана. У адпаведнасці з гэтым палажэннем, «земскія ўстановы падлягалі эвакуацыі адначасова з урадавымі». Падставай для вывазу земскіх устаноў з'яўлялася распараджэнне вышэйшых ваенных улад, у прыватнасці галоўнага начальніка Мінскай ваеннай акругі, Галоўнакамандуючага Заходнім фронтам або камандуючых войскамі. Чыноўнікам і іх сем'ям, якія эвакуіраваліся, выдавалася дапамога ў памеры двухмесячнага акладу і права на бясплатны праезд» [27, с. 5–10].

Як адзначае М.М. Смальянінаў, нарада генерала Вайцяхоўскага, якая прыняла на сябе функцыі камісіі па эвакуацыі, «з прычыны невядомасці моманту» яе пачатку, не змагла намеціць «пэўных рашэнняў», зразумеўшы толькі для сябе «выключна вываз казённых спраў устаноў, асабовага іх складу і членаў сем'яў служачых». Яна звярнулася з хадайніцтвам да галоўнага начальніка Мінскай ваеннай акругі аб выдзяленні для гэтага неабходных вагонаў у саставах цягнікоў, што фарміруюцца ў Мінску. Па выніках гэтай просьбы ў Мінску на лініях Аляксандраўскай і Лібава-Роменскай чыгунак у цягніках выдзяляліся «для забеспячэння найхутчэйшага і зручнага ад'езду сем'яў служачых адзін вагон другога і адзін трэцяга класа» [500, с. 119–155].

Рэкамендавалася абавязкова вывезці «грашовую наяўнасць, працэнтныя паперы, гербавыя маркі, часопісы губернскага земскага камітэта па справах земскай гаспадаркі і земскіх сходаў, кніжкі ашчадных кас, сакрэтную перапіску, справы ў судовых інстанцыях». Для абслугоўвання патрэб насельніцтва «на месцах заставаліся асобныя ўстановы аховы здароўя, у прыватнасці саматычнае аддзяленне губернскай земскай бальніцы, лякарня для хранічных хворых, павятовыя земскія бальніцы». З абвешчэннем эвакуацыі «арыштныя дамы» і змешчаных у іх зняволеных, якія адбывалі кароткатэрміновае заключэнне, павінны былі выпускаць на волю, а падследных перадаваць паліцыі [27, с. 5–10].

Пры гэтым ваенныя ўлады папярэдне не вызначылі тылавую раёны імперыі для размяшчэння земскіх устаноў у выпадку іх эвакуацыі, фактычна пакінуўшы дадзенае пытанне на абмеркаванне губерnskіх улад. Першапачаткова мясцовыя ўлады намячалі перамяшчэнне земскіх устаноў з заходніх ва ўсходнія паветы губерні, бо разлічвалі пасля адступлення войскаў праціўніка хутка вярнуць іх у месцы ранейшага размяшчэння [27, с. 5–10].

24 жніўня Савет Міністраў Расійскай імперыі на сваім пасяджэнні звярнуў увагу на бяздзейнасць цывільных і ваенных улад у справе падрыхтоўкі да эвакуацыі бежанцаў, устаноў і матэрыяльных каштоўнасцей, што «прывяло да панікі ў шэрагу прыфрантавых гарадоў – Кіеве, Чарнігаве, Мінску, Смаленску». Павятовыя ўлады таксама паведамлялі аб занепакоенасці жыхароў прыфрантавых раёнаў набліжэннем баявых дзеянняў [27, с. 5–10].

У сувязі з пагрозай прарыву нямецкіх войскаў 26 жніўня 1915 г. у сакрэтным загадзе мінскага губернатара А.Ф. Гірса павятовым правадырам дваранства і начальнікам паліцыі паведамлялася, што ў выпадку далейшага наступу нямецкіх войскаў і аб'явы эвакуацыі: «Рэчыцкі і Мінскі паветы накіроўваюцца ў г. Суздаль Уладзімірскай губерні, Пінскі і Навагрудскі паветы – у г. Мурам, Слуцкі і Гомельскі паветы – у г. Каўроў, Бабруйскі, Мазырскі і Барысаўскі паветы – у г. Шуя» [27, с. 5–10].

3 г. Мінска былі эвакуіраваны навучальныя ўстановы: настаўніцкі інстытут, духоўная семінарыя і духоўнае вучылішча – у г. Яраслаўль; Гандлёвая школа – у г. Разань; Свіслацкая семінарыя – у г. Медынь Калужскай губерні; Імператара Мікалая II мужчынская гімназія і прыватная жаночая гімназія В.І. Лявіцкай, а таксама Рэальнае камерцыйнае вучылішча – у г. Маскву; Мастацка-рамесная навучальная майстэрня Аляксеевай – у г. Тамбоў [500, с. 119–155].

У пачатку верасня мінскі губернатар атрымаў ад галоўнага начальніка Мінскай ваеннай акругі ўказанне пра эвакуацыю устаноў Пінскага і Мінскага павятаў, аналагічнае распараджэнне паступіла са штаба 4-й арміі адносна эвакуацыі ўстаноў г. Навагрудка, але яно не датычылася павята. На іншыя паветы Мінскай губерні эвакуацыя часова не распаўсюджвалася [27, с. 5–10].

9 верасня 1915 г. Галоўнакамандуючы Заходнім фронтам генерал А.Я. Эверт выдаў загад «у мэтах своечасовага вызвалення армейскага раёна фронту ад усіх залішніх і каштоўных грузаў ... грамадскім і ўрадавым установам неадкладна эвакуіраваць у тыл усю залішнюю маёмасць». У той жа дзень мінскія ваенна-акруговыя ўпраўленні былі пераведзены ў г. Смаленск, за выключэннем інтэнданцкага склада і тылавой эвакуацыйнай каманды. Згодна з распараджэннем штаба ваеннай акругі, Мінскае губернскае ўпраўленне накіравала начальніку паліцыі горада ўказанне тэрмінова прыступіць да вывазу найбольш важнай дакументацыі і маёмасці, пры гэтым не спыняючы бягучай работы. У верасні частка матэрыялаў прававодства і абмундзіраванне мінскай паліцыі былі эвакуіраваны ў

г. Уладзімір, для аховы якіх былі адкамандзіраваны пяць гарадавых. Амаль адначасова ў г. Маскву быў вывезены Мінскі акруговы суд і натарыяльны архіў. У г. Маскву таксама была эвакуіравана і маёмасць Мінскай губернскай турмы, але службовы персанал турмы застаўся ў г. Мінску. Аднак з-за «крайняй неабходнасці для патрэбы камунальных службаў горада» ў сантэхнічным абсталяванні па хадайніцтве судовага інспектара Мінскай губерні часткова турэмная маёмасць была вернута ў Мінск. Праз некалькі месяцаў Мінскае губернскае ўпраўленне запатрабавала ад ваеннага камандавання вяртання маёмасці гарадской паліцыі [27, с. 5–10].

Першараднае значэнне губернскія ўлады надавалі «вывазу ўстаноў земскага, гарадскога і саслоўнага самакіравання, большасць якіх размясціліся ва Уладзімірскай губерні. У г. Уладзімір была эвакуіравана Мінская губернская друкарня са службаўцамі і абсталяваннем. Гэта паставіла ў вельмі складанае становішча губернскія ўлады і грамадскія ўстановы, якіх друкарня забяспечвала бланкамі, службовымі кнігамі, іншай друкаванай прадукцыяй. Нягледзячы на звароты мінскага губернатара да ўладзімірскіх губернскіх улад па аказанні садзейнічання па аднаўленні работы друкарні, у г. Уладзіміры не знайшлося свабодных памяшканняў для яе размяшчэння. Ужо 2 лістапада 1915 г. мінскім губернаматарам было накіравана прадстаўленне Галоўнакамандуючаму Заходнім фронтам пра «дазвол вярнуць у Мінск эвакуіраваную губернскую друкарню». Гаспадарча-эканамічныя ўстановы Мінскай губерні вывозіліся пераважна ў г. Ніжні Ноўгарад. Сярод іх Упраўленне земляробства і дзяржаўнай маёмасці ў складзе 14 служачых і яго гідратэхнічны аддзел, а таксама губернская і Мінская Павятовая землеўпарадкавальныя камісіі з часткай служачых» [27, с. 5–10].

Ва ўнутраныя губерні Расіі былі эвакуіраваны падатковыя і фінансавыя ўстановы Мінскай губерні. У верасні 1915 г. у г. Уладзімір былі вывезены канцылярыя і частка супрацоўнікаў губернскага і двух акруговых акцызных упраўленняў, дзе яны працягвалі функцыянаваць [27, с. 5–10].

Частка маёмасці Мінскай казённай палаты са штатам колькасцю 30 чыноўнікаў і 18 ніжэйшых служачых 24 верасня 1915 г. была эвакуіравана ў г. Разань, з г. Навагрудка ў г. Разань было вывезена павятовае казначэйства ў суправаджэнні васьмі чыноўнікаў і 12 ніжэйшых служачых. Міністэрствам фінансаў для гэтых дзвюх устаноў было нанята асобнае памяшканне, дзе яны працягвалі выконваць свае службовыя абавязкі [27, с. 5–10]. Але ўжо ў 1916 г.

мінскія губернскія ўлады падтрымалі хадайніцтва ўпраўлення казённай палаты аб яе вяртанні ў Мінск і вылучэнні памяшкання для размяшчэння [27, с. 5–10].

30 верасня 1915 г. Дзяржаўным банкам быў выдадзены цыркуляр «Аб эвакуацыі Мінскага, Ковенскага і Ровенскага аддзяленняў «у адпаведнасці з якім мінскае аддзяленне Дзяржаўнага банка было эвакуіравана ў Казань, што прывяло да скарачэння крэдытавання прамысловых прадпрыемстваў Мінскай губерні. У сувязі з такой сітуацыяй, кіраўнік мінскім аддзяленнем Дзяржаўнага банка выказаў «крайнюю пажаданасць вяртання эвакуіраванага аддзялення ў Мінскую губерню для абслугоўвання камерцыйнымі крэдытамі прамыслоўцаў губерні, якія працуюць на патрэбы фронту, а таксама ў мэтах ... размяшчэння дзяржаўных пазык у краі» і іншых банкаўскіх аперацый, у тым ліку разліковых аперацый ашчадных кас». Як адзначае А.М. Бабкоў, у сувязі з тым, што ў будынку аддзялення Дзяржаўнага банка ў г. Мінску размяшчаўся штаб галоўнага начальніка забеспячэння армій Заходняга фронту, гэта пытанне не адразу атрымала станоўчае рашэнне, але потым згода на размяшчэнне мінскага аддзялення Дзяржаўнага банка была атрымана ад гарадскіх улад Бабруйска [27, с. 5–10].

У г. Сібірск было вывезена Мінскае губернскае аддзяленне Сялянскага пазямельнага банка ў складзе 35 служачых. Ва ўмовах эвакуацыі банк меў вялікія цяжкасці пры абслугоўванні сваіх кліентаў, колькасць якіх складала каля 13 тыс. чалавек, і шматлікіх таварыстваў, якія засталіся ў Мінскай губерні. Па хадайніцтве губернатара «31 жніўня 1916 г. галоўны начальнік забеспячэння армій выйшаў з прадстаўленнем да Галоўнакамандуючага Заходнім фронтам аб дазvole мінскаму аддзяленню Сялянскага пазямельнага банка вярнуцца ў Мінск і атрымаў яго згоду пры ўмове, што ўпраўленне Чырвонага Крыжа вызваліць памяшканне Сялянскага пазямельнага банка, якое яно займала. З Мінска ва ўнутраныя губерні Расіі таксама перабазіраваліся губернскія аддзяленні камерцыйных банкаў: мінскае аддзяленне Азоўска-Данскога камерцыйнага банка размясцілася ў Харкаве, Руска-Азіяцкага камерцыйнага банка – у Арле, Петраградскага міжнароднага камерцыйнага банка – у Самары, Пінскае аддзяленне Азоўска-Данскога камерцыйнага банка – у Екацярынаслаўлі» [27, с. 5–10].

Мы пагадзімся з А.М. Баковым, што паспешная эвакуацыя часткі губернскіх і павятовых устаноў негатыўна адбівалася на дзейнасці пакінутых на Міншчыне адміністрацыйных устаноў,

на функцыянаванні гарадской гаспадаркі, якія з пачаткам вайны і без таго мелі вялікія цяжасці. Вясной 1916 г. камандаванне расійскай арміі планавала правядзенне наступальных аперацый на тэрыторыі Беларусі, якія хоць і не дасягнулі мэты, але выклікалі надзею ў губернскіх улад на вяртанне эвакуіраваных устаноў на ранейшыя месцы дзейнасці. У сувязі з павелічэннем зваротаў прадстаўнікоў эвакуіраваных устаноў да ўлад Мінскай губерні па распараджэнні Галоўнакамандуючага Заходнім фронтам начальнік забеспячэння армій фронту з улікам прапаноў мінскага і віленскага губернатараў прадставіў 20 красавіка 1916 г. правілы аб парадку вяртання эвакуіраваных устаноў. Згодна з устаноўленым парадкам, у вызваленых расійскімі войскамі мясцовасці ў першую чаргу вызначалася вяртаць «паліцыю, земскіх начальнікаў, медыцынскі персанал і духавенства». У далейшым рээвакуацыі падлягалі судовыя і фінансавыя ўстановы [27, с. 5–10].

У цэлым з Мінскай губерні была вывезена невялікая група земскіх, падаткова-фінансавых, гаспадарчых устаноў і банкаў, большасць якіх размясцілася ва Уладзімірскай губерні і Паволжы. Нягледзячы на шматлікія звароты прадстаўнікоў вывезеных устаноў да ваенных і цывільных улад з просьбамі аб іх рээвакуацыі, шмат з іх не змаглі вярнуцца ў Мінскую губерню [27, с. 5–10].

Наступны напрамак эвакуацыі звязаны з вывазам аб'ектаў прамысловасці і розных відаў каштоўнасцей. Ва ўмовах прыфрантавой паласы ваенныя і цывільныя ўлады ў Мінскай губерні вымушаны былі адначасова арганізоўваць вываз грузаў, якія прыбылі раней з акупіраванай часткі заходніх губерняў, углыб краіны, пры гэтым рэгуляваць рух бежанцаў, колькасць якіх пастаянна павялічвалася, а затым перайсці да эвакуацыі ўстаноў, прадпрыемстваў і матэрыяльных каштоўнасцей непасрэдна з падначаленай тэрыторыі.

Адзначым, што ў спецыяльнай «Даведцы», складзенай да чарговага пасяджэння Савета Міністраў кіраўніком спраў І.М. Ладыжэнскім у ліпені 1915 г., тлумачылася, што бліжэйшымі памочнікамі Галоўнакамандуючых па адміністрацыйна-гаспадарчай частцы з'яўляліся галоўныя начальнікі забеспячэння армій фронту, у кампетэнцыі якіх знаходзіліся «агульныя ўказанні па цывільным кіраванні» ва ўсім раёне таго ці іншага фронту. Ім таксама падпарадкоўваліся галоўныя начальнікі ваенных акруг і ваенныя губернатары раёнаў, а апошнім, у сваю чаргу, падпарадкоўваліся ўсе цывільныя ўлады ў раёне тэатра ваенных дзеянняў [8, с. 17].

Таму летам-восенню 1915 г. з боку ваенных улад справай высялення насельніцтва і эвакуацыі маёмасці ў заходніх губернях кіраваў менавіта галоўны начальнік забеспячэння армій Паўночна-Заходняга фронту генерал Мікалай Аляксандравіч Данілаў. Ён таксама размяркоўваў грашовыя сродкі з ваеннага фонду для дзяржаўных і грамадскіх арганізацый, якія займаліся ўладкаваннем бежанцаў. Дакументы з фондаў канцылярыі галоўнага начальніка забеспячэння армій Паўночна-Заходняга фронту сведчаць, што генерал прыклаў пэўныя намаганні, каб цэнтралізаваць і правільна арганізаваць справу высялення і перамяшчэння спачатку эвакуіраваных, а потым бежанцаў. Пры гэтым яго першачарговымі мэтамі былі забеспячэнне патрэб і бяспекі арміі, а таксама тылавых часцей.

Па меркаванні А.М. Бабкова, істотную ролю ў падрыхтоўцы і правядзенні эвакуацыі прамысловасці як на тэрыторыі Беларусі ў цэлым, так і канкрэтна ў Мінскай губерні, адыгралі **ваенна-прамысловыя камітэты (ВПК)** [596].

Гісторыя ВПК пачалася ў маі 1915 г., калі ў Петраградзе пачаў працу IX Усерасійскі з'езд прадстаўнікоў прамысловасці і гандлю. У адказ на заклік міністра гандлю і прамысловасці С.П. Вясёлага пра «мабілізацыю прамысловасці» ўдзельнікі з'езду прапанавалі ідэю стварэння ваенна-прамысловых камітэтаў. Іх будучыня бачылася наступным чынам: «Уся праца гэтых аб'яднаўчых устаноў, якая прасякнута самаадданым патрыятызмам, верай у перамогу і дзелавітасцю, павінна пазбягаць старых шляхоў і не адступаць перад адказнасцю за самыя рашучыя меры». Ад імя з'езда яго старшынёй, членам Дзяржаўнага Савета М.С. Аўдокавым, была накіравана тэлеграма Мікалаю Мікалаевічу (малодшаму), якая завяршалася наступным пасагам: «Рускі гандлёва-прамысловы клас гатовы напружыць усе сілы свае і прыняць самы актыўны ўдзел у арганізацыі забеспячэння арміі ўсімі неабходнымі рыштункамі» [5, с. 5–11].

На тэрыторыі Беларусі «дзеясць ВПК некалькі адрознівалася ад расійскіх, паколькі па прычыне знаходжання ў прыфрантавой паласе, яны не толькі выконвалі ваенныя заказы, але і актыўна ўдзельнічалі ў эвакуацыі фабрычна-завадскога абсталявання, стратэгічнай сыравіны і іншых матэрыяльных каштоўнасцей. Найбольш буйным на тэрыторыі Беларусі з'яўляўся Мінскі ВПК, створаны ў жніўні 1915 г. Па распараджэнні галоўнага начальніка Мінскай ваеннай акругі Рауш фон Траўбенберга 20 жніўня 1915 г. пры Мінскім ВПК была створана эвакуацыйная камісія на чале з кіраўніком губернскай земскай управы Б.Н. Самойленка» [21,

с. 5–11]. У склад камісіі ўваходзілі прадстаўнікі ваеннага ведамства, чыны фабрычнай інспекцыі, кантролю, акцызнага ведамства, фабрыканты. Камісія спешна прыступіла да абследавання прамысловых аб'ектаў у мясцовасцях, якія знаходзіліся пад пагрозай непрыяцельскага нашэсця, і да іх эвакуацыі [500, с. 119–155], паколькі поўных дадзеных у губернскіх улад не аказалася, за выключэннем спісу прамысловасці, якая знаходзілася пад наглядам фабрычнай інспекцыі [21, с. 5–11].

Эвакуацыйная камісія ВПК «вылучыла са свайго складу тры падкамісіі: агульназавадскую – па механічных заводах, рамесных прадпрыемствах і рамесных вучылішчах – і мануфактурную. Да пачатку верасня яны завяршылі абследаванне гандлёва-прамысловых прадпрыемстваў і ўсталявалі, што памер абсталявання, які падлягае эвакуацыі, запатрабуе для вывазу каля 800 вагонаў. Адна-часова дзейнічала Галоўная камісія па эвакуацыі г. Мінска на чале з генерал-лейтэнантам Вайцяхоўскім, якая займалася эвакуацыяй ваенных, дзяржаўных і грамадскіх устаноў горада (потым функцыі перададзены эвакуацыйнай камісіі Заходняга фронту)» [21, с. 5–11].

Абавязковай эвакуацыі «падлягалі механічныя заводы, фабрыкі абутку, якія атрымалі ваенныя заказы, рамесныя механічныя майстэрні па рамонце аўтамабільных частак, матацыклаў і іншых сродкаў ваеннага перамяшчэння, а таксама навучальныя майстэрні і рамесныя вучэльні, прыстасаваныя да выканання заказаў па тэхнічным абсталяванні арміі. Частковай эвакуацыі падлягала каштоўнае тэхнічнае абсталяванне іншых прадпрыемстваў, якія забяспечвалі жыццяздольнасць усёй прамысловасці горада (абсталяванне дражджавых, паточных заводаў, паравыя катлы, дынама-машыны, а таксама стратэгічныя матэрыялы – медзь, свінец, волава, скуры)» [21, с. 5–11].

Асноўныя сродкі па эвакуацыі прамысловасці выдзяляла дзяржава – «для кампенсацыі выдаткаў па перамяшчэнню фабрычна-завадскога абсталявання ўглыб Расіі іх уладальнікам выдаваліся беззваротная дапамога і пазыкі на аднаўленне прадпрыемстваў на новых месцах размяшчэння. Рабочым і служачым эвакуіруемых прадпрыемстваў выплачваліся двухтыднёвы заробак і падаваліся бясплатны праезд». 23 жніўня 1915 г. галоўны начальнік забеспячэння армій Паўночна-Заходняга фронту генерал М.А. Данілаў выдаў загад, у адпаведнасці з якім «дапамогі на эвакуацыю прадпрыемстваў з пагражальных непрыяцельскіх мясцовасцей павінны выдавацца распараджэннем мясцовых улад за кошт асігнаванняў

па ваенным фонду» [21, с. 5–11]. Аднак была і абавязковая ўмова ад дзяржавы – прыватныя ўладальнікі прадпрыемстваў абавязаны былі ў бліжэйшы час аднавіць іх на новым месцы і прыступіць да выпуску ваеннай прадукцыі [21, с. 5–11].

Галоўны цяжар па эвакуацыі прамысловасці і іншых матэрыяльных каштоўнасцей быў ускладзены на чыгуначны транспарт. У гады вайны была ўведзена строгая сістэма чарговасці перавозак ваенных і цывільных грузаў па чыгунцы ў залежнасці ад іх дзяржаўнага і ваеннага прызначэння. Прымусова эвакуіраваныя грузы перавозіліся ў парадку першай і другой чэргаў [21, с. 5–11].

У верасні 1915 г. распараджэннем губернатара А.Ф. Гірса пры Мінскім ВПК была створана «Асобая камісія» па выкананні абавязковых пастановаў галоўнага начальніка Мінскай ваеннай акругі пры правядзенні рэквізіцыі і эвакуацыі гандлёва-прамысловых прадпрыемстваў і прыватнай маёмасці, якую ўзначаліў старшы фабрычны інспектар А.А. Аляксееў. Як адзначае А.М. Бабкоў, у склад камісіі ўвайшлі прадстаўнік земства, ваенна-прамысловага камітэта, мінскай біржы, фабрычны інспектар, кантралёр ваенна-акруговага ўпраўлення. У верасні-кастрычніку 1915 г. камісія пад кіраўніцтвам А.А. Аляксеева неаднаразова абмяркоўвала пытанне аб рэквізіцыях і вывазе з г. Мінска медзі і заводскога абсталявання. Члены камісіі падлічылі колькасць меднага абсталявання і рэкамендавалі вывезці яго за кошт уладальнікаў, але многія рашэнні камісіі так і не былі выкананы [21, с. 5–11].

У кастрычніку перамяшчэнне грузаў часова прыпынілася ў сувязі з масавай перавозкай бежанцаў. Як падлічыў А.М. Бабкоў, з г. Мінска была вывезена колькасна невялікая група прадпрыемстваў, але тэхнічна яны былі найбольш каштоўныя для абароны. Як паведамлялася ў справаздачы старшага фабрычнага інспектара, у верасні-кастрычніку 1915 г. камісіяй былі эвакуіраваны ўсе металапрацоўчыя заводы і майстэрні, медзь, найбольш каштоўныя станкі і машыны, скура, дубільныя рэчывы, сукно і мануфактура з г. Мінска і раёна, які ляжыць на захад ад яго [21, с. 5–11]. Акрамя таго, былі складзены планы эвакуацыі бліжэйшых прамысловых гарадоў Барысава і Бабруйска. У розныя мясцовасці імперыі былі эвакуіраваны 16 «найбольш каштоўных у тэхнічным плане» устаноў з 942 працоўнымі. 39 прадпрыемстваў з 2 072 рабочымі засталіся ў раёне, які часткова быў заняты непрыяцелем або прылягаў да фронту ваенных дзеянняў [500, с. 119–155].

Каля $\frac{2}{3}$ фабрычна-завадскога абсталявання былі эвакуіраваны ў Цэнтральную Расію. 3 прадпрыемстваў, падпарадкаваных фа-

брычнай інспекцыі, і якія працавалі ў Мінскай губерні, былі эвакуіраваны: «у г. Маскву – механічныя заводы таварыстваў «Тэхнолаг» і «Энергія»; абутковыя фабрыкі таварыстваў «Арол», «Скараход» і «Русь»; фабрыкі жаночых грабянёў таварыства «Франсуа Турне» і механічнай вышыўкі «Мозер і сыны»; кардонна-папяровая фабрыка Кастэлян П.І., абмундзіровачная майстэрня Шварц і братоў Рызман; у г. Харкаў – механічныя заводы таварыстваў Майзель і Шлапакова і Г. Янішэўскага; гарбарны завод І. Сальмана; у г. Царыцын – абутковая фабрыка «Праца»; у г. Самару – фабрыкі шавецкіх калодак Камянецкага і Ліўшыца і ў г. Яраслаўль – І. Ашэровіча; у г. Саратаў – парфумерная фабрыка. Акрамя таго, праводзіўся вываз медзі, лёну, шкіпінару, скураной і іншай каштоўнай для народнай гаспадаркі сыравіны» [500, с. 119–155].

Аднаўленне прамысловых прадпрыемстваў у новых месцах іх размяшчэння ва ўнутраных губернях Расійскай імперыі адбывалася са складанасцямі, паколькі існавалі бюракратычныя перашкоды пры атрыманні ўладальнікамі прадпрыемстваў фінансавай кампенсацыі, якая магла змяншацца ў параўнанні з рэальнымі выдаткамі, а таксама дэфіцыт кваліфікаваных рабочых. Пры перавозцы частка каштоўнага абсталявання гублялася або апынулася ў іншых губернях [21, с. 5–11].

Да лістапада 1915 г., па словах у паведамленні старшага фабрычнага інспектара Мінскай губерні ў Міністэрства гандлю і прамысловасці, эвакуацыйная камісія пры Мінскім губернскім аб'яднаным ВПК «ужо выканала сваю самую галоўную задачу – эвакуацыю гандлёва-прамысловых прадпрыемстваў г. Мінска. Усё больш значныя прамысловыя прадпрыемствы, якія працавалі на дзяржаўную абарону, ужо вывезены ... разам з абсталяваннем і персаналам служачых і рабочых» [500, с. 119–155].

У канцы 1915 – пачатку 1916 гг. працягвалася эвакуацыя з г. Мінска прамысловага абсталявання і матэрыяльных каштоўнасцей. Але, як адзначае А.М. Бабкоў, назіралася змяншэнне перавозак грузаў. Вясной 1916 г. эвакуацыйная камісія ВПК завяршыла сваю працу па перамяшчэнню фабрычна-завадскога абсталявання і матэрыялаў з г. Мінска і ў красавіку 1916 г. было прынята рашэнне аб яе закрыцці [21, с. 5–11].

Акупацыя нямецкімі войскамі Заходняй Беларусі ў жніўні-верасні 1915 г. наблізіла лінію фронту да Віцебскай губерні, якая ўваходзіла ў склад Дзвінскай ваеннай акругі.

У жніўні 1915 г. па загадзе галоўнага начальніка Дзвінскай ваеннай акругі пачалася эвакуацыя ўрадавых служачых і іх сем'яў са стовярстовай паласы ад лініі баявых дзеянняў. У пачатку верасня ён жа распарадзіўся эвакуіраваць усіх чыноўнікаў і іх сем'і з такіх гарадоў, як Лепель, Полацк і Дрысы (на падставе Часовага палажэння ад 20 жніўня 1914 г.) [357, спр. 48720, арк. 195, 220, 226]. Эвакуіраваныя ўстановы з заходніх губерняў накіроўвалі ў самыя розныя гарады і мясцовасці Расійскай імперыі. Напрыклад, з Віленскай губерні акружны суд быў эвакуіраваны ў г. Старадуб Чарнігаўскай губерні, губернскае ўпраўленне – у г. Тулу, кантрольная палата – у г. Цвер, казначэйства – у г. Тамбоў, а губернатар пераехаў у г. Дзісну [67, № 1, с. 15].

Падчас эвакуацыі ўстаноў Віленскай і Віцебскай губерняў ваенныя ўлады патрабавалі ад губернатараў арганізаваць справу такім чынам, каб да апошняга заставаліся паштовыя і тэлеграфныя ўстановы. Паліцэйскія ўлады павінны былі сыходзіць разам з войскамі. Як паказаў вопыт, у населеных пунктах зыходам паліцыі нярэдка пачыналіся п'янства і рабаванні [357, спр. 48720, арк. 23, 128].

Шмат у якіх выпадках эвакуацыя дзяржаўных служачых ператваралася ў хаатычныя ўцёкі. Як узгадваў у адным са сваіх дакладаў Галоўнаўпаўнаважаны па ўладкаванні бежанцаў Паўночна-Заходняга фронту, мясцовай адміністрацыі было дазволена эвакуіравацца раней за асноўную масу насельніцтва, таму «...некаторыя губернатары выязджалі раней за павятовых начальнікаў, павятовых начальнікі – раней чым ніжэйшыя чыны паліцыі. Уся гэта армія рассыпалася па ўсёй Расіі, сядзела без справы ў той час, калі стомленыя і разбітыя, збітыя з панталыку мірныя жыхары гразлі ў пінскіх балотах» [440, спр. 438, арк. 209].

Дзеянні некаторай часткі святароў таксама не садзейнічалі заспакоенасці насельніцтва ў час эвакуацыі. Камісія па задавальненні духоўных патрэбнасцей бежанцаў пры Асобай нарадзе па ўладкаванні іх у спецыяльным дакладзе адзначыла, што шмат у якіх мясцовасцях святары рухаліся з месца раней за прыхаджан [457, спр. 1, арк. 64]. Установы духоўнага ведамства былі эвакуіраваны: Полацкі Спаса-Еўфрасіннеўскі жаночы манастыр з мошчамі прападобнай Еўфрасінні Полацкай – у г. Растоў; навучальныя ўстановы: канцылярыя Полацкага кадэцкага корпуса – у г. Сібірска, Полацкая мужчынская гімназія – у г. Яраслаўль, Полацкае духоўнае вучылішча – у г. Уладзімір; Полацкае Спаса-Еўфрасіннеўскае епархіяльнае жаночае вучылішча – у г. Растоў, Полацкая Кульнеўская настаўніцкая семінарыя і Полацкая жаночая гімназія – у Вязнікі Уладзімірскай губерні [500, с. 119–155].

Наступным крокам у правядзенні эвакуацыі ў губерні стаў вываз прамысловасці і матэрыяльных каштоўнасцей. Яшчэ 1 жніўня 1915 г. па даручэнні губернатара «старшым фабрычным інспектарам асабіста і праз паліцэйскія ўпраўленні была разаслана аб'ява ўладальнікам фабрык і заводаў, падначаленых нагляду фабрычнай інспекцыі, з указаннем паведаміць пра жаданне «эвакуіраваць свае ўстановы ва ўнутраныя губерні Расіі». На гэту аб'яву неўзабаве паступіла больш за 50 заяў, пераважна з г. Дзвінска. У спісе фірмаў, уладальнікі якіх выказалі жаданне вывезці абсталяванне ў названыя імі пункты, значыліся, напрыклад, шкіпінарная фабрыка Н.А. Данермана з мястэчка Крэслаўка Дзвінскага павета і броварны завод Х.І. Дамберга з Люцынскага павета – у г. Петраград; тытунёвая фабрыка Н.І. Рыўліна з г. Полацка і гарбарны завод І.Х. Валерштэйна з мястэчка Крэслаўка – у г. Арол; гарбарны завод Д. Манькова і акулярная фабрыка І.М. Зеліч з г. Віцебска – у пунктах па Маскоўска-Ніжагародскай чыгунцы; тытунёва-махоркавая фабрыка спадчыннікаў А.В. Калбаноўскага з г. Віцебска – у г. Казлоў Тамбоўскай губерні; завод колавай мазі братоў Г. і Т. Хібасаў з г. Рэчыца – у г. Вялікія Лукі і г. д.» [500, с. 119–155].

У дні здзяйснення германскімі войскамі Свянцянскага прарыву лініі фронту асабліва масавы характар прынялі звароты ўладальнікаў аб эвакуацыі прадпрыемстваў і маёмасці [500, с. 119–155]. Галоўны начальнік Дзвінскай ваеннай акругі М.Я. Туманаў выдаў распараджэнне «аб стварэнні Асобых камісій па эвакуацыі завадскога абсталявання і матэрыялаў з тэрыторыі Віцебскай, Пскоўскай, Віленскай, Ковенскай і Гродзенскай губерняў, пра што паведаміў тэлеграмай на імя начальніка забеспячэння армій фронту. Выконваючы патрабаванні начальніка ваеннай акругі, віцебскія губернскія ўлады 5 верасня 1915 г. заснавалі Асобую камісію па эвакуацыі абсталявання фабрык і заводаў. Камісію ўзначаліў старшы фабрычны інспектар Н.К. Мяцельскі, у яе ўвайшлі прадстаўнікі ваеннага ведамства, кантрольнай палаты, акцызнага ўпраўлення, гарадской управы, павятовай земскай управы, будаўнічага аддзялення» [23, с. 5–10].

Асобная нарада па эвакуацыі абсталявання фабрык і заводаў Віцебскай губерні працавала амаль штодня, разгледзеўшы на сваіх пасяджэннях з 5 па 29 верасня каля 160 заяў і «прашэнняў» уладальнікаў. Шчыльны графік працы ў значнай меры быў абумоўлены і тым, што на тэрыторыі губерні да гэтага часу аселі раней эвакуіраваныя прадпрыемствы з Варшавы, Шаўлі, Рыгі, Курляндзі, уладальнікі якіх звярнуліся з хадайніцтвамі аб паўторнай

эвакуацыі ў цэнтральныя гарады Расійскай імперыі – Маскву, Арол, Тулу, Ніжні Ноўгарад, Кастрому, Вятку, Харкаў, Яраслаўль і інш. «Пры разглядзе хадайніцтваў аб эвакуацыі, – было адзначана ў адным з часопісаў пасяджэнняў, – Асобная нарада ў першую чаргу разглядала хадайніцтвы бежанцаў з іншых губерняў пры жаданні іх эвакуіраваць далей з Віцебскай губерні» і прымала рашэнне аб выдачы патрабаванняў на правоз па чыгунках абсталявання, рабочых і служачых, маёмасці як за казённымі коштамі, так і (у большасці) за коштамі тых, хто прасіў [500, с. 119–155].

Па няпоўных звестках, Асобай камісіяй было «дазволена вывезці звыш 13 600 пудоў розных металаў як у вырабах, так і ў чыстым выглядзе; каля 40 000 пудоў выштукаваных скур і гарбарнай сыравіны; больш за 45 000 пудоў ільну, 4 350 пудоў шарцыяных і шаўковых тканін, бялізны, пражы і іншай мануфактуры; 1 800 пудоў шкіпінару, 80 000 пудоў шыбы, 10 000 пудоў толі і шмат іншай маёмасці. Прычым дазвол на вываз выдаваўся толькі таго, што камісіяй прызнавалася «неабходным у дзяржаўных інтарэсах». Было загадана выдзяліць для перавозкі ўвогуле больш за 1 000 чыгуначных вагонаў і платформаў» [500, с. 119–155].

16 верасня 1915 г. віцебскі губернатар унёс прапанову «аб выпрацоўцы плана дзеянняў Асобай камісіі па эвакуацыі фабрык і заводаў Віцебскай губерні» і «плана эвакуацыі льнопрадзільнай фабрыкі «Дзвіна». Прапанова губернатара была «разгледжана на пасяджэнні Асобай камісіі 21 верасня, пры гэтым свой праект эвакуацыі прамысловых прадпрыемстваў прадставіў Віцебскі эвакуацыйны аддзел Паўночна-Заходняга абласнога ВПК, у якім прапаноўвалася ўсталяваць два прынцыпы эвакуацыі: абавязковы і неабавязковы. Зыходзячы з такога падыходу, у праекце ВПК прапаноўвалася ўсталяваць пяць чэргаў, з якіх першыя тры ўключалі прадпрыемствы і матэрыяльныя каштоўнасці, абавязковыя да эвакуацыі, а чацвёртая і пятая распаўсюджваліся на прадпрыемствы, якія не падлягаюць абавязковай эвакуацыі. Як адзначае А.М. Бабкоў, Асобая нарада адмовілася ад праекта абласнога ВПК, хоць і пагадзілася з прынцыпам размеркавання ўсіх эвакуіраваных грузаў на пяць чэргаў. Пры гэтым былі ўнесены змены ў прынцып эвакуацыі грузаў чацвёртай і пятай чэргаў. Першачарговай эвакуацыі падлягалі прадпрыемствы, якія поўнасю або часткова працавалі на патрэбы арміі, а таксама прадпрыемствы, якія маглі быць прыстасаванымі для забеспячэння патрэб арміі, і стратэгічныя матэрыялы ваеннага прызначэння (скура, медзь, лён), у дру-

гую чаргу эвакуацыі падлягала каштоўнае тэхнічнае абсталяванне прадпрыемстваў, якія апынуліся ў надзвычайных абставінах [23, с. 5–10; 500, с. 119–155].

План эвакуацыі камісія прыняла, пры гэтым яна прызнала, што «прамысловасць развіта больш ці менш у г. Віцебску, а ў астатніх паветах яна нязначная, не лічачы вінакурных і піваварных заводаў, аб якіх ужо [былі] сабраны ўсе звесткі». Было таксама адзначана, што разам з першачарговым разглядам хадайніцтваў бежанцаў з іншых губерняў аб эвакуацыі «таксама ў першую чаргу разглядаліся хадайніцтвы ўстаноў, размешчаных у тых паветах, у якіх ужо аб'яўлена эвакуацыя» [500, с. 119–155].

Адносна выпрацоўкі плана эвакуацыі льнопрадзільнай фабрыкі «Дзвіна», было адзначана, што «па дамове з дырэктарам фабрыкі ... ўжо выдадзена патрабаванне на платны правоз 110 вагонаў лёну», а «па аб'яве эвакуацыі Віцебска і павета льнопрадзільная фабрыка «Дзвіна», скараціўшы працу на часальных машынах, прыступіць да вывазу часткі іх у г. Ялец у арандаваны там будынак», у наступным прадугледжвалася: «заканчэнне работ на прадзільных станках», што будуць «спынены рухавікі і паравыя катлы, з тых і іншых будуць зняты ўсе медныя часткі» і прыведзены «ў такі стан, каб на іх нельга было аднавіць працу» [500, с. 119–155].

Наконт эвакуацыі вінакурных і піваварных заводаў камісія лічыла «неабходным вывезці толькі медныя апараты і часткі, а таксама знятую арматуру з паравых катлоў і машын». І так як гэтыя заводы знаходзіліся «пад непасрэдным наглядам мясцовых (па павятовых гарадах) чыноў акцызнага ведамства», Асобая нарада лічыла неабходным прызначыць яго прадстаўнікоў у рэквізіцыйныя камісіі на месцах, у неабходных выпадках пасылала сваіх чыноў для стварэння камісій па аглядзе фабрык і заводаў [500, с. 119–155].

Дзейнасць Асобай камісіі ў Віцебску зводзілася ў асноўным да выдачы ўладальнікам фабрык і заводаў Віцебскай губерні дазваляў на вываз абсталявання і гатовай прадукцыі ва ўнутраныя раёны Расійскай імперыі. Часцей за ўсё такія дазволы атрымлівалі ўладальнікі буйнейшых прадпрыемстваў, якія з'яўляліся каштоўнасцю для абароны. Напрыклад, дазвол «быў выдадзены ўладальніку машынабудаўнічага завода І. Грынбергу на пазачарговы льготны вываз з Віцебска ў Харкаў абсталявання завода, вагою 600 пудоў жалеза, 3 тыс. пудоў чыгуну. Па хадайніцтве акцыянернага таварыства «Віцебскі трамвай» яму быў выдадзены дазвол на перша-

чарговы вываз за казённым кошт 9 тыс. 476 пудоў рэек і рэйкавых умацаванняў на суму 16 тыс. 446 р.» [23, с. 5–10].

А.М. Бабкоў указвае, што ў часопісных запісах пастановаў пасяджэнняў Асобай камісіі маюцца дадзеныя аб задавальненні просьбаў шматлікіх уладальнікаў невялікіх фабрык і заводаў тэкстыльнай, харчовай і гарбарнай галін прамысловасці на магчымы вываз іх абсталявання і гатовай прадукцыі ва ўнутраныя губерні Расійскай імперыі. Пры гэтым паміж эвакуацыйнымі органамі і ўладальнікамі прадпрыемстваў «часта ўзнікала рознагалосці па пытанні характару вывазу матэрыяльных каштоўнасцей і сыравінных запасаў – ваенныя аддавалі перавагу абаронным заводам і энергетычным магутнасцям прадпрыемстваў. А прыватныя прадпрыемальнікі, каб выратаваць сваю маёмасць ад рэквізіцыі праціўнікам, імкнуліся эвакуіраваць абсталяванне заводаў і сыравінныя запасы, незалежна ад іх ваеннага значэння» [23, с. 5–10].

З Віцебскай губерні былі эвакуіраваны такія ўстановы, як «ваенна-абмундзіровачная майстэрня з Віцебска ў Ніжні Ноўгарад; Дзвінская рамесная школа са слясарнымі і механічнымі майстэрнямі і абмундзіровачнай майстэрняй – у г. Маскву; Фірмавы завод братоў Разанскіх і Ліхтэнберга з Дзвінска ў г. Буй Кастрамскай губерні і інш. Па няпоўных звестках, Віцебскай Асобай камісіяй было выдадзена дазваляў на вываз 13,6 тыс. пудоў розных металаў, каля 40 тыс. пудоў выштукаваных скур і гарбарнай сыравіны, 45 тыс. пудоў ільну, 4 тыс. 350 пудоў ваўняных і шаўковых тканін і іншай мануфактуры, 80 тыс. пудоў шкла, 10 тыс. пудоў толі і іншай сыравіны. Для іх перавозкі было загадана выдзяліць увогуле больш за 1 тыс. чыгуначных вагонаў і платформаў» [23, с. 5–10].

Разам з Асобай камісіяй у падрыхтоўцы і эвакуацыі прамысловасці ў Віцебскай губерні прымалі ўдзел ВПК як грамадскія арганізацыі гандлёва-прамысловай буржуазіі. Віцебская губерня ўваходзіла ў раён дзейнасці Абласнога ВПК Паўночна-Заходняга краю, які быў створаны ў г. Вільні пад старшынствам гарадскога галавы М.А. Венслаўскага. У жніўні 1915 г. з г. Вільні ў г. Мінск быў эвакуіраваны Абласны ВПК Паўночна-Заходняга краю, які накіраваў у г. Віцебск сакратара з паўнамоцтвамі «ўвайсці ў пагадненне з мясцовымі прамысловымі ўстановамі (ваенна-прамысловымі камітэтамі) аб арганізацыі эвакуацыйнага аддзела ў Віцебскай губерні». Неўзабаве ў г. Віцебску быў арганізаваны эвакуацыйны аддзел ВПК Паўночна-Заходняга краю ў складзе 13 чалавек, зацверджаны 13 верасня галоўным начальнікам Дзвінскай ваеннай акругі [500, с. 119–155].

Як адзначае А.М. Бабкоў, яго дзейнасць ажыццяўлялася паралельна і была нярэдка няўзгодненай з Асобай камісіяй па эвакуацыі. Калі раней створаны камітэт спыніў сваю працу, у кастрычніку 1915 г. адбыўся ўстаноўчы сход Віцебскага ВПК. Зімой 1915 г. на пасяджэнні Віцебскага ВПК была створана Ацэначная камісія, якая з'яўлялася спецыяльным органам для ўстанаўлення кошту эвакуіраванай маёмасці. Яна вызначала «крэдытаздольнасць прадпрыемства», што мела істотнае значэнне пры вырашэнні пытання аб выдачы пазыкі і субсідый прадпрыемству [23, с. 5–10].

З ліквідацыяй Свянцянскага прарыву і стабілізацыяй фронту па лініі Паставы – Сморгонь – Баранавічы – Пінск правядзенне эвакуацыйных мерапрыемстваў стала запавольвацца, таму ў Віцебскай губерні яны былі ажыццёўлены не да канца. Яшчэ менш імі была закранута Магілёўская губерня. Так, згодна «з планам эвакуацыі ўстаноў Магілёўскага губернскага земства, распрацаваным губернскай управай, прадугледжвалася эвакуацыя ўстаноў і ўстаноў губернскага земства разам са службоўцамі і іх сем'ямі адначасова з урадавымі ўстановамі МУС г. Магілёва са службоўцамі і іх сем'ямі, пераязджаючы ў пункты сваёй губерні «пакуль будзе заставацца свабоднай якая-небудзь частка яе тэрыторыі» і ў «залежнасці ад становішча фронту». Толькі «пры ўзнікненні неабходнасці пакінуць межы губерні» губернская земская ўправа адначасова з эвакуацыяй устаноў МУС павінна была выехаць у абраны па ўзгадненні з уладамі пункт. Магілёўскую казённую палату з падначаленымі ёй 11 казначэйствамі на выпадак эвакуацыі планавалася перавозіць з г. Магілёва ў г. Арол. З Магілёўскай губерні былі эвакуіраваны Сеницкая настаўніцкая семінарыя ў г. Вакрасенск Маскоўскай губерні і Гомельская мужчынская гімназія ў г. Кашын Цвярскай губерні» [500, с. 119–155].

Як адзначае М.М. Смальянінаў, у Магілёўскай губерні ў гэты час былі размешчаны шматлікія ўстановы, раней эвакуіраваныя з губерняў Царства Польскага, Ковенскай, Віленскай і Гродзенскай губерняў. У пачатку верасня галоўным начальнікам забеспячэння армій Заходняга фронту генералам М.А. Данілавым было аддадзена распараджэнне аб паўторнай эвакуацыі іх углыб імперыі. Начальнік штаба Стаўкі Вярхоўнага Галоўнакамандуючага генерал М.В. Аляксееў, вывучыўшы пытанне «якія менавіта ўпраўленні прапанавана вывезці з Магілёва і паведаў», не прырэчыў (18 верасня) супраць эвакуацыі іх з Магілёва, прызнаў «своечасовым эвакуіраваць

Сененскі павет», Оршу – «па меры неабходнасці штаба фронту», але «не бачыў падстаў да эвакуацыі» (перамешчаных устаноў) з Гомеля і Рагачова [500, с. 119–155].

Разам са старадаўнімі абразамі, метрычнымі і богаслужбовымі кнігамі, харугвамі і іншымі прадметамі культу царкоўныя званы былі асобнай катэгорыяй з ліку каштоўнасцей, якія падлягалі эвакуацыі. Лёс звонаў з беларускіх культавых пабудов разгледзела мастацтвазнавец А.Г. Шацько. 5 жніўня 1915 г. у віленскіх газетах было апублікавана тлумачэнне Галоўнакамандуючага Дзвінскай ваеннай акругі з нагоды загаду Вялікага Князя Мікалая Мікалаевіча «Аб зняцці звонаў з усіх хрысціянскіх храмаў усіх веравызнанняў». Неабходнасць эвакуацыі і вывазу тлумачылася тым, каб «вораг, выкарыстоўваючы медзь гэтых звонаў на вытворчасць снарадаў, не мог забіваць нашых сыноў, братоў і іншых родных» [582, с. 167–174].

Як адзначае А.Г. Шацько, каталіцкае насельніцтва да весткі пра вываз звонаў паставілася варожа, арганізавалі дзяжурства, няспынна званілі ў званы. «Па горадзе некалькі дзён разносіўся балючы стогн медных звонаў, кранаючы да глыбіні. Але стомленасць узяла верх, праз тыдзень ваенныя ўлады без цяжкасці пераадолелі супраціўленне. Зняццю і вывазу звонаў спадарожнічаў плач натоўпу. Пакуль у адных касцёлах іх здымалі, у іншых парафіяльныя ксяндзы таемна закопвалі іх на могілках, агародах, хавалі ў касцёльных сутарэннях». Такім чынам, частку звонаў удалося выратаваць, але іх спасцігла маркотная доля праз год, калі ў Вільню ўступіла нямецкая армія. Усе тыя званы, што засталіся, і нават медны дах Віленскага сабора вагой каля 30 т немцы канфіскавалі як матэрыял для снарадаў [582, с. 167–174].

Праваслаўнае духавенства, наадварот, усялякім чынам садзейнічала эвакуацыі звонаў у Расію. Напрыклад, толькі па аднаму вопісу ў Расію з Мінскай губерні былі вывезены: «З Мінскага кафедральнага сабора – 11 звонаў вагой 892 пуды; з Мінскай архірэйскай царквы – 1 звон вагой 212 пудоў; з Мар'інай Горкі – 8 звонаў і 7 скрынь царкоўных рэчаў; з Капыля – 7 звонаў вагой 48 пудоў; з Заслаўя – 9 звонаў вагой 118 пудоў; з Беразіно – 11 звонаў вагой 48 пудоў; з Пухавічаў – 6 звонаў вагой 65 пудоў; з Дукоры – 7 звонаў вагой 98 пудоў». У Расіі царкоўная маёмасць здавалася на захоўванне ў Данілаўскі, Новадзявочы, Аляксееўскі, Цудаў, Сіманаў, Златаўстаў, Спаса-Андронаў, Усіхсвяцкі і іншыя манастыры і некаторыя царквы [582, с. 167–174].

2 кастрычніка 1915 г. Асобая нарада для абмеркавання і аб'яднання мерапрыемстваў па абароне дзяржавы прыняла рашэнне аб

утварэнні пры франтах армій раённых камісій. На апошнія ўскладзіся задачы практычнай падрыхтоўкі да эвакуацыі прамысловасці [23, с. 5–10].

Падкрэслім, што па прычынах хуткага адступлення рускай арміі і недастаткова распрацаванага плана эвакуацыйных мерапрыемстваў эвакуацыя прамысловасці і харчавання праводзілася, як прызнавала само Вярхоўнае камандаванне, «спешна і недастаткова прадумана». Начальнік штаба генерал М.М. Янушкевіч «па загадзе Вярхоўнага Галоўнакамандуючага» ў падрыхтаваных «Агульных падставах пастаноўкі эвакуацыі прамысловых прадпрыемстваў з мясцовасцей, якім пагражае нашэсце праціўніка» для старшыні Савета Міністраў І.Л. Гарамыкіна прызнаваў, што эвакуацыя праходзіла «без папярэдняй падрыхтоўкі памяшканняў для прадпрыемстваў, якія перавоззяцца, а рэквізіцыя асобных станкоў і машын выконвалася па няўзгодненых паміж сабой патрабаваннях розных заводаў і майстэрняў таго ці іншага ведамства». У такіх умовах, прызнаваў начальнік штаба, «маглі быць дапушчаны выпадкі пакідання на месцах таго, што падлягала эвакуацыі, і вывазу менш важнага» [500, с. 119–155].

Адзначым, што на агульнадзяржаўным узроўні працэс эвакуацыі прамысловасці быў рэгламентаваны толькі ў кастрычніку 1915 г., калі частка заходніх губерняў была ўжо акупіравана нямецкімі войскамі. 18 верасня 1915 г. старшыня Асобай нарады па абароне, ваенны міністр генерал ад інфантэрыі А.А. Палівануў зацвердзіў Правілы пра спосабы і парадак аказання садзейнічання эвакуіраваных прадпрыемстваў да аднаўлення іх дзейнасці на новых месцах. Для выканання задачы па разгортванні эвакуіраваных прадпрыемстваў было вырашана ствараць спецыяльныя Камісіі па аднаўленні на месцах (у 11 гарадах: Баку, Екацярынаслаўлі, Екацярынбургу, Казані, Маскве, Ніжнім Ноўгарадзе, Омску, Растове-на-Доне, Самары, Саратаве і Харкаве) [29, с. 24].

Са значным спазненнем, 2 кастрычніка 1915 г. старшыня Асобай нарады па абароне зацвердзіў Палажэнне аб камісіях па эвакуацыі (далей – Палажэнне ад 2 кастрычніка 1915 г.). Дадзенае палажэнне вызначыла пералік прамысловых аб'ектаў, якія падлягаюць эвакуацыі, кампетэнцыю розных службовых асоб і парадак ажыццяўлення мер, прапісаных у дакуменце. У адпаведнасці з гэтым палажэннем эвакуацыі падлягалі прамысловыя прадпрыемствы, гандлёвыя прадпрыемствы, якія змяшчалі запасы тавараў, установы і маёмасць, неабходныя для задавальнення патрэб абароны або якія маюць дзяржаўнае значэнне.

Пачаткам эвакуацыі стала прынята лічыць момант афіцыйнага выдання ваеннымі ўладамі загаду аб эвакуацыі, якая павінна была ажыццяўляцца па загадзе складзеных падрыхтоўчымі камісіямі або эвакуацыйнымі камісіямі планах эвакуацыі. Такія планы вызначалі парадак перамяшчэння прадпрыемстваў, лік вагонаў і іншых перавозачных сродкаў, памер дапамогі для эвакуацыі прадпрыемстваў і рабочых, месца прызначэння кожнага перамешчанага прадпрыемства. Стварэнне падрыхтоўчых камісій было ўскладзена на мясцовыя ВПК, якія вызначалі іх склад і парадак працы. Выкананне і ажыццяўленне эвакуацыі былі ўскладзены на начальнікаў забеспячэння армій адпаведных франтоў. На эвакуацыйныя камісіі ўскладзіся таксама пытанні па садзейнічання прадпрыемствам у аднаўленні вытворчасці на новых месцах [29, с. 24].

Наступная хваля эвакуацыі планавалася камандаваннем расійскай арміі ў сувязі з наступальнымі аперацыямі вясной 1916 г. У лютым 1916 г. на пасяджэнні эвакуацыйнай камісіі Асобай нарады для абмеркавання і аб'яднання мерапрыемстваў па абароне дзяржавы высветлілася, што «нягледзячы на тое, што з часу прыняцця пастановаў аб стварэнні трох раённых камісій прайшло больш за чатыры месяцы, ніякіх далейшых дзеянняў у дачыненні да распрацоўкі і падрыхтоўкі эвакуацыі паласы, якой пагражае нашэсце праціўнік, да гэтага часу не зроблена, не ўтвораны прадугледжаныя Палажэннем ад 2 кастрычніка 1915 г. раённыя падкамісіі па эвакуацыі». Эвакуацыйная камісія прызнала «далейшае прама-руджванне ў гэтай справе недапушчальным» і прыняла рашэнне «самастойна вызначыць чысло і месца знаходжання падкамісій па эвакуацыі». Па выніках яна заснавала раённыя падкамісіі па эвакуацыі ў гарадах Рэвелі, Пскове, Віцебску, Смаленску, Мінску, Кіеве, Жытоміры і Адэсе. На франтах расійскай арміі ў лютым 1916 г. Асобай нарадай па абароне дзяржавы былі ўтвораны чатыры эвакуацыйныя камісіі: у г. Пскове – для Паўночнага фронту, у г. Мінску – для Заходняга, у г. Бярдзічаве – для Паўднёва-Заходняга, у г. Адэсе – для Адэскай ваеннай акругі [23, с. 5–10].

Напрыклад, Віцебскую раённую падкамісію па эвакуацыі «ўзначаліў фабрычны інспектар Ф.Я. Качкоў. У яе склад, зацверджаны старшынёй эвакуацыйнай камісіі Паўночнага фронту генералам А. Вяршыніным, увайшлі прадстаўнікі Віцебскага гарадскога ўпраўлення, губернскай земскай управы, віцебскага ВПК, кіраўніцтва Рыга-Арлоўскай чыгункі. Віцебская падкамісія ў верасні 1916 г. склала план эвакуацыі прадпрыемстваў Віцебскай губерні,

які быў накіраваны ў раённую эвакуацыйную камісію Паўночнага фронту» [23, с. 5–10].

Пагадзімся з М.М. Смальянінавым, што калі эвакуацыя ўрадавых устаноў і навучальных устаноў з персаналам служачых і іх сем'ямі праходзіла больш-менш арганізавана (на аснове распрацаванага і зацверджанага ваеннымі ўладамі Часовага палажэння ад 20 жніўня 1914 г.), то да эвакуацыі фабрычна-завадскіх прадпрыемстваў і матэрыялаў прамысловай вытворчасці, іншых матэрыяльных каштоўнасцей улады былі непадрыхтаваны. У пачатковы перыяд – да восені 1915 г. – не было плана эвакуацыі прадпрыемстваў, апошня праводзілася стыхійна, без адзінай сістэмы. З-за недахопу транспартных сродкаў (чыгуначны транспарт у першую чаргу ажыццяўляў ваенныя перавозкі) заводское абсталяванне замест вывазу найбольш каштоўных дэталей, асабліва медных, падлягала знішчэнню. Уладальнікі прыватных прадпрыемстваў, за рэдкім выключэннем, не мелі магчымасці вывезці абсталяванне і маёмасць за кошт казны. Перавага ў гэтым адводзілася таму, што «працавала на дзяржаўную абарону», гэта значыць стратэгічна важным сыравіне і матэрыялам [500, с. 119–155].

Такім чынам, працэс так званага «вялікага адступлення» рускіх войскаў Паўночна-Заходняга фронту пад ударамі германскіх войскаў суправаджаўся паспешнымі рэквізіцыямі ў насельніцтва коней, буйной рагатай жывёлы, збожжа і фуражу для войскаў, прымушаным і вымушаным высяленнем жыхароў і знішчэннем, жылля, маёмасці і пасеваў, якія яны пакідалі. Гвалтоўныя меры да мірных жыхароў з боку ваенных і цывільных улад, такія як рэквізіцыі і высяленне са знішчэннем жылля і пакінутай маёмасці, у многіх месцах працягваліся аж да стабілізацыі лініі фронту [500, с. 119–155].

На наш погляд, адной з галоўных прычын ператварэння бежанства ў праблему агульнадзяржаўнага маштабу сталі памылкі ваеннага камандавання і цывільных улад. Вось як апісваў бежанскі рух з беларускіх і літоўскіх губерняў дзяжурны генерал П.К. Кандзяроўскі пры Вярхоўным Галоўнакамандуючым: *«У гэтыя дні шашы запар займала бесперапынная чарада калёс: гэта цягнуліся бежанцы з заходніх губерняў, якія ратаваліся ад «Германа». Нагружаныя хатнім скарбам калёсы, на якіх было ўладкавана нешта накшталт будана, дзе нярэдка змяшчалася шматлікая сям'я і тут жа куры і качкі, побач з вазамі каровы, – усё гэта цягнулася на Усход, пакідаючы то тут, то там уздоўж дарогі невялікія ўзгорачкі з крыжамі, дзе хавалі*

якую-небудзь малютку, якая не вытрымала гэтага доўгага шляху ў рознае надвор'е. Тут жа валяліся трупы коней і кароў, якія загінулі ад стомленасці і знясілення» [64, 199].

Наступную катэгорыю бежанцаў складалі мірныя жыхары, якія сталі бежанцамі прымусова, – такая частка насельніцтва была выселена і накіравана на Усход па загадах ваенных і цывільных улад. Яна, у сваю чаргу, складалася з розных – па нацыянальнай, тэрытарыяльнай ці ўзростава-палавой прыкметах – груп насельніцтва.

Дэпартацыя як высяленне менавіта падданых варожых дзяржаў з'яўляецца звычайнай практыкай падчас войнаў, і большасць даследчыкаў да бежанства яе не адносяць. Дэпартацыя прадстаўнікоў асобных нацыянальнасцей Расійскай імперыі адбывалася напярэдадні і з пачаткам вайны. Армейскае камандаванне палчыла немцаў, яўрэяў, чэхаў і палякаў здольнымі да здрады. Па яго даручэнні з ліпеня 1914 г. паліцыя, апарат галоўных начальнікаў забеспячэння франтоў, галоўныя начальнікі ваенных акруг, мясцовыя брыгады і павятовыя военачальнікі пачалі арыштоўваць германскіх і аўстра-венгерскіх падданых і пад аховай высылаць іх углыб імперыі [372, с. 32–33]. Улады Расійскай імперыі падозрона ставіліся не толькі да мужчын так званых «нядобранадзейных народаў», але і да жанчын і дзяцей.

Закранулі гэтыя працэсы і тэрыторыю Беларусі. Прыблізна з 700 чалавек, якія ў пачатку жніўня 1914 г. былі інтэрніраваны з Ковеля ў Віцебск, толькі 61 аказаліся мужчынамі ваеннаабавязанага ўзросту, а 677 – старыя, жанчыны і дзеці. Падобнае адбылося і ў Беластоцкім павеце, дзе па загадзе гродзенскага генерал-губернатора І.А. Шабекі былі высланы 2 053 германскія падданыя, з іх арышту падлягалі 473 ваеннаабавязаныя мужчыны [372, с. 34].

Адно з магчымых тлумачэнняў такой пазіцыі вышэйшага ваеннага камандавання давялося знайсці ў працы расійскага даследчыка П.М. Паляна «Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР». Гэты аўтар адзначае «ваенную статистику» сярод традыцыйных і важных прадметаў, якія выкладаліся ў царскай Расійскай Акадэміі Генеральнага Штаба. Вядучыя расійскія ваенныя статystыкі канца XIX ст. – А.І. Макшееў, М.М. Абручоў і А.М. Залатароў распрацавалі спецыфічную дактрыну, якую П.М. Палян пазначае як «геаграфія нядобранадзейнасці». Яна зыходзіла з рэальнай геаграфіі «добранадзейнага» і «нядобранадзейнага» насельніцтва, а таксама з іх суадносін у канкрэтнай мясцовасці:

да першай групы адносілася пераважна славянскае насельніцтва, да другой – яўрэі, немцы, палякі, народы Каўказа, Сярэдняй Азіі і г. д. Толькі тыя раёны лічыліся спрыяльнымі ў добранадзейнасці, дзе рускае насельніцтва складала не менш за 50 %. Градыент «добранадзейнасці» скарачаўся па меры перамяшчэння ад цэнтра да ўсходу дзяржавы [405].

Як падкрэслівае П.М. Палян, ваенная статыстыка зарэкамендавала сабе і як прыкладная дысцыпліна, таму даследавалася тэрытарыяльная дыферэнцыяцыя «нядобранадзейнасці», а месцы ненадзейнага насельніцтва фіксаваліся і кантраляваліся. На выпадак вайны даваліся рэкамендацыі па экстранным «выпраўленні» гэтага «становішча», асабліва ў прыгранічных раёнах. У якасці найбольш эфектыўных сродкаў называліся ўзяцце цывільных заложнікаў, канфіскацыя або знішчэнне маёмасці або жывёлы, а таксама дэпартацыя па прыкметах грамадзянскай і этнічнай прыналежнасці [405].

Адзначым, што шэраг расійскіх даследчыкаў выкарыстоўваюць у дачыненні да гэтай катэгорыі тэрмін «высяленцы» (адсяленцы), якім падкрэсліваюць прымусовы характар высялення і далейшага руху на Усход гэтай катэгорыі насельніцтва. Напрыклад, Т.А. Катцына пад высяленцамі разумее падданных іншых дзяржаў, якія апынуліся на тэрыторыі Расійскай імперыі, а таксама мірнае насельніцтва занятых рускай арміяй тэрыторый, якое разглядалася ваенным камандаваннем як дыверсійны патэнцыял праціўніка і яго рэзерв у выпадку адступлення рускіх войскаў, а таму падвяргалася рэпрэсіўнаму (карнаму) уздзеянню дзяржаўнай палітыкі і трапляла пад нагляд паліцыі. Аўтар прыводзіць меркаванне відавочцаў тых падзей, якія адзначалі, што катэгорыі «бежанец» і «высяленец» «так перамяшаныя, падзяліць іх так цяжка, становішча абедзвюх груп так цяжка ... што мае сэнс і несправядліва было б настойваць на тонкасці размежавання». На погляд Т.А. Катцынай, бежанцаў адрознівала добраахвотна прынятае рашэнне аб перамяшчэнні [183, с. 204–207].

Ва ўспамінах удзельніка баявых дзеянняў жніўня 1914 г. апісана сустрэча вайскоўцаў з першымі бежанцамі «Насустрэча калоне, быццам ахопленыя ліхаманкавай дрыготкай, мільгаюць спуджаныя вёскі, змятыя цяжкімі ранами вайны. Дзясяткі і сотні мужыкоў, кароў, коней; бабы з распушчанымі валасамі, як быццам растрапанымі ўраганам; маці, якія прыціскаюць да грудзей спавітых немаўлят; бяздомныя сабакі; інтэлігенты без шапак; яўрэі ў змятых разарваных кафтанах; старыя, якія сядзяць на вузлах... Усё гэта бяжыць

перад намі жаласнай чарадой збянтэжаных, пакорлівых, бездапаможных і варожа-суровых твараў з выразам жаху, знявагі і дзікай стомленасці ў вачах. Ніхто не ведае, куды і ад чаго бягуць гэтыя натоўпы няшчасных, але чамусьці ўсе ахоплены дзіўнай і помслівай злосцю да тых, хто беглі. – Шпіёны! – скрозь зубы з нянавісцю кідаюць афіцэры. – Пабеглі пань і хамы! – паўтараюць за імі і салдаты не столькі з нянавісці, колькі пераймаючы начальству» [79, с. 5].

Пры гэтым у Расійскай імперыі ваенныя ўлады палічылі патэнцыяльна здольнымі да здрады прадстаўнікоў некаторых нацыянальнасцей, нават пры наяўнасці ў іх расійскага падданства. На наш погляд, дэпартаваныя прадстаўнікі некаторых народаў з расійскім падданствам складалі асобную падгрупу бежанцаў сярод агульнай масы прымусова выселенага насельніцтва.

Лагічна, што асаблівую ўвагу расійскія ўлады звярнулі на немцаў, якія пражывалі на тэрыторыі краіны. Адзначым, што рассяленне немцаў на тэрыторыі Расійскай імперыі пачалося яшчэ ў часы Кацярыны II. На дзяржаўных землях цэнтральнай Расіі рассяляліся ў асноўным нямецкія сяляне, усе пасяленцы на казённых землях прымалі расійскае падданства. Каланістамі ў імперыі прызнавалася толькі тое насельніцтва, якое займалася сельскай гаспадаркай. На працягу стагоддзя каланісты ў Расіі свабодна вызнавалі сваю веру, карысталіся правамі падданага імперыі на тэрыторыі ўсёй краіны, маглі свабодна распараджацца сваёй маёмасцю [37, с. 6–32]. Такім чынам, немцамі-каланістамі называлі перасяленцаў, якія былі ў расійскім падданстве.

На погляд расійскай даследчыцы А.Ю. Бахтурынай, стаўленне да немцаў у Расіі стала мяняцца ў 80-х гг. XIX ст., калі ўтварылася яшчэ адна вобласць нямецкіх паселішчаў – у заходніх губернях Расіі. Туды перасяліліся немцы з тэрыторыі Царства Польскага. Сацыяльны склад новай хвалі быў зусім іншым: прыехала значная колькасць нямецкай інтэлігенцыі, прадстаўнікоў розных рэлігійных плыняў пратэстантаў, якія імкнуліся не проста да вытворчай дзейнасці, але і да ажыццяўлення сваіх культурных і рэлігійных мэт [37, с. 6–32; 38].

З’яўленне новай хвалі нямецкіх перасяленцаў у Расіі выклікала занепакоенасць ва ўрадавых і грамадскіх колах. З пункту гледжання мясцовых улад, міграцыі немцаў прыводзілі да павышэння кошту на зямлю і распаўсюджвання рэлігійнай ерасі, з пункту гледжання вайскоўцаў – узнікала пагроза надзейнасці тылу рускай арміі ў выпадку вайны. Указ 1887 г. і Закон 1892 г. пазбавілі нямецкіх каланістаў права набываць зямлю, калі яны не пераходзілі ў праваслаўе, у гэ-

тыя гады адмянялі падатковыя льготы, якія раней прадстаўлялі іншаземцам. Усе гэтыя меры выклікалі хвалю эміграцыі немцаў-каланістаў у ЗША, але, нягледзячы на гэтыя абставіны, іх да 1913 г. налічвалася каля 1 200 000 чалавек [37, с. 6–32].

Як лічыць А.Ю. Бахтурына, штуршок да высялення быў дадзены царом Мікалаем II, калі ў кастрычніку 1914 г. Імператар рэзка заўважыў Петраградскаму граданачальніку генерал-маёру А.М. Абаленскаму: «З-за чаго шмат у вас немцаў? Звярніце ўвагу, што трэба гэта высветліць. Я загадваю ўсіх выслаць. Мне гэта ўсё надакучыла». Магчыма, Мікалай II указваў на немцаў, якія захоўвалі германскае падданства на тэрыторыі Расіі, але ўрадавыя чыноўнікі ўспрынялі яго словы як указанне на неабходнасць пераходу да актыўных дзеянняў у дачыненні да наогул усіх немцаў, у тым ліку і немцаў-каланістаў [37, с. 6–32].

У тым жа кастрычніку 1914 г. Вялікі Князь Мікалай Мікалаевіч накіраваў Старшыні Савета Міністраў І.Л. Гарамыкіну тэлеграму, у якой патрабаваў абвясціць усіх падданных дзяржаў, якія ваявалі з Расіяй, ваеннапалоннымі. І.Л. Гарамыкін у тэлеграме ў адказ паведаміў, што прыраўноўванне ўсіх «непрыяцельскіх падданных» да ваеннапалонных і іх перамяшчэнне ў аддаленыя мясцовасці выклікае вельмі вялікія расходы для казны па перавозцы, уладкаванні і харчаванні гэтых людзей. Пры гэтым Старшыня Савета Міністраў пацвердзіў, што па прыгаворы адпаведных улад «непрыяцельскія падданыя» могуць быць высланы ў аддаленыя губерні [372, с. 35]. Расійскі гісторык С.Г. Неліповіч пры аналізе гэтай перапіскі падкрэслівае, што падобны зварот Старшыні Савета Міністраў да асобы, якая фактычна мела ніжэйшы ранг, і ўвогуле разгляд урадам гэтай тэлеграмы сведчыць, што цывільныя ўлады залежалі ад ваеннага камандавання [372, с. 37].

Паследаванне па нацыянальнай прыкмеце працягвалася восенню-зімой 1914 г. Армейскае камандаванне лічыла неабходным узмацніць назіранне за тымі, хто пазбегнуў высылкі, і заахвочвала грашовымі прэміямі тых, хто добраахвотна сачыў за паводзінамі прадстаўнікоў «нядобрадзейных народаў». Падданных ваюючых з Расіяй дзяржаў абвінавачвалі не толькі ў шпіянажы, на іх фактычна ўсклалі адказнасць за жорсткасць германскіх і аўстрыйскіх войскаў [370–371, 372, с. 35].

У Стаўцы найбольш актыўным прыхільнікам палітыкі барацьбы з каланістамі як з нямецкімі шпіёнамі быў начальнік штаба Вярхоўнага Галоўнакамандуючага генерал М.М. Янушкевіч, які

лічыў, што неабходна тэрміновая ліквідацыя нямецкіх калоній у прыфрантавых раёнах. Даследчыца А.Ю. Бахтурына ў якасці доказу такой катэгарычнай пазіцыі прыводзіць рэзалюцыю М.М. Янушкевіча на ананімным паведамленні аб сітуацыі на Валыні: «Не, лепш няхай немцы згалеюць, чым будуць шпіёніць» [37, с. 6–32].

Як падкрэслівае А.Ю. Бахтурына, да зімы 1915 г. канчаткова аформіліся дзве пазіцыі, цывільных і ваенных улад, у дачыненні да немцаў-каланістаў: пазіцыя Савета Міністраў, накіраваная на ліквідацыю нямецкага землеўладання шляхам продажу зямель каланістаў, і пазіцыя Стаўкі, якая імкнулася правесці хуткае прымусовае перасяленне немцаў з прыфрантавых раёнаў [37, с. 6–32].

Пазіцыя Стаўкі аказалася дамінуючай і ў 1915 г., і далейшыя гады вайны, арышты, высяленне немцаў і прадстаўнікоў іншых «нядобрадзейных народаў» у аддаленыя губерні працягваліся. Асабліва ўзмацніўся гэты працэс у час адступлення рускай арміі летам-восенню 1915 г. Актыўна высялялі і немцаў-каланістаў. Як адзначае А.Ю. Бахтурына, немцы-каланісты з прыфрантавых раёнаў падзяляліся на тры катэгорыі: прымусова пераселяныя, адміністрацыйна высланыя і заложныя. Падставай для высылкі служылі распаўсюджванне неспрыяльных для рускай арміі чутак ці падазрэнне ў шпіянажы [37, с. 6–32].

26 чэрвеня 1915 г. галоўны начальнік забеспячэння армій Паўночна-Заходняга фронту генерал М.А. Данілаў загадаў генералам і губернатарам: усе немцы-каланісты без розніцы полу і ўзросту павінны выехаць з франтавых губерняў (у тым ліку Гродзенскай) у мясцовасці па іх выбару, якія размешчаны па-за межамі тэатра ваенных дзеянняў і не знаходзяцца на ваенным становішчы [445, спр. 453, арк. 1].

Пэўная колькасць немцаў-каланістаў рухаліся транзітам праз тэрыторыю Беларусі. 2 чэрвеня 1915 г. рэчыцкі спраўнік дакладваў мінскаму губернатару, што з г. Мазыра на г. Рэчыцу невялікімі партыямі, па чыгунцы і грунтавымі шляхамі, перапраўляліся немцы-каланісты [321, спр. 8982, арк. 1]. У канцы чэрвеня з г. Кобрына праз гарады Пінск, Мазыр і Рэчыцу ў Магілёўскую губерню было накіравана каля 35 тыс. нямецкіх і аўстрыйскіх каланістаў [329, спр. 9031, арк. 8, 13, 17]. У ліпені немцаў-каланістаў партыямі прыкладна па адной тысячы чалавек перавозілі з г. Слуцк у г. Бабруйск, адтуль – у г. Рагачоў ці г. Гомель. Клопат аб медыцынскай і харчовай дапамозе пры руху каланістаў быў ускладзены на земствы. У гэтай справе апошнім павінны былі садзейнічаць мясцовыя паліцыя і

адміністрацыя, аднак яны не заўсёды аказвалі патрэбную дапамогу пры руху каланістаў. 12 ліпеня 1915 г. бабруйскі павятовы спраўнік атрымаў загад ад віцэ-губернатара даследаваць факты ўхілення сельскіх улад ад аказання садзейнічання пры перавозцы каланістаў і выправіць выяўленыя недахопы [326, спр. 8989, арк. 18, 20, 27].

28 ліпеня 1915 г. пад старшынствам мінскага губернатара адбылася асобая нарада па пытанні стварэння ўрачэбна-харчовых пунктаў на шляху руху немцаў-каланістаў. Іх асноўны маршрут праходзіў цераз Пінскі, Рэчыцкі і Мазырскі паветы, ахопленыя эпідэміяй халеры, таму медыцынскай і харчовай дапамогі з боку мясцовых земстваў было недастаткова. Народа вырашыла ўскласці клопат пра немцаў-каланістаў на шляху ад г. Пінска да г. Мазыра – г. Калінкавічы на УСГ, ад г. Мазыра – г. Калінкавічы да Магілёўскай губерні – на УЗС [327, спр. 9028, арк. 16].

Усяго ў імперыі, згодна з рапартам этапна-перасылачнай часці Галоўнага штаба, у 1914 г. было перавезена ў аддаленыя губерні 68 тыс. інтэрніраваных, у 1915 г. – 134 тыс., у 1916 г. – 41 278, у 1917 г. – 11 511 чалавек [372, с. 41].

Восенню 1916 г. Савет Міністраў прыйшоў да высновы, што прымуовае перасяленне каланістаў з прыфрантавых раёнаў не прынесла станоўчых вынікаў. Пачалася паступовая адмова ад рэпрэсіўных мер у дачыненні да немцаў-каланістаў, якія атрымалі статус бежанцаў і права вярнуцца на свае землі. Аднак ва ўмовах глыбокага крызісу аб'ём дзяржаўнай дапамогі немцам-каланістам быў мінімальны. Першапачаткова яны атрымлівалі субсідыі ад Дэпартаменту паліцыі, потым сродкі ім выдзялялі па бежанскім каштарысе.

Памеры дапамогі паступова скарачаліся, а потым выдача грашовых сродкаў немцам-каланістам была спынена, палічыўшы, што яны ўяўляюць сабой забяспечаную катэгорыю насельніцтва. Аднак ужо з лютага 1917 г. у Асобую нараду па ўладкаванні бежанцаў пачалі паступаць звесткі аб бядотным становішчы і шматлікіх захворваннях сярод немцаў-каланістаў. Ім зноў сталі выдаваць субсідыі, але ў мінімальным аб'ёме [350, спр. 229, арк. 56].

Улады Расійскай імперыі таксама праводзілі рэпрэсіўныя мерапрыемствы (арыштоўвалі, высылалі, бралі ў заложнікі) супраць яўрэяў. Кіруючыя колы Расіі падазравалі яўрэяў у сімпатыях да праціўніка [163, с. 87], таму ўжо ў першыя месяцы вайны пачаліся арышты і высылка асобных катэгорый яўрэйскага насельніцтва. Адзін з ініцыятараў масавага высялення яўрэяў з Галіцыі і заходніх губерняў – начальнік штаба Вярхоўнага Галоўнакамандуючага

М.М. Янушкевіч, вядомы сваімі антысеміцкімі поглядамі. Спачатку дзясяткі, а потым і сотні тысяч яўрэяў атрымалі пад пагрозай смяротнага пакарання прадпісанне ў 24 гадзіны выселіцца ў мясцовасці, аддаленыя ад тэатра ваенных дзеянняў [385, с. 477].

У пачатку 1915 г. генерал М.А. Данілаў накіраваў у армію паведамленне, што цар загадаў спыніць пагалоўнае высяленне яўрэйскіх сем'яў з месцаў пастаяннага жыхарства. Разам з тым Вярхоўны Галоўнакамандуючы палічыў неабходным браць заложнікаў з ліку равінаў і заможных яўрэяў [431, спр. 124, арк. 17, 28]. Сведкі бежанскага руху так апісвалі бежанцаў-яўрэяў, якія прыбылі ў г. Магілёў: *«Раптам увесь Магілёў напоўніўся шумам фурманак, з хатнім дабром, пухавікамі, падушкамі, з якіх глядзелі на вас спалоханыя твары старых і дзяцей. Відовішча было жудаснае, і кожны спыняўся, са здзіўленнем аглядаючы гэту бясконцую працэсію ... Як стала вядома, гэтыя яўрэі з Коўна, выселеныя ў трохдзённы тэрмін з крэпасці па загадзе начальства, як элемент маланадзейны і небяспечны. Без прычанняў трэба было хутка складаць маёмасць і ехаць хоць куды ...»* [204, с. 57].

30 ліпеня 1915 г. Галоўнакамандуючы арміямі Паўночна-Заходняга фронту генерал М.В. Аляксееў зацвердзіў правілы высялення яўрэяў з вайсковых раёнаў Паўночна-Заходняга фронту па патрабаванні камандуючых арміямі. Згодна з гэтым дакументам, яўрэі да 14 гадоў і старэйшыя за 60 высяленню не падлягалі. Астатнія заставаліся на месцы свайго жыхарства пры ўмове паручыцельства за іх прадстаўнікоў абшчыны (па выбару губернатара). Яны выступалі ў якасці заложнікаў [358, спр. 49128, арк. 1, 15, 23].

Пры гэтым расійская даследчыца М.А. Злаціна лічыць, што сярод бежанцаў-яўрэяў, акрамя той вялікай часткі, якую прымуова высылілі з прыфрантавых губерняў, былі таксама і іншыя, адносна заможныя часткі насельніцтва. Першай яна вызначае яўрэяў, якія на момант аб'явы аб пачатку вайны знаходзіліся ў варожай Германіі і Аўстрыі і вырашылі вярнуцца: «Бясконцым патокам уліваюцца ў Пецярбург выгнаннікі і бежанцы з Германіі і Аўстрыі, заспетыя знянацку за мяжой аб'явай вайны». Да другой часткі бежанцаў даследчыца адносіць яўрэйскае насельніцтва, якое ў паніцы бегла з тэрыторый, якія сталі тэатрам ваенных дзеянняў: «Бягуць, аддаючы перавагу ўсякага роду пазбаўленняў, – абы не палон». Трэцюю частку М.А. Злаціна вызначае як бежанцаў, якія пакінулі свае месцы жыхарства з-за заняпаду эканамічнага жыцця прыгранічных раёнаў заходніх губерняў [146, с. 31].

Прымусова выселенымі бежанцамі стала і частка мірных жыхароў заходніх губерняў, якіх ваенныя ўлады непасрэдна ці апасродкавана прымусілі пакінуць месцы свайго сталага жыхарства і накіравацца ўглыб імперыі. На наш погляд, менавіта гэтая група бежанцаў была, магчыма, самай вялікай па колькасці. Пры гэтым сярод агульнай масы бежанцаў значную частку складала менавіта насельніцтва беларускіх губерняў. Згодна з дадзенымі Аб'яднанага аддзела па ўладкаванні бежанцаў пры ЗемГоры на лета 1916 г., з усіх зарэгістраваных на той час у імперыі бежанцаў з Гродзенскай губерні было 30,6 %, Мінскай – 4,82 %, Віленскай – 4,12 %, з Віцебскай – 1,47 %, усяго каля 42 % ад 100 % зарэгістраваных чалавек [74, № 43–44, с. 121].

Як адзначалася вышэй, прычына, па якой высылялася насельніцтва заходніх губерняў, звязана з распрацаванай армейскім камандаваннем тактыкай «выпаленай зямлі». Расійскае ваеннае кіраўніцтва вырашыла стварыць у якасці перашкоды мнагавёрстую паласу змярцвення, з якой павінны былі выселіць жыхароў і знішчыць усю маёмасць. Гэта рабілася для таго, каб спыніць паспяховае нямецкае наступленне ў канцы вясны – летам 1915 г. і пазбавіць праціўніка магчымасці атрымаць значныя трафеі.

З ініцыятывай масавага высылення мірных жыхароў углыб імперыі выступіла камандаванне Паўднёва-Заходняга фронту. 24 мая 1915 г. галоўны начальнік забеспячэння армій Паўднёва-Заходняга фронту распарадзіўся адначасова з адыходам войскаў вывозіць усё мужчынскае насельніцтва ад 18 да 50 гадоў. 6 чэрвеня Галоўнакамандуючы арміямі Паўднёва-Заходняга фронту М.І. Іваноў загадаў «прыняць экстранныя меры ўсімі магчымымі спосабамі ўсяму насельніцтву прапаноўваць адпраўляцца ў тыл па меры адыходу нашых войскаў». Было загадана таксама вывозіць ці знішчаць прадукты і маёмасць. Генерал М.І. Іваноў прапаноўваў выселеных мужчын і жанчын заклікаць да працы, а іх сем'ям выдаваць паёк. Усе клопаты па забеспячэнні патрэб бежанцаў Галоўнакамандуючы арміямі Паўднёва-Заходняга фронту ўсклаў на губернатараў [429, спр. 40, арк. 6].

Свае дзеянні ваеннае камандаванне тлумачыла тым, што немцы ў захопленых губернях прымусова выкарыстоўваюць працу і службу мірных жыхароў на карысць сваіх войскаў [429, спр. 40, арк. 1–2]. Гэтыя рашэнні сведчаць аб недаверы ваенных улад насельніцтву заходніх губерняў. Фактычна прадстаўнікі вышэйшага камандавання лічылі не толькі немцаў-каланістаў і яўрэяў, але і славянскае насельніцтва заходніх губерняў здольнымі да здрады інтарэсам

імперыі. Эвакуацыя ці знішчэнне маёмасці, матэрыяльных рэчаў і прадуктаў харчавання таксама тлумачыліся свавольствам праціўніка. Начальнік штаба Вярхоўнага Галоўнакамандуючага М.М. Янушкевіч указваў, што ўсе запасы неабходна вывозіць, а потым «лягчэй будзе зноў забяспечыць насельніцтва пры наступленні, але не пакідаць праціўніку, які ўсё роўна адбярэ» [429, спр. 40, арк. 12].

Меры генерала М.І. Іванова па высылцы насельніцтва былі адобраны М.М. Янушкевічам [429, спр. 40, арк. 20]. Больш таго, апошні тэлеграмай № 1443 ад 10 чэрвеня загадаў камандаванню абодвух франтоў «мужчынскае насельніцтва... высыляць у тыл» [429, спр. 40, арк. 12].

Ужо 11 чэрвеня 1915 г. галоўны начальнік Дзвінскай ваеннай акругі М. Туманаў накіраваў на імя гродзенскага губернатара В.М. Шабека «цалкам сакрэтны і ва ўласныя рукі» пакет, у якім гаварылася: «Згодна з загадам штаба Вярхоўнага Галоўнакамандуючага, «у выпадку адступлення нашых войскаў, неабходна загадзя інтэнсіўна вывозіць у тыл усе сродкі, асабліва чыгуначныя; знішчаць пасевы касьбой ці іншым шляхам; мужчынскае насельніцтва ўзросту ваеннаабавязаных, акрамя жыдоў, выдаляць у тыл, каб не пакідаць у руках праціўніка; усе запасы жывёлы, хлеба, фуражу, коней абавязкова вывозіць; па магчымасці ўсе рэйкавыя пуці згортаць і везці ў тыл, а не абмяжоўвацца мясцовым псаваннем чыгуначных пуцей; масты, вадакачкі – падрываць канчаткова; дзе магчыма падрываць плаціны» [575].

Армія імкнулася пакінуць праціўніку выпаленую мясцовасць. Услед за адступаючым фронтам рухалася маса бежанцаў. *«Відовішча ад гэтых пажараў было грандыёзнае і незабыўнае, – успамінаў удзельнік так званага «вялікага адступлення». – Агнём бязлітасна знішчаліся цэлыя квітнеючыя раёны. Насельніцтва выганялі з абжытых месцаў і яно павінна было бегчы ўглыб Расіі, гінучы на дарозе ад голаду і эпідэміі»* [5].

Вось як абставіны прымусовага высылення адлюстраваны ва ўспамінах жыхара г. Кобрына А.М. Мартынава (запісаны ў 1999 г.): *«Тыя, хто выпрабаваў на сабе ў дзяцінстве жудасны пачатак шматпакутнага бежанства, праз дзесяцігоддзі з жахам успаміналі, як гэтая адбывалася ў рэчаіснасці. Пра фронт, які набліжаўся, загадзя апавяшчалі грымоты артылерыйскай кананады. Затым пад яе акампанемент на прыціхлых вясковых вуліцах з'яўляўся атрад казакоў, на якіх ускладаўся абавязак ператварыць квітнеючае паселішча ў мёртвую пустыню.*

У залежнасці ад капрызу казацкага камандзіра дапускалася поўнае самавольства ў тэрмінах, якія прадстаўляюцца жыхарам

на зборы. Суровыя спасылкі на загады, славесныя ўгаворванні, а то і бізуны заўзятых служак хутка распалялі да крайнасці абстаноўку панікі. Усё гэта суправаджалася жаночым плачам, галашэннем, ровам перапаханай дзятвы, лаянкой ашалелых мужыкоў і надрыўным рыкам кароў, сагнанных з пашы у нявызначаную пару ... Мала таго, з мэтай застрашвання, як толькі падводы выязджалі за ваколіцу, на супрацьлеглым баку ўжо палымнела падпаленае жыллё» [52, с. 38–53].

Рух і пакуты бежанцаў яскрава адлюстраваны ва ўспамінах аднаго з удзельнікаў баёў у заходніх губернях, ваеннага ўрача Л.Н. Вайталоўскага. Вось як ён апісвае сустрэчу бежанцаў і армейскіх часцей: «...Было цёмна. Налева ад шашэйнай дарогі шугалі гарматныя залты, шырокімі агністымі мячамі рассякаючы неба. Удалечыні клубіліся пажары. Зямля мітусілася ў дзікім вар'яцтве. Уздоўж усёй дарогі лесу гарэлі вогнішчы, вакол якіх ціснуліся звар'яцелыя ад гора і страху бежанцы...

...Салдаты не любяць насельніцтва, таму што ў іх вачах ужо сцерліся ўсякія грані паміж жыхаром і «пагоньцам». Асобныя бежанскія хвалі пачынаюць злівацца ў велізарны чалавечы акіян, які даўно ўжо выйшаў з берагоў і патроху захліствае салдацкія масы. Дарэмна суровыя загады салдатам гнаць ад сябе бежанцаў і не дапускаць іх да сваіх стаянак. Бежанцы ўсюды. Усімі праўдамі і няпраўдамі яны імкнуцца трымацца бліжэй да войска, таму што яны не ў сілах расставіцца з надзеяй, што калі-небудзь аднойчы ім удасца вярнуцца на пакінутыя месцы. Бледныя, худыя, прыціхлыя, бежанцы ўвесь дзень маўкліва туляцца кожны ў свайго воза. Кожны воз – гэта юрта, ахаваная ланцужным сабакам... Напружана прыслухоўваюцца бежанцы да грукату гармат, спыняюць кожнага жыхара, на ляту падхопліваюць кожнае трывожнае слова. ... Будучыня малюецца ім у самых жудасных фарбах: – Згінем! Усё адно ўсё згінем...» [79].

У запісках ваеннага ўрача Л.Н. Вайталоўскага ёсць і поўныя трагізму апісанні быту бежанцаў у палявых умовах: «...Уваходзім у вялікі лес... Тут размясціліся бежанцы велізарным табарам. Размешчаны яны цесна, воз да воза, яны забруджваюць і засмечваюць увесь лес, атручваюць паветра чалавечым смуродам і вырабляюць уражанне бандыцкага лагера. Увесь час падыходзяць новыя вазы, нагужаныя мяшкамі, дзецьмі і парасяткамі, і выстройваюцца побач з аседлымі. Стомленыя, брудныя, панурыя, яны, не саромеючыся нашай прысутнасці, абсыпаюць праклёнамі і лаянкой начальства. –

Куды ідзяце? – пытаем мы іх. – Невядома. – Чаму сышлі? – А я вам? Казакі выгналі. ...

...Вош даўно есць бежанцаў. Сілкам прыкаваныя да войска, бежанцы не парацца, не мыюцца, не купаюцца. Усе спяць покатам, не расправаючыся. Бялізны не мяняюць. Многія табары зрабіліся расаднікам вашывай заразы. Дарослыя пастаянна скрабуць і свярбляць, як карослівая каня. Дзеці не ў стане заснуць з-за няцярплага свербу: кожная зморшчына на скуры перапоўненая мірыядамі вошай. Для барацьбы з гэтым паскуддзем бежанцы разводзяць сярод поля вялікае полмя і на гэтых вогнішчах-вошабойках выпальваюць поўную паразітамі бялізну. Робіцца гэта на перавазе ноччу, каб бабам не заставацца голымі на вачах у салдат ...» [79].

Асабліва ўразлі Л.Н. Вайталоўскага памеры бежанскага руху і выкліканыя гэтай з'явай пакуты мірных жыхароў: «...На многіх артылерыйскіх вазах сядзелі бабы з дзецьмі, сівабародыя старыя, нават паненкі ў капялюшыках. Бурна ўспушваюцца хвалі бежанцаў, захлістваюць усё войска і падпарадкоўваюць, раствараюць яго ў сабе. Нават на гіганцкім пыхкаючым трактары, ад якога ў панічным жаху адскокваюць коні, прымасціліся беглыя абывацелі. А густыя калоны «пагоньцаў» усё растуць і растуць. З усіх палявых дарог прыліваюць усё новыя фургоны... Адышоўшы ад дарогі і седзячы верхам на кані, я назіраю гэты шумлівы струмень. На дзясяткі верст у даўжыню, у шырыню, назад і наперад калыхаюцца і пераліваюцца каляровыя плямы бабскіх хустак і сарафанаў, мужчынскіх скрутак, салдацкіх шынялёў, пярэстых кароў і коней. Ад гэтых пераліўных плям нясецца роўны, рыпучы, няўмоўчны каменны скрыгат, разнерваваны рэзкім гулам аўтамабіляў і грознымі вокрыкамі салдат: – У бок! Направа! Паварочвай! ... Бежанцам нельга спыняцца ні на хвіліну... Казакі падганяюць іх бізуном. Мужыкі, якія не маюць вазоў, пагрузілі на самаробныя тачкі свой бедны скарб, запрэгліся ў іх разам з дзецьмі і пакутліва надрываюцца пад цяжарам непасільнага грузу, пад ліпеньскім сонцам і пад страхам казацкага бізуна. ... Вось на возе мёртвая баба. Побач з ёй курчыцца ў халеры іншая, якая таксама памірае. Па твары мужыка, які паганяе кастлявага каня, бягуць слёзы. Двое дзетак глядзяць звар'яцелымі вачыма на скасцяненую маці, яе безжыццёва выцягнутая рука б'ецца аб край калёс. – Ты б пахаваў нябожчыцу, – раіць ад'ютант. – Дзяцей шкада. Мужык безнадзейна махнуў рукой: спыняцца не дазваляюць...

...Відавочная, якая б'е ў вочы, бессэнсоўнасць вярхоўных распадраджэнняў, жажлівая непадрыхтаванасць, разгубленасць, жахлівае

казнакрадства і нацыянальная ганьба развязалі ўсім языкі. Тут, на тэрыторыі Брэста, ужо нікому не замінаюць шукаць праўды. Ды і як перашкодзіш? Як зажмеш рот усім гэтым бежанцам, салдатам і прапаршчыкам? Ва ўсіх прамовах бульбача непрыхаванае бязлітаснае раздражненне...» [79].

Пра абставіны высялення ўзгадаецца і ва ўспамінах былых жыхароў заходніх губерняў, якіх вайна закінула аж у Чардынскі край Пермскай губерні: *«Калі прыйшоў загад, усе перапалохаліся, плакалі, не жадалі з'язджаць з абжытых месцаў. Ды нічога не зробіш, з'явіліся ўраднікі, пачалі гнаць народ. Бацька запрог каня, паклаў на калёсы самыя неабходныя скары. Гусей, курэй, качак выгналі на вуліцу, карову прывязалі да воза.... Усёй вёскай рушылі ў напрамку да Гродна»* [574, с. 55].

Бежанцаў, якія апынуліся на шляхах сярод балот на тэрыторыі Беларусі, напаткала яшчэ адна бяда – пачалася халера. Ахвяры сярод цывільнага насельніцтва проста не паддаваліся вылічэнню. Вось як гэта адлюстравана ў вышэйзгаданых успамінах: *«... Уздоўж краю дарогі выцягнуліся бясконцай стужкай бездапаможныя, няшчасныя бежанцы. Або, як ахрысціла іх салдацкі досціп, «обезжыеныя». Смяротна стомленыя, панурыя, кволыя, галодныя, з груднымі немаўлятамі на руках, яны з апошніх сіл падштурхоўваюць свой Ноеў каўчэг. На тварах адчай і мука, якія маглі б зачэпіць камень, але не войска, якое ўцякала. Асабліва страшныя старыя, калі яны моўчкі, з апушчанымі вачыма стаяць каля дарогі і дрыжачай рукою працягваюць капляюш жабраваць. Сярод бежанцаў лютэе дзіцячая халера. Непахаваных трупікі валяюцца на кожным кроку. Часам іх складаюць у вялікія кучы. Сёння на ўзлеску прыдарожнага лесу я налічыў іх 16. Яны ляжалі ўсе побач з воскападобнымі тварамі і завостранымі насамі. Да цела былі прышпілены крыжыкі з яловых галінак. І чыясьці самотная адзінокая рука ўсклала на галаву дзяўчынкi-падлетка вянок з блакітных званочкаў...»*

...На вазах бежанцаў шмат халерных. Да вечара на стаянцы зносяць усіх памерлых і хаваюць у радок. Ставяць на магілах невысокія крыжы і ўпрыгожваюць іх стужкамі, кветкамі і альяс рабінай. Трун не робяць, а сцены магілы ўнутры высцілаюць каламі і яловымі галінамі. Хаваюць без слёз, без галашэнняў. Толькі маці, бачыў я, адыходзіла ў бок і ціха ўсхліпвала...» [79].

Паколькі ў шмат якіх выпадках прымусова выселенае мужчынскае насельніцтва ваеннаабавязанага ўзросту рухалася ўглыб імперыі, забіраючы з сабою сем'і, у выніку ўтвараліся вялізныя масы

людзей, забеспячэнне якіх пры транспартаванні аказалася вострай праблемай для ўлад. 19 чэрвеня 1915 г. галоўны начальнік забеспячэння армій Паўночна-Заходняга фронту М.А. Данілаў перадаў загад генерала М.В. Аляксеева: каб не зрываць з месца жанчын і дзяцей, мужчын 18–45 гадоў заклікаць да прымусовай працы ў працоўных камандах. Армейскае камандаванне разлічвала аддаліць мужчын ад іх сем'яў, а потым накіраваць ваеннаабавязаных у складзе працоўных каманд углыб імперыі [432, спр. 131, арк. 211–219].

Прымусовыя дзеянні армейскага камандавання выклікалі актыўны пратэст з боку насельніцтва і палітычна актыўнай яго часткі. Прадстаўнікі ўсіх саслоўяў заходніх губерняў – ад сялян да памешчыкаў – накіроўвалі ў Дзяржаўную Думу, Дзяржаўны Савет, Савет Міністраў, Вярхоўнаму Галоўнакамандуючаму і нават цару шматлікія звароты з пратэстамі супраць самавольства армейскіх чыноў [429, спр. 40, арк. 70, 81, 85; 436, спр. 402, арк. 41; 465, спр. 30, арк. 22]. У Стаўку Вярхоўнага Галоўнакамандуючага (далей – Стаўка) прыбылі гофмайстар А.Б. Нейдгард, граф Веляпольскі, якія паведамілі аб знішчэнні цэлых паселішчаў, бессістэмнасці эвакуацыйных распараджэнняў і аб тым, што насельніцтва ўспрымае ажыццяўляемыя меры як рэпрэсіўныя [437, спр. 428, арк. 44].

Пасля іх візіту Вярхоўны Галоўнакамандуючы 22 чэрвеня 1915 г. выдаў тэлеграмай № 1741 загад: не высіляць пагалоўна насельніцтва з месцажыхарства [437, спр. 428, арк. 44]. У сваіх мемуарах афіцэр Стаўкі М. Лемке выразна пракаменціраваў гэты выпадак: *«Праз год пасля пачатку вайны Вярхоўнаму Галоўнакамандуючаму вочы адкрылі два зацікаўленыя магнаты – да гэтага часу ён і не ўяўляў жахаў вайны пад сваім кіраўніцтвам»* [261, с. 265–266].

Галоўнакамандуючы арміямі Паўночна-Заходняга фронту генерал М.В. Аляксееў для выканання патрабавання, змешчанага ў тэлеграме № 1741, выдаў загад не зрываць насельніцтва пагалоўна з месцаў, а толькі мужчын ваеннаабавязанага ўзросту, якіх неабходна заклікаць да працы. Насельніцтва, якое заставалася, павінна было забяспечвацца запасамі харчавання на пэўны тэрмін (адзін месяц). Генерал М.В. Аляксееў прапанаваў максімальна шырока заклікаць цывільныя ўлады выконваць эвакуацыйныя меры [429, спр. 40, арк. 55].

З гэтай вырашэння супярэчнасцей пры ажыццяўленні эвакуацыі 23 чэрвеня 1915 г. у Стаўцы пад старшынствам М.М. Янушкевіча, з удзелам вышэйшага армейскага камандавання адбылася Асобая нарада аб мерах пры ачышчэнні войскамі некаторых мясцовасцей

Паўднёва-Заходняга і Паўночна-Заходняга франтоў. Нарада прыняла рашэнне: абавязковаму высяленню падлягаюць толькі немцы-каланісты. Адносна астатніх катэгорый насельніцтва вырашылі, што галічанам рускага паходжання, польскаму і карэннаму рускаму насельніцтву (меліся на ўвазе таксама праваслаўныя беларусы і ўкраінцы), калі яны пажадаюць пакінуць месца пастаяннага жыхарства, улады павінны аказаць «усялякае садзейнічанне» і даць дазвол на бясплатны праезд па чыгунцы [137, с. 16–17].

Асобая нарада ад 23 чэрвеня таксама палічыла правільным ускласці на МУС клопат аб далейшым руху бежанцаў і пошуках імі працы. Яўрэйў вырашылі пакінуць на месцы. Прымуковае прыцягванне мужчын у працоўныя роты было вырашана замяніць стварэннем добраахвотных каманд, удзельнікі якіх на час працы вызваліліся ад ваеннай службы [137, с. 17–19]. Як паказаў час, насельніцтва не сустрэла з энтузіязмам заклік уступаць у добраахвотныя каманды, і надзея такім чынам вывезці мужчынскае насельніцтва ўглыб імперыі не спраўдзілася.

24 чэрвеня 1915 г. Вярхоўны Галоўнакамандуючы зацвердзіў рашэнні Асобай нарады ад 23 чэрвеня як кіраўніцтва да дзеяння. Паколькі паведамленні аб бясчынствах армейскіх чыноў у дачынненні да мірных жыхароў працягвалі паступаць у Стаўку, 26 чэрвеня Вярхоўны Галоўнакамандуючы выдаў загад № 523. У ім прызнаваліся факты здзекаў вайскоўцаў з насельніцтва, таму было вырашана «неадступна і неадкладна прыняць меры да спынення ў адносінах да мясцовага насельніцтва і яго маёмасці насілля». Знішчэнне маёмасці дапускалася толькі ў сувязі з патрабаваннем ваеннага становішча [429, спр. 40, арк. 36].

Загад № 523 не вырашыў праблем, выкліканых прымуковым высяленнем насельніцтва. У больш позніх да яго тлумачэннях удакладнялася, што забараняецца толькі самавольнае высяленне жыхароў, а ваеннаабавязаных мужчын можна і неабходна высяляць. Дзеянні армейскага камандавання былі несклаадынаванымі. У пачатку ліпеня 1915 г. рух бежанцаў налічваў сотні тысяч чалавек з Валыні, межаў Польшчы, Літвы і заходніх паведаў беларускіх губерняў. Тэрыторыя Беларусі ў сілу свайго геапалітычнага і ваеннага становішча ўжо тады стала для іх першым прытулкам. 4 ліпеня 1915 г. ваенныя ўлады запатрабавалі ад губернатараў прыфрантовых Жытомірскай, Холмскай і Люблінскай губерняў «неадкладна прыняць экстранна энергічныя меры да вызвалення ад бежанцаў тэрыторыі, прылеглыя да лініі фронту», накіроўваць іх не па чы-

гунках, каб не ствараць перашкод ваенным перавозкам, а «па звычайных шляхах у Кобрынскі і Пружанскі паветы» [500, с. 158–180]. Такі яркі прыклад узгодненасці дзеянняў ваенных улад – калі Стаўка вырашыла не высяляць насельніцтва, то камандаванне 3-й і 10-й армій амаль усё мірнае насельніцтва з тэрыторый сваёй дыслакацыі перамясціла ў Кобрынскі і Пружанскі паветы [430, спр. 42, арк. 172–173]. У канцы чэрвеня 1915 г. Пружаны і Кобрын былі настолькі перапоўненыя прыбыўшымі бежанцамі (па некаторых дадзеных, вакол 10-тысячнага Кобрына засяродзілася больш за 200 тыс. бежанцаў), што іх прыйшлося па чыгунцы адпраўляць далей у Магілёўскую і Смаленскую губерні [8, с. 18].

У ліпені 1915 г. вышэйшае камандаванне працягвала супярэчлівую, нават незразумелую армейскаму кіраўніцтву эвакуацыйную палітыку. Галоўны начальнік забеспячэння армій Паўночна-Заходняга фронту ў тэлеграме № 5934 паведамляў, што начальнікі карпусных камандзіраў уключна, якія дапускаюць выгнанне насельніцтва з месцаў яго жыхарства, будуць неадкладна пазбаўлены камандзірскіх пасадаў [437, спр. 428, арк. 117]. У тым жа ліпені Стаўка зноў звярнулася да практыкі ачышчэння мясцовасцей на вузкіх участках фронту. Адбывалася высяленне насельніцтва з прыёманскай берагавой паласы, а потым – з-за р. Дубісы. У хуткім часе з’явіліся паведамленні: «...высяляецца пагалоўна ўсё мясцовае насельніцтва з маёнткаў, сёл і вёсак... Беластоцкага павета Гродзенскай губерні з папярэджаннем, што ўся пакінутая ў вёсках і маёнтках маёмасць будзе знішчана» [223, с. 132].

Успаміны мірных жыхароў Беластоцкага павета, высленых улетку 1915 г., былі запісаны і сабраны ў зборніку «Бежанства 1915 г.» (выдадзены ў Беластоку ў 2000 г.). Напрыклад, С. Анішчук узгадваў: «А пасля казакі верхам ездзілі і выганялі нас, а вёску падпалілі». А. Барташук раскажаў: «Памятаю, як па вёсцы ездзілі казакі на конях і крычалі: «Выбірайцеся ўсе, бо вас германцы заб’юць!». В. Беяшук успамінаў: «...калі да Брэста падыходзіў нямецкі фронт, на хутар уварваліся казакі і загадалі выязджаць у Расію. Хто супраціўляўся, дык сілком выганялі». А. Селеванюк прыгадаў: «Было гэта якраз у жніўне 1915 г. Значэўку ў наша сяло ўскочыў эскадрон казакаў, рассыпаўся па панадворках і давай усіх гнаць з хат, гэта значыць у бежанства» [39, с. 29; 43, 47, 292–293].

Шэраг прадстаўнікоў армейскага камандавання разумелі адмоўныя вынікі непаслядоўных эвакуацыйных дзеянняў. Так, начальнік штаба 3-й арміі накіраваў генералу М.А. Данілаву даклад-

ную запіску, у якой адзначыў, што існаванне супярэчлівых і няўзгодненых рашэнняў вельмі ўскладняюць ажыццяўленне эвакуацыйных мерапрыемстваў і, галоўнае, падрываюць давер да ўлад з боку насельніцтва [437, спр. 428, арк. 91].

Прымусовыя дзеянні армейскага камандавання ў дачыненні да мірнага насельніцтва заходніх губерняў выклікалі пратэст з боку Савета Міністраў. Апошні з-за вышэйназваных прычын вымушаны быў абмежавацца папярэджаннямі і заклікамі да разважлівасці. Выступаючы ў Савеце Міністраў, А.В. Крывашэін казаў: «Ніякая краіна, нават шматпакутная Русь, не можа існаваць пры наяўнасці двух урадаў. Ці няхай Стаўка возьме на сябе ўсё і зніме з Савета Міністраў адказнасць за ход спраў, ці няхай яна і яе падначаленыя лічацца з інтарэсамі дзяржаўнага кіравання». Яго падтрымліваў міністр унутраных спраў князь М.Б. Шчарбатаў: «Губернатары закідваюць мяне запытамі і тэлеграмамі аб нязносным становішчы з-за дзеянняў ваенных улад» [163, с. 86–87].

Старшыня Савета Міністраў дакладваў цару Мікалаю II, што прымушанае высяленне соцень тысяч людзей, знішчэнне іх маёмасці і да таго падобнага ўяўляюць дзяржаўную небяспеку і патрабуюць хуткага спынення. 16 жніўня 1915 г. Савет Міністраў пасля афіцыйнага абмеркавання прызнаў агульную эвакуацыю насельніцтва недапушчальнай [223, с. 132–133].

У працы С.С. Альдэнбурга «Царствование императора Николая II» таксама падкрэслівалася, што такая «тактыка 1812 г.» рэзка крытыкавалася ў Савеце Міністраў, але з-за падпарадкаванасці тэатра ваенных дзеянняў Вярхоўнаму Галоўнакамандуючаму Кабінет вымушаны быў з ім пагаджацца. Пэўныя надзеі на ліквідацыю двоеўладдзя ўскладаліся на прыняцце Мікалаем II пасады Вярхоўнага Галоўнакамандуючага [385, с. 480–483]. Аднак, з іншага боку, па прычыне меркавання пра няздатнасць цара да ваенных спраў многія чакалі пагаршэння сітуацыі.

Генерал М.А. Данілаў фактычна пераклаў клопат пра бежанцаў на мясцовыя цывільныя ўлады, Земскі і Гарадскі саюзы і дабрачынныя арганізацыі. Пасля распаўсюджвання аб высяленні насельніцтва (якія змяніліся загадамі «не высяляць») генерал заняўся арганізацыяй дапамогі бежанцам сіламі губернатараў і саюзаў. 21 чэрвеня 1915 г. ён выдаў распараджэнне: губернатарам заходніх губерняў накіроўваць бежанцаў у Кобрынскі і Пружанскі паветы, а ўпаўнаважаным УЗС і УСГ указаў, дзе стварыць харчовыя і медыцынскія пункты для аказання ім дапамогі [432, спр. 131, арк. 211–219].

Загад генерала М.А. Данілава дапамагаць бежанцам таксама атрымала армейскае і тылавое камандаванне. Апошнія павінны былі арганізаваць харчаванне бежанцаў на чыгуначных пунктах і тылавых этапах. Начальніку санітарнай часці было паведамлена, што ўсе лячэбныя ўстановы павінны аказваць бежанцам медыцынскую дапамогу. 4 ліпеня 1915 г. генерал загадаў усім камандуючым арміямі ўсталяваць на шляху руху бежанцаў харчовыя і медыцынскія пункты. Для гэтага неабходна была дапамога з боку цывільных улад, Чырвонага Крыжа, УЗС і УСГ [430, спр. 42, арк. 174–178]. 25 ліпеня 1915 г. генерал М.А. Данілаў загадам № 419 выдаў правілы, якімі акрэсліў свой погляд на правільную арганізацыю харчова-медыцынскай дапамогі бежанцам. Згодна з гэтымі правіламі на шляху руху бежанцаў павінны былі ўладкоўвацца харчовыя і медыцынскія пункты. Насельніцтва трэба было перамяшчаць партыямі па 500–600 чалавек. Партыі бежанцаў пажадана адпраўляць з пэўнымі інтэрваламі і абавязкова папярэджаць пункт прызначэння [433, спр. 74, арк. 6]. Адзначым, што гэтыя фактычна элементарныя правілы былі падрыхтаваны несвоечасова, каб прадухіліць катастрофу, а ў перыяд, калі рух бежанцаў пачаў набываць амаль некантралюемыя ўладамі памеры.

Эвакуацыя насельніцтва вымушаная і гвалтоўная (нягледзячы на забароны), рэквізіцыі і знішчэнне жылля і маёмасці пры адступленні войскаў выклікала занепакоенасць і нават паніку сярод самых розных колаў насельніцтва. Так, з набліжэннем лініі фронту да мяжы Слуцкага павета свой клопат за захаванасць Нясвіжскага замка і горада выказала княгіня Марыя Радзівіл, якая накіравала 18 жніўня лісты ад свайго імя і жыхароў Нясвіжа ў адрас Вярхоўнага Галоўнакамандуючага і члена Дзяржаўнага Савета графа А.С. Веляпольскага з просьбай аб абароне іх ад спусташэння. Апошні звярнуўся з хадайніцтвам да ваеннага міністра А.А. Паліванава. 22 жніўня ад ваеннага міністра паступіла тэлеграма начальніку штаба Стаўкі Вярхоўнага Галоўнакамандуючага генералу М.В. Аляксееву наступнага зместу: «Член Дзяржаўнага Савета граф Веляпольскі хадаінічае, каб горад Нясвіж і замак там княгіні Радзівіл не былі спалены распаўсюджаннем рускай ваеннай улады». 23 жніўня генерал М.В. Аляксееў перадаў гэту тэлеграму Галоўнакамандуючаму Заходнім фронтам генералу А.Я. Эверту, дадаўшы: «Вярхоўны Галоўнакамандуючы загадаў выканаць гэту просьбу, прыняць меры да захавання». Адначасова Мікалай II паведамляў княгіню: «Ліст Ваш атрымаў. Заклапаціўся, каб жаданне Вашае было выкана-

на» [500, с. 119–155]. Відаць, што толькі выбраныя асобы княжацкага паходжаньня маглі разлічваць на такую абарону сваіх інтарэсаў з боку вышэйшай улады.

У жніўні 1915 г. стала відавочна, што прымусовыя дзеянні ваенных улад у дачыненні да мірных жыхароў ператварылі бежанства ў праблему агульнадзяржаўнага маштабу. У расійскім грамадстве актыўна крытыкавалася прымусовае высяленне мірных жыхароў ваеннымі ўладамі і менавіта з гэтымі дзеяннямі звязвалася ператварэнне бежанства ў катастрофу. Ваенныя ўлады ў сваю чаргу поўнасьцю адмаўлялі сваю віну за масавае бежанства (напрыклад, у дакладзе М.А. Данілава генералу М.В. Аляксееву [432, спр. 131, арк. 211–219]) і тлумачылі рэзкае павелічэнне колькасці бежанцаў добраахвотнымі ўцёкамі мірных жыхароў ад жахаў вайны.

На наш погляд, масавае бежанства і яго наступствы прымусілі вышэйшае ваеннае камандаванне перагледзець свае падыходы да мэтазгоднасці і магчымасці масавага прымусовага высялення насельніцтва. У жніўні 1915 г. генерал М.В. Аляксееў змяніў М.М. Янушкевіча на пасадзе начальніка штаба Вярхоўнага Галоўнакамандуючага [139]. Ён больш сур'ёзна, у адрозненне ад свайго папярэдніка, ставіўся да праблемы высялення насельніцтва. Магчыма, адбіўся вопыт назірання за жахамі бежанства ў час камандавання фронтам.

Пры гэтым генералу М.В. Аляксееву давалося вырашаць праблемы, створаныя, у тым ліку, дзеяннямі яго папярэднікаў. Так, 22 жніўня 1915 г. генералу М.В. Аляксееву, толькі што прызначанага начальнікам штаба, паступіла тэлеграма ад графа Н.Л. Талстога, начальніка Санітарнага цягніка № 68 Усерасійскага саюза, які паведаміў пра катастрофічную сітуацыю на станцыі Косава Гродзенскай губерні: «... знаходжуся на станцыі другія суткі, грузу прыбываючых параненых і адначасова кармлю тысячы бежанцаў, размешчаных на пуцях станцыі ў колькасці пяці тысяч чалавек, мруць у велічэзных колькасцях, трупы, што раскладаюцца, застаюцца непрыбранымі, даводзіцца хаваць іх сваімі санітарамі, кідаюць коней, жывёлу, ... маса пакінутых дзяцей, бяру іх у цягнік, колькі магу карміць бежанцаў ... адсутнасць вады, хлеба, галечка пераважная» [8, с. 21].

У адказ генерал М.В. Аляксееў неадкладна распарадзіўся галоўнаму начальніку забеспячэння армій Паўночна-Заходняга фронту М.А. Данілаву, а таксама генералу А.Я. Эверту як Галоўнакамандуючаму войскамі Заходняга фронту «неадкладна» арганізоўваць рэквізацыйныя камісіі для прыняцця коней і ската ў бежанцаў

і «высветліць прычыны адсутнасці належнай арганізацыі па перавозцы і харчаванні бежанцаў у раёне тэатра ваенных дзеянняў, для дакладу аб сім Вярхоўнаму Галоўнакамандуючаму». Аднак спачатку генерал А.А. Гулевіч адказваў на запыт М.А. Данілава: «Вываз бежанцаў асобымі цягнікамі з Косава немагчыма ажыццявіць, так як затрымае спешныя воінскія перавозкі з Баранавіч і Косава», а потым генерал А.Я. Эверт дакладваў, што патрэбна пакінуць бежанцам іх коней, каб «паходным парадкам» (фактычна пешшу) накіроўваць іх у тыл, а цягнікамі «перавозка бежанцаў абсалютна немагчыма, бо пры стыхійным іх руху ... адаб'ецца на перавозцы войскаў і эвакуацыі ... У выкананне Вашай волі ў Косава накіроўваю адзін-два санітарных цягнікі. Больш зрабіць нічога не магу ... » [8, с. 21].

Мясцовыя ўлады імкнуліся, наколькі ім дазваляла кампетэнцыя, абмежаваць высяленне мірнага насельніцтва. Як адзначае краязнавец М. Быхавец «неўзабаве патак бежанцаў дасягнуў той мяжы, калі ён захліснуў усе камунікацыі, тым самым пагражаў паралізаваць жыццядзейнасць дзеючай арміі. З гэтай прычыны 12 жніўня губернатар Шабека вымушаны прыняць меры да памяншэння гэтага патоку, даслаўшы ва ўсе паветы Гродзенскай губерні цыркулярны ліст: «Да майго ведама дайшло, што пры адыходзе нашых войскаў чыны павятовай паліцыі працягваюць звяртацца да мясцовага насельніцтва з патрабаваннямі аб неадкладным пакіданні свайго месца жыхарства і высяленні ўнутр Імперыі. Знаходжу такое патрабаванне супярэчным распачынанню ўрада і недапушчальным. Прашу Вас у адмену і ў дадатак усіх раней выкладзеных мною па гэтым прадмеце ўказанняў, прыняць самыя энергічныя меры да шырокай абвесткі ўсяго мясцовага насельніцтва аб тым, што ў выпадках адыходу нашых войскаў яму прадастаўляецца па жаданні ці заставацца на месцах або зыходзіць углыб краіны. Асобы мужчынскага полу ва ўзросце ад 18 да 45 гадоў, здольныя насіць зброю, абавязаны пры набліжэнні непрыяцеля выдаляцца ўнутр Імперыі.

...Жыхарам, якія застаюцца на месцах, будуць пакінуты прадукты харчавання на адзін месяц. Што ж тычыцца коней, вазоў і жывёлы, то яны будуць рэквізаваны цалкам. Жыхарам, якія зыходзяць углыб Імперыі, дазваляецца ўзяць з сабой усё, што яны жадаюць, а астатняе (фураж, збожжа, хлеб у тарпах і г. д.) будзе, калі яны жадаюць, рэквізавана» [60, с. 30].

Ваенныя ўлады на франтавой і прыфрантавой тэрыторыі таксама пачалі змяняць адносіны да пытання высялення насельніцтва. Напрыклад, для ўпарадкавання руху бежанцаў і вызвалення дарог

для войскаў і абозаў камандуючы 4-й арміяй, войскі якой займалі ў той час цэнтральны ўчастак Заходняга фронту, 20 жніўня 1915 г. аддаў загад, якім прадпісвалася «ўсю прастору ў тыле пазіцый карпусоў надалей падзяліць на дзве паласы» [500, с. 158–180]. У паласе, бліжэйшай да баявой лініі, абавязак падтрымання парадку руху ўскладаў на войскі, а далей – на начальніка этапна-гаспадарчага аддзела штаба арміі. Пры адступленні ў новы раён размяшчэння войскам было загадана «неадкладна апавяшчаць насельніцтва ... пра тое, што ўсім жыхарам прадастаўляецца заставацца на сваіх месцах, а калі хто захоча выселіцца, то павінен зыходзіць не пазней як на працягу сутак з часу прыбыцця ў гэты раён войскаў і абозаў». Пазней гэтага тэрміну прадпісвалася «ніякага руху бежанцаў не толькі партыямі, але і ў адзіночку – не дапускаць» [500, с. 158–180].

Для падтрымання парадку пры руху патокаў бежанцаў прапаноўвалася «ўвесь тылавы шлях падзяліць на ўчасткі», у кожным з якіх «назіранне за парадкам ускласці на асаблівага афіцэра, а яшчэ лепш на штаб-афіцэра» [500, с. 158–180]. У распараджэнне апошняга прадпісвалася, акрамя паліцэйскіх стражнікаў, выдзяліць «невялікую конную часць». У абавязак афіцэра ўваходзіла «сачыць за тым, каб рух бежанцаў здзяйсняўся без затрымак, каб як мага хутчэй накіраваць іх у глыбокі тыл» [500, с. 158–180].

Загадам прадугледжвалася: «у выпадку, калі да часу адыходу войскаў навала бежанцаў на ваенных дарогах будзе перашкаджаць руху вайсковых часцей, то згортваць бежанцаў у бок і ачышчаць дарогу для войскаў» [500, с. 158–180]. Непасрэднае кіраўніцтва ўсталяваннем парадку на дарогах «у межах вайсковай паласы» загадам было ўскладзена на камандзіраў карпусоў. «Названыя меры да няспыннага падштурхоўвання бежанцаў» прадпісвалася «праводзіць самым энергічным чынам» [500, с. 158–180].

31 жніўня М.В. Аляксееў пацвердзіў загадам высяленне толькі мужчын ваеннаабавязанага ўзросту. У той жа час 5 верасня камандуючым франтамі было загадана «ліквідаваць усялякую прыкмету прымусовага высялення насельніцтва, бо з гэтым бедствам не могуць справіцца сродкамі ўлады» [430, спр. 42, арк. 197, 220].

Трэцюю катэгорыю бежанцаў можна ўмоўна вызначыць як жыхароў, якія для выратавання свайго жыцця вымушана накіраваліся ўглыб імперыі. Пры гэтым дадзенае рашэнне яны прымалі пад непасрэдным ці апасродкаваным уплывам ваеннага становішча і дзеянняў улад. Сярод асноўных фактараў, што выклікалі такія ўцёкі насельніцтва, назавём наступныя. Адначасна ўплыў афіцыйнай

дзяржаўнай ідэалогіі, якая яскрава малявала зверствы наступаючага праціўніка. На шырокай тэрыторыі прапагандаваўся сцэнарый падзей, быццам наступаючых з прыходам нямецкай арміі. Паводле прапаганды, нямецкія салдаты страшэнна здзекаваліся з праваслаўнага насельніцтва: жанчынам абразалі грудзі, дзецям – вушы і насы, мужчын асяляплялі, а ўсіх без розніцы масава забівалі. Адзіным спосабам выратавання ўлады называлі ўцёкі ўглыб Расіі. Шэраг прадстаўнікоў праваслаўнай царквы таксама актыўна агітавала за ўцёкі ў бяспечныя раёны. Святары самі паказвалі прыклад, выезджаючы разам з царкоўнай маёмасцю [39, с. 6–7].

Аб прапагандзе царскіх улад узгадваюць і бежанцы Беластоцчыны, што адлюстравана ў названым вышэй зборніку «Бежанства 1915 г.». Вось як успамінаў пра гэтыя падзеі Р. Багроўскі: «...*фронт штораз набліжаўся. У наваколлі загаварылі пра немцаў, якія быццам жанчын гвалтуюць, а мужчын і дзяцей забіваюць. Усе кінуліся ў бежанства*». Успаміны В. Весаляўскага такія: «*Калі немцы забралі Варшаву, нашы пачалі рыхтавацца да ўцёкаў. Наш поп зняў званы і адправіў у Маскву, а сам сеў на поезд і паехаў. Страшылі нас, што лютры ідуць, вера іншая*». Нарэшце, некалькі слоў з успамінаў Д. Мароза: «*Немец наступаў. Перад тым пагалоска разнеслася: паляць усё, здзекуюцца з людзей. Хто можа – уцякай. Усе на ўсход – углыб Расіі*» [39, с. 31–32, 57, 189].

Важным фактарам, які падштурхоўваў насельніцтва да ўцёкаў, былі рэквізіцыі. Апошнія азначаюць патрабаванне, прад'яўляе падчас вайны ваенным начальствам да мясцовых улад, аб дастаўленні ўсяго неабходнага войску, у варожай краіне – бязвыплатна, ва ўласнай – наўзамен квітанцый, пасля аплатных казначэйствам. Такім чынам, мясцовае насельніцтва наўзамен знішчанай (не прыбраны ўраджай, пасевы, пакосы, пабудовы і збудаванні) ці канфіскаванай для патрэб арміі маёмасці (прадукты харчавання, жывёла, коні, фураж, дровы, перавязачныя матэрыялы, будаўнічыя матэрыялы і г. д.) атрымлівала квітанцыі, якія павінны былі аплачвацца не толькі мясцовым начальствам, але і органамі ўлады той мясцовасці, дзе яны аказваліся ў якасці бежанцаў [514, с. 205].

Армейскае камандаванне праводзіла ў насельніцтва (за плату, але толькі частковую) рэквізіцыю патрэбных рэчаў згодна з законамі ваеннага часу [434, спр. 399, арк. 50, 62; 435, спр. 400, арк. 40, 239–248].

Напрыклад, 15 жніўня 1915 г. начальнік этапна-гаспадарчага аддзела штаба 2-й арміі па інтэнданцкай частцы выслаў права-

дыру дваранства Валкавыскага павета наступнае распараджэнне: «Камандуючы арміяй у межах Ваўкавыскага павета на поўнач ад лініі Нараўка – Свіслач – Ваўкавыск – Масты загадаў неадкладна прыступіць да рэквізіцыі жывёлы, часова пакідаючы па адной карове на сям'ю, пераганяючы гэту жывёлу ў г. Ваўкавыск. А таксама рэквізаваць медзь, свінец, алюміній, волава, латунь, для чаго арганізоўваць часовыя рэквізіцыйныя камісіі. Неадкладная выплата па рэквізіцыйных квітанцыях будзе праводзіцца ў г. Ваўкавыску ... Разам з тым камандуючы арміяй загадаў апавясціць насельніцтва таго ж раёна аб рэквізіцыі 15 жніўня ў насельніцтва перавозачных сродкаў разам з конямі і зброяй, пакідаючы часова на кожны фальварак па 3 падводы з 3–4 канямі. Коней варта прымаць па гатунках, а павозкі толькі на жалезных восях... . Рэквізіцыя ўраджаю будзе праведзена ўслед за рэквізіцыяй перавозачных сродкаў, пра што апавясціць мясцовае насельніцтва, прапанаваўшы яму інтэнсіўна прыступіць да абмалочвання» [60, с. 31].

Афіцыйная прапаганда паведамляла, што ў тых жыхароў, якія пажадаюць застацца, будуць рэквізаваны свойская жывёла, коні, павозкі і харчаванне. Пакінута будзе харчаванне толькі на адзін месяц, за астатняе будуць заплачаны грошы. У тых жыхароў, якія пажадаюць выселіцца, будзе рэквізавана толькі тое, што самі жыхары пажадаюць аддаць, за гэта будуць выплачаны грошы [442, спр. 441, арк. 49]. Зразумела, што частка мірных жыхароў, каб выратаваць сваю маёмасць, уцякала ўглыб Расіі.

Важным фактарам, які садзейнічаў уцёкам, таксама быў псіхалагічны стан насельніцтва пад уплывам ваенных падзей. Страх выклікала ўсё – і праціўнік, і марадзёры са сваіх войскаў, і небяспека для жыцця дзяцей і жанчын [396, 424, 546]. Панічныя настроі насельніцтва ў самы пачатковы перыяд вайны адлюстравалі ў сваім «Летапісе Гродзенскага Сафійскага сабора» яго настояцель, гродзенскі гісторык і краязнаўца, протаіерэй Іаан Карчынскі, які адзначаў «... ужо 19 ліпеня пачаліся ўцёкі шэрагу жыхароў з Гродна. На вакзале пачало дзеянца нешта няўяўнае. З'яжджалі сем'і служачых, вайскоўцаў, чыноўнікаў, духавенства і прыватных асоб. Станцыя чыгункі была завалена гарамі багажу (скрынь, кошыкаў, цюкоў і г. д.). Тысячы людзей не толькі на пероне, але і на палатне чыгункі стаялі па 12–20 і больш гадзін, чакаючы магчымасці ўвайсці ў вагон. Пачалі прыбываць вайсковыя часці ... » [575].

Вымушаныя ўцёкі насельніцтва ўглыб імперыі асабліва ўзмацніліся ў жніўні-верасні 1915 г., у час кульмінацыі трагічнага ад-

ступлення рускай арміі. Як адзначалася вышэй, новае кіраўніцтва Стаўкі ўлічыла катастрофічныя наступствы бежанскага руху лета-восені 1915 г. Напрыклад, 1 кастрычніка ў Стаўцы пад старшынствам М.В. Аляксеева адбылася нарада па пытанні аб перавозцы бежанцаў і эвакуіраваных грузаў. Была пастаўлена мэта – правільна і ўпарадкавана ажыццявіць вываз бежанцаў з франтавой тэрыторыі, для чаго выдзяляліся 200 цягнікоў і было асігнавана 10 млн р. [430, спр. 42, арк. 319, 517].

На працягу канца 1915 – пачатку 1916 гг. паступалі звесткі аб выпадках прымусовага высялення асобных груп бежанцаў з тылу арміі, што ўладай не падтрымлівалася. У 1916 г. была таксама спынена вельмі прывабная для армейскага камандавання эвакуацыя бежанцаў з трохвярстовай прыфрантавой паласы. З ініцыятывай гэтай акцыі выступіла камандаванне Заходняга фронту, якое давалася, што праціўнік выселіў усё мясцовае насельніцтва з паласы ў 5 км каля фронту. Былі праведзены нарады з губернатарамі адпаведных мясцовасцей, а таксама з арганізацыямі па дапамозе бежанцам. У канчатковым выніку высяленне бежанцаў з трохвярстовай паласы было прызнана дарагім і цяжкім, таму было адменена [439, спр. 436, арк. 1, 29].

Падсумоўваючы выкладзенае, можна зрабіць наступныя высновы. Усё насельніцтва на тэрыторыі Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны было перападначалена армейскаму камандаванню, якое атрымала надзвычайныя паўнамоцтвы на франтавых і прыфрантавых тэрыторыях.

З пачатку вайны, і асабліва калі баявыя дзеянні былі перанесены на тэрыторыю заходніх губерняў Расійскай імперыі, ваенныя і цывільныя ўлады інтэнсіўна праводзілі эвакуацыю пэўных груп насельніцтва, служба і жыццё якіх прызнаваліся найбольш карыснымі для дзяржавы. Такімі падданымі лічылі чыноўнікаў, дзяржаўных служачых (у тым ліку паліцэйскіх і жандармаў), іх сем'і, а таксама праваслаўных святароў. У новых абставінах адступлення рускай арміі і страты часткі заходніх губерняў летам-восенню 1915 г. перад ваеннымі і цывільнымі ўладамі паўстала дадатковая праблема правядзення тэрміновай эвакуацыі стратэгічных рэсурсаў і, перш за ўсё, абсталявання прадпрыемстваў і сыравінных запасаў. Эвакуацыя прадпрыемстваў разам з іх уладальнікамі, інжынерамі, працоўнымі і іх сем'ямі можа разглядацца як частка агульных эвакуацыйных мерапрыемстваў, а названыя катэгорыі насельніцтва з цягам часу адносіліся да агульнай масы бежанцаў.

З пачаткам вайны таксама праводзілася высяленне ці дэпартацыя прадстаўнікоў «нядобранадзейных» (з пункту гледжання ўлад) народаў. Значная колькасць іх рухалася праз тэрыторыю Беларусі транзітам, частка палякаў і яўрэяў засталася тут на часовае жыхарства.

Ва ўмовах адступлення рускай арміі летам і восенню 1915 г. армейскае камандаванне імкнулася спыніць нямецкае наступленне любым чынам, таму пайшло на такую надзвычайную меру, як стварэнне «паласы спусташэння» на ўласнай тэрыторыі. Сярод іншых мерапрыемстваў прадугледжвалася высяленне мужчынскага насельніцтва ваеннаабавязанага ўзросту, а таксама вываз ці знішчэнне ўсялякай маёмасці і прадуктаў харчавання. Улады афіцыйна тлумачылі прымусовае высяленне насельніцтва перш за ўсё клопатам аб яго бяспецы, аднак сярод іх матываў было і недапушчэнне магчымасці працы і службы жыхароў заходніх губерняў на карысць праціўніка. Ніжэйшыя армейскія чыны падзялялі недавер свайго кіраўніцтва, што ў некаторых выпадках прыводзіла да злоўжыванняў у адносінах да мірных жыхароў. Эвакуацыйныя дзеянні выпрацоўваліся і праводзіліся ў тэрміновым парадку, што не дазваляла папярэдне падмацаваць іх неабходнай колькасцю фінансавых сродкаў. Сярод насельніцтва панавалі панічныя настроі, паколькі мірныя жыхары не былі дастаткова праінфармаваны аб прычынах і сутнасці прымусовага высялення.

Вышэйшае ваеннае камандаванне ініцыявала масавае прымусовае высяленне насельніцтва заходніх губерняў (у тым ліку і з тэрыторыі Беларусі), не разумеючы адмоўных наступстваў масавага бежанства. Негатыўны ўплыў наступстваў і абставінаў масавага руху бежанцаў у сукупнасці з крытыкай дзеянняў армейскага камандавання з боку прадстаўнікоў урадавых колаў, пратэстамі грамадскіх арганізацый і дзеячаў паўплывалі на значнае змяненне пазыцый вышэйшага ваеннага кіраўніцтва, якія ў такіх абставінах далей адмовіліся ад шырокага выкарыстання практыкі высялення насельніцтва.

Колькасць бежанцаў павялічвалася таксама за кошт жыхароў заходніх губерняў, якія пад уплывам дзеянняў армейскага камандавання і страху перад наступаючым праціўнікам вымушана накіроўваліся ўглыб імперыі, каб выратавацца ад жахаў вайны.

Гэтыя катэгорыі бежанцаў утварылі шматмільённую масу асабліва пацярпеўшага ад вайны насельніцтва. Ва ўмовах сістэмнага крызісу ў Расійскай імперыі бежанства ператварылася ў праблему агульнадзяржаўнага маштабу.

§ 2. Эвакуацыйныя мерапрыемствы Савецкай дзяржавы ў пачатковы перыяд Вялікай Айчыннай вайны

Вялікая расійская энцыклапедыя вызначае эвакуацыю 1941–1942 гг. як «перабазіраванне асноўных прадукцыйных сіл Савецкага Саюза з прыфрантавых і пагражальных раёнаў на ўсход падчас Вялікай Айчыннай вайны» [597]. Такое вызначэнне, якое ўключае марксісцкае паняцце «прадукцыйныя сілы» (сукупнасць сродкаў вытворчасці і людзей, занятых у вытворчасці, сістэма суб'ектыўных (чалавек) і рэчыўных элементаў, якія ажыццяўляюць «абмен рэчываў» паміж чалавекам і прыродай у працэсе грамадскай вытворчасці), цесна звязвае эвакуацыю перыяду Вялікай Айчыннай вайны з эканамічнай гісторыяй у цэлым і ваенна-эканамічнай гісторыяй у прыватнасці. У гады Другой сусветнай вайны ваюючыя бакі дасягнулі стадыі індустрыяльнага грамадства, і для атрымання перамогі менавіта матэрыяльныя прамысловыя рэсурсы сталі адыгрываць не меншую (а па меркаванні некаторых публіцыстаў, і большую) ролю, чым чалавечы патэнцыял. Расійскі даследчык А.В. Ніколенка вызначае эвакуацыю ў гады Вялікай Айчыннай вайны як арганізаваны цэнтральнымі і мясцовымі органамі ўлады працэс перамяшчэння вялікіх мас людзей, прамысловых прадпрыемстваў, устаноў і іншых матэрыяльных каштоўнасцей з прыфрантавых раёнаў у тыл краіны з мэтай выратавання чалавечых жыццяў і эканомікі краіны для дасягнення перамогі ў вайне [377, с. 7]. Такія ж акцэнтныя яшчэ раней расставіў і беларускі навуковец Г.І. Аляхновіч, якая ўдакладняе эвакуацыю як перабазіраванне насельніцтва, абсталявання прадпрыемстваў і маёмасці з месцаў, якім пагражала акупацыя, указваючы першымі менавіта людскія рэсурсы.

Перабазіраванне савецкіх людзей ва ўсходнія раёны з заходніх рэгіёнаў азначала выратаванне іх ад нацысцкай палітыкі генацыду і адначасова дапамагала «насыціць» кадрамі народную гаспадарку ўсходняй часткі СССР. Вялікая цяжкасць заключалася ў тым, што велізарныя масы людзей патрабавалася забяспечыць не толькі транспартнымі сродкамі, але і прадаставіць ім у дарозе харчаванне, кіпечы, адзенне, санпрапускнікі, медыцынскую дапамогу, а затым размясціць і працаўладкаваць на новых месцах [77, с. 118–144].

На наш погляд, пытанне аб колькасных і якасных суадносінах чалавечых і матэрыяльных складаючых эвакуацыі з'яўляецца адным з самых складаных па разглядаемай праблеме ў вызначаны перыяд. Фактычна міграцыйны рух перыяду Вялікай Айчыннай

вайны разгортваўся паралельна з мерапрыемствамі па вывазу най-больш важных матэрыяльных рэсурсаў. Як адзначалася вышэй, вываз і выратаванне пэўных катэгорый насельніцтва і прамысловых прадпрыемстваў складалі ў сукупнасці працэс эвакуацыі, як яго бачылі і ажыццяўлялі партыйныя і дзяржаўныя органы. Пры гэтым міграцыйны працэс быў больш разнастайным па складу, акрамя эвакуіраваных грамадзян ён уключаў і стыхійнае бежанства.

Як адзначае расійскі даследчык, доктар эканамічных навук Я.В. Хахлоў у працы «Военная экономика СССР накануне и в годы Второй мировой войны», «эканамічны патэнцыял краіны вызначаецца ўзроўнем магчымасцей грамадскай гаспадаркі задаволіць матэрыяльныя і сацыяльныя запатрабаванні грамадства тымі інстытутамі і структурамі, якія былі створаны дзяржавай у канкрэтна-гістарычных умовах для мэт бесперабойнага функцыянавання грамадскага ўзнаўлення» [565, с. 119]. Гэтыя магчымасці абмежаваны эфектыўнасцю дзяржаўнага ўздзеяння на сацыяльна-эканамічныя працэсы, колькасцю людскіх працоўных рэсурсаў і ступенню іх прафесійнай падрыхтаванасці, узроўнем развіцця прамысловасці і наяўнасцю сыравіннай базы, развіццём сельскай гаспадаркі, транспарту і сувязі, матэрыяльнымі запасамі і рэзервамі, мабілізацыйнымі магчымасцямі эканомікі, навукі, тэхнікі і арганізацыйна-кіраўнічымі тэхналогіямі. Ваенна-эканамічны патэнцыял дзяржавы (з'яўляецца састаўной часткай эканамічнага патэнцыялу) – гэта «магчымасці грамадства, эканомікі і дзяржавы па задавальненні матэрыяльных патрэб узброенай барацьбы». У больш вузкім сэнсе пад ваенна-эканамічным патэнцыялам часта разумеецца ваенная эканоміка, якая складаецца з абароннай прамысловасці і выдаткаў на ўтрыманне арміі [565, с. 119–120].

Як падкрэслівае Я.В. Хахлоў, у канцы XIX – пачатку XX ст. у Расійскай імперыі існавалі чатыры выразна выяўленых прамысловых раёны: Паўночна-Заходні (з цэнтрам у г. Петраградзе), Цэнтральны (з цэнтрам у г. Маскве), Паўднёвы і Уральскі. Вакол дадзеных раёнаў сфарміравалася адпаведная інфраструктура з высокаразвітай сельскай гаспадаркай, арыентаваная на вырошчванне тэхнічных культур і мяса-малочнай жывёлагадоўлі, густая транспартная сетка, высокая шчыльнасць індустрыяльнага насельніцтва [565, с. 122].

СССР атрымаў у спадчыну ад дарэвалюцыйнага мінулага гэту тэрытарыяльную структуру эканомікі, якая на тры чвэрці была размешчана ў еўрапейскай частцы краіны. Гэта Паўночна-Заходні прамысловы раён з цэнтрам у г. Ленінградзе, Цэнтральны – з цэнтрам

у Маскве, Паўднёвы – з цэнтрамі ў г. Данецку і Запарожжы. І толькі Уральскі прамысловы раён размяшчаўся на стыку еўрапейскай і азіяцкай тэрыторыі краіны. З ваенна-стратэгічнага пункту гледжання, у выпадку агрэсіі на заходнія межы СССР, такое размяшчэнне прадукцыйных сіл было небяспечным [565]. Кіраўніцтва СССР праводзіла пэўныя мерапрыемствы па стварэнні новых прамысловых цэнтраў на Урале і Дальнім Усходзе, аднак да пачатку вайны еўрапейская частка СССР заставалася засяроджаннем эканамічнай моцы краіны [56]. Такім чынам, менавіта ў еўрапейскай частцы СССР былі сканцэнтраваны асноўныя прадукцыйныя сілы савецкай краіны.

Нацысцкая Германія распачала непасрэдную падрыхтоўку да нападу на Савецкі Саюз адразу пасля захопу еўрапейскіх краін. Дырэктыва № 21, вядомая як план «Барбароса» (падпісана 18 снежня 1940 г.), прадугледжвала ў ходзе «маланкавай вайны» разграміць Узброеныя Сілы Савецкага Саюза. Галоўны ўдар нямецкая армія (Вермахт) планавала нанесці на сталіцу СССР – г. Маскву праз БССР групай армій «Цэнтр». Група армій «Поўнач» павінна была захапіць Прыбалтыку і г. Ленінград. Група армій «Поўдзень» павінна была акружыць і ліквідаваць савецкія войскі на правым беразе Дняпра каля г. Кіева.

22 чэрвеня 1941 г. нямецкая армія ўварвалася на тэрыторыю СССР на працягу мяжы ад Балтыйскага да Чорнага мора. Напад на СССР, у тым ліку на БССР, гітлераўцы пачалі моцным артылерыйскім абстрэлам і авіяналётам на прыгранічныя раёны, пасля чаго ў наступленне перайшлі танкавыя арміі і сухапутныя войскі. У пачатку вайны галоўны ўдар па савецкіх войсках у БССР германская армія нанесла ў раёнах г. Брэста і г. Гродна, тут колькасць нямецкіх войскаў у жывой сіле і тэхніцы пераўзыходзіла савецкія войскі ў некалькі разоў. Тым не менш нацысты сустрэлі масавае гераічнае супраціўленне з боку часцей Чырвонай Арміі – усяму свету вядома гераічная абарона Брэсцкай крэпасці, за бессмяротны подзвіг якой было прысвоена ганаровае званне «Крэпасць-герой».

Ужо з пачаткам вайны стала відавочна, што ў палітычным сэнсе вайна нацысцкай Германіі супраць СССР – гэта ідэалагічная вайна. Камуністычная ідэалогія ўспрымалася нацыстамі як варожая, яе носьбіты падлягалі фізічнаму вынішчэнню, а дзяржавы, якія будавалі сваё жыццё на падставе камуністычнай ідэалогіі, павінны былі знікнуць з палітычнай карты свету. Нацысты прапагандавалі тэорыю расавай нераўнацэннасці «неарыйскага» насельніцтва – менавіта за кошт славянскай тэрыторыі, фюрэр «Трэцяга рэйха» А. Гітлер прапаноўваў пашырыць «жыццёвую прастору» герман-

скай нацыі. У гаспадарчым сэнсе рыхтавалася татальная эксплуатацыя мясцовых рэсурсаў усіх відаў на карысць Германіі. Такім чынам, з боку СССР вайна мела справядлівы, вызваленчы характар Айчыннай вайны, у якой вырашаліся лёс і будучыня краіны і яе народаў.

З першых дзён вайны пачала фарміравацца сістэма мерапрыемстваў па пераводу ўсяго жыцця краіны на ваенны лад і стварацца сістэма надзвычайных органаў кіравання. 22 чэрвеня 1941 г. Прэзідыум **Вярхоўнага Савета (ВС)** СССР прыняў Указ «Аб ваенным становішчы», 30 чэрвеня 1941 г. ствараецца Дзяржаўны Камітэт Абароны на чале са старшынёй СНК СССР І.В. Сталіным [194]. ДКА цэнтралізаваў дзяржаўнае і ваеннае кіраўніцтва, вырашаў пытанні пераводу эканомікі на ваенны лад, ажыццяўляў мабілізацыю людскіх і матэрыяльных рэсурсаў краіны і падрыхтоўку рэзерваў і кадраў для ўзброеных сіл і прамысловасці, арганізоўваў эвакуацыю, перавод прадпрыемстваў у вызваленыя раёны і аднаўленне разбуранай народнай гаспадаркі ў заходніх абласцях краіны. Для непасрэднага кіраўніцтва ваеннымі дзеяннямі на франтах была створана Стаўка Вярхоўнага камандавання пад старшынствам І.В. Сталіна, які прызначаецца Наркамам Абароны і Вярхоўным Галоўнакамандуючым Узброенымі Сіламі СССР [96].

Поспех пераходу Савецкага Саюза на эканоміку ваеннага часу шмат у чым залежаў ад масавага перабазіравання вытворчых сіл краіны з заходніх пагражальных раёнаў на ўсход. Цяжкая абстаноўка, якая склалася ўжо ў першы тыдзень нацысцкай агрэсіі, запатрабавала ад дзяржаўных кіруючых органаў арганізаваць тэрміновую эвакуацыю па выратаванні ад ворага шматмільённых мас цывільнага насельніцтва, тысяч прамысловых аб'ектаў, маёмасці **машынна-трактарных станцый (МТС)**, калгасаў і саўгасаў, навуковых і культурных устаноў, запасаў харчавання, сыравіны і іншых матэрыяльных каштоўнасцей [77, с. 118–144].

Як адзначаюць аўтары сёмага тома «Эканоміка і оружие войны» шматтомнай працы «Великая Отечественная война 1941–1945 годов», ужо сам па сабе працэс эвакуацыі, як правіла, суправаджаецца значнымі матэрыяльнымі і фінансавымі стратамі. Адно толькі спыненне вытворчага працэсу на тысячах прадпрыемствах азначала для Савецкай дзяржавы шкоду ў дзясяткі і сотні мільёнаў рублёў. Але на гэта давялося пайсці ў імя выратавання ад ворага і захавання вялікай часткі прадукцыйных сіл краіны і наступнага іх выкарыстання ў інтарэсах фронту, хутчэйшага стварэння і разгортвання ваеннай эканомікі СССР на тылавых тэрыторыях [77, с. 118–144].

Такім чынам, пытанне аб прычынах, якія выклікалі неабходнасць правядзення эвакуацыі прамысловасці, каштоўнасцей і пэўных груп насельніцтва, а таксама стыхійнае бежанства, у цэлым не выклікае дыскусій. Відавочна, што гэтыя з'явы сталі вынікам уварвання нацысцкіх захопнікаў на тэрыторыю СССР і БССР у чэрвені 1941 г. [267]. Пры гэтым навукоўцы па-рознаму разглядаюць абставіны правядзення эвакуацыі і ацэньваюць яе вынікі.

Трагічныя падзеі пачатковага перыяду вайны і звязаны з імі стыхійны характар шмат якіх эвакуацыйных мерапрыемстваў ставяць пытанне аб наяўнасці перадваенных эвакуацыйных планаў. Шэраг аўтараў лічаць, што непасрэдна ў перадваенныя гады ў СССР не было эвакуацыйных планаў на выпадак магчымага нападу ворага. Напрыклад, па меркаванні Л.А. Сугакі, у БССР і ў СССР у цэлым да лета 1941 г. не мелася афіцыйна прынятай эвакуацыйнай праграмы, у якой былі б улічаны рэаліі таго часу. Да канца 1930-х гг. у выніку індустрыялізацыі краіны рэзка ўзрасла моц Чырвонай Арміі, што прывяло да змен у савецкай ваеннай дактрыне. Л.А. Сугака адзначае, што ў асяроддзі вышэйшага каманднага складу стала зацвярджацца ўстаноўка на перанос баявых дзеянняў на тэрыторыю праціўніка ўжо ў пачатку вайны, і для кіраўніцтва СССР праблема эвакуацыі страціла былую актуальнасць. Апошні афіцыйны эвакуацыйны план быў зацверджаны ў 1937 г. і да лета 1941 г. ужо не адпавядаў абстаноўцы. Такім чынам, новыя эвакуацыйныя планы, на погляд гэтага даследчыка, сталі тэрмінова распрацоўвацца і ажыццяўляцца ў першыя дні вайны, у сувязі з вымушаным адступленнем Чырвонай Арміі [523–524].

Як мы бачым, у якасці аргументаў на карысць гэтай версіі перш за ўсё прыводзіцца наступальная ваенная дактрына СССР, якая прадугледжвала хуткі перанос баявых дзеянняў на тэрыторыю праціўніка ў выпадку яго агрэсіі. Пры гэтым Л.А. Сугака спасылалася на пазнейшыя дакументы (напрыклад, матэрыялы 1942 г. па дзейнасці **Беларускага штаба партызанскага руху (БШПР)**), згодна з якімі план эвакуацыі прамысловых прадпрыемстваў, трактароў, жывёлы, дзяржаўных каштоўнасцей і прадуктаў харчавання быў складзены і разгледжаны ЦК КП(б) БССР і СНК БССР у сувязі з вераломным уварваннем немцаў у Савецкую Беларусь [524, с. 11].

Іншыя даследчыкі лічаць, што праекты планаў былі распрацаваны, але не зацверджаны. В.В. Смокараў адзначае, што ў «Настаўленні па мабілізацыйнай рабоце вайсковых часцей, упраўленняў і ўстаноў Чырвонай Арміі», якое было ўведзена ў дзеянне загадам Наркама Абароны СССР ад 20 чэрвеня 1940 г. № 130, прадугледжвалася эва-

куацыя сем'яў начальніцкага складу прыгранічных часцей. Для яе ажыццяўлення ў мабілізацыйных планах прадугледжвалася вылучэнне людскіх рэсурсаў [499, с. 15–16].

Ізраільскі вучоны, доктар гістарычных навук Л. Смілавіцкі ў сваім артыкуле ўзгадвае падзеі мая 1941 г., калі начальнік Генштаба Г.К. Жукоў дакладваў вышэйшаму савецкаму і партыйнаму кіраўніцтву, што наступіў «асабліва пагражальны перыяд», у сувязі з чым у пачатку чэрвеня 1941 г. прадставіў план магчымай эвакуацыі. Апошні прадугледжваў раёны і катэгорыі насельніцтва, якія падлягаюць першачарговай эвакуацыі. Л. Смілавіцкі спасылаецца на праект пастановы СНК СССР ад 7 чэрвеня 1941 г. «Аб зацвярджэнні Палажэння аб эвакуацыі і парадку распрацоўкі эвакуацыйных планаў». Згодна з гэтым дакументам «перад пачаткам баявых дзеянняў з памежнай паласы глыбінёй 75–100 км планавалася перш за ўсё вывозіць дзяцей дашкольнага ўзросту і школьнікаў да 15 гадоў, а таксама пажылых людзей, старэйшых за 60 гадоў, і ўсё мужчынскае насельніцтва, прыдатнае да вайскавай службы» [498].

Узгадвае аб праектах магчымай эвакуацыі і расійскі вучоны, доктар гістарычных навук, акадэмік РАН Г. Куманёў. Напрыклад, 21 мая 1941 г. СНК СССР вынес пастанову «Аб мерапрыемствах па паляпшэнні мясцовай супрацьпаветранай абароны г. Масквы», была створана спецыяльная Камісія па эвакуацыі з г. Масквы [217]. 3 чэрвеня гэта камісія прадставіла І.В. Сталіну свой план і праект пастановы СНК СССР «Аб частковай эвакуацыі насельніцтва г. Масквы ў ваенны час». Прадугледжвалася, у прыватнасці, з пачаткам вайны вывезці ў тылавыя раёны больш за 1 млн масквічоў, але І.В. Сталін не зацвердзіў гэтыя планы, а камісія была распушчана [77, с. 118–144].

Аднак беспрэцэдэнтныя маштабы перамяшчэння людзей, абсталявання і каштоўнасцей у тылавыя раёны СССР і агульнае значэнне гэтай падзеі падштурхнулі шэраг даследчыкаў да меркавання, што было б практычна немагчыма дасягнуць падобных высокіх вынікаў без наяўнасці пэўнай нарматыўнай базы па пытаннях эвакуацыі. Шэраг расійскіх даследчыкаў лічаць, што асновы планаў эвакуацыі на выпадак магчымай вайны варта шукаць у мабілізацыйных планах СССР, прынятых задоўга да Вялікай Айчыннай вайны.

У кнізе расійскага даследчыка А.А. Мелія «Мобилизационная подготовка народного хозяйства СССР» [284, с. 68–88] прыводзіцца аргументацыя, што эвакуацыйныя планы распрацоўваліся ў савецкай краіне ўжо ў канцы 20-х – пачатку 30-х гг. XX ст., пра што сведчаць пастанова Савета працы і абароны ад 20 ліпеня 1928 г. «Аб вывазе

з пагражальных непрыяцелем раёнаў каштоўнай маёмасці, устаноў, прадпрыемстваў і людскіх кантынгентаў» (далей – пастанова «Аб вывазе») [403] і «Настаўленне для распрацоўкі плана вывазу» (з грыфам «Цалкам сакрэтна») (далей – Настаўленне 1930 г.) [303], падрыхтаванае ў 1930 г. Гэтыя дакументы рэгулявалі асноўныя пытанні эвакуацыйнай працы: парадак выкарыстання матэрыяльных рэсурсаў у пагражальных раёнах, прынцыпы фарміравання пераліку аб'ектаў вывазу, парадак складання эвакуацыйных планаў у мірны час і парадак правядзення эвакуацыйных мерапрыемстваў ва ўмовах вайны.

У агульных палажэннях пастановы «Аб вывазе» змешчана, на наш погляд, правільнае і адэкватнае таму перыяду гісторыі разуменне мэт і задач эвакуацыі – «у сувязі з магчымасцю пакідання праціўніку асобных прыгранічных раёнаў, у якіх знаходзяцца найважнейшыя матэрыяльныя і людскія рэсурсы, апошнія павінны загадзя, яшчэ ў мірны час, атрымаць прызначэнне па выкарыстанні з тым, каб выхад з эканамічнага абароту асобных раёнаў магчыма менш адбіўся на ўстойлівасці народнай гаспадаркі і абароназдольнасці Саюза, а пераход гэтых раёнаў да саперніка не спрыяў яго ўзмацненню» [403].

Указваліся таксама канкрэтныя аб'екты і катэгорыі насельніцтва, якія падлягалі будучай эвакуацыі, вызначаліся ведамствы, адказныя за арганізацыю гэтага працэсу па сваіх напрамках, а таксама тылавыя рэгіёны магчымай перадыслакацыі. Напрыклад, пры вызначэнні спосабаў выкарыстання матэрыяльных рэсурсаў павінны ўлічвацца наступныя асноўныя ўмовы і абмежаванні: а) прадпрыемствы, якія маюць важнае дзяржаўнае значэнне, пераносяцца цалкам унутр краіны; б) прадпрыемствы такога ж значэння, поўны перанос якіх унутр краіны немагчымы (у сілу транспартных цяжкасцей, адсутнасці неабходных памяшканняў для ўстаноўкі, нястачы сыравіны на ўнутраным рынку і г. д.) павінны прыводзіцца ў стан, які ўскладняе іх выкарыстанне праціўнікам, шляхам частковага дэмантажу і вывазу каштоўных і найбольш неабходных частак абсталявання, а таксама, па магчымасці, цэлых машын, танкаў і важнейшых цэхаў і вытворчасцей; в) каштоўная сыравіна, як правіла, падлягае вывазу ўнутр краіны; г) буйныя таварныя запасы па задавальненні неадкладных патрэб насельніцтва і дзеючай арміі вывозяцца поўнасцю або ў тым памеры, у якім неабходны для задавальнення агульнадзяржаўных патрэб, або ў меры, дапушчальнай станам транспартных сродкаў; д) маёмасць адміністрацыйных і іншых дзяржорганаў і грамадскіх устаноў і арганізацый (архіўныя

матэрыялы, справы і г. д.) падлягае перакідцы ўнутр краіны ў самых абмежаваных памерах, усё залішняе і непатрэбнае для грашовай бягучай справаздачы ці далейшай працы павінна знішчацца на месцы, калі яно можа матэрыяльна і арганізацыйна ўзмацніць саперніка або перадаваць яму непажаданыя з палітычнага пункту гледжання матэрыялы; е) мясцовыя прадпрыемствы і ўстановы, якія непасрэдна абслугоўваюць паўсядзённымі і неадкладнымі патрэбамі насельніцтва, асабліва сельскага (кааператывы, медыцынскія, ветэрынарныя, агранамічныя і пракатныя пункты і г. д.), як правіла, перакідцы ўнутр краіны не падлягаюць [403].

У арт. 6-м першай главы адзначалася, што ў дачыненні да выкарыстання людскіх кантынгентаў усталёўваюцца наступныя асноўныя палажэнні: а) перакідка ўнутр краіны кваліфікаваных спецыялістаў і рабочых можа здзяйсняцца выключна толькі ў тых выпадках, калі загадзя будзе намечана іх мэтазгоднае выкарыстанне ўнутры краіны або калі гэта выкарыстанне, пры відавочным недахопе спецыялістаў і рабочых дадзенай кваліфікацыі ў Саюзе, не выклікае сумненняў; б) адказныя работнікі савецкага апарату, а таксама партыйных, прафсаюзных і іншых грамадскіх арганізацый выкарыстоўваюцца адпаведнымі органамі (рэўкамам і г. д.), і, як правіла, вывазу ўглыб краіны не падлягаюць; в) члены ВВКаў і сельсаветаў, служачыя і рабочыя нізавога савецкага апарату, асабліва сельскага, а таксама хворыя, інваліды і сем'і рабочых і служачых застаюцца, як правіла, на месцах і эвакуіруюцца толькі ў тым выпадку, калі ўзнікае асцярога пра магчымасць рэпрэсій з боку праціўніка для той ці іншай асобы [403].

Згодна з арт. 8-м другой главы пастановы «Аб вывазе», углыб краіны павінны былі перамяшчацца наступныя аб'екты: а) абсталяванне і маёмасць прамысловых прадпрыемстваў, якія маюць асабліва важнае значэнне для абароны, транспарту і сувязі, а таксама запасы тавараў; б) дзяржаўныя ўстановы і грамадскія арганізацыі як для працягу іх самастойнай дзейнасці, так і для аб'яднання з аналагічнымі ўстановамі і арганізацыямі, або для ўнутранага згортвання, з наступным вяртаннем на месца па вызваленні раёна ад непрыяцеля; в) важныя гістарычныя і музейныя каштоўнасці і дакументы, якія маюць дзяржаўнае значэнне. Галоўная роля ў падрыхтоўцы і ажыццяўленні эвакуацыі адводзілася Савету працы і абароны (будзе ліквідаваны ў 1937 г.), Рэвалюцыйнаму ваеннаму савету (існаваў да 1934 г.), НКУС, НКШЗ, Народнаму камісарыату фінансаў [403].

У § 14 Настаўлення 1930 г. прапаноўвалася, што ў планавым парадку вывазу людскіх кантынгентаў падлягаюць: 1) інжынерна-тэхнічны персанал і высокакваліфікаваныя рабочыя тых спецыяльнасцей, па якіх «адчуваюцца вузкія месцы» (спіс гэтых спецыяльнасцей усталёўваецца Наркамам працы СССР па ўзгадненні з Вышэйшым саветам народнай гаспадаркі СССР і іншымі зацікаўленымі наркаматамі); 2) іншыя кваліфікаваныя рабочыя вывозяцца ў планавым парадку толькі ў тых выпадках, калі загадзя намечана іх пэўнае прызначэнне або калі іх выкарыстанне ў тэле не выклікае сумненняў (падставай для ўключэння названых груп рабочых у план вывазу службы заключэнне органаў працы і пэўнае прызначэнне); 3) сем'і кадравага начальніцкага складу Чырвонай Арміі [303].

Падкрэслім, што ў п. 4 § 14 удакладнялася, што пад адказнымі работнікамі савецкага, партыйнага і прафесійнага апарату, на якіх распаўсюджваецца дзеянне п. «б» арт. 6-га пастановы «Аб вывазе», належыць разумець старшыняў і загадчыкаў аддзелаў выканкамаў (да раённых уключна), старшыняў і членаў судаў, не ніжэй акруговых, пракурораў і іх памочнікаў, начальнікаў міліцыі да раённага маштабу, ваенных камісараў, пачынаючы з раённых, работнікаў **Аб'яднанага дзяржаўнага палітычнага ўпраўлення (АДПУ)** па пераліку, якое ўстанаўліваецца апошнім, работнікаў партыйных, камсамольскіх і прафесійных арганізацый па пераліку, якое ўстанаўліваецца адпаведна ЦК УКП(б) і **Усесаюзным цэнтральным саветам прафесійных саюзаў (УЦСПС)** – азначаныя катэгорыі работнікаў павінны былі паступаць у распарадженне рэўкамаў і эвакуіравацца разам з імі ў апошнюю чаргу [303].

Асабліва адзначым п. 5 Настаўлення 1930 г. – у ім выкладзена, што ўсе іншыя катэгорыі работнікаў савецкага апарату і іх сем'і могуць быць эвакуіраваны ў распарадчым парадку па-за плана эвакуацыйнай дапамогі, «але з прадастаўленнем ільгот, прадугледжаных у адносінах да бежанцаў» [303]. Фактычна, пры складанні планаў эвакуацыі савецкія органы прызнавалі, што ў выпадку вайны разам з эвакуацыяй пэўных катэгорый грамадзян непазбежна з'явіцца і стыхійнае бежанства.

Пры аналізе суадносін вышэйназваных дакументаў і палажэнняў новай ваеннай дактрыны СССР другой паловы 1930-х гг. А.А. Мелія прызнае, што ў 1936 г. К.Я. Варашылаў абвясціў лозунг пра тое, што Чырвоная Армія будзе весці вайну «малой крывёй і на чужой тэрыторыі». Але пры гэтым А.А. Мелія паказвае, што гэта заява не

перашкодзіла зацвярджэнню ў наступным годзе чарговага плана эвакуацыі з раёнаў, якія могуць быць заняты праціўнікам, і чарговых нормаў страт на год вайны, якія мелі вельмі мала агульнага са згаданым лозунгам. Але мы пагадзімся з меркаваннем А.А. Меліі, што пры аналізе мерапрыемстваў па падрыхтоўцы да вайны вельмі важна адрозніваць палітычную прапаганду і рэальныя напрамкі ваеннага планавання [284, с. 20–22].

На наш погляд, на сёння недастаткова выяўленых дадзеных, каб дакладна сцвярджаць пра наяўнасць ці адсутнасць перадаваеных эвакуацыйных планаў. Адзначым, што дастаткова аператыўна распрацаваная і прынятая ў самым пачатку Вялікай Айчыннай вайны пастанова ЦК УКП(б) і СНК СССР ад 27 чэрвеня 1941 г. «Аб парадку вывазу і размяшчэння людскіх кантынгентаў і каштоўнай маёмасці» (аб гэтым нарматыўным акце гаворка пойдзе ў наступнай главе) па многіх пазіцыях сугучна названым вышэй нарматыўным дакументам па эвакуацыі 1928 і 1930 гг. [375]. Пры гэтым варта прызнаць, што агульная разгубленасць і непадрыхтаванасць партыйных і савецкіх органаў на месцах, іх памылкі пры правядзенні эвакуацыйных мерапрыемстваў сведчаць, што перадаваежныя планы, калі яны сапраўды існавалі, былі глыбока засакрэчаныя і ва ўмовах раптоўнага для СССР нападу нацысцкай Германіі не заўсёды маглі быць ужыты разгубленымі мясцовымі кіраўнікамі, ці проста не былі даведзены да іх ведама (пры ўліку недастаткова развітых камунікацый).

Складаным з'яўляецца пытанне сацыяльнага і ўзростава-палавога (ці гендарнага) складу эвакуіраваных грамадзян і стыхійных бежанцаў у гады Вялікай Айчыннай вайны, спробы класіфікацыі гэтай катэгорыі насельніцтва па розных прыкметах. Напрыклад, расійская даследчыца М.М. Пацёмкіна для ўсёй тэрыторыі СССР выдзяляе наступныя групы эвакуіраваных грамадзян: 1) рабочыя і служачыя прамысловых прадпрыемстваў, а таксама іх сем'і; 2) дзеці і абслугоўваючы персанал дзіцячых устаноў; 3) зняволеныя і падследныя; 4) мужчыны прызыўнога ўзросту, якія падлягалі мабілізацыі; 5) навучэнцы рамесных вучылішчаў і школ фабрычна-завадской адукацыі; 6) прадстаўнікі партыйнай і дзяржаўнай наменклатуры, ваеннага кіраўніцтва і іх сем'і; 7) выкладчыкі, студэнты, навукоўцы, прадстаўнікі творчай інтэлігенцыі з сем'ямі; 8) пенсіянеры, інваліды, хворыя (у першую чаргу гэта тычылася ленінградцаў); 9) жанчыны з дзецьмі (перш за ўсё – гэта сем'і начсаставу **Рабоча-Сялянскай Чырвонай Арміі (РСЧА) і Ваенна-Марскога флоту (ВМФ)** партыйных і дзяржаўных наменклатурных

работнікаў; сем'і партызан) [408, с. 29–30]. Як бачым, у якасці крытэрыяў даследчыца разглядае сацыяльны і палітычны статус, прафесійныя заняткі і ўзростава-палавыя характарыстыкі.

Адносна рабочых і інжынерна-тэхнічных работнікаў М.М. Пацёмкіна адзначае, што юрыдычным дакументам, які заканадаўча дазволіў перамяшчэнне пэўных катэгорый працоўных, у тым ліку і фактычна пад прымусам, стала пастанова СНК СССР ад 23 ліпеня 1941 г. «Аб прадастаўленні Саўнаркаму рэспублікі і край(абл)выканкамам права пераводзіць рабочых і служачых на іншую працу» [408, с. 30–31]. Згодна з гэтай пастановай, СНК саюзных і аўтаномных рэспублік і выканаўчым камітэтам краёвых і абласных Саветаў дэпутатаў працоўных было прадастаўлена на час вайны права пераводзіць у абавязковым парадку рабочых і служачых, якія вызваляюцца ў сувязі са скарачэннем штатаў, кансервацыяй будаўніцтва і г. д., на працу ў іншыя ўстановы, прадпрыемствы, будаўніцтва, незалежна ад іх ведамаснай прыналежнасці і тэрытарыяльнага размяшчэння. За адмову ад пераходу на іншую працу ў парадку, прадугледжаным гэтай пастановай СНК СССР, была ўстаноўлена судовая адказнасць (як за самавольны зыход па Указе Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР ад 26 чэрвеня 1940 г.).

Мы пагадзімся з М.М. Пацёмкінай, што галоўнай мэтай перамяшчэння рабочых і служачых прамысловых прадпрыемстваў, нават у прымусовым парадку, была дзяржаўная неабходнасць. Як ужо адзначалася вышэй, была не толькі бітва на палях сражэнняў, але і бітва рэсурсаў, патэнцыялаў. «Для эфектыўнага функцыянавання ваеннай эканомікі патрабавалася высокакваліфікаваная рабочая сіла. І таму рабочыя кадры атрымлівалі бронь ад мабілізацыі ў армію, таму яны эвакуіраваліся ў тыл, таму за любую самавольную правіну вынікала строгае пакаранне» [408, с. 30–31].

Наступная катэгорыя насельніцтва, якую эвакуіравалі больш-менш арганізавана і ў масавым парадку, былі дзеці – ад немаўлят да падлеткавага ўзросту, як у складзе дзіцячых і адукацыйных устаноў, так і асобнымі групамі [145]. Па падліках М.М. Пацёмкінай, доля дзяцей да 14 гадоў сярод усіх эвакуіраваных грамадзян складала больш за 35 % [408, с. 30–31]. Экстранныя ўмовы эвакуацыі і недахопы ў рэгістрацыі ва ўмовах ваеннага часу прывялі да страты сувязяў са сваякамі, таму 23 студзеня 1942 г. была прынята пастанова СНК СССР № 75 «Аб уладкаванні дзяцей, якія засталіся без бацькоў», згодна з п. 8 якой «У мэтах аказання дапамогі бацькам і сваякам у адшуканні іх дзяцей абавязаць НКУС СССР (тав. Кругло-

ва) стварыць цэнтральны даведачны адрасны дзіцячы стол, а таксама даведачна-адрасныя дзіцячыя сталы пры абласных і краевых упраўленнях НКУС, гарадскіх аддзелах і раённых аддзяленнях НКУС. Усталяваць, што дзеці, якія знаходзяцца ў дзіцячых прыёмніках-размеркавальніках, а таксама дзеці, накіраваныя імі на вытворчасць, у дзіцячыя ўстановы або вызначаныя на патранат, павінны быць зарэгістраваны ў даведачна-адрасных дзіцячых сталах».

Прадстаўнікам партыйнай і дзяржаўнай наменклатуры, ваеннага кіраўніцтва і іх сем'ям, на думку М.М. Пацёмкінай, у ходзе эвакуацыі ствараліся прывілеяваныя ўмовы [408, с. 34–35], што можа тлумачыцца асаблівасцямі савецкага палітыка-прававога рэжыму.

Вывоз зняволеных М.М. Пацёмкіна вызначае як спецыфічны від эвакуацыі [408, с. 35–36]. На 1 сакавіка 1940 г. **Галоўнае ўпраўленне лагераў (ГУЛар)** НКУС СССР, а менавіта ў яго падпарадкаванні знаходзіліся ўсе папраўча-працоўныя лагеры і калоніі, складаўся з 53 лагераў (з лагерамі, занятымі чыгуначным будаўніцтвам), 425 папраўча-працоўных калоній (у тым ліку 170 прамысловых, 83 сельскагаспадарчых і 172 контрагенцкіх, гэта значыць якія працавалі на будоўлях і ў гаспадарках іншых ведамстваў), якія аб'ядноўваліся абласнымі, краевымі і рэспубліканскімі **аддзеламі папраўча-працоўных калоній (АППК)**, і 50 калоній для непаўналетніх [419, с. 3].

Да пачатку вайны ў папраўча-працоўных лагерах (ППЛ) і месцах пазбаўлення волі ўтрымлівалася каля 2 350 тыс. чалавек (з улікам тых, якія знаходзіліся ў дарозе) [419, с. 4]. Мы пагадзімся з М.М. Пацёмкінай, што вывоз зняволеных можна лічыць разнавіднасцю эвакуацыі, «але статус эвакуіраваных мелі толькі тыя грамадзяне, хто, прыбыўшы з эвакуіраванымі лагерамі або калоніямі, быў вызвалены пасля прыезду» [408, с. 36–37].

У якасці асобнай катэгорыі насельніцтва, якое пакідала прыфрантавыя тэрыторыі, М.М. Пацёмкіна называе бежанцаў, якіх вызначае як мірных жыхароў, якія «па ўласнай ініцыятыве беглі ад наступаючых фашыстаў. Калі яны дабіраліся да бліжэйшай чыгуначнай станцыі, то звычайна іх фарміравалі ў групы, прызначалі старэйшага, складалі спісы, ажыццяўлялі пагрузку ў вагоны, і далей яны эвакуіраваліся арганізаваным парадкам» [408, с. 37]. Фактычна, М.М. Пацёмкіна разглядае рух насельніцтва, якое ў стыхійным парадку, а не арганізаваным з боку ўлад чынам, вымушана пакінула месца свайго пастаяннага пражывання, як частку агульнага эвакуацыйнага працэсу.

Адзначым, што практычна ўсе вызначаныя М.М. Пацёмкінай катэгорыі насельніцтва прысутнічалі сярод эвакуіраваных грамадзян і бежанцаў на тэрыторыі БССР. Пры гэтым асаблівасці і канкрэтныя абставіны эвакуацыі з тэрыторыі рэспублікі перш за ўсё вызначаліся напрамкам нацысцкай агрэсіі і спецыфікай абарончых баёў у Заходняй, Цэнтральнай і Усходняй тэрыторыі БССР.

Падрабязна канкрэтныя напрамкі правядзення эвакуацыйных мерапрыемстваў на тэрыторыі БССР разгледжаны ў шэрагу навуковых публікацый кандыдата гістарычных навук Л.А. Сугака.

Як адзначае гэты аўтар, эвакуацыйны працэс на тэрыторыі БССР адбываўся з пачатку вайны і працягваўся да другой дэкады жніўня 1941 г., і з цягам часу паступова набыў больш арганізаваныя формы. Адносна перамяшчэння ў тыл цывільнага насельніцтва даследчык лічыць, што тут на працягу ўсяго эвакуацыйнага перыяду дамінавала стыхійнасць [521].

Л.А. Сугака падзяліў эвакуацыю лета 1941 г. па часе на два этапы. Храналагічныя рамкі 1-га этапу эвакуацыі ахопліваюць перыяд з 22 чэрвеня па пачатак ліпеня 1941 г. У гэты час эвакуацыя ў рэспубліцы спалучала стыхійны пачатак (які пераважаў) з праявамі арганізаваных формаў. Напрыклад, з заходніх рэгіёнаў зыход насельніцтва насіў пераважна стыхійны характар [523]. Даследчык падкрэслівае, што ў першыя дні нападу нацысцкай Германіі партыйна-дзяржаўны апарат заходніх абласцей Беларусі панёс значныя кадравыя страты. Загінулі кіраўнікі, супрацоўнікі сярэдняга і нізавога звёнаў партыйна-дзяржаўнага апарату многіх раёнаў заходніх абласцей рэспублікі.

Пры аналізе сітуацыі ў г. Брэсце Л.А. Сугака адзначае, што ў першыя дні вайны становішча ў заходніх рэгіёнах БССР было вельмі неспрыяльным для правядзення маштабных эвакуацыйных мерапрыемстваў. У момант нападу германскіх войскаў «адбылося тры пасяджэнні бюро Брэсцкага абкама КП(б)Б, на якіх, у ліку іншых, разглядаліся і пытанні арганізацыі вывазу з абласнога цэнтра насельніцтва і матэрыяльных каштоўнасцей. Аднак хуткі захоп праціўнікам горада (за выключэннем крэпасці і вакзала) сарваў эвакуацыю з г. Брэста, ворагу дасталіся прадукцыя і абсталяванне прамысловых прадпрыемстваў, маёмасць ваенных складаў і г. д. ... Не атрымалася нават вывезці або знішчыць уліковыя партыйныя дакументы Брэсцкіх абкама, гаркама і сельскага райкама КП(б)Б. Супрацоўнікі абкама паспелі, праўда, знішчыць шыфр, сакрэтны код і найбольш сакрэтныя матэрыялы адмысловага сектара. Не былі

эвакуіраваны ... каштоўнасці Брэсцкага абласнога аддзялення Дзяржбанка» [524, с.11].

Падобная сітуацыя назіралася і ў г. Беластоку. З архіўных звестак вынікае, што «Эвакуацыя з г. Беластока выраблялася амаль без усякай арганізацыі, па шашы Беласток – Ваўкавыск была незлічоная колькасць машын, ніхто не рэгуляваў рух калон ... з прычыны налётаў фашысцкай авіяцыі выходзілі кожны раз са строю шмат машын» [307, спр. 64, арк. 217].

Пры гэтым адзначым, што дзякуючы пэўным абставінам і асабістым якасцям шэрагу мясцовых службовых асоб (гэта датычыцца перш за ўсё захавання вытрымкі і сумленнага выканання сваіх абавязкаў), у некаторых рэгіёнах удалося правесці адносна паспяховую эвакуацыю нават у першыя дні вайны. Напрыклад, з дакладной запіскі сакратара Беластоцкага абкама КП(б)Б А.П. Эльмана ў ЦК КП(б)Б «Аб эвакуацыі ў Беластоцкай вобласці» за ліпень 1941 г. Э.Р. Іофе цытуе: «...Трэба прама сказаць, што толькі дзякуючы энергічным мерам, прынятым абкамам ... удалося эвакуіраваць з Беластока да раніцы 23 чэрвеня, г. зн. на працягу сутак з моманту пачатку вайны, сем'і актыву і ваенных работнікаў і асноўныя сілы актыву» [167, с. 20]. Г.І. Аляхновіч удакладняе, што нягледзячы на жорсткую бамбардзіроўку горада і вузла, палітаддзел дарогі арганізаваў вываз насельніцтва, упакоўку, перавозку і пагрузку ў вагоны абсталявання і дакументаў. У 19 гадзін пачалася эвакуацыя чыгуначнікаў: усяго выехала 987 чалавек работнікаў Беластоцкай дарогі і членаў іх сем'яў. На досвітку 23 чэрвеня, калі вораг ужо фактычна займаў горад, атрымалася адправіць апошні эвакуацыйны цягнік. Як указвае Г.І. Аляхновіч, намаганнямі партыйных і савецкіх работнікаў удалося вывезці некаторыя каштоўныя архівы, пуцявую гаспадарку Беластоцкай (часткова) і Брэст-Літоўскай чыгунак (значна паўней) [383, с. 13].

Як адзначае Э.Р. Іофе, у дакладной запіскі першага сакратара Вілейскага абкама КП(б)Б І.Ф. Клімава сакратару ЦК КП(б)Б Р.Б. Эйдзінаву ад 29 ліпеня 1941 г. паведамлялася: «26.VI.41 г. Вілейскі абкам КП(б)Б, абл. упраўленне НКДБ (**Народны камісарыят дзяржаўнай бяспекі**), НКУС, аблвыканкам, гаркам і гарвыканкам эвакуіраваліся з Вілейкі. Жанчыны і дзеці былі эвакуіраваны 25.VI.41. У гэты ж дзень былі эвакуіраваны каштоўнасці і ўсе сакрэтныя дакументы. Усё гэта было накіравана па маршруце Круляўшчызна – Полацк – Віцебск.

Партыйныя і савецкія органы эвакуіраваліся ў сувязі з падыходам да горада групы танкаў з агульнай калоны, якая ішла па маршру-

це Ашмяны – Смаргонь – Маладзечна, а таксама груп дыверсантаў, выкінутых на ўскраіне Вілейкі. Разам з абласным камітэтам эвакуіраваліся таксама раённыя органы: Астравец, Смаргонь, Ашмяны, якія да гэтага часу былі ўжо акупаваныя праціўнікам ...» [167, с. 20].

Л.А. Сугака ў якасці больш-менш паспяховага прыкладу першых дзён вайны прыводзіць Пінскі рэгіён, дзе былі параўнальна лепшыя ўмовы для правядзення эвакуацыі, паколькі тэмпы перамяшчэння германскіх войскаў на Пінска-Лунінецкім напрамку былі істотна ніжэй. Пэўны запас часу дазволіў мясцовым уладам прыступіць да эвакуацыі Пінскага сударамонтнага і Мікашэвіцкага фанернага заводаў, усяго двух з 1 075 прадпрыемстваў заходніх і цэнтральных абласцей Беларусі, чыё асноўнае абсталяванне паспелі перабазіраваць на ўсход краіны. Яшчэ адной асаблівасцю эвакуацыі ў Палескім рэгіёне было выкарыстанне магчымасцей Дняпра-Дзвінскага рачнога параводства». Пінская ваенна-рачная флатылія, побач з вядзеннем баявых дзеянняў, правяла эвакуацыю найбольш каштоўнай маёмасці сваёй галоўнай базы ў Нароўлю [524, с. 16]. Пры гэтым у Пінскай і іншых заходніх абласцях былі і выпадкі разгубленасці, панікёрства прадстаўнікоў мясцовых улад [307, спр. 64, арк. 1, 33–34].

Наступнай ахвярай нацысцкай агрэсіі стала Мінская вобласць. Першыя эвакуіраваныя грамадзяне, якіх ужо ў той час называлі бежанцамі, з'явіліся ў г. Мінску ўвечары першага дня вайны, 22 чэрвеня 1941 г. Па ўспамінах ваеннага каменданта Ф.М. Багрэева, гэта былі сем'і начскаду ваеннаслужачых прыгранічных гарнізонаў, якіх на аўтатранспарце паспелі адправіць на Усход. Бежанцаў часова размясцілі ў казармах, камендант Мінскага чыгуначнага вузла атрымаў загад падрыхтаваць эшалоны для іх адпраўкі, але ў сувязі з бамбардзіроўкамі гэта было немагчыма. У такіх абставінах большасць сем'яў пакідалі г. Мінск пешшу, рухаючыся ў напрамку г. Магілёва і г. Оршы [81, с. 75–76].

Увечары 22 чэрвеня ЦК КП(б)Б выдаў першае распараджэнне, якое тычылася эвакуацыі насельніцтва рэспублікі: даў указанне Наркамату асветы вывезці «дзіцячыя ўстановы з месцаў, падвергнутых бамбардзіроўцы» [527, с. 123].

Першая рэакцыя сярод беларускіх партыйных органаў на з'яўленне ў беларускай сталіцы эвакуіраваных грамадзян і стыхійных бежанцаў была непаслядоўнай – магчыма, не ведаючы рэальнае становішча на фронце, яны разглядалі рух насельніцтва як непатрэбны ва ўмовах супрацьстаяння ворагу. Бежанцаў нярэдка

прымалі за панікёраў, з недаверам адносіліся да расказаў пра цяжкае становішча на франтах. Так, на другі дзень вайны, 23 чэрвеня 1941 г. Бюро ЦК КП(б)Б прыняло наступнае рашэнне: «Слухалі: Аб мерапрыемствах па ўладкаванні грамадзян, якія эвакуіраваны з гарадоў, што падвергліся бамбардзіроўцы нямецкімі фашыстамі (пастанова СНК БССР і ЦК КП(б)Б).

Пастанавілі: У мэтах уладкавання грамадзян, якія эвакуіраваны з гарадоў, што падвергліся бамбардзіроўцы нямецкімі фашыстамі, Савет Народных Камісараў БССР і ЦК КП(б)Б пастанаўляюць:

1. Абавязаць абласныя і раённыя Саветы дэпутатаў працоўных неадкладна ўладкаваць на працу ў калгасах, саўгасах і на прадпрыемствах вобласці і раёна ўсіх грамадзян, якія знаходзяцца ў дарозе, і прыпыніць далейшы рух эвакуіраваных.

Для аператыўнага кіраўніцтва ўладкаваннем эвакуіраваных утварыць рэспубліканскую камісію ў складзе таварышаў: Гайсіна (старшыня), Хасіна, Тура, Пташкіна, Румянцава. У абласцях і раёнах стварыць тройкі ў складзе старшыняў выканкамаў, нач. міліцыі, заг. аблрайзо.

... 7. Катэгарычна забараніць каму б там ні было выкарыстанне дзяржаўнага і кааператыўнага аўтатранспарту ў мэтах асабістай эвакуацыі. Прапанаваць старшыням выканкамаў абласных і раённых Саветаў працоўных вызвалены транспарт пры ўладкаванні эвакуіраваных грамадзян перадаць для патрэб абароны» [167, с. 21]. Як удакладняе прафесар Э.Р. Іофе, у склад гэтай камісіі ўвайшлі: намеснік Старшыні СНК БССР, начальнік Упраўлення працоўных рэзерваў пры СНК БССР, сакратар ЦК КП(б)Б па транспарту, намеснік Наркама ўнутраных спраў БССР па кадрах.

Як адзначае І.Ю. Варанкова, «23 чэрвеня беларускія ўлады дзейнічалі ў спешцы, зыходзячы з уласнага разумення і ацэнкі сітуацыі. Утворанай у гэты дзень рэспубліканскай камісіі на чале з намеснікам старшыні СНК В.Б. Гайсіна было даручана толькі размяшчэнне і забеспячэнне бежанцаў з заходніх раёнаў» [81, с. 75–76]. Мы пагадзімся з Л.А. Сугакам, што такія рашэнні сведчаць «па-першае, аб пераважна стыхійным характары распачатай эвакуацыі насельніцтва, па-другое, аб няслушна ацэнцы вышэйшым кіраўніцтвам БССР абстаноўкі, што склалася на другі дзень вайны на фронце, па-трэцяе, аб імкненні гэтага кіраўніцтва пазбегнуць распаўсюджвання «панічных» настрояў, якія пераносіліся бежанцамі, у глыбокі савецкі тыл» [527, с. 124].

Аднак ужо праз некалькі гадзін вышэйшае партыйнае кіраўніцтва ставіць пытанне аб эвакуацыі. Увечары 23 чэрвеня НКШЗ

СССР аддае катэгарычнае распараджэнне прыступіць да эвакуацыі работнікаў, рухомага саставу і пуцявой гаспадаркі Брэст-Літоўскай чыгункі. І ў той жа дзень Наркам унутраных спраў СССР Л.П. Берыя загадаў неадкладна эвакуіраваць зняволеных з турмаў і калоній заходніх абласцей БССР [524, с. 12]. Пры аналізе эвакуацыі насельніцтва Л.А. Сугака адзначае, што першую хвалю бежанцаў, якія накіраваліся ў савецкі тыл, складалі пераважна сем'і ваенна-служачых, партыйныя і савецкія работнікі і іх сем'і, чыгуначнікі і іх сем'і, дзеці з дзіцячых устаноў у суправаджэнні педагогічнага персаналу [524].

У гістарычнай літаратуры ўзгадваецца, што 23 чэрвеня першы сакратар ЦК КП(б)Б П.К. Панамарэнка «ў тэлефоннай размове з І.В. Сталіным атрымаў яго згоду на вываз з Мінска дзіцячых устаноў, дзяржаўных каштоўнасцей і архіваў» [524, с. 12]. Вось як гэта размова адлюстравана ў кнізе нарысаў, інтэрв'ю і гутарак доктара гістарычных навук Г. Куманёва з дзяржаўнымі, палітычнымі дзеячамі, буйнымі ваеначальнікамі СССР «Рядом со Сталиным: откровенные свидетельства» [220, с. 124–127].

Адказваючы на пытанне аўтара кнігі пра адзнаку эвакуацыі ў рэспубліцы, П.К. Панамарэнка кажа: *«Гэта была грандыёзная вытворчая аперацыя, якая не мела ў гісторыі краін і народаў аналагаў па сваіх маштабах, тэрмінах і выніках. Варта мець на ўвазе, што перамяшчэнне на Усход мільённых мас насельніцтва і матэрыяльных каштоўнасцей ажыццяўлялася часта пад агнём ворага, ва ўмовах вострага недахопу транспартных і пагрузачных сродкаў, а таксама рабочай сілы. Не мелі мы і неабходнага вопыту ў такой складанай справе. Але гэты працэс у цэлым не быў стыхійным і галоўная мэта – выратаваць ад ворага людскія і матэрыяльныя рэсурсы краіны – была дасягнута.*

З тэрыторыі Беларусі перабазіраванне вытворчых сіл праводзілася ў надзвычай цяжкай абстаноўцы і запатрабавала велізарнага напружання сіл. Ужо на другі дзень вайны, 23 чэрвеня 1941 г., Бюро ЦК КП(б)Б, прааналізаваўшы ваеннае становішча, прыйшло да высновы пра неабходнасць разгарнуць эвакуацыю. Гэта было нялёгкае рашэнне. Яшчэ цяжэй было ставіць дадзенае пытанне перад ЦК УКП(б) і ўрадам.

У сярэдзіне дня я патэлефанаваў Сталіну і пасля кароткай інфармацыі паведаміў яму аб нашым рашэнні. Ён здзівіўся і спытаў: „Вы думаеце гэта трэба рабіць? Ці не ранавата?“

Я адказаў: „Становішча склалася такое, што ў палове заходніх абласцей рэспублікі (у Брэсцкай, Беластоцкай, Пінскай, Баранавіцкай) шырокая эвакуацыя ўжо немагчыма. Баюся, што спазненне з гэтым для Мінска і ўсходніх абласцей стане непапраўным“.

Падумаўшы, Сталін адказаў: „Добра, прыступайце да эвакуацыі. Акрамя насельніцтва і асабліва дзяцей, бацькі якіх сышлі на фронт, вывозьце найбольш важную частку дзяржаўных і партыйных архіваў і дзяржаўных каштоўнасці, якія лічыце неабходным вывезці ў першую чаргу. Рабіце гэта так, каб не ствараць панікі і захаваць парадак. Усе павінны разумець, што эвакуацыя – гэта таксама элемент вайны“.

Прыступіўшы першапачаткова да частковай эвакуацыі, мы стварылі рэспубліканскую эвакуацыйную камісію пад кіраўніцтвам старшыні Саўнаркама БССР І.С. Былінскага. 24 чэрвеня ў адпаведнасці з рашэннем Бюро ЦК КП(б)Б пачалася эвакуацыя з Мінска жанчын і дзяцей. Горад падвяргаўся амаль бесперапынным бамбардзіроўкам.

Ваенная абстаноўка для многіх раёнаў станавілася настолькі пагрозлівай, што праз некалькі дзён ЦК КП(б)Б і ўрад рэспублікі паставілі пытанне пра агульную эвакуацыю. Пасля атрымання ад нас шыфроўкі пра гэта Сталін патэлефанаваў і сказаў, што наша прапанова аб усеагульнай эвакуацыі санкцыянуецца. Увечары таго ж дня ён зноў пазваніў і сказаў: «Да вашых мерапрыемстваў па эвакуацыі дадайце «і коні». Я адказаў: «Мы, вядома, мелі на ўвазе, тав. Сталін, і эвакуацыю коней. У шыфроўцы мы не ўказалі пра гэта, таму што лічылі, што гэта само сабой разумеецца, паколькі ў сувязі з вострым недахопам авія- і аўтатранспарту коні з'яўляюцца не толькі аб'ектам, але і сродкам эвакуацыі» [220, с. 124–127].

Даследчыца І.Ю. Варанкова на падставе аналізу спісаў эвакуіраваных, якія ў цяперашні час захоўваюцца ў Нацыянальным архіве Рэспублікі Беларусь, прыйшла да высновы, што «па меншай меры, 24 чэрвеня эвакуацыя мінчан мела прыкметы арганізаванасці, паколькі ажыццяўлялася праз партыйныя органы, райвыканкамы, прадпрыемствы, установы і арганізацыі, якія, па магчымасці, апавяшчалі сваіх супрацоўнікаў, прычым, згодна з успамінамі ўдзельнікаў падзей, адбывалася гэта нярэдка ў дырэктыўнай форме. Спісы абсалютна выразна адлюстроўваюць выкананне рашэння ЦК КП(б)Б аб арганізаванай эвакуацыі з Мінска «дзяцей і маці», паколькі асноўную катэгорыю мінчанак, якія выехалі эшалонамі на ўсход са сваімі дзецьмі дашкольнага і школьнага ўзросту, складалі працую-

чыя жанчыны і хатнія гаспадыні, чые мужы і сваякі ўваходзілі ў лік працаўнікоў той ці іншай структуры. Працуючыя жанчыны былі самых разнастайных прафесій, прычым найбольш часта сустракаюцца настаўнікі сярэдніх школ і медыцынскія работнікі, акрамя іх – выкладчыкі вышэйшых навучальных устаноў, выхавальніцы дзіцячых дашкольных устаноў, бібліятэкары, артысткі, інжынеры, бухгалтары, швачкі, машыністкі, лабаранткі, гандлёвыя работнікі і інш. З дзецьмі дашкольнага ўзросту да 1941 года нараджэння ўключна нярэдка зафіксаваны выпадкі эвакуацыі сем'яў у поўным складзе, уключаючы мужчын. Як правіла, бацькі сем'яў з'яўляліся супрацоўнікамі партыйных і савецкіх органаў, сілавых структур, розных трэстаў і саюзаў» [81, с. 150].

Доктар гістарычных навук, прафесар Э.Р. Іофе таксама пацвярджае, што згодна з асобным архіўным дакументам «ЦК Кампартыі Беларусі прадпрымаў магчымыя ў той сітуацыі меры па эвакуацыі насельніцтва, асабліва дзяцей. Так, на пасяджэнні Бюро ЦК КП(б)Б 24 чэрвеня 1941 г. разглядалася наступнае пытанне: „Слухалі: Аб эвакуацыі дзяцей і маці з г. Мінска. Паставілі: У сувязі з інтэнсіўнымі бамбардзіроўкамі г. Мінска лічыць неабходным вырабіць неадкладную эвакуацыю дзяцей і мацярэй з горада. А) Мінскаму гарвыканкаму прадставіць увесь існуючы аўта транспарт горада для гэтых мэт; Б) начальніку Мінскага аддзялення чыгункі Т. Каралёву і нач. палітаддзела тав. Міронаву арганізаваць спецыяльныя эшалоны для эвакуіруемага насельніцтва. Павялічыць пункты пагрузкі. Дадаткова арганізаваць пагрузку на наступных станцыях: Мінск – Таварная, 747 км, Ратамка, Калодзішчы, Смалявічы; В) гаркаму, райкаму КП(б)Б і райвыканкамам тэрмінова давесці аб гэтым да ведама насельніцтва; Г) для насельніцтва, якое накіроўваецца ў сельскія раёны. Абавязаць Смалявіцкі, Рудзенскі, Пухавіцкі, Чэрвеньскі і Уздзенскі раёны прадстаўляць падводы і размяшчаць насельніцтва ў калгасах» [167, с. 19].

Напярэдадні вайны значная частка мінскіх дзяцей знаходзілася ў піянерскіх лагерах, санаторыях, дачах паблізу беларускай сталіцы. Іх эвакуацыя патрабавала аператыўнага вырашэння складаных арганізацыйных пытанняў. Удалая адпраўка дзяцей у тыл стала магчымай там, дзе персанал дзіцячых устаноў не стаў чакаць дырэктыў зверху, а пачаў дзейнічаць адпаведна абстаноўцы. Так, ужо 22 чэрвеня, яшчэ да атрымання афіцыйнай санкцыі на эвакуацыю, загадчыца, якая знаходзілася на загараднай дачы, Мінскага дзіцячага сада № 58 А.Я. Харэўская распарадзілася сабраць дзяцей у дарогу. Пры

актыўным удзеле выхавальніц Б.А. Памеранец, Я.І. Рымдэйкі, М.П. Карачун, Э.І. Разінай больш за 100 малых на двух аўтамабілях даставілі ў Мінск, дзе іх хутка пасадзілі ў цягнік, які адпраўляўся на Усход. Дзіцячы сад Мінскага гарбарнага завода «Бальшавік» вайна заспе-ла на прыгараднай дачы ў Чырвоным Урочышчы. Як толькі пачалі бамбіць Мінск, дырэцыя і партыйная арганізацыя прадпрыемства прынялі самыя экстранныя меры па эвакуацыі дзіцячага сада. На сё-мья суткі эшалон даставіў дзяцей на станцыю Тапшаева Горкаўскай вобласці. Своечасова была праведзена эвакуацыя ў Хвалынск Горкаўскай вобласці дзяцей з прыгарадных дач мінскіх дзіцячых садоў № 7, 15, 26, 38, 65 Ратамскага, Дзяржынскага, Самахвалавіцкага і Мінскага № 1 дзіцячых дамоў [524].

Нягледзячы на бамбардзіроўкі і масавыя пажары, работнікі дзі-цячага ясляў-ізалятара № 43 г. Мінска (пад кіраўніцтвам галоўнага ўрача П.В. Дыло) вывезлі 60 хворых малых ва ўзросце ад 1 да 4 гадоў з горада ў бяспечны тыл [11; 383, с. 24]. Да г. Вязьмы іх везлі на гру-завых аўтамабілях, а затым да г. Кургана – цягніком. Пагадзімся з Л.А. Сугакам, што эвакуацыя дзяцей з ахопленага агнём г. Мінска можа лічыцца ўзорам выканання службовага і маральнага абавязку персаналам дзіцячых устаноў у складаных, найцяжэйшых умовах вайны [524].

У адным са спісаў эвакуіраваных з БССР дзіцячых арганізацый пераважаюць апошнія менавіта з Міншчыны: 1. Дзіцячыя сады № 15, 20, 7, 38, 65, 66, 25 з Мінска; 2. Дзіцячы санаторый «Ратам-ка» (Мінск); 3. Піянерскі лагер фабрыкі «Камунарка» (Мінск); 4. Дзіцячы дом № 4 (Магілёў); 5. Клімавіцкі дзіцячы дом; 6. Школа сляпых (Магілёў) – усе вышэйназваныя накіраваны ў Саратаўскую вобласць; 7. Дзіцячы сад № 58 (Мінск) – у Сызрань; 7. Дзіцячыя яслі № 40 (Мінск) – у Балашоў Сталінградскай вобласці; 8. Піянерскі лагер «Талька» (Мінск) – у Кузнецк; акрамя таго, сем піянерскіх лагераў, тры дзіцячых сады і два піянерскіх лагеры (Мінск) [306, спр. 36, арк. 39].

Пры гэтым прафесар Э.Р. Іофе лічыць, што ў агульным плане «галоўная ўвага надавалася эвакуацыі сакрэтных архіваў, асобных заводаў, фабрык, абсталявання, сельскагаспадарчай тэхнікі і жы-вёлы, асабліва коней». Э.Р. Іофе пацвярджае сваю думку цытатай з дзённіка працы ЦК КП(б) з 22 чэрвеня па 19 жніўня 1941 г., дзе пералічваліся аб'екты эвакуацыі ў наступнай паслядоўнасці – «прад-прыемствы, камбайны, трактары, жывёла, збожжа і насельніцтва» [167, с. 19].

Э.Р. Іофе крытычна ставіцца да працытаваных вышэй успамінаў П.К. Панамарэнкі, у якіх эвакуацыя адлюстравана як арганізаваны і цэнтралізаваны працэс. Даследчык адзначае, што працэс эвакуацыі быў «адначасова і падзвігам, і трагедыяй» [167, с. 25]. У залежнасці ад розных фактараў эвакуацыя насельніцтва і прамысловасці была паспяховай у адных рэгіёнах і мела трагічныя абставіны ў іншых. У якасці прыкладу прафесар Э.Р. Іофе прыводзіць менавіта эвакуа-цыю г. Мінска, спасылаючыся як на навуковыя даследаванні, так і на ўспаміны відавочцаў.

Як адзначае беларуская даследчыца Г.Д. Кнацько: «П.К. Панама-рэнка піша ва ўспамінах, што 23 чэрвеня 1941 г. ЦК КП(б)Б прыйшоў да высновы аб неабходнасці пачатку частковай эвакуацыі і што, пазваніўшы Сталіну, ён атрымаў дазвол пачаць яе. Супастаўленне мемуарных крыніц паказвае, што ўлады 23 чэрвеня прымалі ўсе захады, каб не дапусціць панікі, аж да ўжывання сілы ўзброеных атрадаў для барацьбы з панікёрамі. Рабочыя не мелі права пакідаць прадпрыемствы, гутаркі пра эвакуацыю караліся. Калі дапусціць наяўнасць рашэння пра эвакуацыю, дык яно было тайным, народ аб ім не ведаў. Афіцыйна эвакуацыйная камісія была створана 25 чэр-веня, калі кіраўніцтва рэспублікі было ў Магілёве, куды яно выеха-ла вечарам 24 чэрвеня пасля таго, як цэлы дзень праціўнік бамбіў Мінск» [190; 167, с. 22].

Г.Д. Кнацько выказвае меркаванне, што: «Гутарка П.К. Панама-рэнкі са Сталіным аб эвакуацыі 23 чэрвеня падобна на выдумку. У гэты дзень Сталіну яшчэ няяснай была абстаноўка на фронце. На-рада ў ЦК КП(б)Б вечарам 24 чэрвеня пад кіраўніцтвам П.К. Панама-рэнкі і прыняцце разгорнутых рашэнняў, у тым ліку аб эвакуацыі – проста прыдуманая. П.К. Панамарэнка знаходзіўся ў штабе Заходня-га фронту, сувязі з якім не было. ... Горад палаў. Кіраваць становішчам у горадзе, а тым больш у рэспубліцы ні сакратары ЦК, ні ўрад (пра які мэмуарысты і не ўспамінаюць) аказаліся не ў стане. Пачалася стыхійная эвакуацыя. Не маючы звестак аб становішчы на фронце, не маючы сувязі з 1-м сакратаром, які з'яўляўся членам Ваеннага савета фронту, знаходзячыся ў палаючым горадзе і мяркуючы, што вораг вось-вось захопіць яго, група сакратароў ЦК аддае распара-джэнне аб эвакуацыі і пакідае Мінск ...

П.К. Панамарэнка не піша, як эвакуіраваўся ён сам ... Што тычыц-ца сакратароў ЦК КП(б)Б, то ў іх успамінах пра працэс эвакуацыі шмат супярэчнасцей...» [190, с. 86; 167, с. 23].

24–25 чэрвеня 1941 г. рэзка пагоршылася становішча на беларускім тэатры ваенных дзеянняў – войскі Заходняга фронту не змаглі затрымаць праціўніка ў памежнай паласе і ліквідаваць яго глыбокія прарывы. У гэты ж час варожая авіяцыя падвергла жорсткім бамбардзіроўкам сталіцу БССР. Па ўказанні Ваеннага савета Заходняга фронту ў ноч з 24 на 25 чэрвеня ЦК КП(б)Б і СНК БССР пераехалі ў г. Магілёў [527, с. 124].

Прыклады гераічных і трагічных умоў эвакуацыі з Мінска мы знаходзім у кнігах І.Ю. Варанковай «Минск: лето 1941, лето 1944» [82] і «Двадцать второго июня, ровно в четыре часа...»: Минск и минчане в первые дни Великой Отечественной войны», у якіх змешчаны і мемуарныя ўспаміны [81]. Па выніках аналізу наяўных дакументаў і матэрыялаў І.Ю. Варанкова зрабіла выснову, што непасрэдна з г. Мінска «эшалоны сыходзілі на працягу 23–25 чэрвеня (маюцца на ўвазе толькі саставы, што сфарміраваны ў Мінску, але не транзітныя). У гэты ж час, да 26 чэрвеня ўключна, асноўны цяжар эвакуацыі насельніцтва сталіцы прыходзіўся на прыгарадныя чыгуначныя станцыі Калодзішчы і Ратамка. Астатнія дадатковыя пункты эвакуацыі, пералічаныя ў названай вышэй пастанове ЦК КП(б)Б, у мемуарных крыніцах не фігуруюць, за выключэннем Смалявічаў, і то толькі ў кантэксце транзіту эшалонаў. Магчыма, гэта звязана з тым, што звесткі аб наяўнасці некалькіх пунктаў эвакуацыі да шматлікіх мінчукоў проста не дайшлі або што ва ўмовах амаль бесперапынных бамбардзіровак яны не змаглі туды дабрацца» [81, с. 146].

І.Ю. Варанкова адзначае, што працэс эвакуацыі з дадатковых пунктаў таксама быў спалучаны з немалымі цяжкасцямі. З успамінаў мастака А.М. Ціхановіча: «У Калодзішчах зборышча народу. Эшалоны таварных вагонаў і платформаў набітыя людзьмі ... Жанчыны галосяць, ідзе бойка за месца ў вагонах, а эшалоны не рухаюцца з месца ўжо доўгі час. ... Паніка павялічвалася з кожным новым фактам усё больш і больш, асабліва калі стала вядома, што ў Калодзішчах няма ні каменданта, ні ваенкамата ... Час ішоў, на чыгунцы ніякага руху, а народу прыбывала ўсё больш і больш, і ніякага начальства, ніякага парадку ... » [81, с. 146].

Як адзначае С.Г. Лютко, «рухомыя пугі Мінскага чыгуначнага вузла да гэтага часу апынуліся разбуранымі бомбавымі ўдарамі авіяцыі праціўніка, была таксама знішчана і частка рухомага састава. Акрамя таго, сетка чыгунак на тэрыторыі вобласці не была густой (нагадаем, што на ўсход з Мінска вялі толькі дзве лініі: на

Смаленск і на Гомель). На вакзале ж была такая цісканіна, што з'ехаць не было ніякай магчымасці. Таму большая частка бежанцаў рухалася альбо аўтатранспартам, альбо наогул пешшу. Пры гэтым асноўныя патокі накіроўваліся па Маскоўскай і Магілёўскай шашы» [271, с. 163–164].

І.Ю. Варанкова адзначае, што масавы зыход бежанцаў з г. Мінска па Магілёўскай і Маскоўскай шашы пачаўся пасля 9 гадзін вечара 24 чэрвеня, калі на час спыніліся авіяналёты. Горад пакідалі пешшу бежанцы, якія не мелі магчымасці эвакуіравацца транспартам, ці проста спрабавалі схавацца ад жаху бамбардзіровак. Зарыва ад пажараў было відаць на адлегласці 10 кіламетраў ад горада. Даследчыца цытуе дзёнік П.А. Лідава: «*Па начных вуліцах ідуць людзі. Шмат людзей. Як ручайкі, якія бягуць з гары, яны накіроўваюцца ў адно рэчышча – да выхаду на Магілёўскую шашу. На руках у маці, на плячах у бацькоў – дзеці. Некаторыя вязуць дзяцей у калясках, іншыя вядуць зусім маленькіх за руку. Вядуць за сабой таксама коз, кароў. У руках і на спіне кожны нясе тое, што першае трапілася пад руку, – футра, кошку, мех з правізіяй, гаршчок з кветкамі, некаторыя вязуць свае пажыткі на двухколцы. Павольна абганяюць натоўп грузавікі. Іх абложваюць, просяць падвезці, чапляюцца ззаду, падаюць. Некаторыя грузавікі ўжо да мяжы набіты людзьмі. Гэта – шчасліўцы. Не паспявае праехаць аўтамабіль, як натоўп зноў стульваецца ззаду яго. Насустрач у гэтым вузкім праходзе паказваецца пайтаратонны грузавік з людзьмі. Наш шафёр тармозіць, але «шэўрале» працягвае ісці юзам па мокрым асфальце. Сутыкненне. Грузавік выносіць на абочыну, і з кузава на зямлю валяцца людзі. Раздаюцца крыкі. Кагосьці параніла, кагосьці забіла. У нас знесена абліцоўка радыятара, парваліся шлангі, выцякла вада ... Мы былі на рамонце каля дзвюх гадзін ... Мы глядзелі на групы людзей, якія бесперапынна ўзнікалі з цемры ... Яны ў дарозе ўжо некалькі гадзін, уцягнуліся ў хаду, ужыліся ў побыт вялікага шляху. Ішлі яны цяпер нетаропка і гаварылі аб звычайных жыццёвых рэчах, нібы небяспека ўжо абмінула, і жахі ўчарашняга дня засталіся дзесьці далёка ззаду. Захад быў азораны барвовым зарывам Мінска ... З раніцы нямецкія аэрапланы зноў бамбілі Мінск і палівалі кулямётным агнём дарогі на ўсход, забітыя патокамі людзей ...» [81, с. 188–189].*

Прафесар Э.Р. Іофе прыводзіць дзённікавыя запісы знакамітага беларускага пісьменніка Янкі Маўра: «...24 чэрвеня. 9 гадзін – сталёвы густы трохкутнік з 40 самалётаў. Горад запалаў. А далей – праз кожныя 15 хвілін. „Хоць бы перадышку далі!“ – крыкнула адна

жанчына ў чарзе па хлеб. Прыйшла страшная ноч. Мора агню і дыму. Гадзіны ў дзве раптам выбухі бомбаў. Але самалётаў няма. Аказваецца, гэта былі бомбы запаволенага дзеяння. Мужная смерць электрастанцыі.

25 чэрвеня. Працяг бамбардзіровак. Самалётаў трохі, але метадычна, праз 15–20 хвілін.

Нашы зеніткі трохі пастрэльваюць, але сутычкі ў паветры ні адной. Немцы, поўныя гаспадары, лётаюць нізка. Раніцай даведваемся, што горад пакінуты ўладамі. Кожны стаў думаць сам аб сабе, г. зн. пешшу, хто ў чым быў, рынуліся на ўсход ...

Казачны горад і асвятленне. І «яны» ў паветры, бамбяць. Шкілеты хатняга скарбу ... Чароды пешых бежанцаў. «Дзякуй богу, выратаваліся ад бамбёжкі!». Але ... на дарогах тое ж самае!» [167, с. 24].

Л.А. Сугака таксама піша, што масавы зыход жыхароў сталіцы на ўсход пачаўся пасля бамбардзіровак Мінска 24–26 чэрвеня 1941 г. Большасць сыходзіла пешшу па шасэйных і палявых дарогах, частка насельніцтва скарысталася спадарожным транспартам і сялянскімі вазамі. Пісьменнік і рэдактар І.Ф. Кудраўцаў, у той час студэнт філфака БДУ, успамінаў: «Вестку аб пачатку вайны пачуў у чытальнай зале Ленінскай бібліятэкі 22.06.41 г. у 12 гадзін дня. Рыхтаваўся да іспыту па гісторыі СССР, які павінен быў здаваць 23.06.41 г. На чацвёрты дзень вайны з групай студэнтаў і выкладчыкаў універсітэта пакінуў ахоплены агнём Мінск і пешшу дайшоў да Магілёва. З Магілёва ў эшалоне з фабрычным абсталяваннем дабраўся да Саранска ...» [524, с. 10–21].

У гэтай сітуацыі асабліва складанай была праца чыгуначнікаў. Вось як гэтыя падзеі ўспамінаў машыніст Аршанскага дэпо К.В. Грышчанкаў: «Мы вазілі склады з боепрыпасамі і жывой сілай па кірунку да Мінска. Гэта была вельмі цяжкая і небяспечная праца. Вораг разлютавана бамбіў дарогу, прыходзілася нярэдка ўступаць з фашысцкімі самалётамі ў сапраўдны паядынак – манёўраваць саставам, маскіраваць паравоз і г. д. Асабіста я пабываў за тыя дні ў раёне Мінска тройчы. І я бачыў, колькі пакут і гора прычыняў кожны налёт ворага на станцыі і раз'езды. У зваротны рэйс, як правіла, везлі эшалоны з цяжкапараненымі, бежанцамі...» [383, с. 52].

У такіх абставінах «сітуацыя на чыгуначным вузле стала крытычнай – у многіх месцах пашкоджаны пад'язныя шляхі, выведзены са строю сістэма водазабеспячэння, электрасетка, знішчана частка рухомага састава, паўсюдна паўсталі пажары. Эвакуацыя з Мінска па чыгунцы стала немагчымай. ... Эвакуацыя з беларускай сталіцы аца-

лелага абсталявання, сыравіны і прадукцыі ў перыяд 25–28 чэрвеня становілася ў сітуацыі страты ўладамі кантролю над становішчам у горадзе невыканальнай задачай, працягваліся авіяналёты, адбылося спыненне чыгуначных зносін, адчуваўся востры недахоп аўтатранспарту». У выніку вялікая колькасць прадпрыемстваў, матэрыяльных рэсурсаў і культурных каштоўнасцей засталіся ў захопленым нацыстамі г. Мінску [524, с. 15].

Як піша С.Г. Лютко, у баявым данясенні камандуючага 13-й арміяй, якая абараняла заходнія подступы да сталіцы БССР, да камандуючага войскамі Заходняга фронту ад 28 чэрвеня 1941 г. адзначалася, што па ўчастку арміі няспынным патокам ідуць людзі і адыходзячыя воінскія часці. Даследчык адзначае, што «эвакуацыя ажыццяўлялася ў складаных абставінах, бо асноўныя шашэйныя і чыгуначныя магістралі былі заняты перавозкай войскаў, тэхнікі і ўзбраення, гаручага, боепрыпасаў, падвяргаліся бесперапынным ударам праціўніка з паветра, многія з іх былі перарэзаны яго дыверсійнымі і дэсантнымі групамі, а таксама прарваны танкамі». Шмат жыхароў г. Мінска разам з дзецьмі збеглі з горада, які падвяргаўся бесперапынным бамбардзіроўкам саперніка, у лясы каля Лагойска і Астрашыцкага Гарадка, дзе былі падабраныя часцямі і злучэннямі Чырвонай Арміі, якія адыходзілі на Усход [271, с. 161–162].

Некаторыя бежанцы, як адзначае С.Г. Лютко, страціўшы надзею выратавацца, вярнуліся назад. Архіўныя крыніцы і мемуарныя ўспаміны відавочцаў сведчаць аб паніцы і блытаніне сярод насельніцтва Мінскай вобласці ў першыя дні вайны, што вельмі моцна перашкаджала правядзенню арганізаванай эвакуацыі. Згадваецца аб узброеных захопах транспартных сродкаў, частых наездах аўтамабіляў на іншыя аўтамабілі і пешаходаў, пра стральбу і нават аб забойствах [271, с. 161–162].

Падобныя звесткі пацвярджаюцца і архіўнымі дакументамі. Так, у данясенні члена КП(б)Б Мельнікава ў ЦК партыі паведамляецца «Назад вярнуўшыся да Мінска, вымушаны былі пераехаць на Магілёўскую шашу, дзе ў беспарадку рухаліся калоны вайскоўцаў, грамадзянскія асобы і аўтатранспарт на Магілёў. ... Ад Мінска да Магілёва па шашы шмат маецца трупамі з цывільнага насельніцтва і больш за ўсё па баках ... З забітых шмат жанчын і дзяцей. Па дарозе маецца шмат кінутых рэчаў ... На адлегласці 10 км я налічыў да 20 штук разбітых аўтамабіляў, грузавых і легкавых. Чым гэта тлумачыцца, а менавіта ... шмат было панікі ў насельніцтва і

вайскоўцаў, ехалі звыш усякага ліхацтва, наскоквалі аўтамабіль на аўтамабіль, забівалі пешаходаў ... Сустрэкаў частку камуністаў ... асуджалі кіраўніцтва БССР, што адсутнічала работа да апошніх дзён арганізаванай эвакуацыі г. Мінска, як па чыгунцы, так і па шашы і грунтавых дарогах» [307, спр. 64, арк. 129–133].

Па меркаванні даследчыкаў, акрамя вышэйшага партыйнага кіраўніцтва, з г. Мінска змаглі выехаць супрацоўнікі некаторых арганізацый, у асноўным творчага і ідэалагічнага характару (Акадэміі навук, радыёкамітэта, рэдакцый газет і інш.), медперсанал і часткі медыцынскіх устаноў (клінік Беларускага інстытута сухот, Беларускага інстытута аховы мацярынства і маленства і інш.), выхаванцы дзіцячых садоў і дамоў, сем'і ваеннаслужачых, партыйных і савецкіх работнікаў, нешматлікія звычайныя мінчане» [167, с. 26].

Мы пагадзімся з Л.А. Сугакам, што становішча, якое склалася ў пачатку вайны ў заходніх і цэнтральных абласцях нашай рэспублікі, не дазволіла правесці тут маштабнае планамернае перабазіраванне на ўсход прадукцыйных сіл, асноўная частка якіх апынулася ў руках захопнікаў. Эвакуацыя тут у большасці выпадкаў насіла фрагментарны характар. Дзякуючы адпраўцы ў тыл удалося выратаваць дзяцей шэрагу дзіцячых дамоў, дзіцячых садоў, піянерскіх лагераў і г. д., частку чыгуначнікаў з сем'ямі, таксама быў накіраваны ў тыл кантынгент некаторых устаноў пенітэнцыярнай сістэмы, сярод матэрыяльных рэсурсаў былі вывезены грашовыя сродкі аддзяленняў Дзяржбанка і ашчадных кас, дакументацыя партыйных і іншых структур, пэўная колькасць абсталявання, маёмасць і рухомы састаў чыгунак, плаўсродкі Днепро-Дзвінскага рачнога паравозства [523].

На падставе вышэйвыкладзенага Л.А. Сугака лічыць, што адзнакі эвакуацыі ў заходніх і цэнтральных рэгіёнах БССР патрабуюць карэкціроўкі. Нягледзячы на адсутнасць адпаведнай праграмы, крайні дэфіцыт часу, перабоі ў рабоце сувязі, недахоп транспарту, агульную блытаніну і г. д., некаторыя эвакуацыйныя мерапрыемствы ў заходніх і цэнтральных рэгіёнах БССР прайшлі арганізавана. Даследчык лічыць карэктным казаць не аб адсутнасці там эвакуацыі як з'явы ў заходніх і цэнтральных абласцях БССР, але «пра зрыў масавай эвакуацыі» [523].

Нягледзячы на тое што германскія войскі (Вермахт) акружылі савецкую групоўку каля г. Мінска, іх спроба з ходу фарсіраваць водны рубяж на Бярэзіне і выйсці да Дняпра не ўдалася. Гэта дазволіла заняць баявыя рубяжы новым савецкім дывізіям, якія былі падцягнуты на лінію Дняпра з цэнтральных раёнаў краіны. З 3 па 26 ліпеня

1941 г. савецкія войскі гераічна абаранялі г. Магілёў. Цяжкія баі ішлі на подступах да г. Віцебска і г. Гомеля.

Г.І. Аляхновіч падкрэслівае, што ўжо з 23 чэрвеня прамысловасць усходніх абласцей пераклучылася на выпуск прадукцыі, неабходнай фронту, і ў першую чаргу вядучыя прадпрыемствы рэгіёна: так, заводы «Гомсельмаш», ім. Кірава, «Рухавік рэвалюцыі» (Гомель), станкабудаўнічыя заводы Віцебска, Магілёўскі трубаліцейны, Бабруйскі дрэваапрацоўчы камбінаты і інш. Прадпрыемствы мясцовай прамысловасці прыступілі да вытворчасці ручных гранат – напрыклад, арцель «Чырвоны металіст» (Бабруйск), «Молат» (Мазыр), «Металіст» (Віцебск) і інш. Лёгкая прамысловасць вырабляла вайсковы абутак, абмундзіраванне, бялізну; харчовая – хлебныя сухары, сушаную гародніну, мясныя кансервы і г. д. [383, с. 16–17].

25 чэрвеня 1941 г. «першы сакратар ЦК КП(б) П.К. Панамарэнка, падчас выступлення ў г. Магілёве перад мясцовым партыйна-гаспадарчым актывам, запатрабаваў «мець на ўвазе і быць гатовымі да магчымай эвакуацыі прамысловасці і насельніцтва горада». Амаль адразу ж на ўсходзе рэспублікі сталі ажыццяўляцца асобныя падобныя мерапрыемствы. ... З 26 чэрвеня пад кіраўніцтвам намесніка старшыні СНК БССР У.Б. Гайсіна вялася распрацоўка плана эвакуацыі насельніцтва ўсходніх абласцей Беларусі [527, с. 125].

Як адзначалася вышэй ва ўспамінах П.К. Панамарэнкі, яшчэ 25 чэрвеня 1941 г. для арганізацыі эвакуацыі пры СНК БССР была створана Цэнтральная эвакуацыйная камісія на чале са старшынёй СНК І.С. Былінскай, што адбылося на наступны дзень пасля стварэння агульнасаюзнага Савета па эвакуацыі на чале з Л.М. Кагановічам [524, с. 12]. Намеснікамі старшыні былі прызначаны І.А. Захараў і І.А. Крупеня [167, с. 18]. Паколькі на тэрыторыі Мінскай вобласці ў гэты час ужо вяліся баявыя дзеянні, створаная камісія, якая сама знаходзілася ў эвакуацыі ў г. Магілёве, займалася ў асноўным праблемамі эвакуацыі з Магілёўскай, Віцебскай, Гомельскай і Палескай абласцей, да якіх хутка набліжалася лінія фронту [271, с. 163–164]. З чатырох магістралей, якія праходзілі па тэрыторыі рэспублікі, – Беластоцкай, Брэст-Літоўскай, Заходняй і Беларускай – дзве першыя фактычна выбылі з ладу ўжо на другія суткі вайны, таму ўвесь аб'ём работ, які неймаверна вырас ва ўмовах ваеннага часу, у асноўным выконваўся служачымі Заходняй і Беларускай чыгункі [383, с. 19].

Новы этап, які прыпадае на ліпень-жнівень 1941 г., па меркаванні Л.А. Сугакі, характарызуецца разгортваннем маштабнай эвакуацыі. Менавіта ў гэты час пачалося адносна маштабнае і

планамернае перабазіраванне ў тыл краіны людскіх і матэрыяльных рэсурсаў усходніх абласцей рэспублікі. Пад уплывам цяжкай ваеннай абстаноўкі ўлады адмовіліся ад палітыкі стрымлівання стыхійнага бежанства, якую праводзілі ў першыя дні вайны, і сталі садзейнічаць насельніцтву ў яго імкненні пакінуць раёны, якім пагражала акупацыя. Для вырашэння гэтай задачы разгортваліся эвакуацыйныя пункты, фарміраваліся спецыяльныя цягнікі для ад'езду ў тыл маці з дзецьмі і асоб сталага ўзросту, работнікі прадпрыемстваў і іх сем'і накіроўваліся на ўсход у эшалонах разам з абсталяваннем, людзі атрымлівалі матэрыяльную дапамогу. Частка бежанцаў не змагла дабрацца да бяспечных месцаў, так як маршруты іх адыходу былі перахоплены нямецкімі войскамі [523].

2-і этап эвакуацыі ў БССР ахапіў вышэйназваныя чатыры ўсходнія вобласці і характарызаваўся значнымі маштабамі адпаведных мерапрыемстваў. Л.А. Сугака лічыць, што ў адрозненне ад заходніх абласцей рэспублікі, дзе эвакуацыя нярэдка мела сітуацыйны і разрознены характар, на ўсходзе пры яе ажыццяўленні ўжо назіралася пэўная стратэгія. У першую чаргу, зыходзячы з логікі вайны, перабазіраванню падлягала найбольш каштоўная частка вытворчых сіл, здольная ўмацаваць ваенна-эканамічную базу савецкага тылу, – некаторыя катэгорыі насельніцтва, якаснае прамысловае абсталяванне, лепшыя сыравіна і матэрыялы, рэсурсы сельскай гаспадаркі, транспартныя сродкі [523]. Г.І. Аляхновіч сярод катэгорый эвакуіраванага насельніцтва называе рабочых, інжынерна-тэхнічных работнікаў, служачых, калгаснікаў, спецыялістаў сельскай гаспадаркі, выкладчыкаў вучэбных устаноў, школ, якія эвакуіраваліся разам з абсталяваннем прамысловых прадпрыемстваў, маёмасцю калгасаў, саўгасаў, МТС, устаноў [383, с. 24].

Л.А. Сугака адзначае, што на ўсходзе рэспублікі, як і раней на захадзе, прымаліся меры па вывазу ў бяспечныя раёны дзяцей і дзіцячых устаноў. Арганізавана была праведзена эвакуацыя Гомельскага і Магілёўскага дзіцячых дамоў, прыгараднай дачы Магілёўскага трубаліцейнага завода, Гомельскай дзіцячай бальніцы, Полацкага дома дзіцяці, дзіцячых садоў Краснаполля і г. д., пры гэтым складаная абстаноўка ваеннага часу не дазволіла эвакуіраваць усе дзіцячыя ўстановы на ўсходзе БССР. Выхаванцы Полацкага дзіцячага дома, да прыкладу, былі перапраўлены ў савецкі тыл з партызанскіх аэрадромаў ужо ў 1942–1943 гг. Паводле афіцыйных дадзеных, усяго з БССР летам 1941 г. было эвакуіравана 110 дзіцячых дамоў (каля 10 тыс. дзяцей), 50 дзіцячых садоў (больш

за 2 тыс. дзяцей), 28 піянерскіх лагераў (1 525 дзяцей), 3 спецшколы (155 дзяцей), 3 дзіцячых санаторыі (310 дзяцей) [527, с. 126].

Працягвалася эвакуацыя ў тыл мацяры з дзецьмі. Для гэтага «на некаторых чыгуначных станцыях фарміраваліся спецыяльныя эшалоны. 3 г. Магілёва да 10 ліпеня 1941 г., пакуль захоўвалася чыгуначныя зносіны з савецкім тылам, цягнікамі было вывезена некалькі тысяч чалавек, у асноўным жанчын і дзяцей. 3 г. Гомеля толькі ў перыяд з 3 па 7 жніўня 1941 г. на ўсход былі адпраўлены 4 эшалоны з жанчынамі, дзецьмі і асобамі сталага ўзросту (7 932 чалавекі). Для пасадкі ў цягнікі эвакуіраваным выдаваліся адмысловыя талоны, ... грашовымі сродкамі ў суме ад 100 да 200 рублёў. У складзе кожнага эшалона меліся вагон-ларок з прадуктамі харчавання і вагон з медперсаналам. Разам з тым пасадка праводзілася неарганізавана, некаторыя вагоны аказаліся перапоўненымі і матулям прыйшлося трымаць на руках дзяцей у час сну» [527, с. 126].

Ключавое значэнне надавалася эвакуацыі такіх кваліфікаваных кадраў, як кваліфікаваныя працоўныя, інжынерна-тэхнічныя работнікі, служачыя, спецыялісты сельскай гаспадаркі, медработнікі, выкладчыкі вучэбных устаноў, школ, функцыянеры партыйна-дзяржаўнага апарату. Значная частка такіх спецыялістаў была эвакуіравана на ўсход разам з абсталяваннем сваіх прамысловых прадпрыемстваў, маёмасцю калгасаў, саўгасаў, МТС, устаноў аховы здароўя, адукацыі і культуры.

У архіўнай даведцы аб эвакуацыі прамысловых прадпрыемстваў і тавараў, сельскагаспадарчых машын, жывёлы і матэрыяльных каштоўнасцей з БССР захаваліся хранілагічныя рамкі і колькасныя паказчыкі эвакуацыі працоўных і інжынерна-тэхнічных работнікаў [306, спр. 36, арк. 6–36]. Так, па Віцебскай вобласці такая эвакуацыя пачалася 2-га, фактычна скончылася 14 чэрвеня 1941 г. Побач з пералікам эвакуіраваных прадпрыемстваў і абсталявання фігуруюць спісы рабочых і служачых – напрыклад, разам з Віцебскай трыкатажнай фабрыкай імя К. Цэткін вывезена 300 чалавек рабочых, разам з Віцебскай трыкатажнай фабрыкай «КІМ» – 400 чалавек. Усяго па прадпрыемствах вобласці разам з абсталяваннем зафіксаваны вываз прыкладна 2 350 рабочых і каля 1 000 членаў сем'яў. Па месцы накіравання ўказаны гарады: Новасібірск, Ульянаўск, Саратаў, Уфа, Кунгур (Молатаўскай вобласці), Горкі, Кастрома, Барнаул, Мічурынск, Ялец, Свядлоўск, Волагда, Падольск [306, спр. 36, арк. 6–11].

У Магілёўскай вобласці афіцыйныя тэрміны эвакуацыі прамысловых прадпрыемстваў і тавараў, сельскагаспадарчых машын, жы-

вёлы і матэрыяльных каштоўнасцей супадаюць з віцебскімі – з 2 па 14 чэрвеня 1941 г., указаная лічба працоўных і інжынераў – каля 859 чалавек і 120 членаў сем’яў. Па месцы эвакуацыі названы гарады: Тамбоў, Смаленск, Ленінград, Свядлоўск, Саратаў, Масква, Ашхабад, Куйбышаў, Варонеж [306, спр. 36, арк. 14–15].

У Палескай вобласці эвакуацыя была пачата 2 чэрвеня, фактычна скончана 27-га. Па працоўных указана 200 чалавек, па месцы прызначэння гарады: Казань, Уфа, Архангельск, Пенза, Варонеж, Курган, Масква і Арол [306, спр. 36, арк. 34–36].

Самыя буйныя маштабы эвакуацыі кваліфікаваных кадраў былі ў Гомельскай вобласці, дзе эвакуацыя была самай працяглай па часе – пачата 3 ліпеня 1941 г., а фактычна скончана 1 жніўня таго ж года.

Па колькасці рабочых у даведцы ўказана больш за 4 000 чалавек і 5 600 членаў сям’яў. Па месцы эвакуацыі названы гарады: Свядлоўск, Уфа, Сталінград, Курган, Куйбышаў, Чкалаў, Казань, Астрахань, Тамбоў, Пенза, Троіцк, Краснаярск, Омск, Томск, Пенза, Курск, Яраслаўль, Ташкент, Варонеж і Разань [306, спр. 36, арк. 18–26].

Л.А. Сугака таксама адзначае, што «асабліва шырока падобны спосаб эвакуацыі практыкаваўся ў г. Гомелі. Да прыкладу, толькі да 24 ліпеня 1941 г. разам з абсталяваннем і матэрыяламі завода «Гомсельмаш» да новага месца яго дыслакацыі (г. Курган) накіраваліся 2 тыс. чалавек; паравозавагонна-рамонтнага завода (г. Уфа) – 1 473 чалавек; станкабудаўнічага завода імя С. Кірава (г. Свядлоўск) – 425 чалавек; завода «Рухавік рэвалюцыі» (г. Аткарск Саратаўскай вобласці) – 700 чалавек; швейнай фабрыкі «Камінтэрн» (г. Барыш Куйбышаўскай вобласці) – 475 чалавек і г. д. Усяго з Гомеля такім чынам было адпраўлена на ўсход больш за 80 тыс. чалавек, з улікам членаў сем’яў работнікаў. Падобны метады эвакуацыі, які спалучаў перабазіраванне людзей разам з матэрыяльнымі рэсурсамі, з’яўляўся найбольш арганізаваным і дазваляў прадпрыемствам хутка разгарнуцца ў прызначаным пункце і пачаць выпуск неабходнай фронту і тылу прадукцыі. Да таго ж работнікі на перыяд перадыслакацыі забяспечваліся не толькі заробкамі, але і пад’ёмнымі, дапаможнымі і іншымі відамі матэрыяльнай падтрымкі, што дапамагала іх сем’ям уладкавацца на новым месцы. Па эвакуіраваных прадпрыемствах і ўстановах Магілёўскай вобласці расходы па дадзеных артыкулах склалі 1 258 700 р., Гомельскай вобласці – 2 677 773 р.» [527, с. 126].

Пры гэтым прыклады нядобра сумленых паводзін шэрагу мясцовых кіраўнікоў мы знаходзім і падчас другога этапу эвакуацыі. Так, у дакладнай запісцы ад 2 ліпеня 1941 г. на імя Наркама Л.Ф. Ца-

навы начальнік Упраўлення НКДБ па Гомельскай вобласці капітан дзяржбяспекі Д.С. Гусеў паведамляў: «...28.6.41 г., у момант аб’явы эвакуацыі гор. Рэчыцы, асобныя кіруючыя партыйныя работнікі, замест узмацнення растлумачальнай працы сярод насельніцтва, разгубіліся, кінуліся ў паніку, давалі шэраг устаноў да знішчэння дзяржаўных каштоўнасцей...

Заг. Вайсковага Аддзела РК КП(б)Б – Беламесны пагрузіў на машыну сям’ю і маёмасць, у тым ліку свінню і курэй, і з’ехаў у невядомым накірунку, прычым суседкі-жанчыны праводзілі Беламеснага цаглянімі... Старшыня гарвыканкама Хайтовіч, атрымаўшы паведамленне аб эвакуацыі, абвясціла сваім работнікам і сама з’ехала, заўчасна кінуўшы гарсавет. Тое ж самае зрабіў старшыня гарсавета – Кастрама...» [63, с. 34–35].

Асобнай катэгорыяй у рамках эвакуацыі былі культурныя каштоўнасці, да якіх даследчыкі адносяць, сярод іншых, і адукацыйныя ўстановы [509]. На погляд Л.А. Сугакі, праблема вырашвання культурнага багацця не надавалася дастатковай увагі, што даследчык тлумачыць як экстрэмальнымі ўмовамі пачатку вайны, калі дадзены аспект апынуўся на перыферыі ўвагі ўлад (апошнія вымушаны былі аператыўна вырашаць шмат іншых неадкладных пытанняў: правядзенне мабілізацыі, забяспячэнне арміі абарончымі пазіцыямі, фарміраванне знішчальных батальёнаў, падрыхтоўка да партызанскай і падпольнай барацьбы), так і пэўным узроўнем адукаванасці і культуры асобных прадстаўнікоў партыйна-дзяржаўнага апарату [533].

Гэтым даследчык тлумачыць нязначную колькасць цалкам альбо часткова эвакуіраваных з БССР адукацыйных структур – толькі 20 сярэдніх спецыяльных і вышэйшых навучальных устаноў, сярод якіх: з Віцебскай вобласці – Медыцынскі інстытут, Ветэрынарны інстытут, Педагагічны інстытут імя Кірава (вывезена – частка абсталявання кабінетаў і лабараторый), Швейна-трыкатажны тэхнікум (абсталяванне вучэбных майстэрняў), Палітэхнікум (абсталяванне і матэрыялы вучэбных майстэрняў), Фабрычна-заводскае вучылішча абутнікаў (25 чалавек, абсталяванне і матэрыялы); з Гомельскай – Беларускі сельскагаспадарчы інстытут (прыборы, абсталяванне, дакументацыя), Педагагічны інстытут імя Чкалава (абсталяванне кабінетаў і лабараторый, 15 тыс. кніг), Лесатэхнічны інстытут, Музычнае вучылішча; з Магілёўскай – Беларускі сельскагаспадарчы інстытут з Горак, Школа ФЗН № 4 (Металарэзныя станкі, электраматоры). Як адзначае Л.А. Сугака, нават на ўсходзе рэспублікі

зафіксаваны факт, калі цэлая вышэйшая навучальная ўстанова – Аршанскі настаўніцкі інстытут – апынулася ў руках ворага разам з усім абсталяваннем, маёмасцю і бібліятэчным фондам [533].

Драматычна, а часам трагічна, ажыццяўлялася эвакуацыя такой спецыфічнай катэгорыі насельніцтва, як зняволеныя. Напярэдадні вайны ў БССР знаходзілася 24 папраўча-працоўныя калоніі, з якіх тры былі сельскагаспадарчыя, сем – прамысловыя, астатнія – адмысловага будаўніцтва. На 1 студзеня 1941 г. колькасць зняволеных у папраўча-працоўных установах, падведамасных **Упраўленню папраўча-працоўных калоній (УППК)** НКУС БССР, складала 8 544 чалавекі. Гэтыя калоніі прызначаліся для ўтрымання асуджаных за крымінальныя злачынствы на тэрмін пазбаўлення волі да трох гадоў. Асобы, судзімыя за контррэвалюцыйныя дзеянні, небяспечныя крымінальныя злачынствы, і неаднаразова судзімыя для адбыцця пакарання адпраўляліся за межы рэспублікі ў лагеры ГУЛагу. На тэрыторыі Беларусі таксама меліся чатыры працоўныя калоніі для непаўналетніх правапарушальнікаў з лімітам напаўнення 350–400 чалавек у кожнай [419, с. 4].

Нароўні з калоніямі ў рэспубліцы функцыянавалі 33 следчыя і тэрміновыя турмы з лімітам напаўнення 16 945 месцаў, у якіх на 10 чэрвеня 1941 г. знаходзіліся 26 237 зняволеных. Яны прызначаліся для ўтрымання падследных, а таксама найбольш небяспечных злачынцаў, асуджаных за контррэвалюцыйныя і цяжкія крымінальныя злачынствы. Туды ж маглі пераводзіцца зняволеныя з лагераў за злосныя парушэнні ўсталяванага рэжыму ўтрымання на тэрмін да двух гадоў. У кожнай з дзесяці абласцей Беларусі функцыянавала ад адной да сямі турмаў. Так, у Магілёўскай, Гомельскай і Палескай абласцях было па адной турме на ўсю вобласць, у Віцебскай, Брэсцкай і Пінскай абласцях – па тры турмы, у Беластоцкай і Вілейскай абласцях – па чатыры, у Мінскай вобласці – пяць турмаў і ў Баранавіцкай вобласці – сем турмаў [419, с. 4–5].

У першы дзень вайны турэмнае Упраўленне НКУС БССР дало распараджэнне ўсім начальнікам турмаў на тэрыторыі Беларусі аб узмацненні аховы турмаў і перакладзе наглядскаду на казарменнае становішча. Днём 22 чэрвеня вышэйназванае Упраўленне ўказанняў аб эвакуацыі зняволеных не давала [524]. З працягам баявых дзеянняў 23 чэрвеня 1941 г. Наркаму ўнутраных спраў БССР А.П. Мацвееву была перададзена тэлефанаграма ад намесніка Наркама ўнутраных спраў СССР В.В. Чарнышова аб неадкладнай эвакуацыі зняволеных з месцаў пазбаўлення волі з заходніх абласцей БССР: Баранавіцкай, Беластоцкай, Брэсцкай, Вілейскай і Пінскай.

Наркам загадаў «неадкладна эвакуіраваць зняволеных з заходніх абласцей БССР. Для эвакуацыі зняволеных з турмаў НКДБ і НКУС БССР (у дачыненні да) НКШЗ зроблена распараджэнне начальнікам дарог аб выдзяленні 567 вагонаў. Першае – [начальніку] Брэст-Літоўскай дарогі – дзвесце трыццаць тры вагоны прызначэннем: 70 вагонаў Чыта, 105 вагонаў Свядлоўск і 58 вагонаў Іркуцк; Другое – [начальніку] Беластоцкай дарогі трыста трыццаць чатыры вагоны прызначэннем: 70 вагонаў Калінін, 70 вагонаў Курск, 70 вагонаў Тамбоў, 35 вагонаў Рязань, 35 вагонаў Самарканд, 35 вагонаў Сталінград і 19 вагонаў Саранск Пензенскай вобласці. Увесь кантынгент рухавца ў турмы названых гарадоў. Аб прызначэнні канвояў адначасова дае ўказанне Упраўленне канвойных войскаў НКУС» [419, с. 21].

Згодна з планам эвакуацыі зняволеных, якія ўтрымліваліся ў турмах заходніх абласцей БССР: «1. Усяго падлягаюць вывазу зняволеных – 16 357... 2. Патрабавання вагонаў – 567. 3. Ваенным канвоем перавозкі забяспечаны» [419, с. 22–23].

Але выканаць гэты загад было амаль немагчыма, паколькі войскі Вермахта імкліва рухаліся па тэрыторыі Заходняй Беларусі і ўжо 28 чэрвеня былі ў г. Мінску [419, с. 5]. Пагадзімся з Л.А. Сугакам, што атрыманы познім вечарам 23 чэрвеня загад з г. Масквы аб эвакуацыі турмаў заходніх абласцей БССР быў відавочна спозненым [524]. 23 чэрвеня 1941 г. таксама была прынята пастанова ЦК КП(б) «Аб зняволеных, якія ўтрымліваюцца ў турмах заходніх абласцей і асуджаных да вышэйшай меры пакарання», у якой даручалася Л.Ф. Цанаве і А.П. Мацвееву перадаць дырэктыву пра выкананне прысудаў у дачыненні да асуджаных да вышэйшай меры пакарання, якія ўтрымліваюцца ў турмах заходніх абласцей БССР [419, с. 20].

Як адзначаюць складальнікі зборніка дакументаў «Приказано приступить: эвакуация заключенных из Беларуси в 1941 году», не ўсе зняволеныя падлягалі эвакуацыі. Да асоб, упершыню асуджаных за прагулы, дробныя крадзяжы на прадпрыемствах, нязначныя службовыя і бытавыя злачынствы, было ўжыта датэрміновае вызваленне, якое ў поўным аб'ёме закранула зняволеных у калоніях. Паколькі значную іх частку складалі асобы прызыўнога ўзросту, яны, з улікам стану здароўя, праз ваенкаматы накіроўваліся ў воінскія злучэнні. Такім жа чынам, толькі без прызыву ў войска, паступілі і з непаўналетнімі правапарушальнікамі. Гэту катэгорыю зняволеных вызвалялі ад пакарання датэрмінова і адпускалі дадому, выдаўшы ім адпаведныя дакументы [419, с. 6].

Нягледзячы на цяжкую абстаноўку, НКУС па магчымасці пры-мала меры да вывазу зняволеных з раёнаў баявых дзеянняў і акупацыі. Як паведамляецца ў дакладной запісцы начальніка турэмнага Упраўлення НКУС БССР М.П. Апалева начальніку турэмнага ўпраўлення НКУС СССР М.І. Нікольскаму «З 31 турмы НКУС БССР зняволеныя былі эвакуіраваны з турмаў: Глыбокага, Маладзечна, Пінска, Століна, Драгічына, Оршы, Полацка, Віцебска, Магілёва, Мазыра, Гомеля, Чэрвеня, Вілейкі і Стоўбцаў. З астатніх турмаў зняволеныя або былі вывезены і разбегліся па дарозе падчас налёту на іх нямецкіх самалётаў, ці ж былі пакінуты ў турмах пры захопе гарадоў нямецкімі войскамі» [419, с. 6, 46].

Пры гэтым трагічна склаўся лёс зняволеных Мінскай і Глыбоцкай турмаў. Па звестках відавочцаў, падчас руху на Усход некаторыя арыштанты загінулі ў дарозе (у тым ліку пэўная колькасць расстраляна па распараджэнні турэмнага начальства), частка накіравана ў Чырвоную Армію (у штрафныя батальёны) [419, с. 7].

Хуткае перамяшчэнне варожых войскаў не дазволіла арганізаваць эвакуацыю папраўчых устаноў, падведаных УППК НКУС БССР. Толькі дзве калоніі – № 1 (начальнік Краўцоў) і № 5 (начальнік Карпенка) правялі эвакуацыю здавальняюча. Астатнія начальнікі падраздзяленняў разгубілі пры эвакуацыі большую частку асабовага складу і зняволеных, не вывезлі і не знішчылі асабовыя справы зняволеных, дакументы, маёмасць і каштоўнасці [419, с. 5–6].

4 ліпеня 1941 г. намеснік Наркама ўнутраных спраў СССР В.В. Чарнышоў і начальнік турэмнага Упраўлення НКУС СССР М.І. Нікольскі накіравалі Наркаму ўнутраных спраў Л.П. Берыі дакладную запіску з прапановай аб разгрузцы турмаў ад зняволеных у сувязі з іх эвакуацыяй. Згодна з гэтым дакументам, «далейшы вываз зняволеных з турмаў прыфрантавой паласы, як зноў арыштаваных пасля праведзенай эвакуацыі турмаў, так і ў парадку пашырэння зоны эвакуацыі, лічым немэтазгодным з прычыны крайняга перапаўнення тылавых турмаў.

Неабходна прадаставіць начальнікам УНКДБ і УНКУС (сумесна), у кожным асобным выпадку, па ўзгадненні з ваенным камандаваннем вырашаць пытанне аб разгрузцы турмы ад зняволеных у наступным парадку:

1. Вывазу у тыл падлягаюць толькі падследныя зняволеныя, у дачыненні да якіх далейшае следства неабходна для раскрыцця дыверсійных, шпіёнскіх і тэрарыстычных арганізацый і агентуры ворага.

2. Жанчын з дзецьмі пры іх, цяжарных і непаўналетніх, за выключэннем дыверсантаў, шпіёнаў, бандытаў і да т. п. асабліва небяспечных, – вызваляць.

3. Усіх асуджаных па Указах Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР ..., а таксама тых асуджаных за бытавыя, службовыя і іншыя менш важныя злачынствы, або падследных па справах аб такіх злачынствах, якія не з'яўляюцца сацыяльна небяспечнымі, выкарыстоўваць арганізавана на працах абароннага характару па ўказанні ваеннага камандавання з датэрміновым вызваленнем у момант эвакуацыі аховы турмы.

4. Да ўсіх астатніх зняволеных (у тым ліку дзэзерціраў) ужываецца вышэйшая мера пакарання – расстрэл» [419, с. 10, 32–33].

Гэтыя прапановы 12 ліпеня 1941 г. былі заканадаўча аформлены Указам Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР «Аб вызваленні ад пакарання асуджаных па некаторых катэгорыях злачынстваў». Напрыклад, згодна з дакладной запіскай у ЦК КП(б)Б аб працы Пракуратуры БССР у час вайны «... У мэтах выканання Указа Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР ад 12 ліпеня 1941 г. «Аб вызваленні асобных катэгорый зняволеных» былі правяраны Гомельская і Мазырская турмы, якія дзейнічалі ў той час, а таксама папраўча-працоўныя калоніі, у выніку з месцаў зняволення было вызвалена 540 чалавек» [419, с. 45].

Адпаведна зводцы турэмнага Упраўлення НКУС СССР Наркаму ўнутраных спраў СССР Л.П. Берыі аб ходзе эвакуацыі зняволеных з турмаў прыфрантавой паласы на 1 верасня 1941 г., усяго было эвакуіравана 88 296, у тым ліку з турмаў БССР – 11 161 зняволеных [151, с. 44]. Зняволеных этапавалі ў турмы НКУС Узбекскай ССР, Татарскай АССР, а таксама УНКУС Уладзімірскай, Горкаўскай, Кіраўскай, Омскай, Разанскай, Свядлоўскай, Тамбоўскай і Чэлябінскай абласцей РСФСР [419, с. 7].

Па больш позніх звестках на 22 студзеня 1942 г., згодна са спраўкай аб колькасці зняволеных, якія выбылі ў ходзе эвакуацыі (падрыхтавана намеснікам начальніка 1-га аддзела турэмнага Упраўлення Валхонскім), з акупіраванай тэрыторыі БССР было вывезена 9 573 зняволеных, не ўдалося эвакуіраваць з тэрыторыі БССР 16 048 зняволеных, з іх: заставаліся ў турмах на момант акупацыі – 13 953, збеглі па дарозе пры бамбардзіроўках – 775, былі вызвалены падчас налётаў банд – 76, расстраляны ў турмах – 530, незаконна расстраляны канвоем па дарозе – 714 [419, с. 58–59].

Разам з эвакуацыяй пэўных катэгорый савецкіх грамадзян нацысцкая агрэсія выклікала стыхійнае бежанства. Памеры гэтай

з'явы да сённяшняга часу дакладна невядомы. Абставіны руху бежанцаў ва ўмовах наступлення Вермахта прыводзілі да шматлікіх ахвяр сярод мірных жыхароў, якія як засталіся на акупіраванай тэрыторыі, так і рухаліся на Усход у пошуках выратавання. Асабліва масавым стыхійнае бежанства было з Заходняй і Цэнтральнай Беларусі – як прызнаваў Старшыня СНК БССР І.С. Былінскі «У сувязі з раптоўнасцю нападу стварыць арганізаваную эвакуацыю насельніцтва з Заходніх і Мінскай абласцей не ўдалося, і насельніцтва ў большасці выпадкаў пешшу сыходзіла з месцаў, занятых праціўнікам» [304, спр. 5, арк. 1–5]. Значны маштаб стыхійнага бежанства адзначаны і ў манаграфіі Г.І. Аляхновіч, якая піша: «Але большасць людзей сыходзіла па шасэйных і палявых дарогах (пешшу, на спадарожных машынах, сялянскіх калёсах)». Аўтар прыводзіць наступныя ўспаміны: «*Ні стомленасць і голад, ні бамбардзіроўкі і кулямётныя абстрэлы з паветра – нішто не магло спыніць людзей, якія спяшаліся хутчэй адысці ад грукату кананады, ад бесперапыннага гулу самалётаў, пазначаных злавеснымі крыжамі. Загінуўшых ад бамбардзіровак закопвалі ў зямлю тут жа каля дарогі, без трунаў, моўчкі, нібы выконвалі цяжкую працу, якая стала ўжо звыклай. Новых параненых, калі яны не маглі рухацца, з цяжкасцю размяркоўвалі па машынах і павозках, а тыя, хто мог яшчэ ісці, зноў уліваліся ў людскую плынь, якая адкачвалася ўсё далей ад фронту...*» [383, с. 22].

Архіўныя крыніцы захоўваюць нязначную колькасць дакументаў аб гэтай катэгорыі пацярпеўшых ад вайны, пэўныя звесткі можна знайсці ў мемуарах і ўспамінах непасрэдных удзельнікаў падзей. Напрыклад, складанае становішча стыхійных бежанцаў падчас руху адлюстравана ў нарысе Л. Смілавіцкага на прыкладзе некалькіх яўрэйскіх сем'яў, якія пакінулі Тураў напярэдадні нацысцкай акупацыі: «*Людзі, што пакінулі свае дамы ў Тураве, не ўяўлялі, калі вернуцца. Большасць спадзявалася, гэта адбудзецца праз некалькі дзён, і таму бралі мінімум рэчаў, грошай і дакументаў. Дома заставаліся састарэлыя бацькі або хворыя сваякі, якія абяцалі прыгледзець за маёмасцю.*

Аднак неўзабаве людзі зразумелі, наколькі памыляліся. Для большасці эвакуіраваных з Турава, асабліва моладзі, якія ніколі не выязджалі далей Мазыра, апынуцца ў цягніку на працягу многіх тыдняў стала сур'ёзным выпрабаваннем. Па сведчанні Янкеля Ганікмана, апоўдні 14 ліпеня 1941 г. над іх эшалонам нізка праляцеў нямецкі самалёт, даў некалькі кулямётных чэргаў і знік за гарызонтам. Людзі

высыпалі ў поле, з апошніх вагонаў даносіліся стогны і крыкі аб помачы. У Гомелі вынеслі забітых і змянілі паравоз. Пад Курскам бамбілі яшчэ раз, было шмат загінуўшых. У Басі-Шэвы Лэйтман абгарэлі адзенне і валасы, параненым аказалі дапамогу і састаў адправілі далей. Праз дзесяць дзён эвакуіраваныя з Турава прыбылі ў Новахаперск Варонежскай вобласці. ... Эшалон больш за месяц цягнуўся ад Дона да Казахстана. Людзі цяпелі як маглі, каб даехаць. Не хапала хлеба і вады, асабліва пакутавалі дзеці і старыя. На прамежкавых станцыях пакідалі хворых і памерлых на дарозе. Праз суткі пасля Джамбулы пасажыраў высадзілі на станцыі Чу. Далей шлях працягваўся ў караване з вярблюдаў і быкоў. Яшчэ дзесяць кіламетраў па барханах да глухога аула з паўсотні саламяных хатак.

Іншы эшалон, у якім знаходзілася сям'я Райхманаў, пасля Крэменчуга ішоў да Днепрапятроўска. Калі на чыгуначную станцыю падалі састаў з-пад вугалю, пачалася цісканіна. У вагоны набілася столькі бежанцаў, што немагчыма было паварушыцца. Вугальны пыл пакрыў усе адкрытыя ўчасткі цела. Твары іх сталі чорныя, як у шахцёраў, якія падняліся з забою. Цягнік прыбыў на Паўночны Каўказ, у Кабардзіна-Балкарыю. У станцыі Чырванёная прытулілі казакі – гора ўсіх аб'яднала. У калгасе бежанцы прыбіралі бавоўну, кукурузу, вінаград і кавуны. Трэці эшалон, у які трапілі яўрэйскія ўцекачы ў Ельску, складаўся з адкрытых платформаў, на якіх перавозілі прамысловыя абсталяванні і жалезныя канструкцыі. Харчаваліся тым, што знаходзілі ў разбітых складах на дарозе, – кавалачкі хлеба, рэшткі кансерваў. Адна беларуская жанчына зняла са свайго дзіцяці кофтак і аддала распранутай трохгадовай Полі Габерман. У сяле Драйшпіц Ніжнядобрынскага раёна Сталінградскай вобласці пасялілі сем сем'яў з Турава. Мясцовых жыхароў не засталася, былі толькі тыя, якія зноў прыбылі з розных раёнаў краіны. Да вайны там жылі немцы, якіх выселілі ў Казахстан. Жылі без канфліктаў і сварак, надгаладзь – прадуктаў не хапала, збіралі ў полі каласкі, хлеб атрымлівалі па картках» [498].

Яшчэ прыклад стыхійнага бежанства, таксама з гісторыі яўрэйскай сям'і, знаходзім у артыкуле даследчыка трагедыі Халакосту Д. Раманоўскага: «*Чашнікі бамбілі, мы хаваліся ў Трылесіна і Капцэвічах. Потым зусім сышлі ў Трылесіна. Бацька працаваў у арцелі і сыходзіць з Чашнікаў не хацеў ... Ён застаўся ў горадзе, а мы пераплылі на лодцы ў Трылесіна. Рантам ён прыйшоў раніцай у Трылесіна і кажа: „На фабрыцы ўсіх распусцілі і сказалі: ідзіце куды хо-*

чаце“. Ніякай афіцыйнай эвакуацыі не абвяшчалі. Папярковую фабрыку пакідалі. Сысці было цяжка. Рабочым з фабрыкі сысці не ўдалося... Мы вярнуліся ў Чашнікі. Ноччу прыехала падвода з Бешанковічаў. У бацькі было 500 рублёў. Ён наняў за 100 рублёў гэту фурманку і мы паехалі. Па дарозе ваенныя правяралі дакументы... Даехалі мы да Бешанковічаў. Іх бамбілі. Мы зайшлі да знаёмых, знаёмыя прапанавалі нам схавання ў лесе. Мама сказала сваёй прыяцельцы: „Я свой лес пакінула, навошта я ў твай пайду?“ Праз Бешанковічы адыходзілі машыны з Лепеля. Нам удалося спыніць адну, шафёр-украінец узяў... Высадзіў ён нас у Віцебску. Мой брат працаваў палітпрацаўніком у міліцыі і яму ўдалося пасадзіць нас у эшалон. Мы даехалі да Марыйскай Рэспублікі» [471].

Абсалютную большасць эвакуіраваных грамадзян і стыхійных бежанцаў летам 1941 г. складала насельніцтва гарадоў. У сельскай мясцовасці, як адзначае Л.С. Скрабіна, эвакуацыя не праводзілася, не была распаўсюджана інфармацыя пра эвакуапункты. Толькі нешматлікія жыхары змаглі даехаць да бліжэйшых чыгуначных станцый. Практычна ўсё сельскае насельніцтва засталася пад акупацыяй [497].

Як адзначае прафесар Э.Р. Іофе, 18 ліпеня 1941 г. адбылося пасяджэнне Бюро ЦК КП(б)Б пад старшынствам другога сакратара ЦК Кампартыі Беларусі П.З. Калініна, на якім работа рэспубліканскай эвакуацыйнай камісіі была падвергнута рэзкай крытыцы. Згодна з фрагментам з пратакола № 70 гэтага пасяджэння: «7. Слухалі: Аб ходзе эвакуацыі (тав. Былінскі). Пастанавілі: ЦК КП(б)Б адзначае ў працы эвак. камісіі адсутнасць дакладных дадзеных аб эвакуацыі.

У працы эвак. камісіі няма арганізаванасці, яснага ўяўлення аб праведзенай рабоце і пра тое, што трэба рабіць далей. Адсутнічае клопат аб правядзенні сапраўднай эвакуацыі. Кантрольна-эвакуацыйныя пункты не створаны ў шэрагу неабходных месцаў.

ЦК КП(б)Б патрабуе ў эвакуацыйнай справе ваеннага парадку.

ЦК КП(б)Б абавязвае эвак. камісію:

- а) абапірацца ў сваёй працы на наркаматы і кіраўніцтва чыгунак;
- б) на вакзалах стварыць магутныя пагрузачныя брыгады;
- в) забяспечыць працу кантрольна-эвакуацыйных пунктаў;
- г) прадумаць старанна ўсе пытанні эвакуацыі насельніцтва гарадоў. Усталяваць канчатковыя пункты эвакуацыі насельніцтва;
 - ... з) прыцягнуць сельскае насельніцтва да эвакуацыі;
 - ... л) накіраваць у Гомель у якасці адказнага за эвакуацыю тав. Валашына, на Палессе – тав. Крупеню, у Добруш – тав. Гайсіна» [167, с. 25–26].

Патрабаванне Бюро ЦК КП(б)Б «... прыцягнуць сельскае насельніцтва да эвакуацыі», як падкрэслівае Л.А. Сугака, на той час гэта было магчыма толькі ў Палескай, Гомельскай і часткова Магілёўскай абласцях. У гэтых рэгіёнах эвакуацыя закранула вельмі нязначную частку сельскіх жыхароў – прадстаўнікоў калгасна-саўгаснай адміністрацыі, тэхнічны персанал МТС, гуртоўшчыкаў, якія пераганялі на ўсход жыўлі [521]. Л.А. Сугака адзначае, што шмат бежанцаў працягвалі рухацца на ўсход пешшу і так і не змаглі дабрацца да савецкага тылу, так як шляхі іх адыходу былі блакіраваныя мяжуючымі нямецкімі войскамі. Меліся выпадкі, калі немцы накіроўвалі бежанцаў у лагёры для ваеннапалонных [527, с. 126]. Частка бежанцаў на працягу пэўнага часу хавалася ў лесе, некаторыя сустракалі партызанскія атрады і заставаліся ў месцы іх дыслакацыі.

Сярод стратэгічных рэсурсаў важнае месца займалі прадукты харчавання, і перш за ўсё зернепрадукты. Як паведамляецца ў даведцы аб эвакуацыі апошніх па БССР, арганізаванай эвакуацыі зернепрадуктаў з Заходняй вобласці не было. Значная частка зернепрадуктаў у Заходняй вобласці была знішчана спецыяльным шляхам аблівання керазінам і спалена альбо знішчана ад бамбардзіровак. Па Мінскай вобласці таксама не была арганізавана эвакуацыя зернепрадуктаў, значная частка знішчана. Па астатніх, усходніх абласцях, была арганізавана адгрузка зернепрадуктаў па адрасах Наркамзага. З агульнай колькасці 151 475 на 21 чэрвеня 1941 г. у тылавых раёнах было адгружана – 44 765, знішчана – 42 500, перададзена вайсковым часцям – 10 350, выкарыстана на мясцовае забеспячэнне – 26 150, засталася – 27 745, пры гэтым з таго, што засталася, значная частка разабрана насельніцтвам [306, спр. 36, арк. 5].

Асабліва ўвага ў гады Вялікай Айчыннай вайны надавалася эвакуацыі сельскагаспадарчых жывёл. Толькі за жнівень 1941 г. ДКА СССР прыняў дзве спецыяльныя пастановы: ад 7 жніўня 1941 г. № 413 і ад 8 жніўня 1941 г. № 432 «Аб эвакуацыі жывёлы». Паводле гэтых дырэктыв, з прыфрантавой паласы і раёнаў, якія знаходзіліся пад пагрозай акупацыі, зганялі скот на ўсход краіны [36, с. 653]. З чатырох усходніх абласцей скот быў накіраваны па маршрутах у Маскоўскую, Арлоўскую і Чарнігаўскую вобласці, дзе яго здавалі на дзяржаўныя базы. На 29 ліпеня 1942 г. толькі з усходніх абласцей рэспублікі было вывезена ў тыл 395,3 тыс. галоў буйной рагатай жывёлы, 248 тыс. авечак, 15,5 тыс. свіней [378, с. 289].

Даволі паспяхова ўдалося арганізаваць вываз банкаўскіх грашовых запасаў, аб чым в.а. ўпраўлення Беларускай рэспубліканскай

канторы Дзяржбанка І.А. Пазнякоў дакладваў П.К. Панамарэнку. Да вайны Беларуская рэспубліканская Дзяржаўная кантора кірвала 174 аддзяленнямі ў дзевяці абласцях і 20 аддзяленнямі Дзяржаўнага Банка Мінскай вобласці. Рэспубліканскія і абласныя канторы былі эвакуіраваны ў самы ранні час: Беластоцкая – 23 чэрвеня, Баранавіцкая – 24 чэрвеня, Вілейская – 24 чэрвеня, Мінская рэспубліканская – 25 чэрвеня, Пінская – 26 чэрвеня, Магілёўская – 4 ліпеня, Віцебская – 9 ліпеня, Гомельская – 14 жніўня, Палеская – 21 жніўня 1941 г., і толькі Брэсцкая кантора не эвакуіравалася. Як адзначана ў паведамленні, умовы эвакуацыі былі цяжкія, асабліва ў заходніх абласцях, якія падвяргаліся гарматнаму абстрэлу і бамбардзіроўцы з паветра з 22 чэрвеня [308, спр. 150, арк. 1].

Звесткі па філіялах: у г. Мінску было 21, не эвакуіраваны два, у г. Баранавічы з 27 не эвакуіраваны дзесяць, у г. Беластоку з 23 не эвакуіраваны 11, у г. Брэсце з 18 не эвакуіраваны сем, у г. Віцебску з 20 не эвакуіраваны адзін, у г. Гомелі з 16 не эвакуіраваны адзін, у г. Магілёве эвакуіраваны ўсе 21, у г. Пінску з 11 не эвакуіраваны два, у г. Полацку эвакуіраваны ўсе 17. У цэлым па рэспубліцы рэшту фондаў, якія падлягалі эвакуацыі, складалі 639 974 513 р., было вывезена і здадзена – 568 273 043 р., астатак не здадзеных фондаў – 71 700 969 р. У 1942 г. Беларуская кантора і шэсць абласных працягвалі сваю працу ў г. Горкім (зараз – Ніжні Ноўгарад) [308, спр. 150, арк. 2].

Адносна эвакуацыі прамысловага патэнцыялу летам 1941 г. Л.А. Сугака адзначае, што пытанне пра дакладную колькасць цалкам альбо часткова перабазіраваных у 1941 г. з тэрыторыі Беларусі прамысловых прадпрыемстваў у нашай гістарыяграфіі канчаткова не вырашана. У манаграфіі Г.І. Аляхновіч эвакуіраваны прамысловы патэнцыял БССР вызначаны 109 буйнымі прадпрыемствамі і 14 дробнымі прамарцелямі. У першым томе фундаментальнага дадзена «Усенародная барацьба ў Беларусі супраць нацысцкіх захопнікаў у гады Вялікай Айчыннай вайны» прыведзена наступная расшыфровка структуры эвакуіраваных гаспадарчых аб'ектаў: 99 фабрык і заводаў, сем электрастанцый і падстанцый, чатыры прадпрыемствы сувязі, дзве будаўнічыя арганізацыі, адзін дарожны ўчастак, адна друкарня, шэсць вытворчых майстэрняў навучальных устаноў, дзесяць прадпрыемстваў прамкааперацыі. Іншыя калектыўныя абагульняючыя працы ў колькасных ацэнках перамяшчанага ў тыл краіны прамысловага патэнцыялу рэспублікі называлі лічбы: звыш 100 буйных прадпрыемстваў, 124 буйных

прадпрыемстваў саюзнага і рэспубліканскага падпарадкавання і 14 прамысловых арцеляў, звыш 120 прадпрыемстваў і 14 прамарцеляў [531, с. 13–21].

Разнабой у лічбавых паказчыках тлумачыцца «адсутнасцю на першым этапе эвакуацыі адзінага ўліку прадпрыемстваў, якія перамяшчаліся, і звесткі пра іх аказаліся распыленымі па шматлікіх дакументах рознага адміністрацыйнага ўзроўню. Інфармацыйныя даведкі насілі няпоўны характар і таму спрыялі ўзнікненню блытаніны пры вызначэнні колькасці эвакуіраваных прамысловых прадпрыемстваў». Пагадзімся з меркаваннем Л.А. Сугакі, што да катэгорыі «прамысловае прадпрыемства» варта адносіць гаспадарчую структуру, галоўнай функцыяй якой з'яўляецца заснаваны на індустрыяльных тэхналогіях серыйны выпуск сродкаў вытворчасці альбо прадметаў спажывання. Зыходзячы з такіх крытэрыяў спрэчным з'яўляецца ўключэнне ў лік вывезенай прамысловасці эвакуіраваных аптовых баз або электрападнастанцый (у адрозненне ад электрастанцый) [531, с. 13–21].

Л.А. Сугака ў артыкуле 2012 г. вызначыў факт эвакуацыі з БССР летам 1941 г. 125 прамысловых прадпрыемстваў, які ў 2015 г. удакладніў лічбай «не менш 128 прамысловых прадпрыемстваў». Эвакуацыя прамысловых прадпрыемстваў «праводзілася ў 6 з 10 абласцей БССР. Паколькі Брэсцкая, Беластоцкая, Баранавіцкая і Вілейская вобласці былі акупаваны ворагам ужо на чацвёртыя суткі вайны, таму прадпрыемствы адсюль вывезці не паспелі» [531, с. 13–21].

На захадзе БССР толькі ў Пінскай вобласці былі магчымасці для эвакуацыі прамысловасці, паколькі ўдарныя танкавыя групы праціўніка дзейнічалі на поўначы ад Палесся. Яго захоп павінны былі забяспечыць нямецкія пяхотныя часці і тэмпы перамяшчэння нацысцкіх войскаў у басейне ракі Прыпяць былі істотна ніжэй. Пэўны запас часу дазволіў мясцовым уладам пачаць мерапрыемства па эвакуацыі Пінскага сударамонтнага і Краснагорскага лесапільнага заводаў, суднаверфі «Давыд-Гарадок», а таксама Мікашэвіцкага фанернага завода [525, с. 194–201]. Пінск быў акупіраваны 5 ліпеня, Давыд-Гарадок – 7 ліпеня, Лунінец – 10 ліпеня [531, с. 13–21].

3 г. Мінска 24–26 чэрвеня 1941 г., у перапынках паміж бамбардзіроўкамі, атрымалася «адправіць у тыл больш за 10 эшалонаў з насельніцтвам і матэрыяльнымі каштоўнасцямі, у тым ліку абсталяваннем будаваць у сталіцы рэспублікі авіязавод. У перадваенныя месяцы будаўніцтва авіязавода вялося высокімі тэмпамі, але частка абсталявання яшчэ не была ўсталявана і знаходзілася ва

ўпакаваным выглядзе на складах, што палегчыла яго аператыўную пагрузку на платформы і адпраўку ў г. Куйбышаў» [531, с. 13–21].

Большасць эвакуіраваных прадпрыемстваў БССР, а менавіта 120 з названых вышэй 125, размяшчаліся ва ўсходніх абласцях – Віцебскай, Магілёўскай, Гомельскай і Палескай. У даваенны перыяд ва Усходняй Беларусі працавалі 1 669 прамысловых прадпрыемстваў – але пры суадносінах гэтых лічбаў трэба ўлічваць, што прыярытэт аддаваўся выратаванню найбольш буйных і каштоўных прадпрыемстваў. Л.А. Сугака падкрэслівае, што ў «савецкі тыл перш за ўсё вывозіліся тыя прадпрыемствы, якія вызначалі эканамічнае аблічча той ці іншай вобласці або нават рэспублікі ў цэлым, займаючы найбольшую ўдзельную вагу ў дадзенай галіне прамысловасці. Так, два прадпрыемствы папяровай прамысловасці перабазіраваліся на ўсход – Шклоўская фабрыка «Спартак» і Добрушская фабрыка «Герой працы» – выпускалі да вайны 87,2 % усёй прадукцыі, якая выпрацоўвалася прадпрыемствамі дадзенай галіны ў Беларусі. Эвакуіраваныя тэкстыльныя і трыкатажныя фабрыкі ў 1940 г. забяспечылі 63,7 % аб'ёму адпаведнай вытворчасці рэспублікі, запалкавыя прадпрыемствы – 53,4 %, хімічныя – 51,4 %, машынабудаўнічыя і металаапрацоўчыя – 40,9 %» [525, с. 194–201].

Па дадзеных зборніка архіўных матэрыялаў «Беларусь в первые месяцы Великой Отечественной войны (22 июня – август 1941 г.)», у тылавых раёнах СССР з усходніх абласцей БССР было вывезена каля 17 тыс. адзінак прамысловага абсталявання, у тым ліку 3 201 металаапрацоўчы станок, 975 тэкстыльных, 2 650 швейных, 563 скураабутковых, 4 750 трыкатажных машын, 486 адзінак абсталявання дрэваапрацоўчай і папяровай прамысловасці, 3 664 электрарухавікі, 18 турбагенератараў агульнай магутнасцю 32 тыс. кВт, 69 магутных трансфарматараў і г. д. [46, с. 251–255].

Як падкрэслівае Л.А. Сугака, пры выбары прамысловых аб'ектаў для першачарговай эвакуацыі сярод найважнейшых крытэрыяў была іх патэнцыяльная каштоўнасць для абароннай вытворчасці, з улікам некаторых рэгіянальных асаблівасцей. Так, у Віцебскай вобласці галоўная ўвага «надавалася вывазу прадпрыемстваў лёгкай і абутковай прамысловасці, якія яшчэ да вайны выконвалі заказы Наркамата Абароны (фабрыка «Дняпроўская мануфактура» вырабляла для патрэб арміі баваўняныя тканіны, віцебскія фабрыкі «КІМ» і імя К. Цэткін пастаўлялі ў войскі трыкатажную бялізну, Якаўлевіцкая суконная фабрыка – ваўняныя вырабы, фабрыка «Чырвоны Кастрычнік» – абутак)» [525, с. 194–201].

Ва ўмовах вайны гэтыя прадпрыемствы набывалі важнае значэнне, таму неабходная для іх эвакуацыі чыгуначная групоўка стваралася ў першай дэкадзе ліпеня, у тым ліку і за кошт цэнтралізаваных рэсурсаў ДКА СССР. «На долю Віцебскай вобласці прыходзіцца 12 і 2 з усіх 21 прадпрыемстваў лёгкай і 3 абутковай прамысловасці, вывезеных з БССР летам 1941 г. Важнай задачай была эвакуацыя Віцебскай аптычнай фабрыкі, на якой выраблялі не толькі цывільную прадукцыю, але і «спецвырабы» – лінзы для аптычных прыбораў баявых караблёў і самалётаў, акуляры для танкістаў і лётчыкаў і г. д.» [525, с. 194–201].

У Магілёўскай вобласці галоўная ўвага надавалася вывазу ў тыл завода авіяцыйнага матарабудавання № 459, будаўніцтва якога ажыццяўлялася напярэдадні вайны. «Усе накіраваныя на дэмантаж, упакоўку і пагрузку абсталявання і матэрыялаў работнікі пераводзіліся на казарменнае становішча, ім нават ноччу забаранялася пакідаць тэрыторыю прадпрыемства. Да 10 ліпеня на ўсход былі адпраўлены 393 вагоны са станкамі, абсталяваннем, матэрыяламі і спецыялістамі» [525, с. 194–201].

Звесткі пра эвакуацыю гэтага прадпрыемства знаходзім і ў манаграфіі Г.І. Аляхновіч, якая адзначае, што «Адным з першых пачаў дэмантаж абсталявання магілёўскі завод авіяцыйнага матарабудавання, які напярэдадні вайны знаходзіўся толькі ў стадыі пуску. Гэта прадпрыемства грунтавалася на вытворчай магутнасці аўтарамонтнага завода імя Кірава і завода сярэдняга машынабудавання імя Дзімітравы. Перш за ўсё эвакуіравалі найбольш каштоўнае абсталяванне зборачнага, механічнага, інструментальнага і іншых цэхаў (станкі, электраматоры, інструменты, абсталяванне, мадэлі і г. д.), а таксама сыравіну, будаўнічае абсталяванне, кабель. Дэмантаж вырабляўся на чыгуначнай станцыі Лупалава, у 3–4 км ад горада. Самааддана працавалі мантажныя і пагрузчныя брыгады камуністаў І.П. Рэшэц'яна, В.А. Часнакова, А.І. Рытыкава і інш. З 2 па 10 ліпеня былі адгружаны і адпраўлены ў тыл 3 вялікіх эшалоны з усім станочным абсталяваннем завода – каля 400 металарэзных станкоў, каляровыя і чорныя металы, інструменты, электраматоры, кабель» [383, с. 27].

На працягу першай паловы ліпеня ў савецкі тыл «адпраўляліся эшалоны з абсталяваннем, матэрыяламі і гатовай прадукцыяй іншых буйных прадпрыемстваў вобласці – магілёўскіх трубаліцейнага, скураной і косцёперапрацоўчага заводаў, металакамп'юна, фабрыкі штучнага валакна, швейнай фабрыкі імя Валадарскага, Шорнай фабрыкі,

Быхаўскага ацэтонавага завода, Шклоўскай папяровай фабрыкі «Спартак», Крычаўскага цэментнага завода» [525, с. 194–201].

Адным з асноўных правілаў, якое належала выконваць падчас дэмантажу і перамяшчэння прадпрыемстваў, было захаванне камплектнасці абсталявання. Эшалоны з каштоўным абсталяваннем фарміраваліся так, каб кожны з іх, а часам і частка, маглі на новым месцы хутка разгарнуцца ў самастойнае прадпрыемства і выпускаць неабходную фронту і краіне прадукцыю [77, с. 118–144].

Л.А. Сугака звяртае ўвагу на розніцу ў колькасці эвакуіраваных прамысловых прадпрыемстваў з Віцебскай і Магілёўскай абласцей (32 і 19 адпаведна), прытым што «абодва рэгіёны былі акупаваны немцамі прыкладна ў адны і тыя ж тэрміны і мелі супастаўны запас часу для правядзення эвакуацыі» Тлумачыць гэта даследчык наступнымі фактарамі. «Па-першае, Віцебск тады быў найбуйнейшым індустрыяльным цэнтрам рэспублікі, перасягаў нават Мінск. У 1940 г. прадпрыемствы Віцебска вырабілі 23,1 % аб'ёму ўсёй прамысловай прадукцыі БССР, Мінска – 21,2 %, Гомеля – 16,6 %, Магілёва – 11,5 %. Заканамерна, што эвакуацыі індустрыяльнага патэнцыялу Віцебска і вобласці надавалася павышаная ўвага, і для яго выратавання чыгуначная групоўка тут ... стваралася і за кошт цэнтралізаваных рэсурсаў ДКА СССР. Па-другое, калі размешчаныя на ўсходзе Віцебскай вобласці яе асноўныя прамысловыя цэнтры (Віцебск і Орша) мелі рэзерв часу для эвакуацыі да другой дэкады ліпеня (захопленыя немцамі адпаведна 11 і 16 ліпеня), то другі па значэнні індустрыяльны цэнтр Магілёўскай вобласці Бабруйск, які знаходзіцца на яе захадзе, быў акупаваны ўжо 28 чэрвеня. З горада амаль нічога не паспелі вывезці, за выключэннем часткі абсталявання швейнай фабрыкі імя Дзяржынскага. Па-трэцяе, відавочна, паўплываў фактар, на які звярнуў увагу першы сакратар ЦК КП(б)Б П.К. Панамарэнка [525, с. 194–201].

Ва ўзгаданым вышэй інтэрв'ю П.К. Панамарэнкі, дадзенаму ў 1978 г. доктару гістарычных навук Г. Куманёву ў кнізе «Рядом со Сталиным: откровенные свидетельства», беларускі кіраўнік адзначаў: *«Найбольшы цяжар працы па эвакуацыі прыйшоўся на гарады Магілёў і Гомель, дзе даўжэй усяго захоўваліся чыгуначныя зносіны з краінай і куды (пасля таго, як ужо 24 чэрвеня праціўнік перарэзаў дарогу на Маскву праз Оршу) па ўсіх дарогах з захаду накіравалася насельніцтва, якое нясмынным патокам прыбывала з прыфрантавой паласы. Толькі з Гомеля і вобласці штодня перамяшчалася ў тыл не менш 250–300 вагонаў з эвакуіраванымі. Названыя гарады сталі*

галоўнымі пунктамі эвакуацыі і іх кіраўнікі, грамадскія арганізацыі, працоўныя і службоўцы з гонарам выканалі свой патрыятычны абавязак» [220, с. 124–127].

Эвакуацыя ў Гомельскай і Палескай абласцях працягвалася даўжэй, чым у іншых рэгіёнах рэспублікі (да другой дэкады жніўня 1941 г. уключна). Па падліках Л.А. Сугакі, менавіта з Гомельскай вобласці перабазіравалася на ўсход найбольшая ў БССР колькасць прамысловых прадпрыемстваў – 51. Пры гэтым «невялікая іх колькасць, эвакуіраваная з Палескай вобласці (18), не паказальная, паколькі з чатырох усходніх абласцей БССР гэты рэгіён быў найменш развітым у прамысловым стаўленні. Гомель з'яўляўся трэцім па значэнні, пасля Віцебска і Мінска, індустрыяльным цэнтрам рэспублікі. З яго 42 буйных і сярэдніх прадпрыемстваў найбольшую каштоўнасць прадстаўлялі: завод «Гомсельмаш», чый вытворчы патэнцыял яшчэ ў мірны час развіваўся такім чынам, каб ва ўмовах вайны яго можна было хутка пераарыентаваць на выпуск абароннай прадукцыі; чыгуначна-вагонарамонтны завод, матэрыяльна-тэхнічная база якога была неабходна для забеспячэння работы чыгуначнага транспарту, які адыгрываў ключавую ролю ў ваенных і народнагаспадарчых перавозках; станкабудаўнічы завод імя Кірава, які меў сучаснае абсталяванне і кваліфікаваныя кадры. На «Гомсельмашы» найбольш каштоўнае абсталяванне і матэрыялы калектыў завода эвакуіраваў за чацвёрта сутак – з 6 па 10 ліпеня» [525, с. 194–201].

Г.І. Аляхновіч прыводзіць наступныя прыклады найскладанейшых намаганняў пры вывазе гомельскага станкабудаўнічага завода імя Кірава, і адзначае, што «эвакуацыя пачалася ў ноч з 3 на 4 ліпеня, калі дырэкцыя завода атрымала ўрадавую тэлеграму аб падрыхтоўцы да перабазіравання на ўсход. На працягу пяці сутак рабочыя, інжынеры і служачыя ўручную сцягвалі з падмурка велізарныя станкі, іншыя з якіх дасягалі вагі да 35 тон, разбіралі на складаючыя часткі, грузілі на аўтамабілі і конны транспарт і адвозілі на станцыю. З поўным усведамленнем адказнасці за даручаную справу працавалі кадравыя рабочыя камуністы А.І. Жароўня, Н. Кабашнікаў, Н.Я. Гарадзецкі, браты Віктар і Пётр Карабко, токар М. Пінкін, фрэзероўшчыкі І. Кавалёў, М. Сталёраў і многія іншыя».

«7 ліпеня, – распавядае былы токар А.І. Жароўня, – мы дэмантавалі апошні масіўны плоскашліфавальны станок, які прыбыў на завод за некалькі дзён да пачатку вайны. Ён стаяў у двары яшчэ ў сваёй упакоўцы, бо яго не паспелі ўсталяваць. Дзесяць чалавек узяліся

разбіраць гэту машыну. Уручную, з ломам і коўзанкамі, грузілі мы станок па частках на пяцітонку з прычэпам. 8 ліпеня а гадзіне ночы праца была скончана. Тры разы бегаў я ў той дзень дадому (блага жыў побач) – пераапрацаваў: адзенне на мне становілася ад поту настолькі мокрым, што ў чаравіках хлюпала» [383, с. 33–34].

У Палескай вобласці пераважала лясная і дрэваапрацоўчая прамысловасць, «на працягу ліпеня 1941 г. былі эвакуіраваны асноўныя прадпрыемствы рэгіёна – мазырскія фанерныя заводы «Чырвоны Кастрычнік», «Зорка», мэблевая фабрыка «Прафінтэрн», лесаза-вод «Пралетар», Аврамаўскі лесазабуд, Гарадчыцкі пеньказавод, Нараўлянская цукерачная фабрыка, абсталяванне Мазырскай ГЭС» [525, с. 194–201].

Побач з прамысловымі прадпрыемствамі ў БССР да вайны існавалі арцелі прамысловай кааперацыі, якія адрозніваліся невысокай ступенню тэхналагічнага працэсу і малымі памерамі вытворчасці. Па падліках Л.А. Сугакі, у 1941 г. з рэспублікі было вывезена 11 арцеляў прамкааперацыі, прычым усе з г. Гомеля, дзе мелася больш часу для эвакуацыі. Акрамя прамысловых прадпрыемстваў і арцеляў прамкааперацыі, летам 1941 г. з Беларусі былі эвакуіраваны і такія гаспадарчыя структуры (без уліку транспартных і сельскагаспадарчых арганізацый), як тры электрапаўстанцыі, чатыры прадпрыемствы сувязі, тры будаўнічыя арганізацыі, шэсць вытворчых майстэрняў навучальных устаноў, адно атэлье, дзевяць буйных гандлёвых баз, абсталяванне і маёмасць Гомельскага гарводаканала [531, с. 13–21].

Надзвычайныя ўмовы эвакуацыі прывялі да таго, што эвакуіраваныя нязначна адпраўляліся ў тыл без перапісу абсталявання і без замацавання за матэрыяльна адказнымі асобамі. У некаторых выпадках чыгуначнікі змянялі маршруты па сваім меркаванні, перамешвалі рухомыя саставы, што магло прыводзіць да згублення грузаў. Дзяржаўны Камітэт Абароны толькі 25 снежня 1941 г. заснаваў Камітэт па разгрузцы чыгунак ад затрыманых грузаў, у абавязак якога ставілі вышук зніклых грузаў і адпраўку іх па месцы першапачатковага прызначэння [531, с. 13–21].

Раёнамі аднаўлення дзейнасці прамысловасці з БССР сталі Паволжа (37 прадпрыемстваў), Урал (21), сярэдняя паласа РСФСР (21), Заходняя Сібір (10), поўнач РСФСР (3), Сярэдняя Азія (3) [531, с. 13–21]. Як адзначае Г.І. Аляхновіч, працэс размяшчэння беларускай прамысловасці ў тылавых раёнах нашай краіны праходзіў па-рознаму. Адно вытворчасці разгортвалі сваю працу на новых

месцах як самастойна дзеючыя. Другая група прадпрыемстваў (самая вялікая па колькасці) размяшчалася на мясцовых вытворчасцях, роднасных па спецыялізацыі. Калі вытворчая база, на якую прыбывалі беларускія заводы і фабрыкі, была дастаткова развітая, то абсталяванне і кадравы склад цалкам утрымліваліся на ёй і з першых дзён знаходжання на новым месцы ўключаліся ў працу. Да трэцяй групы прадпрыемстваў з Беларусі (самай нешматлікай) адносіліся тыя заводы і фабрыкі, якія зліваліся з абсталяваннем роднасных вытворчасцей, эвакуіраваных з Масквы, Ленінграда, Украіны і інш., – у такіх выпадках узніклі зусім новыя прадпрыемствы [383, с. 95–96].

Мясцовыя арганізатары працэсу эвакуацыі на тэрыторыі БССР ацэньвалі сваю дзейнасць у асноўным станоўчым чынам – як у час разглядаемых падзей, так і ўжо пасля вайны. Так, у дакладной запісцы аб ходзе эвакуацыі матэрыяльных каштоўнасцей і людзей з БССР, якую 20 ліпеня 1941 г. старшыня СНК БССР І. Былінскі падрыхтаваў для намесніка старшыні СНК СССР А.М. Касыгіна адзначалася, што нягледзячы на тое, што «эвакуацыя працякала пры надзвычай напружаным становішчы, асабліва ў Віцебскай і Магілёўскай абласцях, дзе цяпер шашэйныя – жалезныя дарогі і гарады ўвесь час падвяргаліся паветранай бамбардзіроўцы праціўніка і ў гэтым накірунку адбываўся яго фарсіраваны наступ», адказныя рэспубліканскія партыйныя і савецкія работнікі змаглі забяспечыць эвакуацыю асноўных прамысловых прадпрыемстваў, жывёлы і зернефуражу па чатырох абласцях: Віцебскай, Магілёўскай, Гомельскай і Палескай. І. Былінскі лічыць «цалкам зразумела, што ў гэтых умовах галоўная ўвага звярталася на эвакуацыю найбольш каштоўнага абсталявання, сыравіны і харчовых рэсурсаў» і ўдакладняе, што «з 4-х абласцей у асноўным вывезены ўсе металаапрацоўчыя станкі, машыны, электраабсталяванне, каляровыя металы і найбольш каштоўная сыравіна з усіх прадпрыемстваў, у тым ліку дробных» [304, спр. 5, арк. 1].

У запісцы аб ходзе эвакуацыі матэрыяльных каштоўнасцей і людзей з БССР таксама ўдакладняецца, што з Віцебскай вобласці цалкам эвакуіраваны ўвесь станочны парк, электраабсталяванне, паўфабрыкаты, каляровыя металы і часткова чорныя металы. Цалкам вывезены цэхі фабрык і заводаў, якія працуюць на ўзбраенне Чырвонай Арміі. Па Магілёўскай вобласці цалкам эвакуіраваны завод № 459 з усім станочным абсталяваннем і інжынерна-тэхнічнымі работнікамі і працоўнымі завода, таксама згадваецца яшчэ шэраг прадпрыемстваў [304, спр. 5, арк. 1].

I. Былінскі адзначыў, што Гомельская і Палеская вобласці знаходзіліся ў больш спрыяльных умовах і эвакуацыя тут праходзіла найбольш арганізавана і планамерна. Напрыклад, цалкам эвакуіраваны завод «Гомсельмаш» з усім станочным паркам, электраабсталяваннем, каляровымі металамі, абсталяваннем, якое вырабляла ўзбраенне, інжынерна-тэхнічнымі работнікамі і працоўнымі завода. Па Палескай вобласці эвакуіравана абсталяванне з Мазырскай электрастанцыі, абсталяванне дрэваапрацоўчых заводаў. Па Магілёўскай, Гомельскай і Палескай абласцях вывезена збожжа, мукі і фуражу з наяўнага запasu ў 53 тыс. тон, на момант даклада было вывезена 32 тыс. тон, і вываз працягваўся. Па тэхніцы падлягала эвакуацыі 3 670 трактароў, вывезена 3 500, камбайны зусім не вывозіліся. У названых абласцях мелася буйной рагатай жывёлы ў колькасці 550 тыс. галоў, буйную рагатую жывёлу, авечак паднялі для перагону, усяго паднята 21 тыс. буйной рагатай жывёлы, свіней забіваюць і вывозяць мяса і сала ў зашмальцаваным выглядзе [304, спр. 5, арк. 1].

Становішча мянялася вельмі хутка, таму змяняліся і лічбы. У дакладзе сакратара ЦК КП(б)Б Г.Б. Эйдзінава 5 жніўня 1941 г. «Аб эвакуацыі жывёлы, трактароў, камбайнаў і малацілак з калгасаў, МТС і саўгасаў БССР», накіраваным у ЦК У КП(б) удакладняліся лічбы па эвакуацыі азначаных матэрыяльных рэсурсаў ва ўсходніх абласцях БССР. Так, на 2 жніўня 1941 г. з Гомельскай, Палескай і часткова Мінскай абласцей было эвакуіравана: буйной рагатай жывёлы – 232 440 галоў, авечак – 128 978 галоў, свіней – 33 343 галоў, эвакуацыя жывёлы працягвалася. З Віцебскай і Магілёўскай абласцей было эвакуіравана звыш 100 тыс. галоў жывёлы. «Усяго, па няпоўных дадзеных, эвакуіравана 494 935 галоў усіх відаў жывёлы. Увесь эвакуіраваны з БССР скот рухаецца па ўсталяваных урадам маршрутах, у суправаджэнні калгаснікаў, заатэхнікаў і ветурачоў». Па МТС Палескай, Гомельскай і Магілёўскай абласцей было эвакуіравана трактароў 3 743, камбайнаў – 223, матораў камбайнаў – 117, малацілак – 136 [304, спр. 5, арк. 41–44].

Папярэднія вынікі эвакуацыі з БССР П.К. Панамарэнка паведаміў 19 жніўня 1941 г. у ЦК У КП(б) і СНК СССР, канкрэтна І.В. Сталіну, В.М. Молатаву, Л.М. Кагановічу. Як падкрэсліў кіраўнік Беларускай Кампартыі «Усе найбольш значныя прадпрыемствы лікам 83 з Беларусі эвакуіраваны цалкам. Вялікія прадпрыемствы эвакуіраваліся кампактна, абсталяванне, матэрыялы, рабочая сіла і ўжо аднаўляюцца ў іншых гарадах Саюза» [304, спр. 5, арк. 63].

Канкрэтныя памеры вывезенага абсталявання і харчовых запасаў былі таксама названы. Так, з каштоўнага тэхналагічнага абсталявання было эвакуіравана: 1. Металаапрацоўчых станкоў – 3 201; 2. Вытворча-тэхналагічнага абсталявання – 9 607; 3. Турбагенератараў – 18; 4. Электраматораў – 3 664; 5. Трансфарматараў – 69; 6. Кабелю сілавога – 44 км; 7. Каляровых металаў – 842 т. Адносна зернепрадуктаў: 1. Было ў БССР – 151 475; 2. Вывезена ў тыл – 44 765; 3. Знішчана – 42 500; 4. Перададзена вайсковым часцям – 10 350; 5. Выкарыстана на забеспячэнне абласцей і райцэнтраў – 20 115; 6. Пакінута ў тыле праціўніка – 27 745. Па эвакуацыі жывёлы, трактароў і камбайнаў: 1. Ската ўсіх відаў – 600 000; 2. Трактароў – 4 000, перададзена РККА – 300; 3. Камбайнаў – 400; 4. Малацілак – 150 [305, спр. 6, арк. 21–24].

Наступным паведамлялася пра архівы і каштоўнасці: цалкам эвакуіраваны грашовыя знакі Беларускага аддзялення Дзяржбанка і 9 абласных банкаў (акрамя Брэста), архівы НКУС і НКДБ эвакуіраваны цалкам, цэнтральны партархіў КП(б)Б таксама вывезены цалкам.

Сярод недахопаў была адзначана эвакуацыя са сталіцы БССР – мінскія прадпрыемствы не эвакуіраваны з прычыны перахопу камунікацый ворагам і моцнага пажару з прычыны бесперапынных бамбардзіровак горада, архіў СНК БССР застаўся ў Мінску і не знішчаны з-за разгубленасці работнікаў і старшыні СНК БССР [305, спр. 6, арк. 21–24].

Пры гэтым адзначым, што ў вышэйзгаданых успамінах П.К. Панамарэнкі, запісаных праз дзесяцігоддзі пасля Перамогі ў Вялікай Айчыннай вайне, гэты савецкі дзеяч першай адзначае эвакуацыю менавіта людскіх рэсурсаў: *«З вялікім напружаннем, ва ўмовах варожых бамбардзіровак і сустрэчных перавозак да раёнаў баявых дзеянняў ажыццяўляўся вываз насельніцтва і матэрыяльных каштоўнасцей. Былі распрацаваны маршруты рухаў з выкарыстаннем палявых дарог, каб не перашкаджаць руху войскаў і забеспячэнню дзеючай арміі. Паўсюдна, асабліва на вузлавых станцыях, былі арганізаваны пункты харчавання і аказання меддапамогі эвакуіраваным, запраўка гаручым аўтамашын, забеспячэнне фуражам коней і жывёлы, якую вывозілі.*

... З самага лепшага боку праявілі сябе падчас эвакуацыі чыгуначнікі Мінска, Оршы, Магілёва, Гомеля і некаторых іншых вузлоў. Яны здолелі перамясціць у бяспечныя раёны краіны не толькі сотні тысяч бежанцаў, многія тоны неацэнных грузаў, але і сагнаць у наш

*тыл амаль увесь рухомы састаў. З вялікім задавальненнем дава-
ся прачытаць пасля ў дзённіку начальніка Генштаба сухапутных
войскаў Германіі генерал-палкоўніка Ф. Гальдэра запіс ад 2 жніўня
1941 г., што «галоўныя цяжкасці, якія не змогуць быць пераадолены
ў бліжэйшы час», звязаны з недастатковай колькасцю «захопленых
рускіх вагонаў. Нам удалося захапіць толькі вельмі невялікую част-
ку рухомага састава, ды і той у большасці выпадкаў прыведзены ў
непрыдатнасць. Недахоп адчуваецца перш за ўсё ў паравозах, боль-
шасць патрабуе рамонту».*

*Хоць хуткае перамяшчэнне нямецка-фашысцкіх войскаў не
дазволіла арганізаваць шырокую эвакуацыю з заходніх аблас-
цей Беларусі, тым не менш, як сведчаць прыведзеныя вышэй да-
дзеныя, у цэлым па рэспубліцы мы ўсё ж паспелі зрабіць нямала»*
[220, с. 124–127].

Такім чынам, маштабы эвакуацыі матэрыяльных рэсурсаў былі сапраўды значныя. Мы пагадзімся з меркаваннем Л.А. Сугакі, з усіх саюзных рэспублік, якія праводзілі ў 1941 г. эвакуацыю ў адносна шырокіх маштабах, менавіта ў БССР умовы яе ажыццяўлення былі найбольш складанымі, што тлумачыцца наступнымі прычынамі: «Па-першае, у большасці раёнаў БССР ход баявых дзеянняў пакінуў мінімум часу на арганізацыю эвакуацыйных мерапрыемстваў Па-другое, органы ўлады ў БССР не маглі разлічваць на дапамо-гу ўрада СССР у аналагічным маштабе, як ва Украіне ці РСФСР, паколькі прыярытэт пры правядзенні эвакуацыі аддаваўся раз-мешчаным на тэрыторыі апошніх буйным прадпрыемствам ваен-най і хімічнай прамысловасці, чорнай і каляровай металургіі, а ў структуры беларускай індустрыі такіх заводаў тады было няшмат. Па-трэцяе, БССР была больш абмежавана ў выбары варыянтаў транспарціроўкі эвакуагрузаў – увогуле не маглі быць выкарыстаны, з-за геаграфічнага становішча, марскія суда, і вельмі абмежавана, толькі па Прыпяці, рачны транспарт. Па-чацвёртае, германская гру-па армій «Цэнтр», якая наступала праз тэрыторыю БССР, мела самую магутную ў войсках нацыстаў ваенна-паветраную групоўку, якая ўяўляла значную пагрозу для эвакуацыйных перавозак» [523].

Нягледзячы на гераічнае супраціўленне Чырвонай Арміі, да пачатку верасня 1941 г. уся тэрыторыя БССР была акупіравана нямецкімі войскамі. Падкрэслім, што абарончыя баі ў БССР далі магчымасць савецкаму камандаванню разгарнуць войскі другога стратэгічнага эшалона, дазволілі мабілізаваць непасрэдных рэзер-вы краіны. Намечаныя камандаваннем Вермахта тэрміны захопу г. Смаленска і г. Масквы былі сарваны.

Такім чынам, у супрацьстаянні Савецкага Саюза і нацысцкай Германіі падчас Другой сусветнай вайны для дасягнення перамогі матэрыяльныя прамысловыя рэсурсы былі патрэбны ваюючым ба-кам так жа, як і чалавечы патэнцыял. Паколькі ў еўрапейскай част-цы Савецкага Саюза, якой пагражала нацысцкая акупацыя, былі сканцэнтраваны галоўныя прадукцыйныя сілы краіны, таму по-спех пераходу СССР на ваенную эканоміку шмат у чым залежыў ад паспяховасці працы па арганізацыі масавага перабазіравання гэтых вытворчых сіл на Усход. Эвакуацыя ў гады Вялікай Айчыннай вай-ны ажыццяўлялася як выратаванне асноўнай часткі прадукцый-ных сіл Савецкага Саюза шляхам вывазу насельніцтва, абсталяван-ня прадпрыемстваў і маёмасці з месцаў, якім пагражала акупацыя, у тылавыя бяспечныя рэгіёны СССР.

Не выклікае дыскусій пытанне аб прычынах, якія выклікалі неабходнасць правядзення эвакуацыі пэўных груп насельніцтва, прамысловасці і каштоўнасцей, а таксама стыхійнае бежанства – гэ-тыя з’явы сталі вынікам агрэсіі нацысцкіх захопнікаў супраць СССР і БССР у чэрвені 1941 г. Пры гэтым міграцыйны рух разгортваўся па-ралельна з эвакуацыяй найбольш важных матэрыяльных рэсурсаў. Перабазіраванне пэўных катэгорый насельніцтва і прамысловых прадпрыемстваў складалі ў сукупнасці працэс эвакуацыі, як яго планавалі і ажыццяўлялі партыйныя і дзяржаўныя органы. Пры гэ-тым міграцыйны працэс быў больш разнастайным па складу, акра-мя эвакуіраваных грамадзян ён уключаў і стыхійнае бежанства.

Сярод навукоўцаў адсутнічае адзіны погляд на пытанне аб на-яўнасці перадваенных эвакуацыйных планаў. Шэраг аўтараў лічаць, што непасрэдна ў перадваенныя гады ў СССР не было эвакуацыйных планаў на выпадак магчымага нападу ворага. Іншыя даследчыкі лічаць, што праекты планаў былі распрацаваны, але не зацвер-джаны. На наш погляд, на сённяшні час недастаткова выяўленых дадзеных, каб дакладна сцвярджаць пра наяўнасць ці адсутнасць перадваенных эвакуацыйных планаў. З аднаго боку, дастаткова апэратыўна распрацаваныя і прынятыя ў самым пачатку Вялікай Айчыннай вайны нарматыўныя прававыя акты аб парадку вывазу і размяшчэння людскіх кантынгентаў і каштоўнай маёмасці па шмат якіх пазіцыях сугучны дакументам па эвакуацыі 1928 і 1930 гг. З іншага боку, трэба прызнаць, што агульная разгубленасць і непар-дрыхтаванасць партыйных і савецкіх органаў на месцах, іх памылкі пры правядзенні эвакуацыйных мерапрыемстваў сведчаць, што

перадваенныя планы, калі яны сапраўды існавалі, ці былі глыбока засакрэчаныя і ва ўмовах раптоўнага для СССР нападу нацысцкай Германіі не заўсёды маглі быць ужыты разгубленымі мясцовымі кіраўнікамі, ці проста не былі даведзены да іх ведама.

У пытанні сацыяльнага і ўзростава-палавога (ці гендарнага) складу эвакуіраваных грамадзян і стыхійных бежанцаў у гады Вялікай Айчыннай вайны пагадзімся з расійскімі навукоўцамі, якія вызначылі для тэрыторыі СССР наступныя групы эвакуіраваных грамадзян:

рабочыя і служачыя прамысловых прадпрыемстваў, а таксама іх сем'і;

дзеці і абслугоўваючы персанал дзіцячых устаноў;

зняволеныя і падследныя;

мужчыны прызыўнога ўзросту, якія падлягалі мабілізацыі;

навучэнцы рамесных вучылішчаў і школ фабрычна-завадской адукацыі;

прадстаўнікі партыйнай і дзяржаўнай наменклатуры, ваеннага кіраўніцтва і іх сем'і;

выкладчыкі, студэнты, навукоўцы, прадстаўнікі творчай інтэлігенцыі з сем'ямі;

пенсіянеры, інваліды, хворыя (у першую чаргу гэта тычылася ленінградцаў);

жанчыны з дзецьмі (перш за ўсё гэта сем'і начсаставу РСЧА і ВМФ, партыйных і дзяржаўных наменклатурных работнікаў, сем'і партызан).

Практычна ўсе вызначаныя вышэй катэгорыі насельніцтва прысутнічалі сярод эвакуіраваных грамадзян і бежанцаў на тэрыторыі БССР. Пры гэтым асаблівасці і канкрэтныя абставіны эвакуацыі з тэрыторыі БССР перш за ўсё вызначаліся напрамкам нацысцкай агрэсіі і спецыфікай абарончых баёў у Заходняй, Цэнтральнай і Усходняй тэрыторыі.

Беларускія даследчыкі выдзялілі два этапы ў эвакуацыі лета 1941 г. Храналагічныя рамкі 1-га этапа эвакуацыі ахопліваюць перыяд з 22 чэрвеня па пачатак ліпеня 1941 г. У гэты час эвакуацыя ажыццяўлялася ў складаных умовах і спалучала стыхійны пачатак (які пераважаў) з праявамі арганізаваных формаў. З Брэсцкай, Беластоцкай, Баранавіцкай і Вілейскай абласцей прадпрыемствы вывезці не змаглі. Эвакуацыя тут у большасці выпадкаў насіла фрагментарны характар.

Новы этап эвакуацыі прыпадае на ліпень-жнівень 1941 г. Улады пад уплывам цяжкай ваеннай абстаноўкі адмовіліся ад палітыкі стрымлівання стыхійнага бежанства, якую праводзілі ў першыя дні вайны, і сталі садзейнічаць насельніцтву ў яго імкненні пакінуць раёны, якім пагражала акупацыя. Для аказання розных відаў харчовай і медыцынскай дапамогі стваралася сетка эвакуапунктаў, фарміраваліся спецыяльныя цягнікі для ад'езду ў тыл насельніцтва, сярод якога пераважалі маці з дзецьмі, асобы сталага ўзросту, работнікі прадпрыемстваў і іх сем'і. Людзі атрымлівалі ад партыйных і савецкіх органаў матэрыяльную дапамогу.

Побач з эвакуацыяй пэўных катэгорый савецкіх грамадзян нацысцкая агрэсія выклікала стыхійнае бежанства. Памеры гэтай з'явы да сённяшняга часу дакладна невядомы. Стыхійнае бежанства было асабліва масавым з Заходняй і Цэнтральнай Беларусі. Насельніцтва гарадоў складала абсалютную большасць эвакуіраваных грамадзян і стыхійных бежанцаў летам 1941 г. У сельскай мясцовасці, за выключэннем нязначнай часткі сельскіх жыхароў – прадстаўнікоў калгасна-саўгаснай адміністрацыі, тэхнічнага персаналу МТС і гуртоўшчыкаў, якія пераганялі на ўсход жывёлу, эвакуацыя амаль не праводзілася.

Найбольш паспяховай складаючай эвакуацыі было перабазіраванне прамысловых прадпрыемстваў і матэрыяльных каштоўнасцей з чатырох усходніх абласцей БССР – Віцебскай, Магілёўскай, Гомельскай і Палескай. Эвакуіраваны прамысловы патэнцыял БССР складаў звыш 120 буйных прадпрыемстваў і 14 прамарцеляў. Рэгіёны Паволжа, Урала, сярэдняя паласа РСФСР, Заходняй Сібіры, поўначы РСФСР і Сярэдняй Азіі сталі раёнамі аднаўлення дзейнасці прамысловасці з БССР.

Эвакуацыйныя мерапрыемствы былі важнай часткай усенароднай барацьбы супраць нацысцкіх акупантаў. Мы пагадзімся з беларускімі даследчыкамі, што была выратавана ад пагрозы знішчэння, эксплуатацыі і разграблення нацыстамі значная частка вытворчых сіл БССР, якая ўнесла важны ўклад ва ўмацаванне ваенна-эканамічнага патэнцыялу савецкага тылу, што стала адной з ключавых прычын Перамогі ў Вялікай Айчыннай вайне. У значнай меры з ліку эвакуіраваных з рэспублікі грамадзян рыхтаваліся спецыялісты для вядзення партызанскай і падпольнай барацьбы на акупаванай тэрыторыі БССР. Кадровы, прамысловы, навуковы і культурны патэнцыял БССР, які быў выратаваны ў 1941 г., пасля вяртання з эвакуацыі стаў важным фактарам пасляваеннага адраджэння краіны.

АРГАНІЗАЦЫЙНА-ПРАВОВЫЯ АСНОВЫ АКАЗАННЯ ДАПАМОГІ БЕЖАНЦАМ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ Ў ГАДЫ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ І ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВОЙНАЎ

§ 1. Дзейнасць дзяржаўных устаноў і грамадскіх арганізацый па забяспячэнні патрэб бежанцаў на тэрыторыі Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны

З самым пачаткам Першай сусветнай вайны на тэрыторыі Беларусі з'явіліся першыя бежанцы. Іх колькасць у гэты час была адносна нязначнай. Часовае павелічэнне тут памераў бежанства назіралася зімой 1914–1915 гг., калі армейскае камандаванне санкцыяніравала масавае высяленне «нядобранадзейных народаў». Іх хутка пераправілі ўглыб Расійскай імперыі і да лета 1915 г. колькасць бежанцаў на тэрыторыі Беларусі была адносна невялікая (ад некалькі соцень да некалькі тысяч чалавек) [427, спр. 60, арк. 56]. У гэтых абставінах першымі на бежанскую праблему звярнулі ўвагу грамадскія арганізацыі і дабрачынныя ўстановы (органы дзяржаўнай улады пачалі прымаць непасрэдны ўдзел у аказанні дапамогі бежанцам пасля пачатку масавага руху бежанцаў, а менавіта з лета 1915 г.).

У Расійскай імперыі пачатку XX ст. дабрачынная дзейнасць з'яўлялася вельмі распаўсюджанай сацыяльнай практыкай. Да пачатку XX ст. у дзяржаве налічвалася больш за 11 тыс. розных відаў дабрачынных устаноў, разгалінаваная сістэма дабрачынных таварыстваў ахоплівала апекай шмат якіх гарады Расійскай імперыі. Як адзначае расійская даследчыца І.А. Тарасова, у дабрачынную дзейнасць былі ўцягнуты шырокія пласты насельніцтва [539, с. 18].

У 1914 г., з моманту пачатку Першай сусветнай вайны, патрыятычна настроеныя колы расійскага грамадства палічылі сваім абавязкам дапамагчы Радзіме ў барацьбе за перамогу. Дзеячы

земскіх і гарадскіх устаноў (выбарныя органы мясцовага самакіравання (земскія сходы, земскія ўправы) у Расійскай імперыі і Расійскай Рэспубліцы ў 1864–1919 гг. на ўзроўні губерні і павета), прадстаўнікі інтэлігенцыі, дваранства і духавенства, іншых колаў грамадства пачалі працу па нарыхтоўцы неабходных для арміі сродкаў і запасаў, па аказанні дапамогі хворым, параненым воінам і ўсяму пацярпеўшаму ад вайны насельніцтву. З гэтай мэтай разгарнулася актыўная работа па стварэнні грамадскіх саюзаў і дабрачынных камітэтаў. Дабрачынныя ўстановы пачалі аказваць дапамогу розным катэгорыям пацярпеўшага насельніцтва, у тым ліку і бежанцам, фактычна з першых дзён вайны. Але да выдання ў Расійскай імперыі Закона аб бежанцах у 1915 г. магчымасці грамадскіх арганізацый былі ў большасці выпадкаў абмежаваны добраахвотнымі ахвяраваннямі, памеры якіх у складаных умовах вайны былі нязначныя.

У гады Першай сусветнай вайны на тэрыторыі Беларусі дзейнічаў цэлы шэраг арганізацый, заснаваных на грамадскіх і дабрачынных пачатках. Працаваць яны пачалі ўжо ў верасні 1914 г. [315, спр. 3639, арк. 800]. Межы магчымасцей дабрачынных і грамадскіх устаноў, а таксама памеры дапамогі, якую яны здольны былі аказваць пацярпеўшым ад вайны, залежалі шмат ад якіх акалічнасцей. Меў значэнне афіцыйны статус устаноў, іх арганізацыйная структура, а таксама крыніцы і спосабы фінансавання. У першы год вайны дзейнасць грамадскіх арганізацый ажыццяўлялася наступным чынам.

Цэнтрам каардынацыі дабрачыннай дзейнасці земстваў і ўстаноў гарадскіх самакіраванняў стаў г. Масква. 30 ліпеня і 8–9 жніўня 1914 г. адбыліся адпаведна з'езд упаўнаважаных губернскіх земстваў і з'езд прадстаўнікоў гарадскіх самакіраванняў. Вынікам стала аб'яднанне прадстаўнікоў земскіх і гарадскіх самакіраванняў з усёй імперыі ў грамадскія арганізацыі – Усерасійскі земскі саюз [72, № 1, с. 1–11] і Усерасійскі саюз гарадоў [155, № 1, с. 3–13]. Для ажыццяўлення агульнага кіраўніцтва і каардынацыі ўсёй грамадскай дзейнасці ў кожным з саюзаў былі створаны галоўныя камітэты. Галоўнаўпаўнаважаным УЗС быў абраны князь Г.Я. Львоў, а кіраўніком УСГ спачатку выбралі В.Д. Бранскага, а потым яго на гэтай пасадзе змяніў М.В. Чалнакоў.

Першапачаткова дзейнасць УЗС і УСГ на тэрыторыі Беларусі і ўвогуле ў Расійскай імперыі была (найвышэйшым царскім дазволам) абмежавана клопатам пра хворых і параненых воінаў [16]. На франтавой і прыфрантавой тэрыторыі працавалі медыцынскія «лятучыя» атрады і санітарныя цягнікі. Саюзамі была створана

широкая сетка харчовых і медыцынскіх пунктаў для забеспячэння патрэб арміі, адкрываліся бальніцы і амбулаторыі. Усю гэту дзейнасць фінансавала казна.

Увосень 1914 г. дзейчымі саюзаў было прызнана, што дапамога арміі знаходзіцца ў непарыўнай сувязі з клопатам аб ахвярах вайны – мясцовым насельніцтве і бежанцах. У кастрычніку 1914 г. галоўны камітэт УЗС вырашыў стварыць камісію па зборы ахвяраванняў для пацярпеўшага насельніцтва Царства Польскага [72, № 2, с. 17]. У лютым 1915 г. УСГ паставіў стварыць Віленскі камітэт па аказанні дапамогі бежанцам [156, № 9, с. 76–77]. Саюзы палічылі мэтазгодным размеркаваць задачы: УЗС павінен быў засяродзіць увагу на дапамозе насельніцтву, УСГ – на забеспячэнні патрэб бежанцаў [72, № 2, с. 17]. Спачатку гэта дзейнасць ажыццяўлялася ў параўнанні з дапамогай арміі як другарадная. Акрамя таго, да пастанова Савета Міністраў Расійскай імперыі ад 1 ліпеня 1915 г. дзяржава выдзяляла сродкі на забеспячэнне толькі пэўных катэгорый бежанцаў. Дапамога астатнім пацярпеўшым ад вайны залежала ў большасці выпадкаў ад добраахвотных ахвяраванняў.

Як адзначае А.Д. Баршчукова, добраахвотныя ахвяраванні ажыццяўляліся прадстаўнікамі розных слаёў грамадства і ў розных памежах: яны маглі быць разавымі, сістэматычнымі, прымеркаванымі да якіх-небудзь знамянальных дат або падзеям у жыцці дзяржавы, або на фронце. Іх формы таксама былі вельмі разнастайныя: грашовыя сродкі, прадукты харчавання, фураж для жывёлы, адзенне, абутак, запалкі, тытунь, медыкаменты, перавязачныя матэрыялы, медыцынскія прэпараты і абсталяванне [57, с. 61].

Як сведчаць архіўныя матэрыялы і дарэвалюцыйная перыёдыка, галоўным канкурэнтам УЗС і УСГ у справе аказання дапамогі бежанцам з'яўляўся Таццянінскі камітэт. Менавіта канкурэнцыяй, а не супрацоўніцтвам у большасці выпадкаў характарызуецца ўзаемаадносіны гэтых буйнейшых арганізацый па дапамозе пацярпеўшаму ад вайны насельніцтву, у тым ліку бежанцам. Барацьба ішла за ўплыў на грамадства, за размеркаванне крэдытаў з казны, за права рэгістраваць бежанцаў, за колькасць даглядаемых бежанцаў. У перыяд праўлення царскага ўрада перавагу меў Таццянінскі камітэт, які заўсёды падтрымліваў дзеянні ўлады і фактычна з'яўляўся праўрадавай арганізацыяй. Інакш не маглі быць, бо называўся камітэт у гонар Вялікай Князеўны Таццяны Мікалаеўны – адной з царскіх дачок і працаваў пад яе ганаровым кіраўніцтвам. Узначальваў Таццянінскі камітэт член Дзяржаўнага Савета А.Б. Нейдгард, а ў губернях яго супрацоўнікамі былі на гра-

мадскіх пачатках дзяржаўныя чыноўнікі і служачыя. Таццянінскі камітэт быў уключаны ў склад Вярхоўнага Савета па догляду сем'яў асоб, якія прызваны на вайну, а таксама сем'яў параненых ці загінуўшых воінаў, пад старшынствам імператрыцы Аляксандры Фёдаравны [173, с. 111].

У шэрагу афіцыйных дакументаў дарэвалюцыйнага часу [457, спр. 1, арк. 1], а таксама ў працах некаторых сучасных расійскіх аўтараў [224, с. 99; 51] Таццянінскі камітэт названы буйнейшай дабрачыннай установай у Расійскай імперыі, якая з першага года вайны ўзяла на сябе асноўны цяжар клопату пра бежанцаў. Гэтыя палажэнні патрабуюць удакладнення, асабліва ў дачыненні да заходніх губерняў, дзе побач з Таццянінскім камітэтам важны ўклад у справу дапамогі бежанцам уносілі і іншыя дабрачынныя арганізацыі.

Асноўныя напрамкі дзейнасці Таццянінскага камітэта былі вызначаны спецыяльным Палажэннем аб Камітэце Яе Імператарскай Высокасці Вялікай Князеўны Таццяны Мікалаеўны для аказання часовай дапамогі пацярпеўшым ад ваенных бедстваў, зацверджаным 14 верасня 1914 г. (далей – Палажэнне ад 14 верасня 1914 г.) Згодна з гэтым палажэннем камітэт знаходзіўся, як ужо адзначалася вышэй, пад ганаровым кіраўніцтвам Вялікай Князеўны Таццяны Мікалаеўны. У яго ўваходзілі старшыня, віцэ-старшыня і прызначаныя члены. У пасяджэннях дадзенага камітэта маглі прымаць удзел прадстаўнікі міністэрстваў: унутраных спраў, ваеннага, шляхоў зносін, фінансаў [136, с. 9–10].

Як адзначалася вышэй, у п. 6 Палажэння ад 14 верасня 1914 г. сцвярджалася, што гэта ўстанова аказвае часовую дапамогу асобам, якія збыднелі ў выніку бедстваў, выкліканых ваенным становішчам. Гэта дапамога распаўсюджвалася як на тых, хто застаўся на месцы свайго жыхарства, так і на тых, хто пакінуў яго па патрабаванні ваенных улад ці па іншых прычынах, звязаных з ваенным часам.

У п. 7 удакладняліся наступныя віды дапамогі пацярпеўшым ад вайны, з мэтай аказання якіх быў створаны Таццянінскі камітэт. Гэта выдача адначасовай матэрыяльнай дапамогі, садзейнічанне ў вяртанні на радзіму ці месца пастаяннага жыхарства, пошук заняткаў для працаздольных, садзейнічанне ў размяшчэнні ў прытулках ці іншых дабрачынных установах непрацаздольных, выдача дапамогі непрацаздольным; садзейнічанне ў атрыманні ўзнагароды за панесеныя з-за ваеннага становішча страты, а таксама прыём ахвяраванняў [136, с. 10–11].

Найбольш актыўныя супрацоўнікі маглі атрымаць асабістую падзяку ад самой ганаровай старшыні – Вялікай Князеўны Таццяны

Мікалаеўны. У Таццянінскім камітэце былі зацверджаны «Правілы аб дыпламах і жэтонах ...». Дыпламы і жэтоны дарылі «за аказанне Камітэту выбітных заслуг ахвяраваннямі або ўладкаваннем збораў, падпісак, выстаў, канцэртаў, спектакляў, лекцый, латарэй і да таго падобнага». Былі ўсталяваны дыпламы і жэтоны двух разрадаў. Жэтоны першага разраду былі сярэбраныя, другога – бронзавыя (жанчыны маглі насіць іх як брошкі – «Таццянінскія брошкі міласэрнасці», а мужчыны – як бірулькі на гадзіннікавым ланцужку ці ў верхняй пятліцы сукенкі) [173, с. 111].

Сродкі, якімі да лета 1915 г. распараджаўся Таццянінскі камітэт, у асноўным складаліся з ахвяраванняў і часткова – з асігнаванняў з казны. Пасля выдання Закона ад 30 жніўня 1915 г. амаль усе сродкі гэтага камітэта выдзяляліся з казны.

Як ужо адзначалася ў першай главе, Палажэнне ад 14 верасня 1914 г. можна вызначыць як першы афіцыйны дакумент, які тычыўся бежанцаў. Прама яны тут не ўзгадваюцца, аднак у далейшым указаныя ў дадзеным палажэнні катэгорыі пацярпеўшага ад вайны насельніцтва будуць лічыцца менавіта бежанцамі. Звяртае на сябе ўвагу сціплы характар вызначанай дапамогі для пацярпеўшых з-за ваеннага становішча ў першы год вайны. Прапанавалася не пастаянная, а разавая дапамога ў выглядзе невялікай сумы грошай.

Больш таго, аддзяленні Таццянінскага камітэта пры разглядзе прашэнняў аб аказанні дапамогі павінны былі ўлічваць маёмасны і сацыяльны стан пацярпеўшага. Гэта пацвярджае службовая перапіска паміж цэнтральным і мясцовымі камітэтамі. У кастрычніку 1914 г. А.Б. Нейдгард накіраваў старшыні Мінскага аддзялення Таццянінскага камітэта паведамленне аб накіраванні 5 тыс. р., за кошт якіх, як было падкрэслена, дапамога можа прадастаўляцца не ўсім пацярпеўшым, а толькі тым, хто аказаўся ў бядотным становішчы з-за вайны. Сам старшыня Таццянінскага камітэта тлумачыў сціпую дапамогу абмежаванасцю памераў добраахвотных ахвяраванняў, з якіх у той перыяд складаліся асноўныя сродкі гэтага камітэта [316, спр. 8577, арк. 2, 8].

Восенню 1914 г. адбывалася станаўленне арганізацыйнай структуры Таццянінскага камітэта. У паведах ствараліся мясцовыя аддзяленні, якія падпарадкоўваліся губернскім камітэтам. За першы год вайны дзякуючы падтрымцы дзяржаўнай улады і пры непасрэдным удзеле яе прадстаўнікоў мясцовыя аддзяленні Таццянінскага камітэта былі створаны на ўсёй тэрыторыі Беларусі.

Установамі Таццянінскага камітэта ў Мінскай губерні з’яўляліся губернскае, гарадское і дзевяць павятовых аддзяленняў. Губерн-

скае працавала пад кіраўніцтвам мінскага губернатара, гарадское ўзначальваў віцэ-губернатар, а павятовыя – пад старшынствам павятовых прадвадзіцеляў дваранства. Сярод розных відаў дзейнасці па апецы пацярпеўшых з-за ваеннага становішча пераважалі выдача аднаразовых грашовых дапамог, забеспячэнне праязнымі пасведчаннямі, а таксама субсідзіраванне іншых дабрачынных арганізацый [327, спр. 9028, арк. 397].

Адзначым апошні від дапамогі, бо менавіта ён вызначае асобы статус Таццянінскага камітэта. Справа ў тым, што ў першы год вайны да выдання спецыяльных дакументаў аб бежанцах, якія ўстанавілі фінансаванне іх патрэб сродкамі з казны, сярод дабрачынных арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам менавіта Таццянінскаму камітэту выдзяляліся дзяржаўныя субсідыі. Асноўная частка грамадскіх і нацыянальных арганізацый была абмежавана толькі добраахвотнымі ахвяраваннямі, таму ўказаныя арганізацыі перыядычна звярталіся ў аддзяленні Таццянінскага камітэта за грашовымі авансамі. Зімой-вясной 1915 г. мясцовыя аддзяленні Таццянінскага камітэта актыўна займаліся зборам ахвяраванняў, разглядалі заявы бежанцаў аб прадастаўленні матэрыяльнай дапамогі. Напрыклад, Мазырскае павятовае аддзяленне Таццянінскага камітэта наладжвала дабрачынныя канцэрты, праводзіла святы, прызначыла пенсіі некалькім бежанцам [317, спр. 8578, арк. 1].

З самага пачатку вайны шэраг дабрачынных арганізацый аказвалі дапамогу бежанцам па тэрытарыяльных і нацыянальных прыкметах. Справа ў тым, што некаторыя катэгорыі насельніцтва заходніх губерняў (перш за ўсё палякі і яўрэі) пасля высялення і накіравання на ўсход апынуліся ў нязвыклых палітычных і сацыяльных умовах. Моўныя і рэлігійныя бар’еры перашкаджалі кантактам бежанцаў з мясцовым насельніцтвам, таму былі створаны абывацельскія і нацыянальныя камітэты, каб дапамагчы бежанцам адаптавацца на новым месцы.

Такім чынам, у першы год вайны, да пачатку лета 1915 г., дапамогу асноўнай колькасці бежанцаў аказвалі дабрачынныя ўстановы. У гэты перыяд цывільныя ўлады забяспечвалі патрэбы толькі пэўных катэгорый бежанцаў, перш за ўсё дзяржаўных служачых. Непасрэдны ўдзел у аказанні дапамогі бежанцам органы дзяржаўнай улады пачалі прымаць з пачатку масавага руху бежанцаў, а менавіта з лета 1915 г., абставіны якога разгледжаны ў § 1 другой главы.

З боку цэнтральнай дзяржаўнай улады клопат пра бежанцаў ажыццяўлялі Міністэрства ўнутраных спраў, Галоўнаўпаўнаважаныя па ўладкаванні бежанцаў, з боку мясцовых – губернскія, па-

вятовыя і гарадскія ўлады. Губернскія і павятовыя ўлады на тэрыторыі Беларусі ажыццяўлялі кантроль і фінансаванне справы ўладкавання бежанцаў шляхам склікання губернскіх і павятовых нарад, якія павінны былі аб'ядноўваць дзейнасць дзяржаўных і грамадскіх арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам. Далей разгледзім дзейнасць гэтых службовых асоб па вырашэнню бежанскай справы летам 1915 г.

Тэрыторыя Беларусі ўваходзіла ў сферу паўнамоцтваў Галоўнаўпаўнаважанага па ўладкаванні бежанцаў Паўночна-Заходняга фронту С.І. Зубчанінава, які быў кіраўніком урадавай установы «Поўначдапамога». Стварэнне інстытута Галоўнаўпаўнаважаных па ўладкаванні бежанцаў звязана з наступнымі акалічнасцямі.

Значнае павелічэнне колькасці бежанцаў і стыхійнасць напрамкаў іх руху сталі падставай для разгляду бежанскага пытання 26 і 30 чэрвеня 1915 г. на пасяджэннях Савета Міністраў. 1 ліпеня 1915 г. была прынята пастанова Савета Міністраў «Аб арганізацыі дапамогі асобам, якія прыбылі ва ўнутраныя губерні з памежных мясцовасцей». У гэтай пастанове прызнавалася, што павелічэнне колькасці бежанцаў з'явілася вынікам як узмацнення наступлення нямецкіх войскаў, так і прымусовага высялення мірных жыхароў ваеннымі ўладамі. Урад у пастанове адзначыў, што цэлыя сёлы ў поўным складзе з дзецьмі і маёмасцю пакінулі месца пастаяннага жыхарства, каб выратавацца ад праціўніка, пры гэтым нават не ведаючы канчатковай мэты свайго падарожжа. Рабілася выснова, што ва ўмовах абвастрэння праблемы бежанства клопат аб упарадкаванні іх руху і забеспячэнні ўсім неабходным не можа быць ускладзены на прыватныя арганізацыі і павінен стаць задачай дзяржавы [430, спр. 42, арк. 1–2].

Пастановай ад 1 ліпеня 1915 г. Савет Міністраў усклаў клопат аб забеспячэнні патрэб бежанцаў на двух членаў Дзяржаўнага Савета. Дзейнасць апошніх залежала ад распараджэнняў галоўных начальнікаў забеспячэння армій Паўночна-Заходняга і Паўднёва-Заходняга франтоў [430, спр. 42, арк. 1]. Фактычна, гэта азначала, што дзейнасць сенатараў па ўладкаванні бежанцаў павінна была ажыццяўляцца пад кантролем і кіраўніцтвам ваенных улад. Гэта пацвярджаецца і тым, што зацвярджэнне асоб, адказных за дапамогу бежанцам, адбылося толькі пасля ўзгаднення іх кандыдатур з Вярхоўным Галоўнакамандуючым [430, спр. 42, арк. 53–54]. Савет Міністраў назначыў С.І. Зубчанінава пры галоўным начальніку забеспячэння армій Паўночна-Заходняга фронту генерале М.А. Данілаве і М.П. Урусава пры галоўным начальніку забеспячэння армій Паўднё-

ва-Заходняга фронту [430, спр. 42, арк. 2]. Галоўнаўпаўнаважаны Сяргей Іванавіч Зубчанінаў (1864–1935) быў членам Дзяржаўнай Думы 3-га склікання, потым – членам Дзяржаўнага Савета, з 1913 г. – Пскоўскім губернскім прадвадзіцелем дваранства. Перад пачаткам сваёй працы С.І. Зубчанінаў і М.П. Урусаў наведалі Стаўку Вярхоўнага Галоўнакамандуючага і атрымалі ад начальніка яго штаба запэўненне, што ваенныя ўлады гатовы дапамагчы ў выкананні ўскладзеных на сенатараў задач [430, спр. 42, арк. 79]. Начальнік штаба Вярхоўнага Галоўнакамандуючага М.М. Янушкевіч таксама абавязаў М.А. Данілава аказваць поўнае садзейнічанне С.І. Зубчанінаву [430, спр. 42, арк. 73]. Галоўнаўпаўнаважаныя па ўладкаванні бежанцаў на франтах пачыналі сваю працу са спадзяваннем на падтрымку і дапамогу з боку ваенных улад.

Калі масавае высяленне насельніцтва садзейнічала ператварэнню бежанства ў агульнадзяржаўную праблему, армейскае камандаванне для вырашэння гэтай сітуацыі звярнулася за дапамогай да МУС. Савет Міністраў таксама палічыў, што менавіта МУС, як адказнае за захаванне стабільнасці і парадку ў імперыі, павінна займацца кіраўніцтвам з боку цывільных улад справай уладкавання бежанцаў. Адзначым, што ў Расійскай імперыі на працягу пэўнага перыяду гісторыі менавіта МУС кантралявала дзейнасць па аказанні дапамогі пацярпеўшым ад розных бедстваў, выкліканых у тым ліку і вайной. Напрыклад, Франка-руская вайна 1812 г. таксама суправаджалася бежанскім рухам, дапамогу пацярпеўшым ад вайны аказвалі дабрачынныя ўстановы. Другое аддзяленне гаспадарчага дэпартамента Міністэрства паліцыі (створана ў 1810 г., у 1819 г. далучана да МУС) «прыводзіла ў вядомасць» прыватныя дабрачынныя таварыствы аб неабходнасці прадастаўлення гадавых справаздач аб выніках іх дзейнасці [186, с. 75–80].

З цягам часу менавіта гаспадарчы дэпартамент (ажыццяўляў кіраўніцтва гарадской гаспадаркай, арганізацыю забеспячэння насельніцтва харчаваннем, арганізацыю перасялення) як структурнае падраздзяленне МУС Расійскай імперыі становіцца цэнтральным органам дзяржаўнага догляду (рус. «призрение») як арганізаванай сістэмы дапамогі з боку дзяржавы або грамадства насельніцтву, якое трапіла ў нястачу. Пасля буржуазных рэформаў трэцяй чвэрці XIX ст. за МУС засталася функцыя паліцэйскага нагляду за сацыяльнай дзейнасцю органаў самакіравання, дабрачынных арганізацый і прыватных асоб, а таксама садзейнічанне ім у ажыццяўленні сацыяльных мерапрыемстваў [539, с. 17–18].

Менавіта таму пад наглядам міністра ўнутраных спраў М.Б. Шчарбатава, па ўзгадненні з Галоўнакіруючым землеўпарадкаваннем і землеўпарадкаваннем і начальнікам штаба Вярхоўнага Галоўнакамандуючага быў падрыхтаваны спецыяльны наказ, які акрэсліў абавязкі і паўнамоцтвы С.І. Зубчанінава і М.П. Урусава. Савет Міністраў зацвердзіў гэты наказ 24 ліпеня 1915 г. Артыкуламі дадзенага наказа клопат пра бежанцаў ускладаўся на Паўночна-Заходнім фронце на С.І. Зубчанінава, на Паўднёва-Заходнім – на М.П. Урусава. Сенатарам было прысвоена званне Галоўнаўпаўнаважаных па ўладкаванні бежанцаў на франтах [136, с. 7].

Наказ Галоўнаўпаўнаважаным па бежанцах акрэсліў наступныя напрамкі дзейнасці С.І. Зубчанінава і М.П. Урусава: вызначэнне парадку высялення, маршруты і спосабы руху бежанцаў у прызначаныя мясцовасці, а таксама арганізацыя харчавання і забеспячэнне іх медыцынскай і ветэрынарнай дапамогай і ўвогуле ўсім, што неабходна для перамяшчэння і ўладкавання бежанцаў на новым месцы жыхарства [136, с. 7]. Галоўнаўпаўнаважаныя па ўладкаванні бежанцаў на франтах павінны былі аказваць садзейнічанне асобам, якія высяляліся, пры здачы хлеба, фуражу, коней, іншай жывёлы і да таго падобнага для патрэб арміі (фактычна ўдзельнічаць у правядзенні рэквізіцый), а таксама ў атрыманні адпаведнай узнагароды за здадзеныя рэчы; у вывазе хлеба, фуражу і іншай маёмасці ў бяспечныя мясцовасці (праводзіць эвакуацыю маёмасці); утойванню пакінутай маёмасці, якая можа быць каштоўнай для праціўніка (фактычна займацца ліквідацыяй маёмасці); у пошуках працы для бежанцаў [136, с. 8–9]. На правядзенне гэтых мерапрыемстваў сенатарам былі выдзелены па 2 млн р. [73, № 21, с. 9].

Адзначым, што МУС вызначыла для С.І. Зубчанінава і М.П. Урусава клопат пра бежанцаў толькі як частку іх абавязкаў. Меркавалася, што Галоўнаўпаўнаважаныя па ўладкаванні бежанцаў на франтах вызваляць армейскія і тылавыя часці ад эвакуацыйных і рэквізіцыйных мерапрыемстваў. У сувязі з гэтым асабліва ўвага ў наказе ўдзялялася супрацоўніцтву С.І. Зубчанінава і М.П. Урусава з ваеннымі і цывільнымі ўладамі, дабрачыннымі і грамадскімі арганізацыямі. Пры гэтым пытанне аб супрацоўніцтве і дапамозе з боку армейскага камандавання вырашалася ў наказе вельмі расплывіста – апошняму рэкамендавалася «па магчымасці» папярэджаць аб высяленні насельніцтва [136, с. 8–9].

У наказе таксама было рэгламентавана, якім чынам Галоўнаўпаўнаважаныя па ўладкаванні бежанцаў на франтах фарміруюць свой службовы апарат. Яны маглі выбіраць у якасці памочнікаў

упаўнаважаных, а сваіх супрацоўнікаў набіраць з чыноўнікаў, эвакуіраваных з занятых праціўнікам мясцовасцей. Наказ дазваляў С.І. Зубчанінаву і М.П. Урусава ствараць камітэты па аб'яднанні мясцовых дзеячаў у справе аказання дапамогі бежанцам, але толькі па ўзгадненні з губернатарамі. Пад старшынствам апошніх Галоўнаўпаўнаважаныя па ўладкаванні бежанцаў на франтах маглі склікаць губернскія нарады, а непасрэдна пад сваім старшынствам – абласныя нарады [136, с. 8–9].

Па ўзаемным узгадненні С.І. Зубчанінаў і М.П. Урусаў падзялілі губерні еўрапейскай Расіі на дзве часткі. Віленская, Віцебская, Гродзенская, Мінская і Магілёўская трапілі сярод іншых у сферу паўнамоцтваў Галоўнаўпаўнаважанага па ўладкаванні бежанцаў Паўночна-Заходняга фронту С.І. Зубчанінава. Ён прыступіў да працы, маючы шырокія паўнамоцтвы і вялікія абавязкі, а пачаў сваю дзейнасць, калі дзясяткі тысяч бежанцаў вялізнай чалавечай хваляй ужо запоўнілі заходнія губерні. Ва ўмовах вайны С.І. Зубчанінаву трэба было фактычна з нуля стварыць новую арганізацыю па аказанні дапамогі бежанцам. Упраўленне і сетка ўстаноў, якія ўзначальваў ён, атрымалі скарачаную назву «Поўначдапамога» (рус. «Северо-Помощь») (аналагічная арганізацыя М.П. Урусава называлася «Поўдзень-бежанец»).

Структуру службовага апарату «Поўначдапамогі» як буйнейшай урадавай установы па дапамозе бежанцам на тэрыторыі Беларусі была наступнай. С.І. Зубчанінаў ажыццяўляў агульнае кіраўніцтва арганізацыяй. Яго прадстаўнікамі ў губернях і раёнах вялікай канцэнтрацыі бежанцаў былі ўпаўнаважаныя і асобаўпаўнаважаныя. Летам 1915 г. гэтыя пасады займалі: па Віцебскай губерні Я.Н. Афросімаў, Віленскай і Ковенскай – І.С. Васільчыкаў, Кобрынскім раёне Гродзенскай губерні – Г.У. Віктараў, Слоніўскім раёне Гродзенскай губерні – Ю.Г. Чэлішчаў і па Мінскай губерні – А.П. Фацінскі [430, спр. 42, арк. 133]. Пасля падзелу Паўночна-Заходняга фронту на дзве часткі С.І. Зубчанінаў прызначыў сваімі таварышамі (намеснікамі) А. Зарына – па Паўночным фронце і Г.У. Віктарава – па Заходнім.

З мэтай рэгламентацыі працы ўпаўнаважаных як афіцыйных прадстаўнікоў Галоўнаўпаўнаважанага па ўладкаванні бежанцаў Паўночна-Заходняга фронту ў губернях быў складзены спецыяльны наказ. Згодна з ім упаўнаважаныя і іх памочнікі працавалі па наступных напрамках: садзейнічалі ліквідацыі маёмасці насельніцтва, якое высялялася, вызначалі маршруты руху бежанцаў на гужавым шляху да месца пасадкі на чыгунку, арганізавалі медыцынскую і харчовую дапамогу, забяспечвалі бежанцаў фуражом для жывё-

лы і сродкамі перамяшчэння. Падкрэслім, што лепшым спосабам дапамогі з боку ўпаўнаважаных з’яўляўся пошук працы для бежанцаў [362, спр. 6, арк. 8].

Упаўнаважаныя «Поўначдапамогі» ў сваю чаргу мелі ў месцах найбольшай канцэнтрацыі бежанцаў сваіх прадстаўнікоў, абавязкі якіх акрэсліваліся наказами для асоб, якія камандзіраваліся на вузлавыя пункты і станцыі і ўключалі санітарны нагляд за бежанцамі і клопат пра іх харчаванне. Камандзіраваныя на станцыі і пункты супрацоўнікі «Поўначдапамогі» павінны былі таксама фарміраваць з бежанцаў групы, зыходзячы з тэрытарыяльных прыкмет, прызначаць у гэтых групах старшых і абавязкова тэлеграфавалі на наступныя пункты пра колькасць адпраўленых бежанцаў і рэгістравалі іх [362, спр. 6, арк. 6].

Адзначым, што структура «Поўначдапамогі» была арганізацыйна незавершанай, таму што праца гэтай установы будавалася на дзейнасці асобных супрацоўнікаў, якія былі накіраваны ў пэўныя раёны і там набіралі штат служачых. Фарміраванне арганізацыі адбывалася адначасова з ажыццяўленнем ёю дзейнасці па аказанні дапамогі бежанцам, што адмоўна паўплывала на працу «Поўначдапамогі».

Асноўныя звесткі пра дзейнасць С.І. Зубчанінава змешчаны ў яго дакладах аб арганізацыі і ўмовах працы па ўладкаванні бежанцаў Паўночна-Заходняга фронту, якія былі падрыхтаваны як для ваенных улад, так і для справаздачы ў друку аб дзейнасці «Поўначдапамогі». С.І. Зубчанінаў апісаў канкрэтныя мерапрыемствы па дапамозе бежанцам, а таксама паспрабаваў прааналізаваць прычыны поспехаў і недахопаў у гэтай справе [148; 440, спр. 438, арк. 208–211; 129, № 1, с. 2, № 2, с. 10, № 3, с. 9–10].

С.І. Зубчанінаў падзяліў падначаленую яму тэрыторыю на дзве часткі – падлягающую і непадлягающую засяленню бежанцамі. Засяленню падлягалі губерні ўсходняга мерыдыяна Старой Русы да лініі Дняпра і за гэтай лініяй, за выключэннем Аланецкай, Архангельскай і паўночнай часткі Валагодскай губерняў. С.І. Зубчанінаў імкнуўся браць пад увагу пры разліку памеру кожнай губерні для прыняцця бежанцаў звесткі аб прасторы і мясцовым насельніцтве, а таксама мясцовыя асаблівасці (наяўнасць шляхоў зносін, кошт прадуктаў харчавання, спажывання, магчымасць працаўладкавання) [440, спр. 438, арк. 208].

Першы мільён бежанцаў Галоўнаўпаўнаважаныя па іх уладкаванні размеркавалі па 15 губернях еўрапейскай часткі Расіі, прыкладна ад 30 да 100 тыс. чалавек на губерню. Гэтыя разлікі былі прадстаўлены губернатарам, якія ў большасці паведамлялі

С.І. Зубчанінаву і М.П. Урусову, што іх губерні ніякім чынам няздольны прыняць такую колькасць бежанцаў. Аднак пад націскам урада, і перш за ўсё МУС, мясцовыя цывільныя ўлады вымушаны былі прымаць і ўладкоўваць бежанцаў [440, спр. 438, арк. 208].

Для С.І. Зубчанінава галоўнай праблемай з’яўлялася мэтанакіраванае і раўнамернае засяленне бежанцамі ўнутраных губерняў. Справа ў тым, што яны рухаліся адначасова ад усёй лініі фронту, расцягнуўшыся больш чым на тысячу верст. Напрыклад, у канцы ліпеня – пачатку жніўня 1915 г. перадавыя хвалі бежанскага руху дасягнулі межаў Магілёўскай і Смаленскай губерняў і, такім чынам, увесць шлях вакол і на Маскоўска-Брэсцкай шашы ў межах Гродзенскай, Мінскай, Магілёўскай і Смаленскай губерняў быў запоўнены бежанцамі. Другая хваля рухалася шляхамі: Пружаны – Слонім – Баранавічы і Беласток – Ваўкавыск – Баранавічы. У Віленскай і Віцебскай губернях таксама назіраўся масавы бежанскі рух.

С.І. Зубчанінаў імкнуўся ўпарадкаваць маршруты і схемы перамяшчэння бежанцаў, аднак, як ён сам прызнаў у сваім дакладзе, «перад такой грандыёзнай задачай трэба было думаць не аб карэнных мерах, з якімі спазніліся, а аб унясенні толькі некаторых паляпшэнняў у становішча бежанцаў, і то пры ўмове ўзгодненай працы» [440, спр. 438, арк. 208–209]. Аб выніках размеркавання бежанцаў па імперыі сведчаць дадзеныя аб іх колькасці па месцах выхаду і месцах часовага пасялення, змешчаныя ў табл. 1 [159, № 11, с. 5–15].

Табліца 1

Колькасць бежанцаў з Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Мінскай і Магілёўскай губерняў у месцах часовага жыхарства (прыведзеныя звесткі грунтуюцца на апрацаваных дадзеных аб 2 298 162 бежанцах)

Губерні часовага жыхарства	Губерні выхаду					
	Віленская	Віцебская	Гродзенская	Мінская	Магілёўская	Усяго з 5 заходніх губерняў
Архангельская	36	115	86	45	5	287
Астраханская	479	35	1 943	224	21	2 702
Бесарабская	7	0	121	2	0	130
Віленская	6 171	12	77	1 494	0	7 754

Працяг табл. 1

Губерні часовага жыхарства	Губерні выхаду					
	Віленская	Віцебская	Гродзенская	Мінская	Магілёўская	Усяго з 5 заходніх губерняў
Віцебская	3 332	4 490	1 517	220	13	9 572
Уладзімірская	1 358	518	11 631	4 316	45	17 868
Валагодская	428	1 048	416	378	25	2 295
Валынская	54	748	504	965	0	2 271
Варонежская	1 081	114	11 196	1 339	36	13 766
Вяцкая	727	249	1 068	160	9	2 213
Данскога войска	3 223	545	23 651	7 387	29	34 835
Екацярынаслаўская	4 097	1 165	18 329	5 623	96	29 310
Казанская	1 216	413	35 300	1 062	28	38 019
Калужская	721	176	46 821	1 290	30	49 038
Кіеўская	662	73	1 823	811	32	3 401
Кастрамская	1 558	841	1 313	397	77	4 186
Курляндская	22	40	1	0	0	63
Курская	1 283	466	2 400	1 094	55	5 298
Ліфляндская	133	222	22	15	13	405
Мінская	13 793	47	23 445	26 405	18	63 708
Магілёўская	3 022	517	12 012	4 501	42	20 094
Маскоўская	3 883	2 238	10 025	2 043	81	18 270
Ніжагародская	2 669	2 228	10 510	2 143	39	17 589
Наўгародская	1 851	1 070	3 390	454	17	6 782
Аланецкая	12	72	63	11	1	159
Арэнбургская	3 815	251	32 916	3 470	7	40 459
Арлоўская	2 739	1 897	11 875	4 649	57	21 217
Пензенская	2 666	209	22 102	5 253	11	30 241
Пермская	1 727	744	6 027	3 179	40	11 717
Падольская	9	0	172	9	0	190
Палтаўская	1 580	202	1 099	1 762	13	4 656
Пскоўская	1 984	1 887	1 155	111	16	5 153
Разанская	1 356	164	29 405	2 124	20	33 069
Самарская	3 723	448	52 827	5 173	56	62 227
Петраградская	18 515	6 830	8 784	3 177	87	37 393

Заканчэнне табл. 1

Губерні часовага жыхарства	Губерні выхаду					
	Віленская	Віцебская	Гродзенская	Мінская	Магілёўская	Усяго з 5 заходніх губерняў
Саратаўская	3 334	670	33 307	4 421	31	41 763
Сібірская	487	234	15 192	838	4	16 755
Смаленская	330	59	1 959	518	2	2 868
Таўрычаская	399	84	2 008	442	9	2 942
Тамбоўская	5 605	338	53 271	7 677	20	66 911
Цвярская	3 166	2 277	6 042	2 913	52	14 450
Тульская	3 627	1 111	8 183	2 500	87	15 508
Уфійская	1 720	289	28 707	3 450	6	34 172
Харкаўская	4 123	1 578	13 048	3 239	52	22 040
Херсонская	1 591	353	4 584	1 902	23	8 453
Чарнігаўская	3 305	134	5 092	4 505	88	13 124
Эстляндская	236	117	153	61	0	567
Яраслаўская	2 111	2 780	5 744	1 868	50	12 553
Па еўр. Расіі	119 966	40 098	561 316	125 620	1 443	848 443
Па Каўказу	233	218	5 056	437	9	5 953
Па Сібіры	5 278	801	27 081	4 057	44	37 261
Па Сярэдняй Азіі	797	66	8 978	1 167	0	11 008
Усяго па Расійскай імперыі	126 274	41 183	602 431	131 278	1 496	902 662

Амаль 90 % бежанцаў з пяці заходніх губерняў былі накіраваны на часовае жыхарства ў еўрапейскую частку Расійскай імперыі. Самая значная колькасць такіх бежанцаў апынулася ў Тамбоўскай, Самарскай, Арэнбургскай, Калужскай, Саратаўскай і Петраградскай губернях. Непасрэдна на тэрыторыі Беларусі найбольш бежанцаў аказалася ў Мінскай губерні. Пэўная колькасць іх апынулася ў Сібіры, нязначная частка была пераселена на Каўказ і ў Сярэднюю Азію. Фактычна, бежанцы з пяці заходніх губерняў складалі не менш чым $\frac{1}{3}$ ад агульнай колькасці зарэгістраваных бежанцаў.

С.І. Зубчанінаў імкнуўся па магчымасці супрацоўнічаць з усімі арганізацыямі, якія маглі быць карыснымі ў справе. Так, 31 ліпеня 1915 г. Галоўнаўпаўнаважаны па ўладкаванні бежанцаў Паўночна-

Заходняга фронту звярнуўся да кіраўніка УЗС князя Г.Я. Львова: «Першы дзень сумеснай працы быў шчаслівы прысутнічаць пры ўзнагароджанні ганароваю баявою ўзнагародай упаўнаважанага Саюза Вырубава, плённая дзейнасць якога і ўсяго Саюза пасведчана ваеннымі ўладамі. Сёння еду ў Брэст на нараду сумесна з прадстаўнікамі саюза гарадоў і земстваў. Разлічваю ў будучыні на дружнюю сумесную працу па аказанні дапамогі бежанцам». У адказ старшыня УСЗ запэўніў С.І. Зубчанінава, што: «Земскі саюз у меру наяўных у яго распараджэнні сродкаў аказвае бежанцам магчымую дапамогу. Спадзяюся, што аб'яднанымі і ўзгодненымі дзеяннямі ўсіх грамадскіх арганізацый будзе ажыццёўлена планамерная, усебаковая дапамога насельніцтву, вымушанаму пакідаць заняттыя непрыцэлем мясцовасці» [73, № 21, с. 78–79].

Аднак у зусім хуткім часе дзеянні С.І. Зубчанінава па размеркаванні бежанцаў былі падвергнуты неаднаразовай крытыцы з боку прадстаўнікоў УЗС і УСГ. Як адзначалася ў перыядычных выданнях саюзаў, рассяленне бежанцаў ва ўнутраных губернях праводзілася без якога-небудзь плана, а Галоўнаўпаўнаважаныя па ўладкаванні бежанцаў на франтах перш за ўсё імкнуліся вызваліць ад бежанцаў тыл арміі, а асаблівасці губерняў не ўлічвалі [156, № 17, с. 24–25].

С.І. Зубчанінаў і яго ўпраўленне пачалі сваю працу з вырашэння крызісу ў Кобрынскім раёне. Як адзначалася ў другой главе, па прычыне таго, што па распараджэнні генерала М.А. Данілава бежанцаў з губерняў Царства Польскага накіроўвалі ў Пружанскі і Кобрынскі паветы, у апошнім у канцы ліпеня 1915 г. сканцэнтравалася каля 200 тыс. бежанцаў. Сярод іх бушавалі эпідэміі, катастрафічна не хапала прадуктаў харчавання і рэчаў першай неабходнасці. Галоўнаўпаўнаважаныя па ўладкаванні бежанцаў Паўночна-Заходняга фронту выступіў са зваротам у друку, у якім заклікаў аб'яднаць арганізацыі для дапамогі бежанцам, асабіста і праз упаўнаважаных праводзіў нарады з зацікаўленымі асобамі. На гэтых нарадах была дасягнута дамоўленасць, што ўладкоўваць харчовыя і медыцынскія пункты на шляху руху бежанцаў будучы УЗС і УСГ. За арганізацыяй «Поўначдапамога» засталіся ўказанне на прамкаў руху бежанцаў, ліквідацыя іх маёмасці, назіранне за санітарна-харчовым забеспячэннем і размеркаванне грашовых сродкаў. Апошнія С.І. Зубчанінаў спачатку атрымліваў ад галоўнага начальніка забеспячэння армій Паўночна-Заходняга фронту, а з канца жніўня 1915 г. – ад Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў пры МУС [440, спр. 438, арк. 208–209].

Пры аналізе сваёй дзейнасці ў раёне Кобрына С.І. Зубчанінаў зрабіў вывад, што ён не здолеў мабілізаваць усе сродкі на дапамогу бежанцам. Сам Галоўнаўпаўнаважаны па ўладкаванні бежанцаў Паўночна-Заходняга фронту тлумачыў гэта адсутнасцю агульнага кіраўніцтва і каардынацыі справай эвакуацыі насельніцтва і ліквідацыяй маёмасці ў час стварэння «паласы спусташэння». Наказ МУС ад 24 ліпеня 1915 г. усклаў гэты абавязак на С.І. Зубчанінава і М.П. Урусава, аднак яны пачалі працу не з прэвентыўных мер, а ў момант, калі дзясяткі тысяч бежанцаў знаходзіліся на адлегласці соцень верст ад дому. С.І. Зубчанінаў лічыў, што галоўнай умовай паспяховага перамяшчэння бежанцаў з'яўляецца правільнае выкарыстанне гужавых шляхоў і чыгуначных пуцэй. Аднак менавіта тут яго напаткалі галоўныя праблемы і перашкоды. Апошнія ствараліся ваеннымі ўладамі, якія, зразумела, перш за ўсё імкнуліся забяспечыць ваенныя перавозкі, а бежанцаў успрымалі толькі як лішні клопат. Ваенныя ўлады заклікалі С.І. Зубчанінава «вызваліць» фронтавую і тылавую палосы ад бежанцаў і пры гэтым абмяжоўвалі яго пры карыстанні як гужавымі шляхамі, так і чыгуначнымі пуцямі [440, спр. 438, арк. 209].

Да захопу праціўнікам Кобрынскага павета ў верасні 1915 г. у выніку Свянцянскага прарыву С.І. Зубчанінава і яго арганізацыі ўдалося эвакуіраваць адсюль каля 100 тыс. бежанцаў. Астатнія апынуліся пад уладай немцаў, шмат бежанцаў загінула. Як пісаў у справаздачы С.І. Зубчанінаў: «Здавалася, што нехта як быццам спецыяльна рыхтуе гэту катастрофу з бежанцамі: шаша ад іх была вызвалена, але акрамя вайсковых часцей была занята абозам з абывацельскіх фурманак, якія перавозілі хворых жывёлін, што адбіліся ад інтэнданцкіх гуртоў... вось дзеля чаго зганяліся бежанцы з шашы на прасёлкі» [440, спр. 438, арк. 210].

Галоўнаўпаўнаважаныя па ўладкаванні бежанцаў на франтах павінны ажыццяўляць сваю дзейнасць у цесным супрацоўніцтве з мясцовай адміністрацыяй. Дзякуючы рашэнню ваенных і цэнтральных цывільных улад менавіта губернатарам на падуладнай ім тэрыторыі было даручана арганізоўваць і кантраляваць дзейнасць усіх арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам. Да выдання спецыяльнага Закона аб бежанцах дзейнасць летам 1915 г. губернскіх і павятовых улад па забеспячэнні патрэб бежанцаў адбывалася ніжэйпададзеным чынам.

Значная колькасць бежанцаў прайшла цераз Гродзенскую губерню. Рух бежанцаў спыніўся толькі з пераходам губерні пад ула-

ду праціўніка, які вярнуў дадому выселеных мірных жыхароў, якія апынуліся пад яго ўладай. З боку мясцовых улад кіраваў дапамогай бежанцам гродзенскі генерал-губернатар І.А. Шабека. Ён сачыў за ўладкаваннем бежанцаў, якія рухаліся транзітам з губерняў Царства Польскага, а таксама тых, што высяляліся непасрэдна з Гродзенскай губерні. Каб упарадкаваць справу ўладкавання бежанцаў, І.А. Шабека ў пачатку ліпеня 1915 г. распрацаваў і выдаў падначаленым як кіраўніцтва да дзеяння Прыкладную інструкцыю для арганізацыі ўрачэбна-харчовай дапамогі ў Гродзенскай губерні эвакуіраванаму насельніцтву (далей – Прыкладная інструкцыя). У дадзенай інструкцыі адзначалася, што прычынамі з'яўлення гэтага дакумента сталі, па-першае, магчымая эвакуацыя жыхароў з тэатра ваенных дзеянняў і, па-другое, адсутнасць дакладных указанняў па гэтым пытанні. Прыкладная інструкцыя змяшчала заўвагі І.А. Шабека, што ў выпадку высялення менавіта на ўрадзе ляжыць клопат аб урэгуляванні руху бежанцаў, забеспячэнні іх харчовай і медыцынскай дапамогай, уладкаванні на месцы часовага жыхарства.

Для выканання гэтых мерапрыемстваў І.А. Шабека лічыў неабходным на шляху руху бежанцаў перыядычна ствараць харчовыя і медыцынскія пункты. Было прызнана пажаданым перамяшчаць насельніцтва партыямі па 500–600 чалавек. Рассяляць бежанцаў неабходна ў месцах, дзе можна арганізаваць працоўную, харчовую і медыцынскую дапамогу. Генерал-губернатар І.А. Шабека планаваў усё дарослае працаздольнае насельніцтва адразу пасля прыбыцця накіроўваць на абарончыя работы ў гарады Гродна, Беласток ці Брэст-Літоўск, а астатніх выкарыстоўваць на сельскагаспадарчых работах [327, спр. 9028, арк. 1].

Інструкцыя гродзенскага генерал-губернатара амаль на месяц апырэдзіла аналагічны дакумент, падрыхтаваны пазней генералам М.А. Данілавым, аднак фактычна ўпарадкаваць справу ўладкавання бежанцаў не дапамагла. Прычыны гэтага – як непаслядоўныя і супярэчлівыя ўказанні ваенных улад, так і неспрагназіравана вялікая колькасць бежанцаў (іх партыі дасягалі дзясяткаў тысяч чалавек), а таксама стыхійнасць напрамкаў іх руху.

21 ліпеня 1915 г. генерал М.А. Данілаў загадаў генерал-губернатару І.А. Шабеку прыняць усе меры па ўладкаванні бежанцаў, выселеных з раёнаў дыслацыі армій, а таксама навесці сярод іх парадак [432, спр. 131, арк. 4]. 22 ліпеня І.А. Шабека адказаў М.А. Данілаву, што немагчыма прыняць усіх бежанцаў у вызначаных паветах, таму пачаў іх накіраванне ўглыб імперыі праз паветы Мінскай губерні

(у якіх, дарэчы, існавала пагроза эпідэміі халеры) [432, спр. 131, арк. 8]. 24 ліпеня І.А. Шабека атрымаў паведамленне, што масавае прымусовае высяленне спынена. Аднак колькасць эвакуіраваных ужо ў Гродзенскую губерню бежанцаў складала сотні тысяч чалавек. Справа ў тым, што камандаванне 3-й і 10-й армій ажыццявіла прымусовае высяленне дзясяткаў тысяч мірных жыхароў, якіх накіравалі ў Кобрынскі і Пружанскі паветы [432, спр. 131, арк. 212].

Для ваенных і цывільных улад у іх спробах вызваліць тыл арміі ад бежанцаў галоўная праблема заключалася ў тым, што руская армія летам 1915 г. адступала хутчэй, чым паспявалі эвакуіраваць бежанцаў углыб імперыі, таму бежанцы, выселеныя ў Гродзенскую губерню (як прыфрантавую тэрыторыю), у хуткім часе апынуліся тут у бліжэйшым тыле арміі. 4 жніўня 1915 г. М.А. Данілаў тэлеграмай № 616 паведаміў І.А. Шабеку, што бежанцы ў вялікай колькасці знаходзяцца каля войскаў, у тым ліку і ў г. Беластоку і іншых пунктах фронту, прычым бежанцы не ведаюць, куды ісці, галадаюць, бо імі ніхто не займаецца. М.А. Данілаў перадаў загад генерала М.В. Аляксеева хутка вызваліць ад бежанцаў бліжэйшы тыл войскаў. І.А. Шабеку было даручана распрацаваць шляхі руху бежанцаў і забяспечыць іх медыцынскай і харчовай дапамогай, для чаго трэба было задзейнічаць УЗС і УСГ [440, спр. 438, арк. 5–7].

Адзначым, што ўказанні М.А. Данілава, накіраваныя І.А. Шабеку, амаль поўнасцю супадаюць з распрацаванай апошнім Прыкладнай інструкцыяй. Як сведчаць падзеі, палажэнні гэтага дакумента былі выкладзены на паперы, аднак рэальна выкананы не былі. 5 жніўня І.А. Шабека атрымаў загад ужо мерамі паліцыі вывесці бежанцаў да чыгуначных станцый. Гродзенскі генерал-губернатар у сваю чаргу загадаў усім павятовым прадвадзіцелям дваранства забяспечыць высяленне бежанцаў з армейскіх тылоў. Ключавымі станцыямі, з якіх павінна была ажыццяўляцца адпраўка бежанцаў на ўсход, былі вызначаны гарады Навагрудак, Баранавічы і Русінавічы. Да іх бежанцы накіроўваліся гужавымі шляхамі па вызначаных М.А. Данілавым маршрутах – ад Беластока да Навагрудка, ад Бельска да Баранавіч, ад Кляшчалаў да Баранавіч, ад Брэст-Літоўска да Русінавіч і ад Высока-Літоўска да Русінавіч [428, спр. 75, арк. 168–169].

6 жніўня 1915 г. генерал-губернатар І.А. Шабека асабіста выехаў у г. Беласток для ўпарадкавання руху бежанцаў. Па выніках гэтай паездкі ён падрыхтаваў даклад для генерала М.А. Данілава, у якім вызначыў хворую і стомленую жывёлу як галоўную перашкоду руху бежанцаў. З-за гэтага на іх шляху пачалі ствараць рэквізіцыйныя

камісіі для прыёмкі жывёлы і маёмасці. І.А. Шабека адзначыў вялізную колькасць бежанцаў, якой малыя сілы паліцыі няздольны былі кіраваць [440, спр. 438, арк. 22–24].

Аказанне дапамогі бежанцам падчас руху па паведах Гродзенскай губерні можа прасачыць на прыкладзе Ваўкавыскага павета, у якім дзеянні ўлад падчас эвакуацыі разгледзеў у сваім нарысе краязнавец М. Быхавец. Як адзначае гэты аўтар: «Эвакуацыя бежанцаў і высяленне на ўсход адбывалася наступным парадкам. Да чыгуначнай станцыі яны дабіраліся сваім ходам з дапамогай павозак, а там грузіліся са сваім скарбам у цягнік, пакідаючы вазы з коньмі і іншы скот на станцыях. Пакуль фронт не наблізіўся, такія станцыі ў Гродзенскай губерні былі Беласток, Ваўкавыск, Кобрин і Слонім. 19 ліпеня аб абсталяванні такіх цягнікоў накіроўваецца распараджэнне губернатара Шабекі: «Згодна з распараджэннем начальніка забеспячэння генерала Данілава, у кожным цягніку з бежанцамі павінен быць санітарны вагон з фельчарам. Падазрых і хворых бежанцаў высаджваць у шпіталі і бальніцы Ваўкавыска, Слоніма, Беластока, Кобрына» [60, с. 24–25].

Набліжэнне да Ваўкавыска лініі фронту прымушае ваенныя і цывільныя ўлады пачаць эвакуацыю прамысловых прадпрыемстваў. Як адзначае М. Быхавец, адначасова з эвакуацыяй прамысловасці і сыравіны адбывалася падрыхтоўка да эвакуацыі цывільных устаноў і праводзіліся далейшыя мерапрыемствы па эвакуацыі бежанцаў. 6 жніўня ад губернатара Шабекі з гэтай нагоды паступае адразу некалькі тэлеграм.

У першай з іх дае ўказанне аб падрыхтоўцы да эвакуацыі цывільных устаноў: «Па распараджэнні вышэйшых ваенных улад усе цывільныя ўстановы павета падлягаюць эвакуацыі з межаў губерні. У дадатак распараджэння ад 20 ліпеня за № 9851 прапаную неадкладна падрыхтаваць да вывазу ўстановы. Пра час адпраўлення і месцы прызначэння чакаць асобага распараджэння. Губернатар Шабека». Копія тэлеграмы была накіравана і павятоваму спраўніку. Другой тэлеграмай пад грыфам «Экстранна» паказваецца аб новых месцах пасадкі бежанцаў у цягнікі і маршрутах, па якіх яны павінны эвакуіравацца. З прычыны набліжэння непрыяцеля Ваўкавыск становіцца прыфрантавым горадам, у якім чыгунка павінна працаваць выключна для патрэб арміі. З гэтага дня з Ваўкавыска пасадка бежанцаў у цягнікі забараняецца: «Галоўнакамандуючы войскамі загадаў неадкладна вывесці мерамі паліцыі з раёна арміі і перамясціць далей на ўсход да станцыі пасадка ў цягнікі ўсіх бежанцаў. Стан-

цыі пасадка прызначана тры: Навагрудка, Баранавічы і Русінавічы. Да гэтых станцый бежанцы павінны накіроўвацца існуючымі грунтавымі шляхамі, зусім не займаючы, за выключэннем мастоў, шашы, прызначанага для руху войскаў і ваенных абозаў, для чаго галоўным начальнікам забеспячэння армій Паўночна-Заходняга фронту ўстаноўлены наступныя маршруты:

1. Ад Беластока да Навагрудка праз Дабржынёўку, Случанку, Вялікую Бераставіцу, Шылавічы, Ваўкавыск, Зэльву, Дзярэчын, Руду Яворску, Дзятлава.

2. Ад Бельска да Баранавіч праз Нараў, Шымкі, Свіслач, Ваўкавыск, Зэльву, Слонім і Палонку.

3. Ад Кляшчэляў да Баранавіч праз Каменку, Белавежу, Шарашова, Пружаны, Смаляніцу, Ружаны, Слонім і Палонку.

Наступныя два маршруты таксама праходзілі на поўдзень ад Ваўкавыска і заканчваліся ў Мілавідах.

Для пасадкі бежанцаў і адпраўкі іх углыб імперыі па чыгунках на азначаныя станцыі будзе падавацца па распараджэнні начальніка зносін арміі Паўночна-Заходняга фронту дастатковая колькасць цягнікоў.

На тых, з названых вышэй пунктаў, на якіх да гэтага часу не арганізавана яшчэ медыцынска-харчовая дапамога, галоўным начальнікам забеспячэння прапанавана абсталяваць такую саюзамі зямстваў і гарадоў... Усе меры павінны быць накіраваны для таго, каб бежанцы былі накормлены гарачаю ежай. Абстаноўка ваенных дзеянняў зусім не дапускае загрузшчвання бежанцамі шляхоў, прызначаных для руху войскаў і ваенных абозаў. Таму ва ўсіх пералічаных вышэй маршрутных пунктах павінны быць заснаваны паліцэйскія пасты з дастатковай колькасцю (да 10) стражнікаў, якія не павінны дапускаць бежанцаў затрымлівацца без патрэбы падоўгу у дарозе на пунктах, і абавязаны энергічна і неадкладна перамяшчаць іх далей ... » [60, с. 27–28].

Затым падзеі разгортваліся пад уплывам пагрозы прарыву праціўнікам рускага фронту. 19 жніўня 1915 г. М.А. Данілаў паведаміў І.А. Шабеку, што жадаючыя пакінуць Гродзенскую губерню павінны зрабіць гэта тэрмінова [432, спр. 131, арк. 215]. Як адзначалася вышэй, у выніку Свяцянскага прарыву Гродзенская губерня была захоплена праціўнікам, а неэвакуіраваныя бежанцы апынуліся пад нямецкай уладай, шмат з іх загінула ў час баёў.

Мінская губерня з-за свайго цэнтральнага месцазнаходжання прыняла асноўную колькасць бежанцаў, частка з якіх рухалася

транзітам углыб імперыі, а іншыя пасяліліся тут на часовае жыхарства. Бежанцы з'явіліся ў губерні ў нязначнай колькасці ў першыя месяцы вайны. Пра іх клапаціліся дабрачынныя і грамадскія арганізацыі.

Губернскія ўлады пачалі займацца арганізацыяй дапамогі бежанцам у чэрвені 1915 г. пасля атрымання паведамлення ад армейскага камандавання, што мяркуецца выселіць з губерняў Царства Польскага некалькі соцень тысяч жыхароў [337, спр. 67, арк. 498]. У сувязі з гэтым 21 чэрвеня 1915 г. мінскі губернатар А.Ф. Гірс накіраваў павятовым прадвадзіцелям дваранства і спраўнікам распараджэнні па арганізацыі дапамогі бежанцам. Спраўнікам было загадана вывесці, колькі можа быць размешчана бежанцаў у паветах [333, спр. 9035, арк. 23]. У тэлеграме павятовым прадвадзіцелям дваранства губернатар падкрэсліваў, што ўладкаванне бежанцаў з'яўляецца складанай задачай, для выканання якой спатрэбіцца мабілізацыя ўсіх урадавых і грамадскіх сіл. Таму губернатар загадаў у кожным павеце губерні і ў Мінску стварыць павятовыя камітэты па аказанні дапамогі бежанцам. У састаў гэтых камітэтаў уключаліся прадстаўнікі ўсіх грамадскіх і дабрачынных арганізацый, а таксама паліцэйскія чыны і святары. Старшынёй прызначаліся павятовыя прадвадзіцелі дваранства. На павятовыя камітэты, перш за ўсё Пінскі, Мазырскі, Мінскі і Барысаўскі, быў ускладзены абавязак ствараць харчовыя, медыцынскія і сартавальныя пункты [333, спр. 9035, арк. 25]. Губернатар акцэнтаваў увагу паліцыі на тым, што частка бежанцаў можа быць выкарыстана на сельскіх і лясных работах, таму патрабаваў паведаміць пра колькасць працаздольных бежанцаў.

Спраўнікі аператыўна выканалі заданні і ў хуткім часе паведамілі мінскаму губернатару наступныя звесткі аб магчымых памежах прыёму бежанцаў у сваіх паветах. У Ігумені і мястэчках можна было размясціць 1,5 тыс., у вёсках – да 25 тыс. бежанцаў [333, спр. 9035, арк. 38], Бабруйскім павеце – 15 тыс. [333, спр. 9035, арк. 40], Мінскім – 7 750 [323, спр. 8985, арк. 3], Навагрудскім – 6 тыс. [324, спр. 8986, арк. 13], Мазырскім – 12 тыс. і ў Рэчыцкім – 10 тыс. бежанцаў [325, спр. 8988, арк. 2]. Такім чынам, паводле падлікаў паліцэйскіх чыноў, у шасці паветах Мінскай губерні маглі прыняць каля 80 тыс. бежанцаў. Ужо на наступны дзень пасля распараджэння губернатара павятовыя ўлады дакладвалі аб пачатку працы мясцовых камітэтаў па ўладкаванні бежанцаў. Напрыклад, 22 чэрвеня 1915 г. адбылося пасяджэнне Бабруйскага павятовага

камітэта, на якім з мэтай выканання распараджэння губернатара былі распрацаваны мерапрыемствы па ўладкаванні бежанцаў, перш за ўсё па пошуку для іх жылля і працы [326, спр. 8989, арк. 3]. 26 чэрвеня мінскі павятовы прадвадзіцель дваранства дакладваў, што на пасяджэнні 15 чэрвеня камітэт дапамогі бежанцам пачаў стварэнне прадуктовага і сартавальнага пунктаў на станцыі Мінск Аляксандраўскай чыгункі [323, спр. 8985, арк. 1].

Аднак дзейнасць па стварэнні мясцовых камітэтаў была прыпынена ў канцы чэрвеня 1915 г. Армейскае камандаванне паведаміла мінскаму губернатару, што масавага прымусовага высялення насельніцтва не адбудзецца [337, спр. 67, арк. 498]. Павятовыя ўлады таксама атрымалі паведамленне, што клопат пра бежанцаў, ускладзены на УЗС, і мясцовыя камітэты, не патрэбны [323, спр. 8985, арк. 2].

Адначасым пры гэтым, што распараджэнні ваенных улад адносна бежанцаў былі непаслядоўныя і супярэчлівыя. Ужо ў пачатку ліпеня 1915 г. камандаванне асобных армій ажыццявіла прымусовае высяленне насельніцтва ўглыб імперыі. Генерал М.А. Данілаў вырашыў накіроўваць на часовае жыхарства ў Мінскую губерню бежанцаў з Суwalkаўскай і Гродзенскай губерняў, а астатнія павінны былі рухацца цераз губерню транзітам. Пра гэта паведамілі мінскаму губернатару [327, спр. 9028, арк. 8].

4 ліпеня 1915 г. міністр унутраных спраў М.Б. Шчарбатаў тэлеграмай № 2044 накіраваў мінскаму губернатару інструкцыі па ўладкаванні бежанцаў з Гродзенскай і Суwalkаўскай губерняў. Папершае, прапанавалася вызначыць месцы, дзе бежанцы змаглі б знайсці прытулак і працу. Па-другое, губернскай уладзе трэба было дакладна вывесці колькасць вакантных працоўных месцаў. Патрэбае, было загадана працягваць стварэнне губернскага і павятовых камітэтаў па аказанні дапамогі бежанцам (аб прычынах спынення гэтага працэсу ўказвалася вышэй). Для старых, дзяцей і маламаёмных бежанцаў трэба было абсталяваць харчовыя пункты. М.Б. Шчарбатаў засяродзіў увагу на тым, што сродкі на ўтрыманне бежанцаў да атрымання імі заробку будуць адпускацца ваеннымі ўладамі.

Адначасова губернатару паведамілі, што распараджэннем Вярхоўнага Галоўнакамандуючага на шляху руху бежанцаў ваенныя ўлады павінны ўладкаваць пункты дапамогі бежанцам, і да гэтай справы згодна з указаннем Галоўнакамандуючага арміямі фронту будзе прыцягнута не толькі ваенная арганізацыя, але таксама цывільныя ўлады і дабрачынныя арганізацыі [337, спр. 67, арк. 498–499].

7 ліпеня 1915 г. пад старшынствам губернатара адбылася асобная нарада па пытанні аб размяшчэнні бежанцаў у Мінскай губерні. На ёй вызначыўся такі напрамак дзейнасці губернскіх і павятовых улад па аказанні дапамогі бежанцам, як распрацоўка агульных палажэнняў і аб'яднанне дзейнасці дзяржаўных і грамадскіх арганізацый, што непасрэдна займаліся ўладкаваннем бежанцаў. Усе распрацаваныя на нарадзе мерапрыемствы абавіраваліся на інструкцыі МУС. Нарада паставіла, што бежанцы могуць быць размешчаны ў наступных паветах: Мінскім, Слуцкім, Ігуменскім, Барысаўскім, Бабруйскім і Навагрудскім (за выключэннем Баранавіч). У сувязі з халерай пасяленне бежанцаў у Пінскім, Мазырскім і Рэчыцкім паветах лічылася немагчымым. На мерапрыемствы па задавальненні патрэб бежанцаў быў зроблены запыт на аванс у 100 тыс. р. [337, спр. 67, арк. 498–499].

Пад старшынствам губернатара (які адначасова на грамадскіх пачатках узначальваў і мінскае губернскае адзяленне Таццянінскага камітэта) быў створаны губернскі камітэт, аб'яднаўшы дзейнасць аналагічных павятовых устаноў. Апошнія ў сваю чаргу кіравалі дзейнасцю валасных апякунстваў па пытаннях клопату пра бежанцаў. Згодна з інструкцыяй, іх абавязкамі былі: размяшчэнне бежанцаў па вёсках без абмежавання інтарэсаў мясцовага насельніцтва, рэгістрацыя бежанцаў і пошук заробкаў для працаздольных, а таксама грашовая дапамога непрацаздольным [323, спр. 8985, арк. 25].

8 ліпеня 1915 г. у паветах атрымалі тэлеграму губернатара аб накіраванні бежанцаў Сувалкаўскай і Гродзенскай губерняў. 10–11 ліпеня адбылася нарада навагрудскага камітэта [324, спр. 8986, арк. 29–30], 13 ліпеня – пасяджэнне мінскай павятовай камісіі [323, спр. 8985, арк. 12]. На пасяджэннях камітэтаў у гэтых і іншых паветах былі распрацаваны мясцовыя мерапрыемствы па ўладкаванні бежанцаў, адобрана стварэнне валасных апякунстваў. Час паказаў, што мясцовыя камітэты не здолелі як след упарадкаваць рух бежанцаў, бо колькасць апошніх у параўнанні з той, што чакалася, аказалася неспрагназіравана вялікай. Як прызнавалі прадстаўнікі дабрачынных устаноў, нават ім не заўсёды было зразумела, дзе і колькі ўладкоўваць харчовых пунктаў для бежанцаў, рух якіх быў зменлівым і непрадказальным. У выніку, на шляху іх руху некалькі пунктаў побач змяняліся дзясяткамі верст, дзе не аказвалася ніякай дапамогі. Пры гэтым важнейшым клопатам мясцовых улад заставалася таксама забеспячэнне жыццядзейнасці вялікай колькасці людзей, перш за ўсё мясцовых жыхароў.

Бежанцы рухаліся праз Мінскую губерню двума асноўнымі спосабамі – па чыгунцы і Маскоўска-Брэсцкай шашы. Асабліваю заклапочанасць ваенных і цывільных улад выклікаў рух бежанцаў па Маскоўска-Брэсцкай шашы. Пацярпеўшых ад вайны трэба было забяспечыць усім неабходным для жыцця, захаваць парадак у час іх руху і прыпынкаў, не дапусціць злачынстваў супраць мясцовага насельніцтва, якое таксама трэба было стрымліваць ад выпадкаў супраць бежанцаў.

Па загадзе галоўнага начальніка Мінскай ваеннай акругі назіранне за бежанцамі, якія рухаліся па Маскоўска-Брэсцкай шашы, было ўскладзена на бабруйскага паліцмаистра Арлова. На падначаленай яму тэрыторыі Арлоў падзяліў маршрут руху бежанцаў на дзевяць частак (пунктаў). На кожным вёўся ўлік. Першы пункт – Мілавіды – павінен быў перадаваць інфармацыю пра колькасць бежанцаў на наступныя, каб тыя мелі магчымасць падрыхтавацца да іх прыёму. Апошнім пунктам быў Бабруйск, адкуль бежанцаў накіроўвалі ў Магілёўскую губерню [327, спр. 9028, арк. 3].

3 сярэдзіны ліпеня 1915 г. назіраецца значнае павелічэнне колькасці бежанцаў у губерні. Паводле звестак, на 27 ліпеня па Маскоўска-Брэсцкай шашы ў межах Мінскай губерні накіроўвалася каля 60 тыс. бежанцаў [327, спр. 9028, арк. 16]. Яны рухаліся пешшу і на падводах, з жывёлай і хатнім скарбам. Бежанцы не маглі знайсці для цяглавай жывёлы патрэбную колькасць фуражу, таму вымушаны былі прадаваць яе за бясцэннае ці пакідаць прама на шашы. 24 ліпеня А.Ф. Гірс паведаміў міністру ўнутраных спраў і начальніку Мінскай ваеннай акругі, што згодна з атрыманымі даручэннямі за кошт крэдыту ў 100 тыс. р. арганізаваны харчовыя і ўрачэбныя пункты для бежанцаў Гродзенскай і Сувалкаўскай губерняў [327, спр. 9028, арк. 52]. Генерал М.А. Данілаў пацвердзіў у ліпені перасяленне ў Мінскую губерню толькі жыхароў указаных вышэй губерняў [327, спр. 9028, арк. 8]. Але ў выніку неразбярых тут асядалі і бежанцы з іншых губерняў. З-за гэтага матэрыяльныя сродкі пачалі размяркоўваць і сярод асеўшых бежанцаў не з Сувалкаўскай і Гродзенскай губерняў пры першапачатковым разліку колькасці грашовых сродкаў толькі на бежанцаў дзвюх губерняў.

Колькасць бежанцаў у жніўні 1915 г. працягвала павялічвацца. Шматлікія павятовыя камітэты па аказанні дапамогі бежанцам звярталіся ў Мінск з просьбай выдзеліць ім дадатковыя сродкі, якіх катастрофічна не хапала. Згодна з паведамленнямі з Бабруйскага павета, у жніўні тут праходзілі дзясяткі тысяч бежанцаў у дзень.

Бабруйскі спраўнік паведамляў, што бежанцы «рухаліся дзень і ноч няспынным патокам» [326, спр. 8989, арк. 84, 103].

Адзначым і высокую смяротнасць бежанцаў падчас руху. На прыкладзе больш позняга часу, па матэрыялах Томскай губерні, калі звычайная сярэднегадавая смяротнасць у Расійскай імперыі ў 1915–1916 гг. складала 26,7 чалавекі на тысячу ў аселага насельніцтва і 60 чалавек на тысячу сярод перасяленцаў у дарозе, то для бежанцаў гэтыя паказчыкі складалі 42 і 162 чалавекі адпаведна [595].

Асобна адзначым псіхалагічны аспект узаемаадносін бежанцаў і мясцовага насельніцтва. У стане глыбокага душэўнага дыскамфарту мясцовае насельніцтва пад уплывам ваенных падзей нярэдка ўспрымала рух бежанцаў як навалу зусім чужых людзей. Прытым яно ў большасці выпадкаў чакала сустрэць з боку пацярпелых ад вайны пакорлівасць і не магло ці не хацела падзяліць з імі іх гора. Бежанцы чакалі спачування і ўвагі да сябе як да людзей, прымусова і хутка выселеных з радзімы ваеннымі ўладамі. Але адносіны былі розныя – у некаторых мясцовасцях насельніцтва не спяшалася дапамагаць бежанцам, якія злаваліся з-за іх абыякавасці. Вынікам стаў рост сацыяльнай напружанасці ў раёнах руху і часовага жыхарства бежанцаў. Гэта пацвярджаюць рапартаў павятовых спраўнікаў [331, спр. 9033, арк. 36–37].

Складаныя адносіны бежанцаў і мясцовых жыхароў узгадваюцца і ва ўспамінах Л.Н. Вайталоўскага, які прыводзіць наступны дыялог *«Натоўпы бежанцаў цягнуцца, мокрыя і прамерзлыя, ад хаты да хаты і моляць пра начлег: – Хоць бы дзяцей на ноч ... Пусці, гаспадыня, ад дажджу абарэцца. – Няма куды. У нас салдаты стаяць. – Мы самі зараз салдаты. Не сваёй воляй ідзём. Па загадзе начальства. – Не магу. Самім цесна. – Дай табе Госпадзі, каб і ў цябе хату спалілі! Дапамажы табе Бог сябраваць у дарозе з такімі, як ты! ...»* [79].

Пэўныя праблемы ва ўзаемаадносінах паміж бежанцамі і мясцовым насельніцтвам захаваліся і калі яны трапілі ўглыб Расійскай імперыі. На прыкладзе Яраслаўскай губерні расійскі даследчык М.С. Кішчанкоў адзначае, што актыўнае пранікненне нацыянальных дыяспар у вытворчасць губерні выклікала пэўнае раздражненне ў мясцовым рабочым асяроддзі: бежанцы «прапануюць сваю працу за палову таго кошту, за які мясцовыя працоўныя раней бежанцаў наняліся выконваць тую ці іншую працу, з прычыны чаго карэнныя працоўныя бываюць пастаўлены ў неабходнасць – або працаваць на такіх жа ўмовах, як бежанцы ... ці ж шукаць працу ў іншых месцах» [189, с. 332]. На погляд К.Ю. Сямёнавай, праблема бежанства ў

гады вайны стала складаючай не толькі побыту, але і светапогляду, настрою, паводзін гараджан. З аднаго боку, яна выяўлялася ў прыватна-эмпатыі, жаданні дапамагчы пацярпеламу чалавеку, сацыяльнай практыцы ўдзелу ў дабрачыннасці, а з іншага, вялізны маштабы бежанства выклікалі зайздасць, злосьць, антысемітызм, ідэі аб няздольнасці ўлады пераадолець крызісныя з'явы [489, с. 436].

Аднак ёсць і шмат іншых прыкладаў, калі ў расійскіх губернях бежанцаў сустракалі з клопатам і спачуваннем. Напрыклад, «Веснік Пензенскага Земства» ў 1915 г. паведамляў: «Прыемна бачыць, калі дарослыя людзі, прасякнутыя пачуццём спагады да ўсяго бліжняга, аказваюць дапамогу ахвярам вайны – бежанцам, але куды больш прыемна, калі дзеці школьнага ўзросту, рухомыя тымі ж пачуццямі, імкнуцца таксама дапамагчы гэтым няшчасным людзям. Вучні суседняй з вёскай ... земскай школы даведаліся ад свайго настаўніка, што ў нашу губерню пачалі прыбываць у вялікай колькасці бежанцы. Спачуваючы іх бядотнаму становішчу, дзеці вырашылі, па парадзе настаўніка, дапамагчы бежанцам заробкам сваіх дзіцячых рук, для чаго знойдзена была для іх праца. У мясцовага селяніна школьнікі прыбралі сланечнікі і атрыманыя грошы перадалі ў Камісію па аказанні дапамогі бежанцам» ці «Дачакалася Мікольска-Пястроўская воласць бежанцаў. Хто вядзе іх у адведзенае ім памяшканне, хто спяшаецца прыцягнуць бярэмя-другое дроўцаў, каб адагрэць змерзлыя і збітыя з дарогі косткі бежанцаў, хто цягне хлеба, мукі» [599, с. 65].

Масавы бежанскі рух лета 1915 г. стаў сапраўдным выклікам і для грамадскіх арганізацый. Як вынік, адбылося пашырэнне сферы дзейнасці Таццянінскага камітэта летам 1915 г. Перыядычна сталі праводзіцца пасяджэнні мінскага губернскага аддзялення, на якіх старшынстваваў А.Ф. Гірс (як адзначалася вышэй, адначасова ён узначальваў губернскі камітэт). З пачаткам масавага руху насельніцтва заходніх губерняў аддзяленні Таццянінскага камітэта атрымлівалі ад нацыянальных арганізацый (яўрэйскіх ці польскіх) запыты на сродкі. Напрыклад, на пасяджэнні мінскага губернскага аддзялення Таццянінскага камітэта 8 жніўня 1915 г. было выдзелена: мінскаму таварыству дапамогі бедным яўрэям – 5 тыс. р., мінскаму аддзелу таварыства дапамогі бедным сем'ям палякаў – 4 тыс. р. [319, спр. 8639, арк. 4–5].

Да распрацоўкі Закона аб забеспячэнні патрэб бежанцаў у канцы жніўня 1915 г. дзяржаўная ўлада не выдавала зразумелых інструк-

цый, на кім ляжыць каардынацыя справы мясцовай апекі аб бежанцах, таму арганізацыі імкнуліся вырашыць гэта пытанне самастойна. Справу ўладкавання бежанцаў у межах усёй дзяржавы спрабавалі ўзяць у свае рукі УЗС і УСГ, падобныя імкненні ўласцівыя былі і шэрагу дзеячаў Таццянінскага камітэта. Мінскі губернатар А.Ф. Гірс, які быў адначасова старшынёй губернскага камітэта і губернскага аддзялення Таццянінскага камітэта, выступіў з ініцыятывай поўнага зліцця гэтых устаноў. А.Ф. Гірс прызнаў пажаданым сканцэнтраванне менавіта ў аддзяленнях Таццянінскага камітэта справу ўладкавання бежанцаў у губерні, аб чым было паведамлена А.Б. Нейдгарду [319, спр. 8639, арк. 5; 340, спр. 7, арк. 207–217].

Мінскае гарадское аддзяленне Таццянінскага камітэта займалася ўладкаваннем бежанцаў у цесным кантакце з іншымі добрачыннымі арганізацыямі. Так, 3 жніўня 1915 г. адбылося сумеснае пасяджэнне з удзелам упаўнаважаных саюза гарадоў. Пастанавілі пабудаваць у горадзе баракі з кухняй, лазняй і пральняй. Прычым два баракі для хрысціян, два – для яўрэяў і адзін агульны. Было вырашана часова выкарыстаць для размяшчэння бежанцаў 19 школьных будынкаў. Удзельнічаў у аказанні дапамогі і гарадскі камітэт. Бежанцаў, якія прыбылі, дзяжурныя паліцэйскія, чыноўнікі накіроўвалі ў паліцэйскі ўчастак, потым – у прытулкі. Адтуль у гарадскі камітэт дасылалі спісы з указаннем колькасці пацярпеўшых, якія мелі патрэбу ў бясплатным харчаванні і іншай дапамозе [340, спр. 7, арк. 213–215].

Актыўна дзейнічалі павятовыя аддзяленні Таццянінскага камітэта. Так, у ліпені 1915 г. на пасяджэннях Бабруйскага аддзялення абмяркоўваліся пытанні дапамогі бежанцам, якіх чакалі з Сувалкаўскай і Гродзенскай губерняў, збіраліся ахвяраванні [326, спр. 8989, арк. 33].

У Магілёўскай губерні ўстановамі Таццянінскага камітэта былі губернскае і 11 павятовых аддзяленняў [359, спр. 2111, арк. 38–42]. Спектр дапамогі, якую аказвалі, быў самы шырокі. Яе ажыццяўлялі харчовы пункт, чатыры сталовыя і пяць прытулкаў у Магілёве; у паветах – амбулаторыі, бальніцы, баракі, прытулкі, а таксама бюро працы [359, спр. 2111, арк. 44–48]. Перыядычны часопіс Таццянінскага камітэта паведамляў аб вялікіх заслугах Магілёўскага губернскага аддзялення ў справе ўладкавання бежанцаў у губерні [159, № 4, с. 15].

Магілёўскае губернскае аддзяленне Таццянінскага камітэта пакінула за сабой каардынацыю справы, а практычную рэалізацыю мерапрыемстваў даручыла павятовым аддзяленням. У 1915 г. Таццянінскі камітэт асігнаваў Магілёўскаму аддзяленню 998 тыс. р.,

у 1916 г. – 512 тыс. р. Сродкі былі выкарыстаны на арганізацыю харчавання транзітных бежанцаў, на будаўніцтва баракаў, набыццё фуражу для жывёлы. Так, Рагачоўскае павятовае аддзяленне адкрыла сталовыя ў Доўску, Гадзілавічах і Дварцы. У Рагачове са жніўня па кастрычнік 1915 г. было выдадзена 660 тыс. порцый ежы [20, с. 82].

У Віцебскай губерні дзейнічалі губернскі камітэт і яго аддзелы ў паветах, а таксама гарадскія камісіі ў Дзвінску і Віцебску. Першая партыя бежанцаў прыбыла ў Дзвінск яшчэ ў кастрычніку 1914 г., Таццянінскі камітэт усім аказаў грашовую дапамогу. Клопат пра бежанцаў, якія прыбылі ў губерню зімой 1914–1915 гг., таксама ўзялі на сябе павятовыя аддзяленні, арганізаваныя яшчэ восенню 1914 г. Віцебскі губернскі камітэт утварыўся 26 чэрвеня 1915 г., ён аб'яднаў дзейнасць павятовых і гарадскіх аддзяленняў [159, № 4, с. 14].

Са жніўня па кастрычнік 1915 г. аддзяленні Таццянінскага камітэта адкрылі пяць харчовых пунктаў, на якіх бежанцам выдавалі каля 200 тыс. абедзенных порцый. Яшчэ адзін пункт на вакзале Віцебска выдаў з 7 ліпеня па 1 кастрычніка 173 849 порцый гарачай ежы і 6 106 порцый хлеба і гарбаты. Для бежанцаў, якія засталіся ў губерні на часовае жыхарства, былі абсталяваны шэсць пунктаў і пабудавана шэсць баракаў. Медыцынская дапамога аказвалася на чатырох гарадскіх участках, якія прынялі ў ліпені – верасні 1915 г. 6 тыс. хворых. Па ініцыятыве прадстаўнікоў Таццянінскага камітэта ў верасні 1915 г. арганізавалі Віцебскае цэнтральнае бюро працы, якое павінна было на бязвыплатнай аснове аказваць пасрэдніцкія паслугі бежанцам [366, спр. 307, арк. 1–2]. У цэлым у 1915 г. Таццянінскі камітэт асігнаваў Віцебскаму аддзяленню на ўладкаванне бежанцаў 241 тыс. р., а ў 1916 г. – 160 тыс. р. [19, с. 350].

Галоўныя камітэты УЗС і УСГ летам 1915 г. таксама вырашылі павялічыць дапамогу бежанцам, нягледзячы на тое, што гэта не ўваходзіла ў іх асноўныя абавязкі. У сваіх перыядычных выданнях самі прадстаўнікі саюзаў тлумачылі свой клопат пра бежанцаў наступнымі прычынамі. З аднаго боку, непадрыхтаванасцю мясцовых цывільных улад да з'яўлення вялікай колькасці бежанцаў і ў выніку – няздольнасцю ўлад аказаць ім дапамогу на дастатковым узроўні. У пачатку чэрвеня 1915 г. галоўны камітэт УЗС атрымаў ад шэрагу губернатараў прыгранічных тэрыторый просьбы аб арганізацыі харчовай і медыцынскай дапамогі бежанцам [73, № 28, с. 59]. Звароты ў галоўны камітэт УСГ з заклікам аб арганізацыі дапамогі бежанцам пачалі паступаць у другой палове чэрвеня. Мясцовыя земствы і гарадскія самакіраванні, якія непасрэдна сутыкнуліся з

бежанскім рухам, таксама звярталіся ў галоўныя камітэты УЗС і УСГ па інструкцыі і грашовыя сродкі [73, № 21, с. 9–12].

З іншага боку, з улікам вопыту арганізацыі харчовай і медыцынскай дапамогі, які саюзы атрымалі на франтах, менавіта да іх летам 1915 г. звярнуліся ваенныя ўлады з загадам забяспечыць патрэбы насельніцтва, якое высялялася ўглыб імперыі. 21 чэрвеня 1915 г. генерал М.А. Данілаў паведаміў франтавым упаўнаважаным УЗС і УСГ, што патрабавецца тэрміновая дапамога бежанцам, якіх армейскае камандаванне выселіла з пастаяннага месца жыхарства і накіравала ў Кобрынскі і Пружанскі паветы. М.А. Данілаў загадаў саюзам на шляху руху бежанцаў і ў месцах іх часовых стаянак уладкаваць харчовыя і медыцынскія пункты [432, спр. 131, арк. 211–212; 73, № 28, с. 59–60]. 28 чэрвеня генерал М.А. Данілаў патрабаваў ад упаўнаважаных УЗС і УСГ падрыхтаваць у межах Магілёўскай і Смаленскай губерняў харчовыя пункты і чайныя, арганізаваць санітарны агляд бежанцаў і ўладкаваць заразныя баракі [430, спр. 42, арк. 174]. 4 ліпеня і 4 жніўня 1915 г. ад генерала М.А. Данілава зноў паследавалі загады для УЗС і УСГ павялічыць колькасць харчовых і медыцынскіх пунктаў на шляху руху бежанцаў ад фронту на ўсход [156, № 17, с. 5–6; 430, спр. 42, арк. 175–179; 448, спр. 97, арк. 27–28].

Падкрэслім важную акалічнасць – цывільныя і ваенныя ўлады заклікалі саюзы аказаць дапамогу бежанцам у франтавых і прыфрантавых губернях, прычым выключна ў якасці дапаможных органаў. Галоўныя камітэты УЗС і УСГ у сваю чаргу імкнуліся актыўна ўдзельнічаць у гэтай справе на ўсёй тэрыторыі Расійскай імперыі і нават спрабавалі ўзяць кіраўніцтва ў свае рукі. Ужо летам 1915 г. дзеячам саюзаў стала зразумела, што вырашэнне бежанскага пытання запатрабуе вялікіх людскіх рэсурсаў і значных грашовых сродкаў. У паведамленнях афіцыйнага друку галоўных камітэтаў УЗС і УСГ аказанне дапамогі бежанцам з іх боку перш за ўсё тлумачыцца дабрачыннымі і патрыятычнымі матывамі. Не адвяргаючы гэта палажэнне, адзначым, што грамадскія арганізацыі імкнуліся праз вырашэнне важнай і сур'ёзнай праблемы бежанства пашырыць межы сваёй дзейнасці, павялічыць аўтарытэт у грамадстве і атрымаць значныя асігнаванні з казны.

З гэтых прычын галоўныя камітэты саюзаў рызыкнулі актыўна дапамагаць бежанцам, не атрымаўшы ніякіх інструкцый з боку цэнтральнай улады і не маючы спецыяльных крэдытаў на такую справу. Каб вырашыць гэта пытанне і атрымаць сродкі непасрэдна на ўладкаванне бежанцаў, Галоўнаўпаўнаважаны УЗС князь Г.Я. Львоў распачаў настойлівую, аднак спачатку безвыніковую перапіску з

дзяржаўнымі ўстановамі. Тэлеграмамі ад 24 ліпеня і 7 жніўня 1915 г. ён паведаміў міністру ўнутраных спраў аб дзейнасці УЗС па дапамозе бежанцам. У тэлеграмах міністру Г.Я. Львоў падкрэсліваў, што з-за адсутнасці своечасовых указанняў аб парадку ўладкавання бежанцаў і аб органах дзяржаўнай улады, адказных за гэту справу, УЗС узяў на сябе ўладкаванне харчовых і медыцынскіх пунктаў. Князь паведамляў таксама, што асобныя мясцовыя камітэты выказалі пажаданне аб'яднаць працу земскіх і гарадскіх самакіраванняў па аказанні дапамогі пацярпеўшым ад вайны пад кіраўніцтвам УЗС і УСГ [73, № 21, с. 11–12].

Узгаданыя вышэй звароты Галоўнаўпаўнаважанага УЗС засталіся без адказу. Толькі на трэцюю тэлеграну Г.Я. Львова ад 12 жніўня 1915 г. было атрымана паведамленне ад чыноўніка МУС, што да зацвярджэння Закона аб бежанцах вылучэнне саюзам сродкаў немагчыма, а арганізацыя дапамогі бежанцам на месцах даручаецца губернатарам [73, № 21, с. 12; 156, № 19, с. 81]. Прадстаўнікі саюзаў лічылі, што такая пазіцыя ўлады не можа як след забяспечыць патрэбы бежанцаў. Адзін з дзеячаў УСГ падкрэсліваў: «Тое, што мы робім для бежанцаў, падобна толькі на міласціну жабраку» [156, № 17, с. 8].

У жніўні 1915 г. Галоўнаўпаўнаважаны УСГ М.В. Чалнакоў у сваю чаргу накіраваў міністру ўнутраных спраў дакладную запіску аб надзвычайным становішчы бежанцаў. Прыводзіліся такія лічбы – у Віленскай губерні яшчэ 18 чэрвеня сабралася больш за 70 тыс. бежанцаў, у Гомель штотдзённа прыбывала да 5 тыс. чалавек. Стан бежанцаў характарызаваўся як крытычны, ім патрабавалася тэрміновая дапамога [156, № 17, с. 19–21].

Пры галоўным камітэце УСГ 30 ліпеня 1915 г. быў сфарміраваны спецыяльны аддзел па бежанцах пад старшынствам М.М. Шчэпкіна [156, № 17, с. 15]. Гэтага дзеяча УСГ адзначым асобна. На працягу 1915–1916 гг. ён рашуча і бескампрамісна адстойваў інтарэсы бежанцаў і сваёй арганізацыі на розных пасадах ва ўстановах па аказанні дапамогі бежанцам, перш за ўсё ў Асобай нарадзе па іх уладкаванні, а таксама ў перыядычным друку. Менавіта пры яго актыўным удзеле і дапамозе ў акрэслены перыяд ажыццяўляліся асноўныя мерапрыемствы УЗС і УСГ па забеспячэнні патрэб бежанцаў.

8 жніўня 1915 г. пры Галоўным камітэце УСГ і пры ўдзеле членаў УЗС адбылася нарада па пытаннях дапамогі бежанцам. На ёй было заяўлена, што ва ўсіх дзеяннях дзяржаўнай улады ў справе ўладкавання бежанцаў адсутнічае планамернасць, крытыкавалася праца Галоўнаўпаўнаважаных па ўладкаванні бежанцаў на франтах, мяс-

цовых аддзяленняў Таццянінскага камітэта. Галоўнай праблемай у справе ўладкавання бежанцаў палічылі недахоп грашовых сродкаў.

Нарада УСГ ад 8 жніўня распрацавала планы эвакуацыі насельніцтва, вызначыла мерапрыемствы па забеспячэнні патрэб бежанцаў. На шляху руху бежанцаў меркавалася стварыць тры лініі пунктаў: *франтавыя* (уздоўж зоны ваенных дзеянняў прадугледжваўся медыцынскі агляд і харчаванне бежанцаў), *заслоны* (фільтраванне бежанцаў, затрыманне заразных), *размеркавальнікі* (накіраванне бежанцаў у месцы часовага жыхарства). Франтавыя пункты былі запланаваны ў Беластоку, Кобрыне, Влодаве, Сарнах і Лунінцы [156, № 17, с. 24–28]. На падставе крытыкі ўрадавых чыноўнікаў нарада ад 8 жніўня зрабіла выснову, што кіруючую ролю ў аказанні дапамогі бежанцам трэба перадаць грамадскім арганізацыям, гэта значыць саюзам [156, № 17, с. 31].

Пад уплывам трагічных падзей на германа-рускім фронце ў 1915 г. галоўныя камітэты УЗС і УСГ вырашылі аб'яднаць сваю дзейнасць па шэрагу найбольш важных накірункаў. Аб'яднаныя ўстановы саюзаў атрымалі назву ЗемГор. Справу аказання дапамогі бежанцам галоўныя камітэты УЗС і УСГ палічылі адной з самых значных, таму ў сувязі з гэтым вырашылі аб'яднаць свае намаганні. З гэтай мэтай пачалася арганізацыя Аб'яднанага аддзела па ўладкаванні бежанцаў земскага і гарадскога саюзаў (ці ЗемГор) [73, № 21, с. 81].

У другой палове жніўня 1915 г. міністр унутраных спраў распаўсюдзіў перавесці УЗС і УСГ усяго 1 млн р. на аказанне дапамогі бежанцам, па 500 тыс. кожнаму (князь Г.Я. Львоў прасіў як мінімум 3,5 млн р.), а далей саюзы павінны былі звяртацца па сродкі да Галоўнаўпаўнаважаных па ўладкаванні бежанцаў на франтах [73, № 22–23, с. 48]. Такім чынам, у справе аказання дапамогі бежанцам саюзы былі пастаўлены ў залежнасць ад урадавых чыноўнікаў.

Непасрэдна на тэрыторыі Беларусі летам 1915 г. мерапрыемствы па аказанні дапамогі бежанцам ажыццяўлялі губернскія і франтавыя камітэты УЗС і УСГ.

У сувязі з тым, што ў час стварэння УЗС была пастаўлена мэта рэалізаваць дэмакратычныя прынцыпы, кіраўніцтва саюза прапанавала арганізаваць губернскія і павятовыя камітэты ў формах, зручных для мясцовых земстваў. У адных выпадках губернскім камітэтам УЗС з'яўлялася ўся земская ўправа, у другіх – з членаў управы спецыяльна выбіраўся камітэт. Дзейнасць франтавых камітэтаў УЗС ахоплівала некалькі губерняў [72, № 1, с. 6].

На тэрыторыі Беларусі сфера дзейнасці УСГ у параўнанні з УЗС была больш вузкай. Гэта звязана перш за ўсё з тым, што колькасць

бежанцаў у гарадах была меншай, чым у паветах. Мясцовыя камітэты УСГ дзейнічалі ў губернскіх гарадах – Вільні, Віцебску, Гродне, Магілёве і Мінску, а таксама ў павятовых – Брэст-Літоўску, Гомелі, Лепелі, Оршы, Полацку і Рагачове [156, № 11–12, с. 168–172].

У Гродзенскай губерні да яе захопу праціўнікам дапамогі бежанцам з боку УЗС аказвалі франтавыя камітэты. Камітэт Паўночна-Заходняга фронту, створаны для гарантавання супрацьэпідэмічнай бяспекі арміі, ужо ў першыя месяцы вайны палічыў неабходным праводзіць санітарна-медыцынскія мерапрыемствы і для бежанцаў. Справа ў тым, што сярод бежанцаў у выніку іх бядотнага становішча і адсутнасці санітарных мер шырока распаўсюдзіліся інфекцыйныя захворванні, перш за ўсё халера. З пачаткам масавага руху бежанцаў камітэт Паўночна-Заходняга фронту УЗС адкрыў харчовыя і медыцынскія пункты ў Косаве, Любошыне, Мілавідах, Слоніме, Ваўкавыску, Зэльве і інш. У Гродзенскай губерні дзейнічалі таксама некалькі медыцынскіх «лятучых» атрадаў [449, спр. 98, арк. 16].

Медыцынска-харчовы пункт УСГ пры Брэсцкай крэпасці стаў абслугоўваць бежанцаў з чэрвеня 1915 г. У пачатку ліпеня з Гродзенскай губерні ў галоўны камітэт УСГ накіравалі паведамленне, што на шляху з г. Влодава ў г. Кобрын праходзяць дзясяткі тысяч бежанцаў. Іх становішча характарызаваўся як надзвычай цяжкае, прынятыя ўладай меры ацэньваліся як недастатковыя ў параўнанні з маштабамі бедства [447, спр. 96, арк. 6].

У другой палове ліпеня 1915 г. адбылося пасяджэнне мясцовага камітэта ўпаўнаважаных УСГ у г. Брэсце. На ім прааналізавалі становішча бежанцаў, разгледзелі напрамкі іх руху. Бежанцы з Польшчы рухаліся чатырма асноўнымі шляхамі: цераз г. Влодаў на г. Кобрын, адтуль на г. Пінск і г. Мінск (налічвалася каля 400 тыс. чалавек), з Ломжынскай губерні цераз г. Беласток на г. Мінск (дзясяткі тысяч бежанцаў), з г. Роўна на г. Сарны (каля 30 тыс. бежанцаў), з г. Вільні – на г. Мінск і г. Полацк (дзясяткі тысяч бежанцаў). Упаўнаважаныя УСГ канстатавалі, што адсутнічала вызначаная і правільная арганізацыя руху і рассялення бежанцаў. Іх раздзялілі на дзве вялікія нацыянальныя групы – палякі і яўрэі. На пасяджэнні ў г. Брэсце распрацавалі мерапрыемствы для бежанцаў, практычная рэалізацыя якіх патрабавала значных сродкаў [447, спр. 96, арк. 10–15].

Віленскі камітэт УСГ узначальваў гарадскі галава М. Венслаўскі. Бежанцы ў Віленскую губерню перыядычна траплялі на працягу ўсяго першага года вайны, іх апыкалі нацыянальныя арганізацыі. Віленскі камітэт УСГ абмяркоўваў становішча бежанцаў на пася-

джэнні 26 мая 1915 г. Згодна са спецыяльным дакладам вялікая частка высяленцаў з Прыбалтыйскага краю шукала прытулку ў сваіх аднаверцаў у Віленскай губерні. Віленскі камітэт вырашыў прасіць галоўны камітэт УСГ аб аказанні грашовай падтрымкі нацыянальным арганізацыям. У ліпені 1915 г. колькасць бежанцаў у губерні перавысіла 70 тыс. чалавек. Гарадская выканаўчая камісія УСГ аказвала дапамогу (харчаванне, прадастаўленне памяшканняў, адзенне, працаўладкаванне) 2 854 бежанцам. Асноўную частку бежанцаў (звыш 62 тыс.) апекавалі нацыянальныя камітэты [451, спр. 112, арк. 5–9].

У Мінскай губерні дапамогу бежанцам аказвалі некалькі земскіх устаноў і камітэтаў УЗС. Камітэт Паўночна-Заходняга фронту УЗС займаўся ўладкаваннем харчовых і медыцынскіх пунктаў на чыгуначным пучы руху бежанцаў. Мінскі губернскі камітэт УЗС сумяшчаў летам 1915 г. клопат аб параненых воінах з правядзеннем медыка-санітарных мерапрыемстваў для бежанцаў, якія рухаліся гужавымі шляхамі і па чыгунцы. Камітэт Паўднёва-Заходняга фронту УЗС, жадаючы прыйсці на дапамогу «напалоханай і збянтэжанай масе людзей», вырашыў накіроўваць у пункты з найбольшай колькасцю бежанцаў сваіх агентаў-праваднікоў. Апошніх вербавалі з ліку студэнтаў, святароў і саміх бежанцаў. Гэта простая і элементарная форма дапамогі аказалася вельмі запатрабаванай, аб чым сведчылі як самі бежанцы, так і справаздачы агентаў-праваднікоў [73, № 26, с. 99–122].

Агенты-праваднікі сведчылі, што амаль заўсёды рух бежанцаў па чыгунцы быў цяжкі, бо чынілі перашкоды ваенныя і цывільныя ўлады. З гэтай прычыны праваднікам давалі наступныя інструкцыі: больш уважліва ставіцца да кожнай новай партыі бежанцаў, рэгістраваць іх, карміць і абараняць. Фактычна агенты-праваднікі выступалі пасрэднікамі паміж бежанцамі і мясцовай адміністрацыяй [73, № 26, с. 96–98].

Распрацоўваць мерапрыемствы па ўладкаванні бежанцаў у Магілёўскай губерні губернскі камітэт УЗС пачаў на спецыяльным пасяджэнні 1 ліпеня 1915 г. На ім была абмеркавана прапанова Галоўнаўпаўнаважанага УСГ аб усталяванні харчовых пунктаў, чайных, амбулаторый і заразных баракаў у раёнах, узказаных ваеннымі ўладамі. Перш за ўсё Магілёўскі губернскі камітэт звярнуў увагу на станцыі транзітнага руху бежанцаў – у гарадах Жлобін, Рагачоў, Магілёў і Орша (у Гомелі дзейнічала самастойная арганізацыя). Было вырашана выкарыстаць для забеспячэння патрэб бежанцаў

як ужо існуючыя харчова-медыцынскія пункты, так і стварыць шэраг новых. Клопат пра бежанцаў на месцах даручылі павятовым камітэтам УЗС, на гэта былі выдаткаваны сродкі [361, спр. 71, арк. 8–9; 69, № 24, с. 64–66].

Масавы рух бежанцаў у Магілёўскай губерні пачаўся ў канцы ліпеня 1915 г. Губернскі камітэт УЗС забяспечваў у асноўным бежанцаў, якія перамяшчаліся па чыгунцы. Напрыклад, праз харчова-сартавальны пункт на станцыі Жлобін з 25 па 31 ліпеня прайшлі 14 689 зарэгістраваных бежанцаў, з іх ад УЗС дапамогу атрымалі 12 700, з 1 па 15 жніўня – 45 тыс. Цераз станцыю Орша з 13 ліпеня па 7 жніўня прайшлі 24 900 бежанцаў, станцыю Магілёў з 7 па 12 жніўня – 2 тыс., з 12 па 25 жніўня – 12 тыс. бежанцаў [73, № 22–23, с. 98–99].

З павелічэннем колькасці бежанцаў Магілёўскі губернскі камітэт УЗС вырашыў пашырыць сферу сваёй дзейнасці. Ён прыняў удзел у арганізацыі дапамогі бежанцам на паўднёвых шашэйных, грунтовых і палявых дарогах, што праходзілі цераз Рагачоўскі, Быхаўскі, Чэрыкаўскі і Клімавіцкі паветы. У той жа час камітэт тэрмінова ствараў харчова-медыцынскія пункты на паўночных шляхах цераз Сенненскі, Аршанскі і Горацкі паветы. 26 жніўня 1915 г. адбылося сумеснае пасяджэнне губернскага камітэта УЗС і прадстаўнікоў мясцовых земстваў, а таксама павятовых прадвадзіцеляў дваранства. Гэта аб'яднаная нарада прызнала неабходным стварыць агульна губернскую гаспадарчую арганізацыю для аказання дапамогі бежанцам і мясцоваму насельніцтву [361, спр. 71, арк. 8–9].

На буйных чыгуначных станцыях Магілёўскай губерні дзейнічалі агенты-праваднікі, накіраваныя камітэтам Паўднёва-Заходняга фронту УЗС. У справаздачы правадніка Х. Спектра адлюстравана пастаноўка справы ў г. Гомелі. Калі ён прыбыў у горад, прадстаўнікі ўлад паведамілі, што бежанцаў на станцыі няма. Агент-праваднік асабіста наведаў сартавальны пункт на станцыі і знайшоў там тры цягнікі з бежанцамі. Стан апошніх быў жудасны: на платформе ляжалі хворыя, бежанцы ўвесь дзень нічога не елі і не выходзілі з вагона, бо баяліся адстаць ад цягніка. Толькі пасля ўмяшання агента-правадніка (з яго слоў) бежанцам аказалі харчовую і медыцынскую дапамогу [73, № 26, с. 106–107].

Увага УСГ у Магілёўскай губерні таксама была засяроджана на чыгуначных станцыях найбольш інтэнсіўнага руху бежанцаў, і перш за ўсё на Гомелі. З мэтай стварэння аддзялення УСГ сюды з г. Масквы ў жніўні 1915 г. быў камандзіраваны ўпаўнаважаны Т. Дынесман. У горадзе было шмат эвакуіраваных устаноў і вайсковых час-

цей. У дакладной запісцы Т. Дынесман паведамляў аб становішчы ў горадзе: «...цягнікі прыбываюць з галоднымі і халоднымі людзьмі. У кожным цягніку налічваюць некалькі дзясяткаў трупў, якія знаходзіліся ў вагонах па некалькі дзён. Трупы знімаць не дазваляюць, таму бежанцы стараюцца скінуць іх на палатно, але ўлады, знайшоўшы труп, зноў кладуць яго ў першы папаўшы вагон, назіраючы, каб там былі халерныя» [20, с. 80]. Пад кіраўніцтвам Гомельскага гарадскога галавы Ф.М. Раеўскага былі створаны два харчовыя пункты – на Палескай і Лібава-Роменскай чыгунках.

Магілёўскі гарадскі камітэт УСГ быў здольны аказваць дапамогу бежанцам у абмежаваных памерах, што тлумачыцца, з аднаго боку, яго невялікімі фінансавымі і арганізацыйнымі магчымасцямі, а з другога – імкненнем улад накіроўваць рух бежанцаў, мінаючы г. Магілёў, дзе знаходзілася Стаўка. Праца гарадскога камітэта заключалася ў сумесных дзеяннях з польскімі і яўрэйскімі камітэтамі па аказанні дапамогі бежанцам, а канкрэтна – ва ўладкаванні таных сталовых [455, спр. 189, арк. 3–36]. Дапамога бежанцам Мінскім гарадскім камітэтам УСГ таксама была недастаткова дзейснай [454, спр. 185, арк. 3–6].

У Віцебскай губерні праблема аказання дапамогі бежанцам узнікла яшчэ зімой 1914–1915 гг. У лютым 1915 г. выканаўчае бюро УСГ выдзеліла 500 р. на дапамогу бежанцам [368, спр. 38, арк. 4–5]. Вясной-летам 1915 г. асноўны клопат пра бежанцаў узялі на сябе Таццянінскі камітэт і нацыянальныя арганізацыі. У гэты перыяд гарадскі камітэт УСГ актыўна займаўся зборам ахвяраванняў [367, спр. 27, арк. 13, 64, 72].

Для праверкі таго, як аказваецца дапамога бежанцам, галоўны камітэт УСГ накіраваў у Віцебскую губерню ўпаўнаважанага Б.С. Шпалянскага. Апошні ахарактарызаваў дзейнасць нацыянальных і дабрачынных арганізацый як здавальняющую. У той жа час ён адзначыў, што ў г. Віцебску сутыкнуўся з цяжкасцямі «ў выніку вастрэні нацыянальнага пытання, а з іншага боку – моцнага антыграмадскага настрою, якім прасякнуты некаторыя прадстаўнікі земскага і гарадскога самакіраванняў» [19, с. 351]. Магчыма, па гэтай прычыне апошнія не адразу прынялі ўдзел у аказанні дапамогі бежанцам. Пры гэтым з-за недахопу мясцовых сродкаў, дрэннага медыцынскага абслугоўвання было рэкамендавана земскім і гарадскім самакіраванням сумесна ўдзельнічаць у забеспячэнні патрэб бежанцаў. У выніку праведзенай работы стала магчымым стварэнне Віцебскага губернскага аб'яднанага камітэта дапамогі

бежанцам пры Усерасійскіх земскіх і гарадскіх саюзах [453, спр. 114, арк. 38]. Летам 1915 г. аб'яднаны камітэт прыступіў да арганізацыі медыцынскай дапамогі бежанцам праз сетку ўрачэбных устаноў. Важным накірункам яго дзейнасці стала і аказанне юрыдычнай дапамогі бежанцам [369, спр. 65, арк. 33, 38].

У значна меншай ступені, чым названыя вышэй дабрачынныя арганізацыі, удзельнічалі ў справе аказання дапамогі бежанцам установы і атрады **Расійскага Чырвонага Крыжа (РАЧК)**, паколькі былі засяроджаны на аказанні медыцынскай дапамогі дзеючай арміі. У гады вайны дзейнасць РАЧК распаўсюджвалася на пяць раёнаў: Паўночны, Паўночна-Заходні, Паўднёва-Заходні, Каўказскі і Унутраны, якія ўзначальвалі Галоўнаўпаўнаважаныя. Пры гэтым у аказанні некаторых відаў медыцынскай дапамогі для бежанцаў установы РАЧК не мелі альтэрнатывы. Гаворка ідзе перш за ўсё пра супрацьэпідэмічную працу, якая больш-менш паспяхова праводзілася сярод бежанцаў дзякуючы наяўнасці неабходнага медыцынскага абсталявання (напрыклад, дэзінфекцыйных камер) [92, с. 41].

Падкрэслім, што да выдання заканадаўчых актаў аб забеспячэнні патрэб бежанцаў дзейнасць як дзяржаўных цэнтральных і мясцовых улад, так і дабрачынных арганізацый ажыццяўлялася ва ўмовах недастатковага фінансавання і адсутнасці агульнага кіраўніцтва ў гэтай справе. Ператварэнне бежанства ў агульнадзяржаўную праблему стала нечаканасцю для ўлад Расійскай імперыі, таму Закон аб бежанцах выпрацоўваўся паскоранымі тэмпамі. Рыхтаваў яго пад наглядам міністра земскі аддзел МУС, які быў створаны яшчэ пры падрыхтоўцы рэформы 1861 г. і з таго часу займаўся справай перасялення насельніцтва.

У тлумачэннях да гэтага законапраекта міністр унутраных спраў М.Б. Шчарбатаў адзначыў, што галоўнай мэтай дадзенага дакумента з'яўляецца выяўленне кола асоб, якія прызнаюцца бежанцамі. Міністр таксама падкрэсліў, што кіраваць аказаннем дапамогі бежанцам трэба па прынцыпу адзіначалля. Гэту справу павінна ўзяць на сябе і несці адказнасць за яе выкананне адна ўлада. Такой уладай М.Б. Шчарбатаў бачыў сваё міністэрства. Пры МУС і пад старшынствам міністра ўнутраных спраў стваралася Асобая нарада па ўладкаванні бежанцаў, якая павінна была каардынаваць дзейнасць усіх арганізацый і асоб у гэтай справе [460, спр. 10, арк. 1–3]. Пры МУС быў таксама арганізаваны асобы аддзел па бежанскай справе.

Грамадства ў цэлым было згодна з тым, што толькі дзяржаўны орган мог узначаліць рашэнне бежанскай праблемы. Аднак, як ад-

значае расійскі навуковец А.В. Ілін, непаваротлівы бюракратычны апарат быў не ў стане разгарнуць працу па дапамозе бежанцам так хутка, як таго патрабавалі абставіны. Абставіны прымушалі аб'яднаць намаганні мясцовых улад і сеткі грамадскіх, у тым ліку нацыянальных, арганізацый, якія стыхійна ўзніклі, у аказанні дапамогі бежанцам. Ва ўмовах палітычнага крызісу лета 1915 г. праявілася пажаданасць уключэння ў будучую агульнарасійскую дзяржаўна-грамадскую ўстанову таксама і прадстаўнікоў заканадаўчых палат, каб гарантаваць атрыманне шматмільённых асігнаванняў, расходаванне якіх цяжка было рэгламентаваць загадзя, і «зняць з аднаго ўрада ўсю адказнасць за жакі бежанства», падзяліўшы яе з Думай [161].

У пэўнай меры такая пазіцыя ўрада была падрыхтавана думскімі коламі. Ужо 21 ліпеня, на трэці дзень летняй сесіі Думы, міжфракцыйная нарада абмеркавала арганізацыю дапамогі бежанцам, а назаўтра М.В. Радзянка арганізаваў савет выдатных грамадскіх дзеячаў, уключаючы кіраўнікоў Цэнтральнага ваенна-прамысловага камітэта, земскага і гарадскога саюзаў, каб знайсці найбольш аптымальны шлях вырашэння гэтага пытання. Як адзначае А.В. Ілін, у Таўрычаўскім палацы пагадзіліся, што законапраект павінен зыходзіць ад МУС, але пазіцыя «заказчыка» забяспечыла заканадаўчым палатам небывалы ўдзел у яго падрыхтоўцы. Законапраект абмяркоўваўся ў адмысловай камісіі Думы, якую ўзначальваў таварыш Старшыні Думы, а 30 ліпеня з той жа мэтай адбылася нарада аб мерах па забеспячэнні долі бежанцаў пад старшынствам таварыша міністра ўнутраных спраў М.В. Плеве, на якім, акрамя прадстаўнікоў ведамстваў, прысутнічалі шэсць членаў Дзяржсавета і 14 дэпутатаў Думы [161].

Грамадская патрэба ў вырашэнні праблемы бежанства і ўдзел прадстаўнікоў заканадаўчых палат, якія былі зацікаўлены ў падрыхтоўцы законапраекта МУС аб бежанцах садзейнічалі яго адносна хуткаму праходжанню па прыступках заканатворчай працэдуры. У жніўні 1915 г. законапраект аб бежанцах пасля ўхвалення Саветам Міністраў быў перададзены на абмеркаванне ў Дзяржаўную Думу, а потым у Дзяржаўны Савет. У цэлым Дума адобрыла законапраект МУС, аднак палічыла неабходным удакладніць некаторыя артыкулы. Дзяржаўная Дума прыняла Закон «Аб забеспячэнні патрэб бежанцаў» 14 жніўня, а яго найвышэйшае зацвярджэнне адбылося 30 жніўня 1915 г. [136; 73, № 21, с. 9–10]. На падставе гэтага закона на патрэбы бежанцаў быў выдадзены крэдыт у 25 млн р. (да сярэдзіны верасня 1915 г. з іх ужо было выкарыстана 23,5 млн р.).

Параўнальны аналіз законапраекта МУС і зацверджанай рэдакцыі Закона ад 30 жніўня 1915 г. дае магчымасць акрэсліць пазіцыі міністэрстваў і Дзяржаўнай Думы па справе ўладкавання бежанцаў.

Як адзначалася ў першай главе дадзенай манаграфіі, згодна з арт. 1 Закона ад 30 жніўня 1915 г. бежанцамі былі прызнаны асобы, якія пакінулі мясцовасці, дзе пагражаў праціўнік або ім ужо занятыя, альбо выселеныя распараджэннем ваенных ці цывільных улад з раёна баявых дзеянняў, а таксама выхадцы з варожых Расіі дзяржаў (адносна апошніх у арт. 6-м удакладнялася – «за выключэннем замежных падданных нямецкай і венгерскай нацыянальнасцей») [136, с. 2–3]. Такім чынам, дзяржава прызнала бежанцамі амаль усе катэгорыі выселенага насельніцтва, а менавіта эвакуіраваных служачых і іх сем'і, дэпартаваных прадстаўнікоў немцаў-каланістаў, яўрэяў і іншых так званых «нядобранадзейных» народаў, прымусова выселенае славянскае насельніцтва заходніх губерняў і тых, хто вымушана – пад уплывам ваенных падзей – накіраваўся ўглыб імперыі.

Артыкулам 2 вышэйзгаданага закона клопат аб забеспячэнні матэрыяльных патрэб і духоўных патрэбнасцей бежанцаў ускладаўся на міністра ўнутраных спраў, Галоўнаўпаўнаважаных па ўладкаванні бежанцаў, на губернатараў і граданачальнікаў, земскія ўстановы і гарадскія грамадскія кіраўніцтвы і мясцовыя камітэты. У арт. 3 асобна адзначалася, што аказанне дапамогі асобам, якія пацярпелі ад ваенных дзеянняў, складае таксама задачу Таццянінскага камітэта [136, с. 2].

Закон ад 30 жніўня 1915 г. сцвярджаў, што ўказаным у арт. 2–3 асобам і арганізацыям прадастаўляецца права заклікаць да супрацоўніцтва ўвогуле ўсе грамадскія сілы [136, с. 2]. Упаўнаважаны УЗС і УСГ М.М. Шчэпкін у перыядычным друку саюзаў пракаменціраваў такую пастаноўку пытання як незвычайную і новую для палітычнага жыцця Расіі [157, № 27–28, с. 175]. Закон падпісваў фінансаваць патрэбы бежанцаў з казны [136, с. 3]. Гэта адкрывала магчымасці ўдзелу ў справе дапамогі бежанцам не толькі дзяржаўным установам, але і шматлікім недзяржаўным арганізацыям, якія да выдання гэтага закона няздольны былі аказваць дастатковы ўзровень дапамогі з-за абмежаванасці сваіх фінансавых сродкаў.

Артыкулы 8–18 Закона ад 30 жніўня 1915 г. датычылі арганізацыі і функцыяніравання Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў. Яна была створана для абмеркавання і аб'яднання ўсіх мер па забеспячэнні патрэб бежанцаў, а таксама для агульнага назірання за мэтазгодным выкананнем пэўных мер. Старшынёй Асобай нара-

ды па ўладкаванні бежанцаў стаў міністр унутраных спраў (арт. 8). На яго ўскладвалася кіраўніцтва ўладкаваннем бежанцаў у цэлым і размеркаваннем крэдытаў у прыватнасці (арт. 19) [136, с. 3, 6].

Паўнамоцны склад Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў згодна з арт. 10 Закона ад 30 жніўня 1915 г. быў вызначаны наступны: па сем членаў Дзяржаўнай Думы і Дзяржаўнага Савета, якія выбіраліся гэтымі ўстановамі (у 1916 г. іх колькасць павялічылі да 9, усяго – 18); прадстаўнікі міністэрстваў: ваеннага, замежных спраў, унутраных спраў, фінансаў, народнай асветы, шляхоў зносін, гандлю і прамысловасці, галоўнага ўпраўлення землеўпарадкавання і земляробства – па адным ад кожнага ведамства.

У нараду ўваходзілі таксама па адным прадстаўніку ад Таццянінскага камітэта, Чырвонага Крыжа, Упраўлення вярхоўнага начальніка санітарнай і эвакуацыйнай часці, УЗС і УСГ і ад нацыянальных камітэтаў – польскага, армянскага, яўрэйскага, латышкага, літоўскага і грузінскага. Акрамя таго, у склад нарады былі ўключаны Галоўнаўпаўнаважаныя па ўладкаванні бежанцаў і кіраўнік спраў гэтай установы [136, с. 3–4].

У законапраекце МУС прадугледжваўся ўдзел пяці членаў Дзяржаўнай Думы і пяці членаў Дзяржаўнага Савета, якія павінны былі не выбірацца, а запрашацца міністрам унутраных спраў [460, спр. 10, арк. 4]. Пры гэтым у вышэйназваным законе захавалася палажэнне (арт. 12), згодна з якім старшыня нарады можа запрашаць на пасяджэнні любых асоб, удзел якіх прызнае карысным [136, с. 4]. Дзякуючы гэтаму на нарадзе заўсёды можна было забяспечыць большасць праўрадава настроеных.

У параўнанні з законапраектам МУС у Законе ад 30 жніўня 1915 г. было пашырана кола пытанняў, якія падлягалі абмеркаванню Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў. У першым варыянце – пытанні агульнага размеркавання крэдытаў, клопат аб руху і ўладкаванні бежанцаў, ацэнка маёмасці, пакінутай імі і ўвогуле страт насельніцтва ў сувязі з ваенным становішчам, кампенсацыя за страты, аказанне пазыковай дапамогі [460, спр. 10, арк. 5]. У канчатковую рэдакцыю дадзенага закона дадаткова ўключаны клопат аб задавальненні духоўных патрэбнасцей бежанцаў, распрацоўка праекта наказу Галоўнаўпаўнаважаным тылу, парадак стварэння і дзейнасці мясцовых камітэтаў, а таксама вызначэння іх кіраўніцтва [136, с. 5].

Пазней вызначэнне дзеяння арт. 22 Закона ад 30 жніўня 1915 г. аб парадку ажыццяўлення мясцовага клопату пра бежанцаў стала галоўнай прычынай спрэчак паміж урадам і грамадскімі арга-

нізацыямі, перш за ўсё УЗС і УСГ. У законапраекце МУС забяспечэнне клопату пра бежанцаў на месцах ускладналася перш за ўсё на начальнікаў губерняў і граданачальнікаў, а таксама на земскія і гарадскія самакіраванні. У мясцовасцях, дзе не існавалі земствы і гарадскія самакіраванні, МУС меркавала ўскласці клопат на абывацельскія камітэты пад старшынствам губернатараў ці павятовых прадвадзіцеляў дваранства [460, спр. 10, арк. 5]. Закон ад 30 жніўня 1915 г. змяшчаў іншую фармулёўку – «мясцовы клопат аб бежанцах і іх далейшым лёсе ўскладаецца на земскія ўстановы і гарадскія грамадскія ўпраўленні, з прадастаўленнем ім права... ствараць асобыя камітэты». У мясцовасцях, дзе не былі ўведзены земскія і гарадскія самакіраванні, мясцовы клопат пра бежанцаў ускладаўся на губернскія, павятовыя і гарадскія камітэты дапамогі бежанцам. Гэтыя камітэты ствараліся з прадстаўнікоў зацікаўленых арганізацый і кіраваліся губернскімі ўпаўнаважанымі МУС, астатнімі асобамі, выбранымі губернскімі камітэтамі [136, с. 6].

Асобая нарада па ўладкаванні бежанцаў пачала сваю працу з верасня 1915 г. Міністр унутраных спраў у поўнай меры выкарыстаў свае правы запрашаць на пасяджэнні нарады патрэбных яму асоб, чым, як ужо адзначалася, была забяспечана большасць праўрадава настроеных асоб у час працы нарады. Напрыклад, членаў Дзяржаўнага Савета было 13 (а разам з Галоўнаўпаўнаважанымі па ўладкаванні бежанцаў у тыле і старшынёй Таццянінскага камітэта – 16), а па законе – 7; членаў Дзяржаўнай Думы – 15, а па законе – таксама 7; ад МУС – 23 прадстаўнікі плюс 12 раённых Галоўнаўпаўнаважаных па бежанцах і кіраўнік спраў МУС, усяго – 36. Пры гэтым у час галасавання не дзялілі на ўваходных у склад нарады (арт. 10) і на запрошаных на пасяджэнні (арт. 12) [157, № 27–28, с. 180–181].

10 верасня 1915 г. пад старшынствам міністра ўнутраных спраў М.Б. Шчарбатава (на ўсіх наступных пасяджэннях былі намеснікі міністра) адбылося першае пасяджэнне Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў. Ва ўступнай прамове старшыня абмінуў праблему прымусовага высялення насельніцтва заходніх губерняў, якое грамадства лічыла асноўнай прычынай масавага руху бежанцаў. Галоўнай прычынай бежанства М.Б. Шчарбатаў назваў дзеянні войскаў праціўніка, накіраваныя супраць мясцовых жыхароў. Было заўважана, што справу аказання дапамогі бежанцам ускладнілі недасканаласць шляхоў зносін і цяжкія санітарныя ўмовы, якія паслужылі прычынай шматлікіх інфекцыйных захворванняў [457, спр. 1, арк. 1].

Свае меркаванні па пытаннях забеспячэння патрэб бежанцаў выказалі прадстаўнікі як дзяржаўных – Галоўнаўпаўнаважаныя на франтах С.І. Зубчанінаў і М.П. Урусаў, так і грамадскіх арганізацый. Прадстаўнік ЗемГора М.М. Шчэпкін у сваім выступленні закрануў самае вострае пытанне – пра прымусовае высяленне мірных жыхароў. Было адзначана, што гэта з’ява працягвалася і пасля выдання загаду № 523 Вярхоўнага Галоўнакамандуючага, які такую меру фармальна адмяніў. М.М. Шчэпкін азнаёміў членаў нарады з вывадамі з’езда УСГ, які адбыўся 7–9 верасня ў Маскве, і прызнаў прымусовае высяленне дапушчальным толькі ў выключных выпадках, выкліканых сапраўднай ваеннай неабходнасцю [457, спр. 1, арк. 2].

Сярод удзельнікаў пасяджэння самы радыкальны пункт гледжання выказаў член Дзяржаўнай Думы Л.К. Дымша, які абвясціў прымусовае і пагалоўнае высяленне насельніцтва ўвогуле недапушчальным. У адказ князь С.В. Чацвярцінскі адзначыў, што Асобая нарада па ўладкаванні бежанцаў не павінна выказвацца супраць добраахвотнай ці прымусовай эвакуацыі насельніцтва, а толькі паказаць карціну бежанства перад ваеннымі ўладамі, якія, зыходзячы з ваенных меркаванняў, самі павінны вырашаць што рабіць. Па выніках дыскусіі нарадзе было прапанавана прыняць адну з дзвюх супрацьлеглых рэзалюцый. Першая адлюстроўвала пазіцыю недапушчальнасці прымусовага высялення; другая дазваляла ваенным уладам пры ваеннай і тэхнічнай неабходнасці з асцярожнасцю прымаць рашэнне аб высяленні насельніцтва. Першую рэзалюцыю нарада адхіліла, а другая была зацверджана абсалютнай большасцю [457, спр. 1, арк. 3–4]. Гэтым самым Асобая нарада па ўладкаванні бежанцаў пацвердзіла свой статус як дарадчага органа пры МУС, а найбольш вострыя і небяспечныя пытанні пагадзілася пакінуць на абмеркаванне ваенных улад. З другога боку, выказаныя на яе пасяджэннях прагрэсіўныя погляды грамадскіх дзеячаў былі накіраваны на абарону інтарэсаў бежанцаў.

Шырокі спектр разглядаемых пытанняў і праблем бежанцаў патрабаваў вызначэння ў дзейнасці нарады асобных напрамкаў. З гэтай прычыны на падставе арт. 17 Закона ад 30 жніўня 1915 г. у рамках Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў было створана некалькі камісій. Першая – па агульных пытаннях на чале з князем В.М. Валконскім. Другая – па кампенсацыі страт, выплаце часовых пазык і аказанні грашовай дапамогі бежанцам – пад старшынствам члена Дзяржаўнага Савета А.І. Лыкошына. Трэцяя камісія займалася пытаннямі ўладкавання бежанцаў у тыле і распрацоўкай праекта наказу Галоўнаўпаўнаважаных у тыле. Яна працавала пад

старшынствам члена Дзяржаўнага Савета графа А.А. Бобринскага. Чацвёртая – па размеркаванні крэдытаў на задавальненне патрэб бежанцаў і ўсталяванні парадку адказнасці за выкарыстанне гэтых крэдытаў – дзейнічала пад кіраўніцтвам таварыша міністра ўнутраных спраў М.В. Плеве [457, спр. 1, арк. 5]. У далейшым гэта камісія выконвала галоўную ролю ў дзейнасці нарады, бо менавіта праз яе праходзілі асноўныя фінансавыя сродкі, што выдаткоўваліся дзяржавай на патрэбы бежанцаў.

Разгледзім асноўныя моманты працы ўказаных вышэй камісій. Трэцяя займалася стварэннем інстытута Галоўнаўпаўнаважаных па ўладкаванні бежанцаў у тыле (далей – Галоўнаўпаўнаважаныя ў тыле). Галоўнаўпаўнаважаныя на франтах пачалі працаваць з ліпеня 1915 г., але толькі ў франтавых і прыфрантавых губернях. Рассяленнем і ўладкаваннем бежанцаў углыб імперыі павінны былі займацца Галоўнаўпаўнаважаныя ў тыле. Для камісіі галоўным аспектам пры вызначэнні правоў і абавязкаў Галоўнаўпаўнаважаных у тыле сталі іх суадносіны з паўнамоцтвамі губернатараў. У спецыяльным наказе, распрацаваным камісіяй, абавязкі Галоўнаўпаўнаважаных у тыле былі акрэслены даволі абстрактнымі фармулёўкамі: «аб’ядноўваць дзейнасць», «азнаёміцца са становішчам», «неаслабна назіраць», «бліжэйшым чынам узгадняць», «падтрымліваць жывую сувязь» і «пастаянна паведамляць» [327, спр. 9028, арк. 546]. Галоўнага – а менавіта распарадчай улады і права распараджацца крэдытамі – Галоўнаўпаўнаважаным у тыле не прадаставілі. Упаўнаважаны ЗемГора М.М. Шчэпкін у спецыяльным дакладзе, прысвечаным працы Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў, указваў, што ў гэтым выпадку жаданне дзяржаўнай улады захаваць прэстыж мясцовай улады не дазволіла надзяліць Галоўнаўпаўнаважаных у тыле паўнамоцтвамі, неабходнымі для сапраўднага аб’яднання справы аказання дапамогі бежанцам [157, № 27–28, с. 182–183].

Важнае месца ў дзейнасці камісіі па агульных пытаннях працягвала займаць праблема прымусовага і добраахвотнага высялення. Наконт апошняга было справядліва заўважана, што эвакуацыя цывільнай адміністрацыі і духавенства выклікала ўцёкі насельніцтва. Калі людзі бачылі арганізаванасць з боку мясцовай улады, то кожны мог спакойна вырашыць, эвакуіравацца яму ці не [457, спр. 1, арк. 13–15]. Шмат заўваг было выказана ў адрас царквы. Са спецыяльна падрыхтаванага даклада вынікае, што ў многіх мясцінах, якім пагражала нашэсце ворага, клірыкі пакідалі абжытыя месцы раней за вернікаў. Мясцовыя святары на шляху руху бежанцаў не заўсёды з’яўляліся да іх для духоўнага суцяшэння, выканання сваіх абавязкаў.

У некоторых парафиях нават узнікалі перашкоды пры размяшчэнні бежанцаў у манастырах [457, спр. 1, арк. 64–65].

Асобая нарада па ўладкаванні бежанцаў палічыла праблему духоўнага стану пацярпеўшых ад вайны адной з асноўных. Для яе вырашэння ў рамках нарады стварылі яшчэ адну камісію – па задавальненні духоўных патрэбнасцей бежанцаў. На яе пасяджэннях прадстаўнікі царквы азнаёміліся з заўвагамі ў свой адрас і пагадзіліся з папрокамі за асабістую неарганізаванасць і недастатковую энергічнасць, але рашуча адхілілі абвінавачанні ў адсутнасці ўсведамлення пастырскага абавязку. Было вырашана накіраваць святароў і ксяндзоў у вызначаныя па колькасці групы бежанцаў для задавальнення духоўных патрэбнасцей апошніх [457, спр. 1, арк. 65–68].

Пры гэтым адзначым, што сучасныя расійскія даследчыкі знаходзяць шмат прыкладаў дабрачыннай дзейнасці Рускай праваслаўнай царквы і створаных пад яе патранатам дабрачынных таварыстваў у розных губернях Расійскай імперыі [94, 97, 151, 200, 266, 380].

Камісія па задавальненні духоўных патрэбнасцей бежанцаў таксама была заклікана прыняць меры па аблегчэнні стварэння актаў грамадзянскага стану бежанцаў, усталяванні апекі над малалетнімі бежанцамі, забеспячэнні дзяцей бежанцаў магчымасцю вучыцца, абароне жанчын-бежанак ад прастытуцыі. Яшчэ адной задачай камісіі было забеспячэнне прававой абароны бежанцаў, якія страцілі сваю маёмасць і сталі поўнаасцю безабароннымі перад свавольствам ваенных і цывільных улад [463, спр. 23, арк. 1–10].

Праект аб пазыковай дапамозе пацярпеўшым ад вайны адна з распрацовак нарады, якую вельмі чакалі бежанцы. Яго падрыхтоўкай у кастрычніку-лістападзе 1915 г. займалася камісія А.І. Лыкошына [464, спр. 24, арк. 1, 14]. Праект Часовых правілаў па выдачы пазык перадалі для зацвярджэння ў нараду і з невялікімі змяненнямі прынялі [457, спр. 1, арк. 72–85]. Аднак толькі праз паўгода, 13 мая 1916 г., адбылося найвышэйшае зацвярджэнне Часовых правілаў аб аказанні пазыковай дапамогі пацярпеўшаму ад вайны насельніцтву» (далей – Часовыя правілы).

З-за таго, што менавіта страта бежанцамі маёмасці і сродкаў да існавання не дазваляла ім у поўнай меры аднавіць сваё жыццё на новым месцы жыхарства, пацярпеўшыя ад вайны чакалі пазыковай дапамогі ад дзяржавы. Але Часовыя правілы насілі дыскрэмінацыйны характар і значна абмяжоўвалі катэгорыі насельніцтва, якія маглі атрымаць пазыку. У заўвазе да арт. 1 указвалася, што гэтыя правілы не распаўсюджваюцца на асоб, якія атрымліваюць казёны

бежанскі прадуктовы і кватэрны паёк. А менавіта гэта катэгорыя бежанцаў была самай неўладкаванай і збяднелай [74, № 40, с. 96].

Згодна з Часовымі правіламі, пазыкі маглі выдавацца асобам, якія валодалі зямлёй па-за межамі гарадскіх паселішчаў; уладальнікам нерухомасці ў гарадах і іншых гандлёва-прамысловых пунктах; асобам, якія маюць уклады ў крэдытных установах, што прыпынілі дзейнасць з-за ваеннага становішча (арт. 2); у асобных выпадках – іншым асобам, прызнаным дастаткова добрапрыстойнымі ў адносінах вяртання пазык. Максімальны памер пазыкі не мог перавышаць 6 тыс. р. (арт. 5). Па распараджэнні міністра ўнутраных спраў для выдачы пазык утвараліся камітэты – цэнтральны ў Петраградзе і мясцовыя – у губернях (арт. 24) [74, № 40, с. 96–101].

Памеры дзяржаўнай дапамогі, якая выдзялялася праз Асобую нараду па ўладкаванні бежанцаў, насілі восенню 1915 г. сапраўды значны характар. Так, па дадзеных на пачатак снежня 1915 г., было асігнавана ў распараджэнне: «Поўначдапамогі» 30943,8 тыс. р., «Поўдзень-бежанца» – 12000,0 тыс. р., УЗС – 11697,0 тыс. р., УСГ – 5867,759 тыс. р., Намесніку на Каўказе – 4122,5 тыс. р., польскіх арганізацый – 7100,0 тыс. р., латышскіх таварыстваў – 2369,82 тыс. р., Яўрэйскага камітэта – 1800,0 тыс. р., Літоўскага камітэта – 1660,0 тыс. р., а ўсяго з улікам галоўных начальнікаў розных губерняў – 96788,663 тыс. р. [535, с. 125].

Пасля выдання Закона ад 30 жніўня 1915 г. дзейнасць цэнтральных і мясцовых цывільных улад ажыццяўлялася ў наступных умовах. Перанясенне ваенных дзеянняў непасрэдна ў заходнія губерні стала падставай для далейшага як прымусовага, так і добраахвотнага высялення насельніцтва. У так званы эвакуацыйны перыяд працы «Поўначдапамогі», які ахопліваў жнівень – кастрычнік 1915 г., было адкрыта каля 300 устаноў па абслугоўванні бежанцаў у час руху (пасадка на чыгуначных станцыях, баракі і начлежкі, ліквідацыйныя камісіі, фуражныя склады, кузні); звыш 340 устаноў па харчаванні бежанцаў (пункты з выдачай гарачай ежы, сухога пайка, гарбаты, хлеба); каля 230 медыка-санітарных устаноў (бальніцы, урачэбныя станы, эпідэміялагічныя атрады, халерныя баракі, аптэкі), а таксама каля 50 устаноў па доглядзе за нямоглымі і па пошуку працы для бежанцаў [129, № 2, с. 10].

Харчовымі пунктамі «Поўначдапамогі» са жніўня па кастрычнік 1915 г. выдадзена каля 40 млн пайкоў, у бальніцах дапамогу атрымалі 200 тыс. чалавек [129, № 2, с. 10]. Прадстаўнікі С.І. Зубчанінава, каб аблегчыць становішча бежанцаў у час руху, імкнуліся аб'яднаць іх у групы. Праз аб'явы ў друку для кіраўніцтва і суправаджэння

апошніх запрашаліся людзі так званых інтэлігентных заняткаў, пераважна настаўнікі і студэнты [327, спр. 9028, арк. 264]. У Мінскай губерні С.І. Зубчанінаў звярнуўся да губернатара, каб ён пасадынічаў у пошуку асоб для суправаджэння бежанцаў. 12 жніўня 1915 г. было распаўсюджана паведамленне ад мінскага губернатара, што эвакуіраваныя члены ўрадавых і грамадскіх устаноў, якія жадаюць суправаджаць бежанцаў да месца прызначэння, павінны пісьмова звяртацца ў канцылярыю. У НГАБ у Мінску захаваліся некалькі дзясяткаў такіх зваротаў [332, спр. 9034, арк. 4–10, 23–24].

У лістападзе 1915 г. асноўная ўвага «Поўначдапамогі» была накіравана на забеспячэнне асеўшых бежанцаў. 31 лістапада 1915 г. па 1 ліпеня 1916 г. агульная колькасць яе ўстаноў узрасла з 891 да 2142 [129, № 2, с. 10]. Бясплатныя пайкі ў гэты перыяд выдаваліся толькі дзецям і старым, а дарослых мужчын і жанчын імкнуліся працаўладкаваць. Колькасць харчовых устаноў да 1 ліпеня 1916 г. дасягнула 456, імі карысталіся 386 063 бежанцы (79,6 % на прыфрантавых тэрыторыях і 20,4 % у тылавых). На казённых сродкі «Поўначдапамога» набыла для бежанцаў адзення на суму 10 млн р., пацярпеўшым ад вайны было раздадзена звыш 2 млн рэчаў.

Медыцынская дапамога аказвалася ў двух варыянтах – стацыянарным і выязным. Да 1 ліпеня 1916 г. агульная колькасць бальніц дасягнула 80 устаноў з 5 тыс. ложкаў, працавалі таксама 141 урачэбны і фельчарскі пункт з амбулаторнай дапамогай, 21 барак, 10 «лятухых» урачэбна-харчовых станаў. Устаноў па апецы і адукацыі было больш за 940 [129, № 3, с. 9–10]. Значнае месца ў дзейнасці «Поўначдапамогі» займала выдача грашовай дапамогі за рэквізаваную і знішчаную маёмасць. У 1916 г. па рашэнні ваенных улад спецыяльна для разлікаў з насельніцтвам стварылі ліквідацыйныя камісіі [360, спр. 764, арк. 20].

У канцы 1915 г. для садзейнічання «Поўначдапамозе» на Заходнім фронце ствараліся ў рэгіёнах апекі, палажэнне аб якіх зацверджана 21 снежня 1915 г. Спектр дзейнасці мясцовых апек быў шырокі: пошук жылля і працы для бежанцаў, выдача непрацаздольным пайка, забеспячэнне бежанцаў і (новае ў дзейнасці «Поўначдапамогі») мясцовага насельніцтва прадуктамі харчавання і рэчамі першай неабходнасці. Звычайна апекі ствараліся па адной на воласць [363, спр. 7, арк. 28].

Ваенныя ўлады ўважліва назіралі за працай арганізацыі С.І. Зубчанінава. Аб эфектыўнасці дзейнасці апошняй перыядычна цікавіліся ў адпаведных армейскіх начальнікаў. У снежні 1915 г. генерал М.А. Данілаў накіраваў камандуючым 1-й, 2-й, 3-й, 4-й і 10-й армій запыт аб характары дзейнасці ў франтавой паласе шэ-

рагу арганізацый, у тым ліку і «Поўначдапамогі». Армейскае камандаванне неадназначна ацаніла работу апошняй і выказала шматкрытычных заўваг. Камандуючы 1-й арміяй указаў, што дзейнасць «Поўначдапамогі» зусім не заўважаецца, пры гэтым быў вядомы выпадак няўдалай арганізацыі і прыёму бежанцаў на станцыі Навагрудак у верасні 1915 г. Камандуючыя 2-й, 3-й і 4-й арміямі дзейнасць «Поўначдапамогі» адобрылі, аднак адзначылі несакардынаванасць з працай іншых арганізацый. Камандуючы 10-й арміяй заўважыў, што члены «Поўначдапамогі» жадаюць дапамагчы, але няздольны дзейнічаць эфектыўна з-за адсутнасці ў арганізацыі выканаўчых органаў [444, спр. 447, арк. 2–33]. У канчатковым дакладзе Галоўнакамандуючаму арміямі Заходняга фронту генерал М.А. Данілаў ацаніў дзейнасць «Поўначдапамогі» як малазначную. Такая адзнака перш за ўсё тлумачылася невялікай дапамогай з боку гэтай арганізацыі на карысць арміі [444, спр. 447, арк. 43–44].

Адзначым, што іншыя крыніцы таксама ўказваюць на зняважлівае стаўленне армейскага камандавання да арганізацыі С.І. Зубчанінава. У Стаўцы шмат хто лічыў (аб гэтым узгадваецца ў мемуарах М. Лемке), што ўпаўнаважаныя па справах бежанцаў атрымліваюць і бескантрольна трацяць вялізныя сумы, а афіцэры гаварылі: «Што там творыцца – цяжка сабе ўявіць, асабліва ў «Поўначдапамозе» сляпога С.І. Зубчанінава, празванай «Поўначнемач» ці «Сабепомач» [261, с. 281].

У шэрагу мемуараў таксама крытычна адлюстравана дзейнасць «Поўначдапамогі». Напрыклад, ва ўспамінах Л.Н. Вайталоўскага «...Хмары бежанцаў. Твары сінія, азябшыя. Бабы здрыганаюцца ад холаду, ад таго, што ўсе анучы аддалі дзецям. – Апошнія мруць, – скардзяцца яны са слязамі. Каго ні спытаеш: «Самі сышлі?» – адказваюць з болем і раздражненнем: «Не. Прыйшлі салдаты. Хату спалілі. Выгналі. А куды ідзем – самі не ведаем. Зараз усе замерзнем... Пры ўездзе ў Слуцк – вялізныя сцягі «Поўначдапамогі» Зубчанінава. Уваходжу ў шыкоўнае памяшканне і пытаюся дзяжурнага лекара: – Халерных шмат? – Маса. Мруць жудасна. – Дапамагаеце? – Тут немагчыма. Адсылаем далей. – А ведаеце, што дзелаеца ззаду? – Паняцця не маем... Дрэнна? – Раю пабываць і палюбавацца на вашу «дапамогу». – Што рабіць! У дарозе ўсё роўна нічым не дапаможаш. Мы і тут нямоглыя...» [79].

У той жа час дакументы пацвярджаюць, што кіраўніцтва «Поўначдапамогі» старалася сур'ёзна клапаціцца аб рэпутацыі сваёй установы. Калі ў прэсе пачалі з'яўляцца звесткі пра махінацыі ўпаўнаважаных пры купцы коней у насельніцтва, С.І. Зубчанінаў

распарадзіўся даследаваць усе падобныя паведамленні, нават змешчаныя ў друку [129, № 1, с. 12; № 2, с. 13].

Для губернскай і павятовай адміністрацыі рух бежанцаў набыў катастрофічныя памеры ў верасні 1915 г., калі пасля нямецкага прарыву вялікай масы людзей накіраваліся ўглыб імперыі. У сярэдзіне верасня мінскі губернатар А.Ф. Гірс паведаміў у Санкт-Пецярбург, што рух бежанцаў праз губерню значна пашырыўся. Па некаторых трактах за суткі праходзіла ад 10 да 20 тыс. чалавек [331, спр. 9033, арк. 54]. Маршрут іх руху быў загадзя распрацаваны на паперы, але недастаткова прадуманы. Бежанцам не хапала харчовай і медыцынскай дапамогі. Мала было людзей для іх суправаджэння і аховы. Галоўны недахоп у дзейнасці дзяржаўных і недзяржаўных арганізацый – адсутнасць каардынацыі. Гэтыя факты выразна характарызуюць вынікі арганізацыйнай працы губернскага і павятовых камітэтаў.

Старшыня камісіі па эвакуацыі Мінска ў справаздачы пра стан станцыі Мінск Любава-Роменскай чыгункі ад 14 верасня 1915 г. паведамляў пра жудасны санітарны стан чыгуначных пудей, дзе стаялі вагоны з бежанцамі [327, спр. 9028, арк. 266]. 17 верасня мінскі губернатар паведаміў С.І. Зубчанінаву пра знаходжанне на вакзальнай тэрыторыі станцыі Мінск звыш 6 тыс. бежанцаў. 21 верасня іх колькасць дасягнула 8 тыс. На чыгуначных станцыях Старыя Дарогі і Бабруйск згруппавалася каля 60 тыс. А.Ф. Гірс падкрэсліваў у дакладах, што санітарныя ўмовы ўтрымання бежанцаў сур'ёзна пагражаюць гарадскому парадку і грамадскаму спакою [327, спр. 9028, арк. 288]. Начальнік Мінскага аддзялення жандармскага паліцэйскага ўпраўлення адзначаў, што стрымліванне руху новых бежанцаў на вакзал і чыгуначныя пудзі «дасягаецца наймавернымі намаганнямі ўзмоцненых паліцэйскіх атрадаў» [327, спр. 9028, арк. 352].

Становішча ў паветах Мінскай губерні таксама было складаным. 16 верасня з Ігумена паведамлілі, што туды кожны дзень прыбываюць дзясяткі тысяч бежанцаў. На экстранным пасаджэнні Ігуменскага павятовага камітэта па ўладкаванні бежанцаў стан спраў характарызаваўся наступным чынам: «Цераз увесь павет ад Мінска на Ігумен, Беразіно, Магілёў ідуць суцэльнай масай бежанцы, якія са сваімі табарамі ўначы займаюць прастору да пяці верст у акружнасці... Бежанцы ідуць у такой каласальнай колькасці, што без разбору знішчаюць на сваім шляху ўсе запасы харчавання мясцовага насельніцтва» [331, спр. 9033, арк. 20].

На 1 верасня 1915 г. у г. Баранавічы налічвалася каля 60 тыс. бежанцаў. Яны накіроўваліся сюды як на вузлавую станцыю двух чыгуначных пудей і амаль не рухаліся далей. Прычынамі гэтага згодна з

рапартамі ваенных назіральнікаў былі як надзеі бежанцаў на вяртанне дадому, так і незразумелыя паведамленні ўлад аб далейшым іх руху, а таксама шматлікія захворванні. У рапартах службовых асоб зноў адзначалася адсутнасць узгодненасці ў працы розных арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам [441, спр. 440, арк. 134–138].

15 верасня 1915 г. губернатар склікаў асобую нараду па пытанні ўрэгулявання руху бежанцаў у Мінску і наваколлі. На ёй у чарговы раз разглядалася праблема каардынацыі дзейнасці ўсіх устаноў па аказанні дапамогі бежанцам. Згодна з рээстрам, бежанцам у Мінскай губерні дапамагалі наступныя ўстановы і грамадскія камітэты: «Поўначдапамога», Таццянінскі камітэт, УЗС, УСГ, Цэнтральны абы-вацельскі камітэт губерняў Царства Польскага, аддзяленне Літоўскага камітэта па аказанні дапамогі пацярпеўшым ад вайны, Польскі камітэт, Таварыства дапамогі бедным яўрэям Мінска, суполка «Дабрачыннасць», Яўрэйскі камітэт [335, спр. 9038, арк. 74].

У другой палове верасня 1915 г. губернатар пачаў тэрмінова рассылаць загады аб скліканні асобых нарад мясцовых павятовых камітэтаў. Гэтыя нарады павінны былі падзяліць тракты, па якіх рухаліся бежанцы, на асобныя раёны. Кожны раён замацоўваўся за паліцэйскім чыноўнікам. Праблема захавання парадку працягвала заставацца адной з самых вострых. Нагляд за рухам і прыпынкамі бежанцаў павінны былі ажыццяўляць усе паліцэйскія службовыя асобы. У сувязі з мабілізацыяй чыгункі на ваенныя перавозкі і эвакуацыю прамысловасці бежанцы пэўны час не маглі карыстацца гэтым відам транспарту. Паўстала праблема захавання бежанцамі цяглавай жывёлы, якую скуплялі як прыватныя асобы, так і рэквізіцыйныя камісіі, што патрабавала ад улад вялікай колькасці фуражу і арганізацыі ветэрынарнай дапамогі [331, спр. 9033, арк. 116]. Падкрэслім, што восенню губернскія ўлады ў тэрміновым парадку паведамлялі дырэктывы, якія былі аналагічным тым, што выдаваліся яшчэ летам і, мяркуючы па іх паўторным з'яўленні, фактычна не былі паспяхова выкананы.

Кастрычнік 1915 г. прынёс ваенным і цывільным уладам новыя клопаты. Штаб 4-й арміі паведаміў мінскаму губернатару, што ў шмат якіх месцах цывільныя ўлады не толькі не дапамагаюць, але і перашкаджаюць руху бежанцаў. Апошніх бессістэмна перамяшчалі з месца на месца. Многія бежанцы, якіх накіравала паліцыя, блукалі ў радыусе двух-трох дзясяткаў квадратных верст месяцамі. У выніку ваеннае камандаванне Заходняга фронту назірала наступную дзіўную карціну. Бежанцаў, якія ўжо прайшлі г. Мінск і накіроўваліся ў г. Смаленск, вярнулі назад нейкія паліцэйскія ўлады. Пры гэтым

пастаяннае месцапражыванне бежанцаў было занята праціўнікам. Далей пазіцый арміі яны перамясціліся не маглі, вярнуцца таксама не мелі магчымасці, таму і асядалі каля войска. Ваенныя ўлады хваліліся, што бядаотнае становішча бежанцаў у бліжэйшым тыле дрэнна паўплывае на маральны настрой войска. Здаралася, што салдаты сустракаліся з іх блукаючымі сем'ямі, няшчасны выгляд якіх прыгнятаў вайскоўцаў [327, спр. 9028, арк. 423].

У раёне Замір'я Навагрудскага павета, дзе размяшчаўся грэнадзёрскі корпус, знаходзілася некалькі тысяч бежанцаў. Яны пражывалі ў пакінутых хатах ці лясах. Камандаванне корпуса высыляла бежанцаў у іншыя раёны, дзе таксама знаходзіліся армейскія часці, якія ў сваю чаргу высылялі бежанцаў, і тыя зноў траплялі ў раён дыслакацыі грэнадзёрскага корпуса. Бежанцаў фактычна перамяшчалі па замкнёным коле, а ў гэты час сярод іх павялічвалася колькасць захварэўшых і памерлых [324, спр. 8986, арк. 147].

Праблема зваротнага руху бежанцаў вельмі непакоіла ўлады. Сярод прычын гэтай з'явы трэба адзначыць не толькі неарганізаванасць і няўзгодненасць у дзеяннях мясцовых улад, але і душэўны стан бежанцаў, якія сумавалі па радзіме. Штаб Вярхоўнага Галоўнакамандуючага выдаў спецыяльны загад аб забароне руху назад бежанцаў у заходнія і паўднёва-заходнія губерні. Па загадзе мінскага губернатара былі абследаваны тылы 4-й арміі па трасе Койданава – Стоўбцы – Мір – Гарадзeya – Сноў. Як паведаміў мінскі віцэ-губернатар, у гэтым раёне налічвалася каля 35 тыс. бежанцаў, прычым большасць з якіх знаходзілася пад адкрытым небам. Толькі некаторыя з іх знайшлі прытулак у вёсках [319, спр. 8639, арк. 31].

На асобай нарадзе ў Стаўцы армейскае камандаванне запатрабавала ад мясцовых улад тэрмінова эвакуіраваць з тылу арміі ўсіх бежанцаў. 8 кастрычніка 1915 г. у г. Мінску адбылася нарада, прысвечаная пытання знаходжання бежанцаў у тыле армій. Было вырашана тэрмінова арганізаваць адпраўку бежанцаў на ўсход па чыгунцы са станцый Гарадзeya, Стоўбцы, Негарэлае і Койданава. УЗС і «Поўначдапамозе» даручылі стварыць на станцыях харчова-медыцынскія пункты [319, спр. 8639, арк. 31].

У кастрычніку 1915 г. таксама паўстала пытанне аб арганізацыі дапамогі насельніцтву мясцовасцей Пінскага павета, вызваленых ад праціўніка. 15 кастрычніка адбылася асобая нарада па гэтай праблеме, на якой было вырашана стварыць адзіны павятовы орган на чале з Пінскім прадвадзіцелем дваранства [319, спр. 8639, арк. 42].

У лістападзе 1915 г. да выканання губернатарскіх абавязкаў прыступіў А.Г. Чарняўскі. На тэрыторыі Мінскай губерні на той час

знаходзілася каля 100 тыс. бежанцаў [328, спр. 9029, арк. 28]. Каля 20 тыс. з іх жылі ў будавах ці ўвогуле не мелі даху. Мінскі губернатар звярнуўся да ваенных улад па дапамогу для высылення з губерні неўладкаваных бежанцаў. Ваенныя ўлады згадзіліся дапамагчы, але з умовай высылення з губерні ўсіх бежанцаў. С.І. Зубчанінаў падтрымаў мінскага губернатара ў імкненні эвакуіраваць толькі неўладкаваных бежанцаў. У выніку было вырашана высыляць толькі тых, хто не знайшоў прытулку ў мясцовага насельніцтва і не меў стабільнага заробку. Але з паведаў паступалі звесткі, што паліцэйскія ўлады высыляюць усіх бежанцаў без разбору [328, спр. 9029, арк. 1, 3; 334, спр. 9036, арк. 1–3; 438, спр. 435, арк. 73].

13 лістапада А.Г. Чарняўскі склікаў губернскую нараду для абмеркавання пытанняў аб'яднання ўсіх арганізацый, якія займаліся харчовай дапамогай насельніцтву і ўладкаваннем бежанцаў у Мінскай губерні. Адзначым, што мясцовыя цывільныя ўлады ўжо некалькі месяцаў займаліся аказаннем дапамогі бежанцам, а каардынацыя дзейнасці розных арганізацый заставалася ключавой праблемай. А.Г. Чарняўскі, выконваючы ўказанні ваенных і цэнтральных цывільных улад, перыядычна праводзіў нарады на працягу зімы 1915–1916 г., асноўным пытаннем якіх стала вырашэнне праблем забеспячэння асеўшых на часовае жыхарства бежанцаў. Галоўным патрабаваннем ваенных улад заставалася высыленне з губерні бежанцаў [438, спр. 435, арк. 10–17].

Паводле звестак канцылярыі мінскага губернатара, на сярэдзіну снежня 1915 г. у Мінскай губерні асела 107 058 бежанцаў. Па паведах яны размеркаваліся наступным чынам: у Мінскім – 33 027, Бабруйскім – 14 960, Барысаўскім – 3 636, Ігуменскім – 11 166, Мазырскім – 6 858, Навагрудскім – 3 932, Пінскім – 6 532, Рэчыцкім – 7 792, Слуцкім – 19 155 [330, спр. 9032, арк. 108].

На шэрагу пасяджэнняў Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў абмяркоўвалася становішча пацярпелых ад вайны непасрэдна ў Мінскай губерні. У лістападзе 1915 г. паступілі звесткі, што тут адбывалася высыленне бежанцаў, нават тых, хто атрымаў прытулак і працу. Ініцыятарам гэтага быў названы прадстаўнік «Поўначдапамогі». Кіраўнік апошняй С.І. Зубчанінаў даў нарадзе тлумачэнні адносна дзеянняў свайго супрацоўніка і падкрэсліў, што высыленне бежанцаў ажыццяўлялася па загадзе ваенных улад [457, спр. 1, арк. 33–38].

У пачатку 1916 г. мінскі губернатар А.Г. Чарняўскі паведаміў у г. Петраград пра колькасць бежанцаў у губерні з удакладненнем іх полу і нацыянальнасці. Усяго на 1 студзеня 1916 г. у Мінскай губерні

налічвалася 116 812 бежанцаў, з іх жанчын – 40 595, дзяцей – 47 513, мужчын – 28 704. Беларусаў было 49 872, украінцаў – 119, палякаў – 33 716, літоўцаў – 6 917, яўрэяў – 5 134, латышоў – 34, татар – 51, эстонцаў – 1. Заробак знайшлі толькі 22 187 бежанцаў, а 85 682 жылі ў галечы [330, спр. 9032, арк. 175]. На працягу лютага – красавіка 1916 г. колькасць бежанцаў у губерні змянілася нязначна. Толькі з мая 1916 г. яна павялічылася да 129 тыс. чалавек [330, спр. 9032, арк. 207–490].

Далей звернем увагу на дзейнасць дабрачынных арганізацый восенню 1915 – зімой 1916 гг. Доўгачаканы Закон ад 30 жніўня 1915 г. «Аб забеспячэнні патрэб бежанцаў» даў багатую глебу для розных, нават супрацьлеглых, тлумачэнняў яго артыкулаў з боку дзяржаўных чыноўнікаў і грамадскіх дзеячаў у гэтай справе. Дзеячы УСГ і УЗС перш за ўсё звярнулі ўвагу на арт. 2, у якім гаварылася аб тым, што сярод іншых клапаціцца пра бежанцаў павінны земскія і гарадскія самакіраванні. У арт. 4 заклікаліся да супрацоўніцтва на карысць справы бежанцаў «усе грамадскія сілы», а ў арт. 22 адзначалася, што на месцах апека бежанцаў ускладалася на земскія, гарадскія самакіраванні з правам ствараць асобыя камітэты [136, с. 2–6]. Шмат якія дзеячы саюзаў успрынялі гэтыя артыкулы Закона ад 30 жніўня 1915 г. як дазвол дзяржавы ўзяць справу ўладкавання бежанцаў у рукі ўказаных самакіраванняў [157, № 27–28, с. 175–184].

Падобныя настроі назіраліся на чарговых з'ездах УСГ і УЗС, якія адначасова адбыліся 7–9 верасня 1915 г. у Маскве. Неабходнасць іх склікання была выклікана надзвычай цяжкім становішчам у краіне. Улічваючы вастрыню бежанскага пытання, вырашылі правесці сумеснае пасяджэнне земскіх і гарадскіх з'ездаў [73, № 24, с. 12]. На пасяджэннях з'ездаў УСГ і УЗС прагучала шмат эмацыянальных выступленняў, чуліся заклікі мабілізаваць сілы для перамогі над праціўнікамі [73, № 22–23, с. 15–21], а дасягненне перамогі звязвалася з вырашэннем палітычных пытанняў [156, № 19, с. 23–32]. Па пытаннях аказання дапамогі бежанцам на аб'яднаным пасяджэнні былі прыняты ніжэйпададзеныя пастановы.

З'езды пастанавілі, што ў сувязі з пагражальным для дабрабыту дзяржавы характарам руху бежанцаў прымусовае высяленне мірных жыхароў павінна ажыццяўляцца толькі ў выключных выпадках. Дэлегаты земскіх і гарадскіх з'ездаў заявілі, што дапамагаць бежанцам нельга выключна на дабрачынных пачатках, гэта павінна стаць агульнадзяржаўнай справай. На іх погляд, паспяховае ўладкаванне бежанцаў можа адбыцца толькі дзякуючы ўзгодненым намаганням усіх грамадскіх сіл краіны, прычым пад агульным кіраўніцтвам УЗС і УСГ. Удзельнікі з'ездаў вырашылі, што дзейнасць

земскіх і гарадскіх самакіраванняў па аказанні дапамогі бежанцам павінна быць аб'яднана пад непасрэдным кіраўніцтвам УЗС і УСГ. Было таксама прызнана пажаданым, каб сродкі на забеспячэнне патрэб бежанцаў мясцовым камітэтам выдзяляліся праз галоўныя камітэты саюзаў [73, № 24, с. 12–17; 156, № 19, с. 33–56].

На з'ездах зацверджаны планы медыка-санітарных мерапрыемстваў для бежанцаў, значная ўвага ўдзялялася клопату аб дзецях бежанцаў. З'езды УСГ і УЗС адобрылі стварэнне **Аб'яднанага аддзела па ўладкаванні бежанцаў (ААБЕЖ)**. У так званы эвакуацыйны перыяд бежанства праца аддзела была сканцэнтравана ў наступных пададзелах: *эвакуацыйным* (забеспячэнне бежанцаў у час руху), *статыстычным* (улік бежанцаў), *даведачным* (пошук згубленых сваякоў), *праваднікоў* (забеспячэнне бежанцаў кваліфікаваным суправаджэннем). У рамках ААБЕЖа стварылі таксама Усерасійскае бюро працы [73, № 24, с. 87–98].

Адзначым, што галоўныя камітэты УЗС і УСГ працягвалі прэтэндаваць на аб'яднанне пад сваім кіраўніцтвам справы дапамогі бежанцам, прычым па ўсёй тэрыторыі імперыі. Такая ініцыятыва адразу вызвала супрацьдзеянні з боку МУС, Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў і лаяльных да ўрада дабрачынных арганізацый, перш за ўсё Таццянінскага камітэта. Пачаліся сур'ёзныя абмежаванні дзейнасці саюзаў у справе ўладкавання бежанцаў у асноўных сферах – фінансавай і арганізацыйнай [157, № 27–28, с. 175–193].

Да 25 верасня 1915 г. перарасход сродкаў, якія галоўны камітэт УЗС выдзеліў са свайго фонду на дапамогу бежанцам, складаў 1 732 625 р. 17 верасня князь Г.Я. Львоў звярнуўся ў Асобую раду па ўладкаванні бежанцаў з пасланнем, у якім адзначаліся дасягненні саюзаў у справе дапамогі бежанцам, паведамлялася пра рашэнні земскага і гарадскога з'ездаў аб'яднаць гэту справу пад кіраўніцтвам галоўных камітэтаў УЗС і УСГ і менавіта апошнім адпускаяць грашовыя сродкі з казны [73, № 24, с. 85]. Аднак адказу не было. 1 кастрычніка 1915 г. Галоўнаўпаўнаважаны УЗС фактычна прад'явіў МУС, як кіруючай установе ў справе бежанцаў, ультыматум – князь Г.Я. Львоў у чарговы раз прасіў выдзеліць патрэбныя на справу ўладкавання бежанцаў грашовыя сродкі, у адваротным выпадку паведаміў аб магчымасці спынення працы галоўнага камітэта УЗС у гэтай справе [73, № 24, с. 86–87].

Толькі 10 кастрычніка 1915 г. Асобая нарада па ўладкаванні бежанцаў пакрыла УЗС перарасход сродкаў і выдзеліла аванс у 3 млн р. [73, № 25, с. 33–35]. Галоўнае для саюзаў пытанне, а менавіта аб аб'яднанні дзейнасці земскіх і гарадскіх самакіраванняў

пад кіраўніцтвам галоўных камітэтаў УЗС і УСГ, нарада ігнаравала. З мэтай папярэдняга і, як аказалася, апошняга абмеркавання гэтага пытання 10 кастрычніка адбылося пасяджэнне крэдытнай камісіі. На ім А.Б. Нейдгард, старшыня канкурыруючай установы – Таццянінскага камітэта, прапанаваў вызначыць ролю саюзаў у аказанні дапамогі бежанцам. У прыватнасці, ён адзначыў, што не трэба прадастаўляць саюзам ролі аб'яднальнага мясцовых земляў і гарадскіх самакіраванняў, таму што гэта можа «звесці на нішто» працу Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў як аб'яднальнай установы. Крэдытная камісія паставіла: лічыць дзейнасць саюзаў у аказанні дапамогі бежанцам карыснай і мэтазгоднай, але прызнаць, што аб'яднанне земляў і гарадоў у гэтай справе супярэчыць Закону ад 30 жніўня 1915 г. [49, № 27–28, с. 185–187].

Такім чынам, намаганнямі МУС і лаяльных да ўрада дабрачынных арганізацый мэтазгоднасць аб'яднання земляў і гарадскіх самакіраванняў у справе ўладкавання бежанцаў пад кіраўніцтвам УЗС і УСГ была адхілена. 13 кастрычніка 1915 г. гэта пытанне разглядаў Савет Міністраў. Было вырашана «не перашкаджаць названым установам у абмеркаванні і распрацоўцы сумеснага агульнага плана», аднак падкрэслівалася, што «нагляд за ходам справы апека пра бежанцаў у межах губерні павінен заставацца прэагатывай губернатара» [73, № 24, с. 64–65; 157, № 27–28, с. 188].

16 лістапада 1915 г. Галоўнаўпаўнаважаны УЗС Г.Я. Львоў накіраваў у Асобую нараду па ўладкаванні бежанцаў паведамленне № 12389. У ім адзначалася, што ні МУС, ні Асобая нарада не прызнаюць, што галоўны камітэт УЗС стане органам, які зможа аб'яднаць дзейнасць мясцовых земляў у справе ўладкавання бежанцаў. Галоўны камітэт УЗС таму афіцыйна знімае ўскладзеныя на яго Земскім з'ездам абавязкі па аб'яднанні дзейнасці земляў у важнай справе [73, № 28, с. 59–67]. Пры гэтым УЗС збіраўся ў супрацоўніцтве з ваеннымі ўладамі працягваць дапамагаць бежанцам у франтовых і прыфрантовых губернях.

УСГ вырашыў зрабіць акцэнт на двух асноўных накірунках, а менавіта на аказанні юрыдычнай дапамогі бежанцам і працаўладкаванні. З гэтай мэтай у рамках юрыдычнага аддзела УСГ стварыў спецыяльную падкамісію. Апошняя назвала першачарговымі наступныя віды юрыдычнай дапамогі бежанцам: рэгістрацыю знішчанага маёмасці, стварэнне актаў грамадзянскага стану, расследаванне абмежавання асабістай свабоды бежанцаў, кантроль за рэквізіцыйнымі квітаннямі [156, № 18, с. 66–68].

Актуальнасць гэтых праблем была пацверджана на сумесным пасяджэнні ў г. Маскве 21 кастрычніка 1915 г. выканаўчага бюро УСГ, ААБЕЖА і камісіі па аказанні юрыдычнай дапамогі бежанцам. Асноўныя пытанні абмеркавання – юрыдычны статус бежанцаў і сітуацыя з гарантаваннем ім асабістых і грамадзянскіх правоў. Упаўнаважаныя УСГ зрабілі даклады па выніках сваіх камандзіровак у заходнія губерні. Усе аднагалосна заявілі, што з'ява бежанства адбываецца ў надзвычай цяжкіх умовах – «бежанцы туляцца ў лясах, буданах, пазбаўлены самых істотных чалавечых правоў, людзі абязлічаны». Акцэнтавалася ўвага на адсутнасці рэгістрацыі нараджэння і смерці бежанцаў. Паводле вынікаў абследавання ў гарадах Віцебск, Полацк і Смаленск упаўнаважаныя УСГ пацвердзілі, што акты аб грамадзянскім стане бежанцаў амаль нікім не складаліся. Было заўважана шмат злоўжыванняў па пытаннях абмежавання асабістай свабоды бежанцаў [314, спр. 6423, арк. 117–118].

Упаўнаважаныя УСГ, якія абследавалі гарады Мінск, Гомель, Смаленск, Рагачоў і Оршу, адзначыў, што бежанцам чыняць вялікія перашкоды пры імкненні атрымаць кампенсацыю за страчаную і знішчаную маёмасць, а гэта затрымлівае іх у бліжэйшым тыле арміі і не дае магчымасці палепшыць сваё матэрыяльнае становішча [314, спр. 6423, арк. 119]. Юрыдычны аддзел УСГ распрацаваў праграму аказання адпаведнай дапамогі бежанцам.

Іншым важным накірункам дзейнасці саюзаў стала працаўладкаванне бежанцаў. З гэтай мэтай пры ААБЕЖы стварылі Усерасійскае бюро працы, якое аб'яднала дзейнасць мясцовых бюро працы. Згодна з інструкцыяй апошніх, іх асноўнай задачай было пасрэдніцтва паміж работадаўцамі і бежанцамі [73, № 26, с. 69–70]. У адпаведнасці са звесткамі афіцыйных выданняў саюзаў усе бюро працы ў залежнасці ад заснавальніка падзяляліся на наступныя групы: земскія бюро – 51, гарадскія – 52, бюро ЗемГора – 16, астатнія – 34 [74, № 34, с. 110–113]. На тэрыторыі Беларусі бюро працы ад саюзаў з'явіліся ў губернскіх гарадах Віцебску, Магілёве і Мінску, а таксама ў шэрагу павятовых.

На тэрыторыі Беларусі восенню 1915 г. дзейнасць мясцовых камітэтаў УЗС і УСГ па дапамозе бежанцам у час эвакуацыі змянялася апекай над асеўшымі бежанцамі. У 1916 г. асноўныя намагання губернскіх і павятовых камітэтаў саюзаў былі сканцэнтраваны на забеспячэнні патрэб бежанцаў, якія знаходзіліся на часовым месцы жыхарства.

Пасля захопу праціўнікам Гродзенскай губерні кіраўніцтва камітэта Заходняга фронту УЗС (утварыўся пасля падзелу Паўночна-Заходняга фронту) пераехала ў г. Мінск. Пачынаючы з кастрычніка 1915 г. тут па ініцыятыве ўпаўнаважаных гэтага камітэта сталі

рэгулярна праводзіцца пасяджэнні, мэта якіх – аб'яднанне ўсіх арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам на Заходнім фронце. Аб'яднаная нарада звычайна збіралася два разы на тыдні, у якасці яе выканаўчага органа дзейнічаў камітэт [449, спр. 98, арк. 40]. На пасяду старшыні пасяджэнняў аб'яднанай нарады па чарзе выбіраліся прадстаўнікі асноўных арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам. У лістападзе 1915 г. на пасяджэннях аб'яднанай нарады абмяркоўвалася ажыццяўленне эвакуацыі бежанцаў з Мінскай губерні, на чым настойвалі ваенныя ўлады.

У Мінскай губерні ўпаўнаважаныя УСЗ, УСГ і прадстаўнікі дабрачынных арганізацый імкнуліся не дапусціць пагалоўнай эвакуацыі бежанцаў, таму што ні дзяржаўныя, ні грамадскія і дабрачынныя арганізацыі не былі падрыхтаваны да забеспячэння такой вялікай колькасці людзей (больш за 100 тыс.) у час руху ўглыб імперыі. У гэтым пытанні аб'яднаная нарада цесна супрацоўнічала з губернскай нарадай на чале з губернатарам, на іх сумесным пасяджэнні былі выпрацаваны мерапрыемствы па ажыццяўленні добраахвотнай эвакуацыі бежанцаў з Мінскай губерні як бліжэйшага тылу арміі. Пры гэтым ваенныя ўлады папярэдзілі: калі не адбудзецца добраахвотная эвакуацыя, будзе праведзена прымусовае высяленне [446, спр. 84, арк. 9–23]. У снежні 1915 г. Галоўнакамандуючы Заходнім фронтам з улікам акалічнасцей і цяжкасцей магчымага руху бежанцаў вырашыў прыпыніць высяленне бежанцаў з Мінскай губерні.

Адзначым, што аб'яднаная нарада ў г. Мінску толькі размяркоўвала працу па аказанні дапамогі бежанцам паміж яе арганізацыямі-ўдзельніцамі. Апошнія павінны былі выконваць узятую на сябе частку працы. Як адзначалася вышэй, дзяржаўным наглядам за аб'яднаннем справы дапамогі бежанцам і, галоўнае, размеркаваннем грашовых сродкаў займалася губернская нарада на чале з губернатарам.

У г. Віцебску таксама дзейнічала нарада з мэтай аб'яднання арганізацый па ўладкаванні бежанцаў, ініцыятар склікання якой – губернскі камітэт ЗемГора. У працы гэтай нарады прымалі ўдзел Віцебскае аддзяленне Таццянінскага камітэта, гарадская апека аб бежанцах, Таварыства дапамогі пацярпеўшаму ад вайны насельніцтву Польшчы, Яўрэйскае таварыства дапамогі ахвярам вайны, Латышкае дабрачыннае таварыства, Рымска-каталіцкае дабрачыннае таварыства і гарадская бальнічная каса віцебскіх фабрычных рабочых [19, с. 350–351].

У сувязі з тым, што ваенныя ўлады прызналі магчымым пражыванне бежанцаў у Мінскай губерні, перад грамадскімі і дабрачынны-

мі арганізацыямі была пастаўлена задача ўладкаваць пацярпеўшых ад вайны на месцы часовага пражывання. Галоўнакамандуючы Заходнім фронтам, а таксама генерал М.А. Данілаў паставілі ў снежні 1915 г. перад аб'яднанай нарадай у г. Мінску новыя задачы – падрыхтаваць уладкаванне бежанцаў на працу, для чаго неабходна было правесці іх падлік і ўстанавіць колькасць працаздольных [446, спр. 84, арк. 24–27]. На падставе атрыманых у час рэгістрацыі дадзеных канцылярыя галоўнага начальніка забеспячэння армій Заходняга фронту вызначыла колькасць бежанцаў на тэрыторыі, падлягаючай камандаванню Заходняга фронту, у 300 230 чалавек (табл. 2) [438, спр. 435, арк. 102]. Самая значная колькасць бежанцаў, больш чым па 50 тыс. чалавек, знаходзіліся ў Мінска-Магілёўскім і Смаленскім паўнамоцтвах. У астатніх месцах бежанцы размеркаваліся прыкладна аднолькава – ад 16 да 26 тыс. на паўнамоцтва. Працаздольнымі вызначылі 53 717 чалавек, што складала не больш за 18 % ад агульнай колькасці зарэгістраваных бежанцаў.

Табліца 2

**Зарэгістраваная колькасць бежанцаў,
якія ў пачатку 1916 г. знаходзіліся на тэрыторыі,
падуладнай камандаванню Заходняга фронту**

Паўнамоцтвы	Агульная колькасць зарэгістраваных бежанцаў	Колькасць працаздольных бежанцаў	%
Дзіснейскае	18 820	3 389	18,01
Вілейскае	25 200	5 544	22,00
Заслаўскае	22 100	4 420	20,00
Навагрудскае	20 320	4 064	20,00
Мінска-Магілёўскае	61 060	10 990	18,00
Смаленскае	50 680	8 615	17,00
Слуцкае	26 810	4 094	15,27
Пінскае	16 160	2 748	17,00
Сарнскае	18 250	2 930	16,05
Бабруйскае	21 485	3 437	16,00
Гомельскае	19 3450	3 482	18,00
Усяго па паўнамоцтвах	300 230	53 717	17,89

У студзені 1916 г. франтавыя камітэты саюзаў паведамілі генералу М.А. Данілаву аб колькасці даглядаемых бежанцаў. Згодна з дадзенымі Камітэта Заходняга фронту УСГ, яго харчовымі пунктамі ў межах фронту карысталіся 35 418 бежанцаў, з іх мужчын –

15 726 (працаздольных – 5 667), жанчын – 19 692. У Мінскай губерні харчовымі пунктамі камітэта карысталіся 25 155 бежанцаў, у Віленскай – 2 075 і ў Магілёўскай – 8 188 [438, спр. 435, арк. 103].

Паводле дадзеных Камітэта Заходняга фронту УЗС, яго ўстановы аказвалі дапамогу 140 933 бежанцам, з іх працаздольных мужчын ад 17 да 55 гадоў было 21 835, што складала каля 15 % ад агульнай колькасці зарэгістраваных (табл. 3) [438, спр. 435, арк. 104–105].

Табліца 3

Колькасць бежанцаў пад апекай мясцовых камітэтаў УЗС у пачатку 1916 г.

Паветы і раёны	Колькасць зарэгістраваных бежанцаў	З іх працаздольных	%
Гомельскі	37 966	5 315	14,00
Бабруйскі	12 814	1 615	12,60
Аршанскі	8 911	1 310	14,70
Барысаўскі	2 908	497	17,09
Полацкі	2 411	258	10,70
Смаленскі	19 152	3 141	16,40
Мінскі	21 556	3 557	16,50
Усяго	105 718	15 693	14,84
1-й арміі	1 305	200	15,33
2-й арміі	172	48	27,91
3-й арміі	12 126	1 646	13,57
4-й арміі	1 789	343	19,17
10-й арміі	19 823	3 905	19,70
Усяго	35 215	6 142	17,44
Па ўсіх раёнах	140 933	21 835	15,49

У паветах камітэт клапаціўся пра 105 718, а ў раёнах дзеяння армій – пра 35 215 бежанцаў. Найбольшай колькасці апошніх Камітэт Заходняга фронту УЗС аказваў дапамогу ў Гомельскім і Мінскім паветах і ў раёне дзеяння 10-й арміі. З 1 лютага УЗС меркаваў спыніць выдачу прадуктаў харчавання працаздольным мужчынам [438, спр. 435, арк. 104–105].

Ваенныя ўлады ўважліва сачылі за працай франтавых камітэтаў УЗС і УСГ, бо часткова фінансавалі іх дзейнасць. Зімой 1915–1916 гг. генерал М.А. Данілаў зрабіў спецыяльны запыт камандуючым арміямі Заходняга фронту, каб высветліць эфектыўнасць працы саюзаў. Армейскае камандаванне перш за ўсё падкрэсліла дзей-

насць УЗС на карысць войскаў, адзначаліся таксама поспехі гэтай арганізацыі ва ўладкаванні бежанцаў. Працу УСГ таксама атэставалі добра, але адзначаліся вузкія рамкі дзейнасці, недастатковасць санітарных мерапрыемстваў.

Камандуючы 2-й арміяй адзначыў, што ў арганізацыях, якія аказваюць дапамогу бежанцам, адсутнічае салідарнасць з калегамі, не вядзецца планамерная сумесная праца, назіраецца канкурэнцыя [444, спр. 447, арк. 2–44].

Падкрэслім, што, нягледзячы на існаванне некалькіх нарад па аб'яднанню дзейнасці арганізацый, якія дапамагаюць бежанцам, праблема каардынацыі дзеянняў дзяржаўных, грамадскіх і дабрачынных устаноў заставалася нявырашанай. Гэта тлумачыцца супярэчлівымі ўмовамі палітычнага, эканамічнага і грамадскага жыцця Расійскай імперыі, у якіх вымушаны былі працаваць арганізацыі па аказанні дапамогі бежанцам.

У лютым 1916 г. аб'яднаная нарада арганізацый дапамогі бежанцам у г. Мінску прызнала неабходнасць тэрміновых дзеянняў па паляпшэнні становішча гэтай катэгорыі пацярпеўшых ад вайны. Крытычны стан справы ўладкавання бежанцаў стаў падставай для прыняцця аб'яднанай нарадай 9 лютага дакладной запіскі ў Дзяржаўную Думу. У распрацоўцы і прыняцці гэтага дакумента прынялі ўдзел прадстаўнікі асноўных арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам на Заходнім фронце, у тым ліку франтавога і губернскага камітэта УЗС, УСГ, мінскага губернскага земства, аддзела па ўладкаванні бежанцаў Земгора, Рускага таварыства дапамогі яўрэям – ахвярам вайны, мінскіх аддзелаў Беларускага, Літоўскага, Польскага камітэтаў, а таксама Цэнтральнага абывацельскага камітэта губерняў Царства Польскага [446, спр. 84, арк. 33].

У пастанове аб'яднанай нарады, накіраванай у Дзяржаўную Думу, былі прааналізаваны існуючыя ўмовы дзейнасці па аказанні дапамогі бежанцам і прапанаваны меры па паляпшэнні становішча апошніх. Было прызнана, што існуючыя правілы кампенсацыі страт неаднолькава ўлічваюць інтарэсы розных катэгорый бежанцаў. Прыводзіліся факты дыскрымінацыі ў адносінах да бежанцаў некаторых нацыянальнасцей. Члены аб'яднанай нарады крытыкавалі існуючую практыку аказання дапамогі бежанцам, у аснову якой, па іх меркаванні, дзяржава паклала прынцып «падтрымкі толькі фізічнага існавання насельніцтва, што ператварыла іх у пенсіянераў казны». У пастанове аб'яднаная нарада таму і абвясціла аб неабходнасці павелічэння матэрыяльнай дапамогі бежанцам і абавязковым іх працаўладкаванні.

Было прызнана неабходным тэрмінова выдаць у заканадаўчым парадку правілы часовай папярэдняй дапамогі пацярпеўшаму ад вайны насельніцтву. Правілы павінны былі будавацца на такіх прынцыпах дапамогі, якія б мелі сваёй канчатковай мэтай узнаўленне гаспадарчай і прафесійнай дзейнасьці насельніцтва, прычым дапамогу трэба ажыццяўляць праз адпаведныя арганізацыі пры ўмове ўсебаковага грамадскага кантролю. У выніковай пастанове аб'яднанай нарады падкрэслівалася, што дзяржава павінна дапамагаць усяму насельніцтву, незалежна ад нацыянальнасці, маёмаснага становішча, а таксама прафесіі [314, спр. 6423, арк. 71–74]. Адзначым, што ўказаны дакумент з'явіўся праз паўгода пасля зацвярджэння Закона «Аб забеспячэнні патрэб бежанцаў», што ўказвае на пэўную незадаволенасць грамадскіх і нацыянальных арганізацый рэалізацыяй гэтага заканадаўчага акта. Пра даклад аб'яднанай нарады ў Мінску паведамлілі некаторыя перыядычныя выданні, напрыклад часопіс «Жизнь беженцев». Яго крытычныя палажэнні выклікалі пэўны грамадскі рэзананс. Аднак ад афіцыйнай улады ніякай рэакцыі не паследавала.

Пасля прыняцця Закона «Аб забеспячэнні патрэб бежанцаў» ад 30 жніўня 1915 г., які асобным артыкулам адзначыў дзейнасць Таццянінскага камітэта ў справе ўладкавання бежанцаў, статус гэтай арганізацыі не змяніўся. Яна заставалася дабрачыннай арганізацыяй, якая займала праўрадавую пазіцыю па спрэчных пытаннях у бежанскай справе і ў выніку мела асабліваю падтрымку з боку дзяржавы. З восені 1915 г. адным з галоўных напрамкаў дзейнасці Таццянінскага камітэта стаў улік і рэгістрацыя колькасці бежанцаў, пошук іх згубленых сваякоў. Пытанне гэта – адно з важнейшых ва ўсёй бежанскай справе, прычым цікавіла яно як органы ўлады, так і саміх бежанцаў. Дзяржаўная ўлада была зацікаўлена ў правільнай рэгістрацыі бежанцаў, каб ведаць дакладную колькасць працаздольных, а дабрачынным арганізацыям звесткі пра бежанцаў патрэбны былі для правільнай арганізацыі справы, таму па ўласнай ініцыятыве ўлік бежанцаў праводзілі «Поўначдапамога», УЗС і УСГ, Таццянінскі камітэт. Кожная арганізацыя цвярджала, што менавіта яе падлікі з'яўляюцца самымі дакладнымі і аб'ектыўнымі.

Канчатковае рашэнне па гэтаму пытанню прынята на пасяджэнні Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў 26 лістапада 1915 г. Было вырашана, што гэтай справай павінна займацца адно цэнтральнае бюро. Такім Асобая нарада прызнала з фармулёўкай «з нагоды паспяховай дзейнасці» Цэнтральнае ўсерасійскае бюро па рэгістрацыі бежанцаў пры Таццянінскім камітэце. 29 лістапада

гэта рашэнне зацвердзіў міністр унутраных спраў, аб чым ён паведаміў кіраўніцтву УЗС і УСГ, якія прэтэндавалі на гэту сферу дзейнасці. Было заяўлена, што паралельная рэгістрацыя з'яўляецца марнатраўствам казённых сродкаў, і таму саюзы павінны спыніць улік бежанцаў [157, № 27–28, с. 193–206, 209].

Таццянінскі камітэт адначасова займаўся рэгістрацыяй бежанцаў і пошукамі іх сваякоў. Для гэтага рассылаліся анкеты, у якіх былі прыкладна такія пункты: імя, імя па бацьку, прозвішча, саслоўе ці званне, пасада ці занятак, сямейнае становішча, месца пастаяннага жыхарства і часовага знаходжання, памеры гадовага заробку, неабходная дапамога. Пошук згубленых сваякоў меў пэўнае ідэалагічнае значэнне: бежанцы былі вельмі ўдзячны за любыя звесткі пра сваіх блізкіх і накіроўвалі пісьмы з падзякай за станоўчыя вынікі непасрэдна Вялікай Князеўне Таццяне Мікалаеўне [387].

Восенню 1915 г. дзяржаўная ўлада паставіла задачу правесці падрабязны ўлік бежанцаў, аднак гэта справа зацягнулася да канца 1916 г. Перад пачаткам веснавых сельскагаспадарчых работ 1916 г. цывільныя і ваенныя падрадчыкі па найме працоўных пасылалі ў аддзяленні Таццянінскага камітэта запыты аб колькасці працаздольных бежанцаў у пэўнай мясцовасці, іх спецыялізацыі і заробках.

На тэрыторыі Беларусі дзейнічаў шэраг дабрачынных арганізацый, якія аказвалі дапамогу бежанцам па нацыянальных прыкметах. Акрамя беларусаў, рускіх і ўкраінцаў тут у якасці бежанцаў аказалася значная частка палякаў і яўрэяў, а таксама былі і літоўцы, латышы, эстонцы, немцы і іншыя [33]. Згодна з дадзенымі Таццянінскага камітэта (табл. 4) [460, спр. 10, арк. 119], самай вялікай этнічнай групай бежанцаў у Мінскай, Віленскай, Віцебскай і Магілёўскай губернях былі палякі. Беларусы-каталікоў рэгістравалі як палякаў. Іх налічвалася 106 198 чалавек, што складала каля 37 % ад агульнай колькасці зарэгістраваных бежанцаў у чатырох губернях.

Найбольшая колькасць каталікоў-беларусаў і палякаў была ў Мінскай (58 059 бежанцаў) і Магілёўскай (36 613) губернях. Наступную па колькасці групу бежанцаў складалі рускія, праваслаўныя беларусы і ўкраінцы (іх усіх запісвалі рускімі) – 101 587 чалавек, што складала каля 36 % ад агульнай колькасці зарэгістраваных. Найбольшая колькасць іх таксама была ў Мінскай (45 998) і Магілёўскай (34 916) губернях. Яўрэяў-бежанцаў у чатырох указаных губернях было 48 895, што складала каля 17 % ад агульнай колькасці. Астатнія бежанцы, сярод якіх літоўцаў – 7 598, латышоў – 1 859, немцаў, эстонцаў і іншых – 19 305 чалавек, складалі каля 10 % ад агульнай колькасці зарэгістраваных бежанцаў.

**Нацыянальны склад бежанцаў у канцы 1916 – пачатку 1917 гг.,
апрацаваны дадзеныя аб 3 113 372 бежанцах**

Катэгорыі бежанцаў		Віленская	Віцебская	Мінская	Магілёўская	Усяго ў чатырох губернях	
Мужчыны		6 085	23 320	55 169	41 702	126 276	
Жанчыны		6 997	30 905	71 327	49 937	159 166	
Усяго		13 082	54 225	126 496	91 639	258 442	
Сярод усіх бежанцаў	Праваслаўныя беларусы і рускія	Мужчыны	5 014	4 218	19 077	15 890	44 199
		Жанчыны	5 849	5 592	26 921	19 026	57 388
		Усяго	10 863	9 810	45 998	34 916	101 587
		%	83,04	18,09	36,36	38,10	35,59
	Каталікі-беларусы і палякі	Мужчыны	638	4 337	26 534	16 854	48 363
		Жанчыны	717	5 834	31 525	19 759	57 385
		Усяго	1 355	10 171	58 059	36 613	106 198
		%	10,36	18,76	45,90	39,95	37,20
	Літоўцы	Мужчыны	62	189	1 494	1 728	3 473
		Жанчыны	68	191	1 806	2 060	4 125
		Усяго	130	380	3 300	3 788	7 598
		%	0,99	0,70	2,61	4,13	2,66
	Латышы	Мужчыны	7	107	34	589	737
		Жанчыны	8	138	40	936	1 122
		Усяго	15	245	74	1 525	1 859
		%	0,11	0,45	0,06	1,66	0,65

Катэгорыі бежанцаў		Віленская	Віцебская	Мінская	Магілёўская	Усяго ў чатырох губернях
Сярод усіх бежанцаў	Яўрэі	Мужчыны	318	7 330	7 634	5 965
		Жанчыны	300	9 590	10 431	7 327
		Усяго	618	16 920	18 065	13 292
		%	4,72	31,20	14,28	14,50
Немцы, эстонцы і іншыя	Мужчыны	46	7 139	396	676	8 257
		Жанчыны	55	9 560	604	829
		Усяго	101	16 699	1 000	1 505
		%	0,77	30,80	0,79	1,64
						6,76

Першымі з нацыянальных арганізацый з'явіліся яўрэйскія камітэты. Калі яўрэйам беларускіх гарадоў і мястэчак стала вядома аб высяленні іх аднаверцаў з Польшчы і Прыбалтыкі, яны пачалі звяртацца да губернскіх і павятовых улад, каб ім дазволілі арганізаваць камітэты дапамогі бежанцам [62, 146]. Матывамі такой дзейнасці былі старажытныя яўрэйскія традыцыі (гемілуд хасадзім – аказанне літасці), якія абавязвалі яўрэяў аказваць сваім аднаверцам матэрыяльную і маральную падтрымку [496, с. 43].

У самым пачатку вайны быў створаны **Яўрэйскі камітэт дапамогі ахвярам вайны – ЯКАДА**, каб падтрымліваць сем'і мабілізаваных салдат, аднак неўзабаве асноўнай сферай яго дзейнасці стала аказанне дапамогі бежанцам і яўрэйам, выселеным ваеннымі ўладамі. Яна ўключала ў сябе прадастаўленне жылля, харчавання і медыцынскай дапамогі, а ў больш доўгатэрміновай перспектыве – іх працаўладкаванне і арганізацыю школ для дзяцей. Для выканання гэтых задач ЯКАДА не стаў ствараць уласныя структуры, а скарыстаўся ўжо існуючымі габрэйскімі арганізацыямі [259].

Губернатары, атрымаўшы просьбы аб адкрыцці камітэтаў дапамогі, спачатку звярталіся да паліцэйскіх улад з мэтай высветліць дабранадзейнасць яўрэяў. Калі мясцовыя цывільныя ўлады атрымлівалі станоўчы адказ аб дабранадзейнасці іх, апошнім дазвалялася арганізоўваць камітэты. Як вынікае са службовай перапіскі, прадвадзіцелі дваранства часта выступалі супраць дазволу яўрэйам аб'ядноўвацца ў арганізацыі і камітэты, бо лічылі, што гэта можа быць прыкрыццём антыўрадавай дзейнасці. Пазіцыя мінскага губернатара была наступнай – ён пагаджаўся з недаверлівым стаўленнем да дзейнасці яўрэяў, аднак указваў, што з'яўленне значнай колькасці бежанцаў патрабуе аказання ім дапамогі з боку любых арганізацый.

У г. Мінску дзейнічалі таварыствы дапамогі бедным яўрэйам і Яўрэйскі камітэт. У стварэнні гэтых устаноў прынялі ўдзел яўрэйскія грамадскія дзеячы на чале з рабінам горада Л. Рабіновічам. Ім актыўна садзейнічалі сіянісцкія арганізацыі. Непасрэдная арганізацыя апекавання бежанцаў была ўскладзена на М. Рудзенскага, які займаўся забеспячэннем іх працай, харчаваннем і начлегам. Для размяшчэння яўрэяў-бежанцаў выкарыстоўваліся сінагогі і малітоўныя дамы [496, с. 46–47]. Восенню 1915 г. старасты малітоўных дамоў паведамлялі, што апошнія перапоўнены бежанцамі [338, спр. 96, арк. 40, 294, 583].

Згодна з рээстрам мясцовых бежанскіх арганізацый Магілёўскай губерні, у кожным павеце дзейнічаў Яўрэйскі камітэт, у некаторых –

два. Сярод іх – аддзяленні Яўрэйскага таварыства дапамогі ахвярам вайны (Магілёўскі, Аршанскі, Рагачоўскі паветы), аддзяленні Таварыства дапамогі бедным яўрэйам (Быхаўскі, Гомельскі, Горацкі і Клімавіцкі паветы), аддзяленні Яўрэйскага камітэта дапамогі бежанцам (Мсціслаўскі і Чавускі паветы) [359, спр. 2111, арк. 39–43].

У Віцебскай губерні Яўрэйскае таварыства дапамогі ахвярам вайны пачало працаваць з вясны 1915 г. Згодна з уставам гэтага таварыства, зацверджаным у красавіку 1915 г., мэтай дзейнасці названай арганізацыі была дапамога яўрэйам-бежанцам і ўсім пацярпеўшым ад вайны. Для ажыццяўлення гэтага дадзенае таварыства магло адкрываць лазарэты, выдаваць грашовую дапамогу, шукаць працу для бежанцаў. Асноўныя сродкі таварыства складаліся з членскіх узносаў, ахвяраванняў і збораў [368, спр. 38, арк. 11].

Шырокі рэзананс у друку атрымалі ўзаемаадносіны паміж яўрэйскай арганізацыяй і Віцебскім аддзяленнем Таццянінскага камітэта. Нагадаем, што апошні мог размяркоўваць сродкі нацыянальным установам. Адносна Яўрэйскага таварыства дапамогі ахвярам вайны прадстаўнікі Таццянінскага камітэта заявілі: «Мы іх не ведаем, яны нас не ведаюць». Маўляў, яўрэі ўжо сабралі ў сваім асяроддзі 52 тыс. р. і дапамога ім не патрэбна. Такое стаўленне Віцебскага аддзялення Таццянінскага камітэта было раскрытыкавана іншымі дабрачыннымі ўстановамі, перш за ўсё УСГ [156, № 17, с. 64–69].

У Віленскай губерні дзейнічаў Камітэт яўрэйскага таварыства. Гэта ўстанова даглядала больш за 25 тыс. яўрэяў-бежанцаў, пераважна з Сувалкаўскай, Гродзенскай і Ковенскай губерняў [451, спр. 112, арк. 8–9].

Прымусовае высяленне яўрэяў з месцаў пастаяннага жыхарства, якое ператварылася ў сапраўдную катастрофу, нечакана адкрыла для іх новыя магчымасці, звязаныя з парушэннем рысы аседласці. 19 жніўня 1915 г. было афіцыйна абвешчана згодна з рашэннем Савета Міністраў ад 4 жніўня аб дазеле яўрэйам пражываць у гарадскіх паселішчах па-за межамі іх аседласці [136, с. 103]. Як адзначалася вышэй, утварылася парадаксальная сітуацыя, калі меры, якія ўлада задумала як рэпрэсіўныя, у канчатковым выніку пашырылі свабоду яўрэйскага насельніцтва і дазволілі ім рассяліцца па ўсёй імперыі.

Пытанне аб аказанні дапамогі польскаму насельніцтву паўстала ў першыя месяцы вайны. Першапачаткова ўрад вырашыў аказваць дапамогу толькі некаторым катэгорыям насельніцтва Царства Польскага, якія адрозніваліся высокім маёмасным і сацыяльным

статусам. У зацверджаным 28 лютага 1915 г. Палажэнні Савета Міністраў аб аказанні пазыковай дапамогі пацярпеўшаму ад ваенных дзеянняў насельніцтву губерняў Царства Польскага і прылягаючых мясцовасцей (далей – Палажэнне ад 28 лютага 1915 г.) указвалася, што пазыкі могуць выдавацца толькі землеўладальнікам, арандатарам маёнткаў у сельскіх мясцовасцях, уладальнікам гарадской нерухомай маёмасці, гандлёва-прамысловых прадпрыемстваў і рамесных устаноў (усе павінны быць рускімі падданымі) [136, с. 24–31]. Выдача пазык суправаджалася складанай і працяглай па часе працэдурай. З некаторымі змяненнямі вышэйназванае Палажэнне ад 28 лютага 1915 г. было распаўсюджана на насельніцтва Ковенскай, Гродзенскай і Сувалкаўскай губерняў.

На думку В.Р. Карнялюка, першыя «польскія бежанцы» (умоўная назва ўсіх выхадцаў з губерняў Царства Польскага) аказаліся на тэрыторыі заходніх беларускіх губерняў з цэлым комплексам сацыяльна-эканамічных праблем. Па-першае, гэта страта маёмасці падчас высялення. Па-другое, нявызначанасць з выплатамі для бежанцаў з боку ўлад за рэквізіцыі. Мэтанакіраванае знішчэнне маёмасці і рэквізіцыі з боку ваенных павінны былі праводзіцца ў адпаведнасці з пэўнай працэдурай (з удзелам цывільных і ваенных улад), а за хатнюю жывёлу і за пасевы неабходна было разлічвацца з гаспадарамі маёмасці наяўнымі грашыма (з адначасовай выдачай адпаведных дакументаў). Аднак у рэчаіснасці гэтыя працэдуры часта не выконваліся. Як вынік збяднення бежанцаў – сярод апошніх сталі павялічвацца выпадкі парушэння грамадскага парадку, назіраліся выпадкі рабавання мясцовых заможных сялян альбо памешчыкаў. У крыніцах узгадваюцца абставіны, калі бежанцы ішлі «натоўпам у 500–700 чалавек і накідваліся на бульбу, сена, авёс і г. д.», а чыны паліцыі супрацьстаялі ім з пераменным поспехам. Патрэбнае, назіралася поўная дэзарыентацыя бежанцаў у часе і месцы іх знаходжання, паколькі ваенныя ўлады не інфармавалі іх пра свае планы [204, с. 54–55].

Для польскіх камітэтаў па аказанні дапамогі бежанцам асноўнай праблемай было пераадоленне перашкод у арганізацыі жыцця бежанцаў-палякаў, якія чыніла ім расійскае заканадаўства. Напрыклад, каб вырашыць пытанне аб адкрыцці пачатковых школ для дзяцей бежанцаў-палякаў, мінскі губернатар звяртаўся па інструкцыі да міністра народнай асветы. Апошні дазваляў адкрываць такія школы, аднак пры ўмове выканання ўсіх фармальных патрабаванняў [320, спр. 8960, арк. 63, 125].

Шмат мясцовых польскіх камітэтаў дзейнічалі ў Магілёўскай губерні. Гэта Польскае таварыства дапамогі ахвярам вайны (г. Магілёў, Гомельскі, Аршанскі і Рагачоўскі паветы), Рымска-каталіцкае дабрачыннае таварыства (г. Магілёў), аддзяленні Цэнтральнага абывацельскага камітэта губерняў Царства Польскага (Рагачоўскі і Чэрыкаўскі паветы) [359, спр. 2111, арк. 39–43]. У Мінскай губерні дапамогу палякам-бежанцам аказвалі Цэнтральны абывацельскі камітэт губерняў Царства Польскага і Польскі камітэт [335, спр. 9038, арк. 74]. У Віленскай губерні працаваў камітэт Польскага таварыства. Ён апекаваў бежанцаў, выдаючы аднаразовыя дапамогі, адзенне, утрымліваючы танныя сталовыя, ствараючы прадуктовыя склады [451, спр. 112, арк. 5–9]. Ёсць звесткі аб дзейнасці ў Віцебскай губерні Таварыства па аказанні дапамогі насельніцтву, якое пацярпела ад вайны ў Польшчы [156, № 17, с. 64].

Цэнтрам, вакол якога групаваліся шматлікія літоўскія ўстановы, стала Цэнтральнае літоўскае таварыства для аказання дапамогі пацярпеўшым ад вайны, ці Літоўскі камітэт. Гэта таварыства ўзнікла ў першыя месяцы вайны. На тэрыторыі рассялення літоўцаў-бежанцаў было арганізавана больш за 50 мясцовых арганізацый [129, № 2, с. 9]. Аддзяленні Літоўскага камітэта дзейнічалі ў Віцебскай, Гродзенскай, Мінскай (у г. Мінску), Магілёўскай (у г. Магілёве, Аршанскім і Сенненскім паветах) і Віленскай губернях. У апошнім выпадку Віленскае аддзяленне Літоўскага камітэта апекавала больш за 34 тыс. бежанцаў [451, спр. 112, арк. 8–9].

Беларускае таварыства па аказанні дапамогі пацярпеўшым ад вайны было заснавана вясной 1915 г. у г. Вільні. Як адзначалася ў спецыяльным звароце, які на трох мовах (беларускай, рускай і польскай) распаўсюдзіла Беларускае таварыства па аказанні дапамогі пацярпеўшым ад вайны, мэтай яго дзейнасці былі, па-першае, апякунства, харчаванне, прадастаўленне прытулкаў і аказанне медыцынскай дапамогі выселенаму насельніцтву і, па-другое, садзейнічанне ў аднаўленні жыцця ў мясцовасцях, якія пацярпелі ад вайны [452, спр. 113, арк. 9].

Праца гэтага таварыства была пабудавана на дэмакратычных прынцыпах, аб чым сярод іншага сведчыць і змест статута аб парадку дзейнасці гэтай арганізацыі. Згодна з § 1 статута Беларускага таварыства па аказанні дапамогі пацярпеўшым ад вайны, гэта арганізацыя імкнулася аказваць дапамогу бежанцам наступным шляхам:

а) стваралі харчовыя пункты, інтэрнаты і сталовыя ўцекачам і выдавалі цёплае адзенне і паліва;

б) усталёўвалі гэтыя ж пункты і сталовыя ў мясцовасцях, якія пацярпелі ад вайны;

в) аказвалі медыцынскую дапамогу хворым і параненым;

г) выдавалі аднаразовыя субсідыі на прадукты і для абмену;

д) падтрымлівалі асобныя гаспадаркі, дзеля чаго вышэйназванае таварыства пасылала сваіх упаўнаважаных асоб і агентаў для агляду мясцовасцей, што пацярпелі ад вайны, з мэтай высьвятлення страт і набыцця для мэт таварыства маёмасці [519, с. 1–3].

Таварыства (§ 2) знаходзілася ў г. Вільні, а раёны дзейнасці ахоплівалі этнічныя межы рассялення беларусаў: Віленскую, Гродзенскую, Віцебскую, Мінскую і Магілёўскую губерні.

У § 3 і 4 удакладняўся састаў таварыства. Яго членамі маглі быць асобы абаіх полаў, рознай нацыянальнасці і веры, якія спачувалі мэтам таварыства і мелі права па Законе ад 4 сакавіка 1906 г. устанаўліваць і ўступаць у таварыствы, якія створаны парадкам дзеяння гэтага закона («Временные правила об обществах и союзах» – гэта нарматыўны прававы акт, які вызначаў афіцыйнае паняцце таварыства, саюза ці прафесійнага таварыства, усталёўваў парадак іх стварэння; вызначаў патрабаванні да ўстаноўчых дакументаў, асаблівасці дзейнасці ў залежнасці ад удзелу ў грамадзянска-прававых адносінах).

Таварыства складалася з ганаровых і сапраўдных членаў. Апошнія павінны былі ўносіць у касу таварыства, пад квітанцыі скарбніка, адразу 3 р. Тыя, хто ўнёс 100 р., або ўзяў на сябе абавязацельства ўносіць штомесячна па 15 р. на працягу існавання таварыства, лічацца ганаровымі членамі. Уступленне ў члены таварыства і выбыццё з яго (§ 5) павінна было адбывацца па заявах, пададзеных у камітэт таварыства, ад якога залежалі прыём і выключэнне членаў таварыства. Пры гэтым удакладнялася, што камітэт можа прымаць у члены арганізацыі асоб, якія могуць быць карыснымі сваёй працай і без грашовага ахвяравання. Камітэт таксама мог прызначаць для стасункаў з цэнтральнымі ўстановамі і ўладамі сваіх упаўнаважаных асоб і па-за межамі тэрыторыі сваёй дзейнасці.

Згодна з вызначэннем § 6 гэтага статута, сродкі таварыства павінны былі складацца:

1) з узносаў ганаровых і сапраўдных членаў;

2) ахвяраванняў;

3) узносаў на квітковых кніжках і падпісных лістах, што распаўсюджваюцца толькі паміж членаў таварыства;

4) даходаў з канцэртаў, лекцый, чытанняў, навуковых гутарак, спектакляў і г. д., якія праводзяцца з адпаведнага дазволу;

5) са сродкаў ад правядзення аднадзённых скарбоначных і іншых збораў з дазволу мясцовых улад.

Кіравалі ўсімі справамі і распараджаліся сродкамі (§ 7) агульны сход і камітэт таварыства, які знаходзіўся ў Вільні і павінен быў складацца з не менш чым 9 і не больш за 27 членаў, якія са свайго асяроддзя выбіралі большасцю галасоў старшыню, двух намеснікаў яго, двух пісараў і скарбніка. Акрамя членаў камітэта выбіралі трох кандыдатаў на той жа тэрмін, якія замянілі б тых, хто выбыў па розных прычынах. Камітэт таварыства (§ 8) павінен быў выбірацца на ўвесь час існавання таварыства, на месца тых, хто выбыў па якіх-небудзь прычынах, агульны сход у выпадку неабходнасці мог выбіраць новых.

Згодна з § 9 у кампетэнцыю камітэта таварыства як кіруючага органа ўваходзіла:

1) распараджэнне капіталамі;

2) правядзенне з адпаведнага дазволу збору ахвяраванняў;

3) прыём ахвяраванняў;

4) складанне справаздач;

5) скліканне агульных сходаў;

6) правядзенне канцэртаў, лекцый, чытанняў, навуковых гутарак, спектакляў і г. д., аднадзённых скарбоначных збораў (§ 6);

7) уладкаванне харчовых і медыцынскіх пунктаў, адкрыццё сталовых і інтэрнатаў;

8) выбар упаўнаважаных асоб для кіравання мясцовымі арганізацыямі таварыства, а таксама ўрачоў і асабовага складу да іх, вызначэнне заробку гэтым катэгорыям;

9) наогул кіраванне ўсімі справамі таварыства па гэтым статуте.

Агульныя сходы ў сваю чаргу павінны былі збірацца камітэтам (§ 10) па яго пастанове або пры неабходнасці і па пісьмовай заяве аб гэтым не менш чым $\frac{1}{5}$ часткі ўсіх членаў таварыства. На агульным сходзе старшыней выбіралася кожны раз іншая асоба з ліку членаў таварыства. У статуте адзначалася, што на першым агульным сходзе павінны былі прысутнічаць фундатары і асобы, імі запрошаныя. На сходзе выбіраліся першапачатковы састаў камітэта таварыства і рэвізійная камісія. Пра час і месца агульнага сходу (§ 11) камітэт павінен паведамляць асобнымі павесткамі членам таварыства, якія пакінулі камітэту свае адрасы. Агульны сход меркавалася склікаць

не менш чым адзін раз у год. У § 12 удакладнялася, што калі на агульны сход не збярэцца пэўная частка ўсіх членаў, якія жывуць у Вільні, неабходная для таго, каб той мог лічыцца правамоцным, назначаецца праз тыдзень другі сход, які будзе прызнаны правамоцным незалежна ад колькасці прысутных членаў таварыства.

За праверку касы, капіталаў, маёмасці і дакументаў таварыства адказвала рэвізійная камісія, якая выбіралася спосабам, узгаданым у § 10, 13, і паведамляла агульнаму сходу аб выніках сваёй рэвізіі.

У кожнай мясцовасці, дзе пастаянна пражывала не менш чым пяць членаў таварыства (§ 19), з дазволу камітэта можна было ствараць мясцовыя яго аддзелы. У арганізацыі і рабоце аддзелы павінны былі кіравацца статутам таварыства і інструкцыяй камітэта. Аб адкрыцці кожнага аддзела камітэт таварыства паведамляў віленскаму губернатару. Адзначалася, што мясцовыя аддзелы не маюць права набываць нерухомасць, а ўсе сродкі, якія паступаюць у касу аддзела, лічацца ўласнасцю таварыства. Пры арганізацыі мерапрыемстваў, літаратурных вечароў, мастацкіх і тэатральных выставак, аднадзённых скарбоначных збораў і г. д. аддзелы павінны кіравацца ўсімі існуючымі на гэты конт законамі і пастановамі. Калі мясцовы аддзел захоча набыць статус юрыдычнай асобы, то ён павінен са згоды камітэта зарэгістраваць асобны статут аддзела па Законе ад 4 сакавіка 1906 г. Кожны мясцовы аддзел таварыства для дасягнення сваіх мэт (§ 20) мог выбіраць са сваіх членаў мясцовы камітэт, у які павінна ўваходзіць не менш чым тры чалавекі.

У § 21 сцвярджалася, што таварыства згортвае сваю дзейнасць пасля заканчэння вайны і калі няма патрэбы ў яго аддзяленнях. Момант ліквідацыі ўстанаўліваецца агульным сходам. Калі пасля ліквідацыі таварыства застануцца грашовыя сродкі і інвентар, то пасля выплаты даўгоў яны павінны дзяліцца агульным сходам і выдавацца як аднаразовая дапамога пацярпеўшым ад вайны, а калі такіх не будзе, – перадавацца іншым дабрачынным арганізацыям [141, с. 4–15].

Кола асоб, якія падпісалі статут, паказвае, наколькі разнастайным быў сацыяльны састаў стваральнікаў і ўдзельнікаў гэтай арганізацыі. Так, сярод іх былі інжынер-тэхнолаг Вацлаў Іваноўскі, надворны саветнік Павел Радкевіч, студэнт Петраградскага ўніверсітэта Павел Аляксюк, сялянін Ігнацій Біндзюк, мешчанін Вацлаў Ластоўскі, загадчык рахункаводчых курсаў Мікалай Мохаў [519, с. 15–16].

Старшынёй таварыства стаў В.Л. Іваноўскі, яго намеснікамі – А.І. Луцкевіч і В.Ю. Ластоўскі.

Упаўнаважаныя Беларускага таварыства па аказанні дапамогі пацярпеўшым ад вайны знаёміліся са становішчам бежанцаў, перыядычна абследуючы мясцовасці, якія пацярпелі. Упаўнаважаны П.П. Аляксюк азнаёміўся ў якім стане аказаліся бежанцы ў Гродзенскай губерні, В.Ю. Ластоўскі абследаваў Віленскую і Віцебскую губерні. У час камандзіроўкі ён адзначыў, што з пачаткам вайны сталі прыбываць сем'і чыноўнікаў і заможных людзей, таму павялічыўся кошт жылля і ежы. З нарастаннем хвалі бежанцаў, сярод якіх былі вялікія групы яўрэяў, літоўцаў і латышоў, узнікла неабходнасць павелічэння магчымых сродкаў дапамогі [452, спр. 113, арк. 4–5].

На працягу лета 1915 г. гэта Беларускае таварыства стварыла шэраг мясцовых камітэтаў – два ў Гродзенскай губерні, тры ў Віленскай, а таксама аддзелы ў г. Полацку і г. Мінску.

У выніку паспяховага наступлення нямецкай арміі ў 1915 г. значная частка Заходняй Беларусі аказалася акупіраванай, таму вышэйназванае Беларускае таварыства раскалолася на два цэнтры – Віленскі, які дзейнічаў ва ўмовах нямецкай акупацыі, і Мінскі аддзел, што працягваў працаваць на не акупіраванай тэрыторыі Беларусі.

Ва ўмовах акупацыі дзейнасці сфера Віленскага аддзела была вельмі абмежаванай. Фактычна адзіны накірунак, які не сустракаў прамога супраціўлення акупацыйных улад, – развіццё адукацыі. На працягу 1917–1918 гг. супрацоўнікі Віленскага аддзела адкрылі некалькі дзясяткаў беларускіх пачатковых школ, распрацоўваюцца праект нацыянальнай настаўніцкай семінарыі [41, спр. 124, арк. 3–25; 45, спр. 247, арк. 11].

Мінскі аддзел Беларускага таварыства аб'ядноўваў каля 50 вядомых пісьменнікаў і грамадскіх дзеячаў, сярод іх Ш. Ядвігін. (А.І. Лявіцкі), У. Галубок (У.І. Голуб), А. Зязюля (А.С. Астравіч). Старшынёй аддзела быў адвакат В.І. Чавусаў [495]. У канцы верасня 1915 г. аддзел адкрыў першыя бясплатныя прытулкі, іх было тры, праз некаторы час – яшчэ тры. У іх знаходзілася прыкладна 150–200 чалавек. Адначасова пачалі працаваць дзве бясплатныя сталовыя і адна платная пад назвай «Беларуская хатка».

3-за недахопу фінансавых сродкаў вясной 1916 г. бясплатныя сталовыя былі закрыты, засталася толькі платная. Усяго да гэтага часу сталовыя выдалі 16 тыс. бясплатных і 10 тыс. платных абед. Мінскі аддзел Беларускага таварыства таксама праводзіў культурныя і асветніцкія мерапрыемствы для бежанцаў, імкнуўся дапамагчы ім у пошуках працы. Ёсць звесткі аб актыўнай дапамозе Максіма

Багдановіча Мінскаму аддзелу Беларускага таварыства. Менавіта агляду дзейнасці аддзела прысвечана апошняя прыжыццёвая публікацыя паэта ў беларускім друку [28].

Адзначым, што члены таварыства займаліся не толькі непасрэдна дабрачыннай дзейнасцю, але вельмі цікавіліся праблемамі дзяржаўнага, нацыянальнага і культурнага развіцця Беларусі. Шмат якія ўдзельнікі Беларускага таварыства па аказанні дапамогі пацярпеўшым ад вайны прынялі ўдзел у стварэнні беларускай дзяржаўнасці ў найноўшы час.

Шырокая дзейнасць нацыянальных арганізацый выклікала розную рэакцыю ў расійскім грамадстве. Сталі, у тым ліку, з'яўляцца заявы, што дапамога бежанцам рускай нацыянальнасці аказваецца ў меншым памеры, чым жыхарам украін Расійскай імперыі. Так, адно з пераходных выданняў заяўляла на сваіх старонках: «Рэдакцыяй «Галасы Расіі» атрымана складзеная Асобай нарадай па ўладкаванні бежанцаў грашовая ведамасць аб сродках, выдаткаваных на патрэбы бежанцаў, на працягу апошніх некалькіх месяцаў. Агульная сума выдаткаў дасягае 100 млн р., прычым польскім нацыянальным арганізацыям выдадзены: Таварыству дапамогі бедным палякам – 6 498 625 р., Польскаму камітэту ў Маскве – 2 404 800 р., Цэнтральнаму абывацельскаму камітэту губерняў Царства Польскага – 8 231 479 р., Латышскаму цэнтральнаму камітэту – 3 930 000 р., Літоўскаму камітэту – 750 000 р., Яўрэйскаму камітэту – 700 000 р. Рускім нацыянальным арганізацыям: Заходне-рускаму таварыству ўсяго толькі 402 000 р., а Варшаўскаму рускаму дабрачыннаму камітэту яшчэ менш – 43 000 р. Астатняя сума асігнавалася ў распараджэнне розных губернатараў і прыватных асоб, але як яна размяркоўвалася, не пазначана ... Пры наяўнасці такіх вялізных сум, здавалася б, можна быць цалкам спакойным, што ўсе патрэбы бежанцаў задавальняюцца з лішкам, а паміж тым «лішак» заўважаецца ў польскіх, латышскіх і, быць можа, іншых арганізацыях, у рускіх жа гэтага лішку не толькі няма, але адчуваецца ва ўсім усюды велізарная галеча ... » [535, с. 126].

Сярод арганізацый, фундатары якіх заяўлялі, што яны створаны з мэтай аказання дапамогі пераважна рускаму насельніцтву, адзначым Усерасійскае таварыства апекі аб бежанцах. Пад рускім насельніцтвам разумеліся, як узгадвалася вышэй, і праваслаўныя ўкраінцы, і беларусы. Статут таварыства быў прыняты 15 верасня 1915 г., яго старшынёй стаў член Дзяржаўнага Савета А.А. Рымскі-

Корсакаў [67, № 1, с. 1]. Таварыства з моманту заснавання актыўна адкрывала мясцовыя аддзяленні, у чым атрымала поўную падтрымку з боку мясцовых цывільных улад. Ужо восенню 1915 г. у Расійскай імперыі былі заснаваны 32 мясцовыя аддзелы, з іх тры – на тэрыторыі Беларусі. Гомельскі аддзел узначальваў протаіерэй А.Я. Зыкаў, магілёўскі – архіепіскап Канстанцін, мінскі – віцэ-губернатар М.А. Афанасьёў [67, № 1, с. 8].

Згодна са статутам, таварыства ажыццяўляла наступныя віды дзейнасці: стварэнне танных і бясплатных сталовых, будаўніцтва баракаў ці размяшчэнне бежанцаў у арандаваных памяшканнях, арганізацыя біржаў працы, запрашэнне праваслаўнага святарства для задавальнення духоўных патрэбнасцей бежанцаў, уладкаванне прытулкаў, аказанне юрыдычнай дапамогі [68, № 5, с. 3]. Кіраваў таварыствам Савет з 12 асоб, абраных на тры гады. Сродкі чэрпаліся з членскіх узносаў, ахвяраванняў, збораў з дабрачынных вечароў, канцэртаў і выстаў [390, с. 271].

Дзякуючы актыўнай падтрымцы дзяржаўнай улады ўжо ў пачатку 1916 г. у Расійскай імперыі налічваліся 52 аддзяленні таварыства. На тэрыторыі Беларусі акрамя ўказаных вышэй яшчэ былі створаны Вілейскае, Полацкае і Барысаўскае павятовыя аддзяленні [68, № 28–29, с. 4–9]. У склад аддзелаў уваходзіла дваранства, святарства, земскія дзеячы і інтэлігенцыя. Усерасійскае таварыства апекі бежанцаў актыўна прапагандавала абарону самаўладдзя, праваслаўя і пэўным чынам супрацьпастаўляла сябе іншым нацыянальным арганізацыям.

З аналагічных пазіцый падыходзіла да справы апекі бежанцаў Заходне-рускае таварыства. У канцы верасня 1915 г. пры ім быў створаны цэнтральны камітэт для аказання дапамогі рускім бежанцам [67, № 1, с. 9].

У 1916 г. расійскае камандаванне планавала здзейсніць шэраг наступальных аперацый. Вынікам павінна было стаць вызваленне значнай тэрыторыі заходніх губерняў. Падобнае развіццё падзей не магло не адбіцца на агульным настроі бежанцаў. Апошнія пасля вялікіх маральных і матэрыяльных страт, амаль не кампенсаваных на новым месцы жыхарства, менавіта з вяртаннем на радзіму звязвалі надзею на дастойнае і годнае жыццё. Улады папярэдзілі бежанцаў, што па меры вызвалення захопленай праціўнікам тэрыторыі ім будуць паведамляць аб магчымасці вяртання на старое месца жыхарства. Гарантавалася выдача асобага пасведчання,

якое дасць права на бясплатны праезд і харчаванне ў дарозе, а таксама садзейнічанне мясцовых улад пры прыбыцці бежанцаў. Пры гэтым ім ні ў якім разе не дазвалялася вяртацца да таго часу, пакуль улады не падрыхтуюцца да іх прыбыцця [457, спр. 1, арк. 141].

Заклапочанасць ваенных і цывільных улад магчымым зваротным рухам бежанцаў і звязанымі з гэтым праблемамі мела пад сабой рэальную аснову. Пазбаўленыя ўсяго бежанцы ў пошуках харчавання для сябе і сваіх сем'яў знаходзіліся на мяжы адчаю і некаторыя з іх былі здольны на злачынствы. Мільённая армія бежанцаў уяўляла сабой сур'ёзную пагрозу для дзяржаўнай і прыватнай маёмасці, якая захавалася пасля вызвалення тэрыторыі ад праціўніка. Бежанцы маглі палічыць авалодванне маёмасцю на вызваленай тэрыторыі за справядлівую кампенсацыю сваіх страт. Асобая нарада па ўладкаванні бежанцаў асноўным выхадам з гэтай сітуацыі бачыла стварэнне спецыяльных ахоўных каманд пры кожным ваенным аб'яднанні [457, спр. 1, арк. 141–147].

Малая эфектыўнасць дзеянняў губернскіх улад па каардынацыі дзейнасці дзяржаўных устаноў і добрачынных арганізацый з'явілася падставай для выдання Галоўнакамандуючым арміяй Заходняга фронту загада ад 20 студзеня 1916 г. № 2921. Апошні распарадзіўся мінскім, магілёўскім, віцебскім і віленскім цывільным уладам стварыць губернскія і павятовыя нарады для аб'яднання дзейнасці ўсіх устаноў па аказанні дапамогі пацярпеўшаму ад вайны насельніцтву. Да працы ў нарадах павінны былі быць закліканы прадстаўнікі мясцовых земстваў, гарадскіх улад, цывільнай адміністрацыі, Таццянінскага камітэта, УЗС, УСГ, «Поўначдапамогі», Чырвонага Крыжа, нацыянальных арганізацый [443, спр. 446, арк. 40].

З мэтай выканання ўказанага вышэй загада 22 лютага 1916 г. адбылася мінская губернская нарада пад старшынствам А.Г. Чарняўскага. Прысутнічалі прадстаўнікі Мінскага, Бабруйскага, Мазырскага, Барысаўскага, Навагрудскага і Ігуменскага павеятаў, а таксама асноўных дзяржаўных, добрачынных і нацыянальных арганізацый. Важнейшым пытаннем была прызнана правільная арганізацыя працы бежанцаў. Падкрэслівалася, што галоўная перашкода, якая стрымлівала бежанцаў ад уладкавання на працу, – страх таго, што калі яны пакінуць яе, то іх сем'і зноў выселяць, адпала, таму што ваенныя ўлады спынілі ўсялякае перамяшчэнне насельніцтва. Народа вызначыла, што спачатку трэба стварыць умовы для добраахвотнай згоды бежанцаў на працу праз заробак і догляд нямоглых. Калі

гэтых мер будзе недастаткова, то вырашана прымусова працаўладкоўваць бежанцаў. Агульнае вядзенне справы арганізацыі занятасці іх было ўскладзена на земскія ўправы [443, спр. 446, арк. 106–109].

Звесткі пра дзейнасць губернскіх нарад у іншых губерняхносяць абмежаваны характар. Вядома, што 19 лютага 1916 г. згодна з загадам № 2921 адбылася віленская губернская нарада пад старшынствам губернатара А.М. Талстога. Яна паставіла, што з мэтай упарадкавання працэсу аказання дапамогі бежанцам кожная арганізацыя ў гэтай справе павінна скласці спісы асоб, аб якіх яна клапацілася, і далей абменьвацца звесткамі пра іх паміж сабой [443, спр. 446, арк. 102]. У Магілёўскай губерні з-за знаходжання там Стаўкі ўлады імкнуліся не пакідаць бежанцаў на часовае жыхарства, таму колькасць асёлых там бежанцаў была адносна меншая, чым у Мінскай. Звесткі пра дзейнасць губернскага камітэта ў пераліку арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам у Магілёўскай губерні адсутнічаюць. Галоўнай губернскай арганізацыяй тут лічылася губернскае аддзяленне Таццянінскага камітэта [359, спр. 2111, арк. 38–43]. Дзеянне загада № 2921 было адменена з зацвярджэннем «Кіруючых правілаў па ўладкаванні бежанцаў».

Паколькі ключавую ролю ў дзейнасці па аказанні дапамогі бежанцам адыгрывала пытанне кантролю за фінансавымі сродкамі, што выдаткоўваліся з казны, царскі ўрад пакінуў размеркаванне грошай як сярод дзяржаўных органаў, так і паміж грамадскімі добрачыннымі ўстановамі за губернскімі і павятовымі ўладамі. Гэтым самым улады засяродзілі ў руках мясцовай адміністрацыі выключныя паўнамоцтвы па кіраванні ўладкаваннем бежанцаў. Такі парадак быў цыркулярна зацверджаны ў «Кіруючых правілах па ўладкаванні бежанцаў» ад 2 сакавіка 1916 г. Праект апошніх распрацаваў асобы аддзел МУС і вынес на разгляд Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў у студзені 1916 г.

Праект з'яўляўся першай спробай асабага аддзела МУС, як спецыяльнага органа міністэрства па бежанскай справе, выказаць свае погляды на арганізацыю дапамогі бежанцам у імперыі [157, № 27–28, с. 201]. Неабходнасць распрацоўкі падобных правілаў стала ў свой час адной з прычын стварэння Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў, аднак праца гэта зацягнулася амаль на паўгода.

«Кіруючыя правілы па ўладкаванні бежанцаў» змяшчалі як агульныя ўказанні арганізацыйнага характару, так і тэхнічныя аспекты аказання дапамогі бежанцам. Гэты дакумент шмат у чым дубліра-

ваў палажэнні Закона ад 30 жніўня 1915 г. «Аб забеспячэнні патрэб бежанцаў» і ў той жа час удакладняў і дапаўняў яго артыкулы. Менавіта апошняе выклікала самы актыўны пратэст з боку прадстаўнікоў грамадскіх арганізацый, перш за ўсё УЗС і УСГ, якія палічылі, што дзяржаўная ўлада імкнецца абмежаваць іх дзейнасць.

«Кіруючыя правілы па ўладкаванні бежанцаў» складаліся з 32 пунктаў, першыя з якіх уяўлялі сабой пералік цэнтральных дзяржаўных і дабрачынных арганізацый, што дапамагалі бежанцам пад агульным кіраўніцтвам міністра ўнутраных спраў. Сярод іх – аддзел па ўладкаванні бежанцаў пры МУС, Таццянінскі камітэт, УЗС, УСГ, Усерасійскае таварыства апекі аб бежанцах, а таксама нацыянальныя і абывацельскія камітэты. У «Кіруючых правілах па ўладкаванні бежанцаў» пацвярджалася, што абмеркаванне і каардынацыю дзейнасці ўсіх вышэйпералічаных арганізацый павінна ажыццяўляць Асобая нарада па ўладкаванні бежанцаў пад старшынствам міністра ўнутраных спраў (п. 1–4). Пункты 5–6 клопат аб бежанцах таксама ўскладалі на Галоўнаўпаўнаважаных на франтах і ўнутры імперыі [137, с. 120–121].

Пункты 7–9 былі прысвечаны мясцовай апецы бежанцаў і прадпісвалі арганізоўваць гэты працэс інакш, чым у Законе ад 30 жніўня 1915 г. З аднаго боку, у п. 7 сцвярджалася, што мясцовы клопат пра бежанцаў ускладаецца на земскія і гарадскія грамадскія ўпраўленні з правам ствараць асобыя камітэты. З другога боку, у тым жа п. 7 гэтаму палажэнню папярэднічала ўказанне, што клопаты па забеспячэнні матэрыяльных і духоўных патрэбнасцей бежанцаў на месцах ускладаюцца міністрам унутраных спраў і Галоўнаўпаўнаважанымі на губернатараў і граданачальнікаў, на земскія і гарадскія грамадскія самакіраванні.

У п. 8 удакладнялася: урадавы нагляд за правільным уладкаваннем бежанцаў належыць губернатарам і граданачальнікам. Для аб'яднання дзейнасці мясцовых устаноў па дапамозе бежанцам пад старшынствам апошніх ствараюцца губернскія, абласныя і гарадскія нарады з прадстаўнікоў земскіх і гарадскіх самакіраванняў, нацыянальных арганізацый. У адпаведнасці з п. 9 менавіта нарады пад старшынствам губернатараў і граданачальнікаў павінны былі разглядаць усе фінансавыя каштарысы для наступнага іх прадстаўлення ў Асобую нараду па ўладкаванні бежанцаў. Фактычна ў руках цывільнай адміністрацыі было засяроджана размеркаванне грашовых сродкаў на месцах [137, с. 121–122].

Упаўнаважаны ЗемГора М.М. Шчэпкін у сваім дакладзе IV з'езду УСГ адзначыў, што намаганнямі МУС кіраўніцтва спраў мясцовай апекі бежанцаў было засяроджана толькі ў руках дзяржаўных чыноўнікаў [157, № 27–28, с. 234–249]. Катэгарычна выказаўся супраць правілаў яшчэ на стадыі праекта і старшыня УЗС князь Г.Я. Львоў: «Земскі саюз ужо перажыў дзве ломкі. Цяпер спрабуюць зладзіць трэцюю ломку. Гэта робіць гонар паслядоўнасці, сістэматычнасці напрамку Міністэрства ўнутраных спраў. М.В. Плеве спасылаецца на жаданне Асобай нарады аб'яднаць дзейнасць усіх арганізацый, якія дапамагаюць бежанцам. Вядома, мы, як прадстаўнікі грамадскіх арганізацый, не можам выказацца супраць аб'яднання, але мы разумеем аб'яднанне грамадскіх арганізацый толькі вакол буйной грамадскай адзінкі. Міністэрства разумее справу інакш. На яго думку, грамадскія арганізацыі паміж сабой не павінны аб'ядноўвацца. Іх справа ў межах кожнай губерні павінна заключацца ў падначаленні губернатару. Затое губернатары аб'ядноўваюцца ў Асобай нарадзе, а сама Асобая нарада ператвараецца ў орган аб'яднання губернатараў. Тут два цалкам процілеглых прынцыпы: прынцып аб'яднання грамадскага і прынцып аб'яднання адміністрацыйнага. Мы выказвалі пажаданне грамадскага аб'яднання, а замест гэтага нам падсоўваюць аб'яднанне адміністрацыйнае. Ніякія рэдакцыйныя папраўкі не могуць выправіць праекта, бо рознагалоссе тут не ў дэталях, а прынцыповае» [535, с. 130].

У перыядычным выданні «Жыццё бежанцаў» быў праведзены своеасаблівы аналіз супрацьстаяння царскага ўрада і грамадскіх арганізацый у справе кіраўніцтва, каардынацыі і фінансавання дзейнасці па аказанні дапамогі бежанцам. Як было адзначана, органы ўлады ў грамадскіх дабрачынных таварыствах «убачылі арганізацыю апазіцыйна настроеных грамадскіх элементаў краіны. І ў процівагу грамадскім арганізацыям быў створаны асобы бюракратычны механізм дапамогі бежанцам, перададзены ў падпарадкаванне Міністэрства ўнутраных спраў, але так як адкрыта касаваць тое, што было створана грамадствам, усё ж было нязручна, то з імі павялі барацьбу ўтоеную. Першапачаткова да грамадскіх арганізацый у гэтай барацьбе быў ужыты метада барацьбы «на знясіленне» – затрымлівалася выдача сродкаў, неабходных для аказання дапамогі бежанцам, патрабавалася хуткая справаздачнасць ... Аднак гэты метада «барацьбы» не даў належных вынікаў – арганізацыі працягвалі існаваць, перабіваючыся з грахам папалам ад асігноўкі да асігноўкі,

напружваючы ўсе намаганні да выканання патрабаванняў, якія да іх прад'яўляюцца. Тады вырашылі выпрабаваць іншы спосаб барацьбы – стварыць свае «ўзорныя» ўстановы для дапамогі бежанцам, узяць іх пад сваю апеку і скасаваць зламаныя грамадскія ўстановы. Але і гэты спосаб праваліўся ... Паспрабаваўшы два метады барацьбы з ненавіснай грамадскасцю, вырашылі выпрабаваць трэці метады – скарачаць да немагчымага мінімуму каштарысы розных арганізацый і выдаваць абсалютна невыканальныя цыркуляры...» [129, № 10, с. 8–9].

Шмат пунктаў «Кіруючых правілаў па ўладкаванні бежанцаў» прысвечана тэхнічным аспектам арганізацыі дапамогі бежанцам, прычым некаторыя з іх яўна ўстарэлі. Напрыклад, у п. 14 адзначалася, што ўсе будынкі для бежанцаў павінны насіць часовы характар, а ў перыяд разгляду правілаў (студзень-люты 1916 г.) большасць бежанцаў была ўжо расселена. У п. 15 акрэсліваліся наступныя віды дапамогі бежанцам з боку дзяржавы:

- 1) бясплатная перавозка па чыгунцы;
- 2) харчаванне ў дарозе і на новым месцы жыхарства;
- 3) забеспячэнне прыдатнымі для пражывання памяшканнямі;
- 4) медыцынская дапамога;
- 5) задавальненне рэлігійных і адукацыйных патрэбнасцей бежанцаў;
- 6) догляд дзяцей і нямоглых;
- 7) дапамога ў пошуках працы, а таксама юрыдычная дапамога;
- 8) забеспячэнне адзеннем і абуткам;
- 9) выдача пазык і аказанне грашовай дапамогі;
- 10) іншая дапамога.

У п. 20 змяшчалася абяцанне з боку ўрада і розных арганізацый прыняць усе меры па пошуку для бежанцаў заробку, які будзе адпавядаць іх ведам і здольнасцям. Згодна з п. 31, губернатары і граданачальнікі павінны былі ў першы дзень кожнага месяца дакладваць міністру ўнутраных спраў аб становішчы бежанцаў на падпарадкаванай ім тэрыторыі [137, с. 120–125].

Пасля кансультацый, разгляду асобных пунктаў і дакумента ў цэлым Асобая нарада па ўладкаванні бежанцаў на пасяджэнні 30 студзеня 1916 г. выказалася за прыняцце гэтага дакумента і перадала яго ў Савет Міністраў [457, спр. 1, арк. 201–208]. З некаторымі папраўкамі міністр унутраных спраў А.М. Хвастоў зацвердзіў «Кіруючыя правілы па ўладкаванні бежанцаў» 2 сакавіка 1916 г. (за дзень да сваёй адстаўкі).

З гэтага часу губернскія нарады павінны былі склікацца на падставе гэтага дакумента, які вызначыў губернатарам вельмі шырокія паўнамоцтвы. Аднак, паводле меркавання шмат якіх прадстаўнікоў дабрачынных арганізацый, губернскія нарады, якія ствараліся на падставе «Кіруючых правілаў па ўладкаванні бежанцаў» ад 2 сакавіка 1916 г., фактычна не разглядалі каштарысы на патрэбы бежанцаў і, такім чынам, не садзейнічалі паспяховаму аб'яднанню дзейнасці ўстаноў у гэтай справе [467, спр. 33, арк. 12].

Вясна 1916 г. выявіла востры недахоп рабочай сілы для выканання сельскагаспадарчых работ. Гэта было звязана з прызывам большай часткі мужчынскага працаздольнага насельніцтва ў рэгулярную армію. Савет Усерасійскай сельскагаспадарчай палаты выказаў пажаданне выкарыстаць працу бежанцаў на веснавых палявых работах. Асобая нарада па ўладкаванні бежанцаў на закрытых пасяджэннях неаднаразова разглядала гэта пытанне [457, спр. 1, арк. 268]. Асноўнай перашкодай для яго вырашэння было тое, што прапанаваныя работадаўцамі заробкі не маглі забяспечыць бежанцаў усім неабходным, а сам факт прыняцця на працу мог пазбавіць права на паёк. Існавала і псіхалагічная перашкода. Бежанцы баяліся атрымаць пастаянную працу на новым месцы жыхарства, паколькі лічылі, што гэта разам з іншымі акалічнасцямі будзе перашкодай для вяртання ў будучым на радзіму. Ваенныя ўлады, каб садзейнічаць прыцягненню ў сельскую гаспадарку рабочай сілы, часова адмянілі прымусовы заклік на абарончыя работы для бежанцаў і мясцовага насельніцтва (да 15 мая 1916 г.) [336, спр. 9177, арк. 50, 146].

Цэнтральныя цывільныя ўлады таксама акцэнтавалі ўвагу на прыцягненні бежанцаў на сельскагаспадарчыя работы. 18 лютага 1916 г. таварыш міністра ўнутраных спраў М.В. Плеве накіраваў губернатарам цыркуляр аб выкарыстанні працы бежанцаў. Губернскія ўлады павінны былі вызначыць раёны, дзе чакаўся недахоп рабочых рук. Пад кіраўніцтвам губернатараў трэба было выпрацаваць меры па выпраўленні гэтага недахопу. Выказвалася пажаданне заклікаць да гэтай справы земскія ўправы [466, спр. 31, арк. 3–19].

Ад «Поўначдапамогі» былі распаўсюджаны паведамленні аб асобых ільготах для ўладкаваных на працу бежанцаў, а таксама папярэджанні, што ў выпадку адмаўлення ад працы бежанцы могуць быць пазбаўлены ўсялякай дапамогі [363, спр. 7, арк. 47]. У час усяго перыяду сваёй дзейнасці «Поўначдапамога» займалася таксама рэгістрацыяй і ўлікам колькасці працаздольных бежанцаў. Ат-

рыманыя звесткі накіроўваліся ва Усерасійскае бюро па рэгістрацыі бежанцаў [364, спр. 29, арк. 5–14; 365, спр. 34, арк. 27, 45].

Далейшыя інструкцыі па выкарыстанні бежанцаў на сельскагаспадарчых работах былі выкладзены ў «Кіруючых правілах па ўладкаванні бежанцаў» ад 2 сакавіка 1916 г. МУС таксама цыркуляра пацвердзіла ўсім губернатарам аб неабходнасці пазбаўлення пайка тых бежанцаў, якія пазбягаюць працы. Урад меркаваў, што можа быць выкарыстана на работах 700–800 тыс. бежанцаў. Паводле дадзеных, па 57 губернях на 1 верасня 1916 г. да працы прыступілі 354 253 бежанцы. Усіх іх МУС загадала зняць з пайка [365, спр. 34, арк. 1–2].

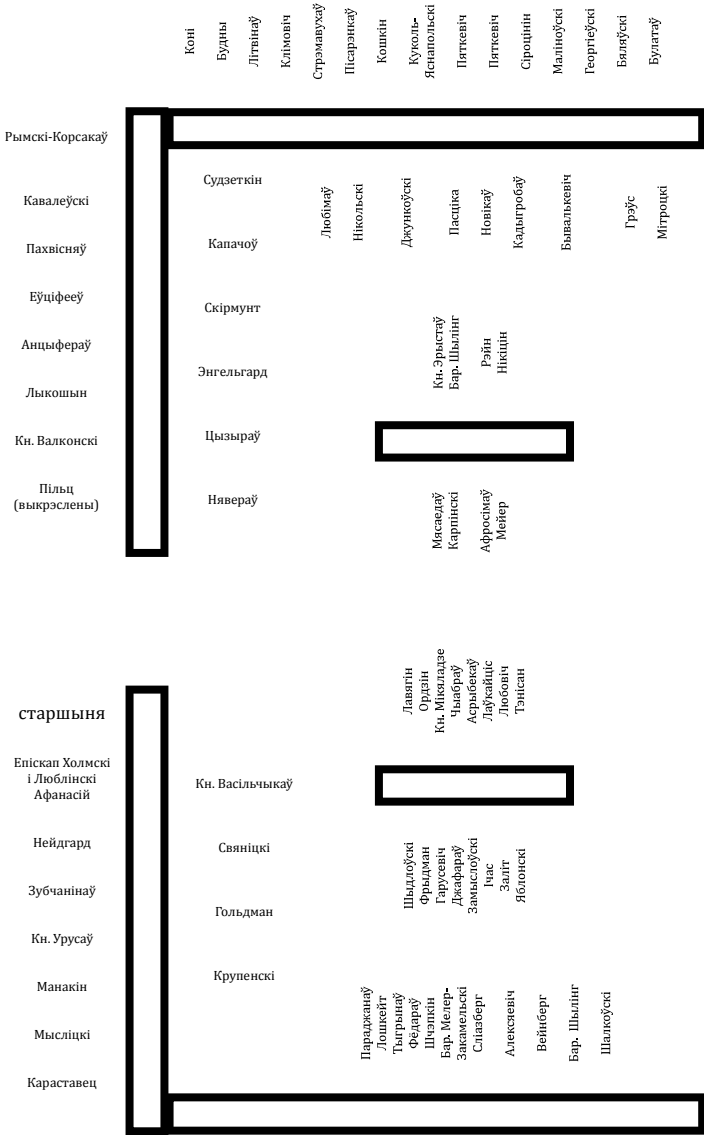
У другой палове 1916 г. урад вырашыў спыніць дзейнасць «Поўначдапамогі» ў франтавых губернях, у тым ліку Віленскай, Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай, а яе ўстановы перадаць земскім камітэтам. На пасяджэнні Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў, якое адбылося 3 снежня 1916 г., было ўзнята пытанне аб ліквідацыі «Поўначдапамогі», якая выканала сваю задачу. Нагада прыняла рэзалюцыю – прызнаць задачу, ускладзеную на Галоўнаўпаўнаважаных па ўладкаванні бежанцаў на франтах, выкананай, а іх установы расфарміраваць [68, № 42–43, с. 8]. Фактычна ў складаных умовах працяглай вайны ўрад палічыў, што ўтрыманне такой буйной установы, як «Поўначдапамога», выклікае вельмі вялікія выдаткі для казны. Вясной-летам 1917 г. адбылася канчатковая ліквідацыя «Поўначдапамогі». 17 сакавіка 1917 г. Асобая нарада па ўладкаванні бежанцаў паставіла: перадаць з 1 красавіка ўсе ўстановы «Поўначдапамогі» ў межы Паўночнага фронту – УСГ, у межы Заходняга фронту – УЗС [450, спр. 99, арк. 35–36].

На працягу 1916 г. губернатары захоўвалі статус галоўных каардынатораў дзейнасці розных арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам (пасля Лютаўскай рэвалюцыі гэты абавязак быў ускладзены на губернскіх камісараў).

Згодна з падлікамі Усерасійскага гарадскога саюза, у 1916 г. колькасць розных грамадскіх арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам у Расійскай імперыі дасягнула прыкладна 1 200. У працэнтных суадносінах з іх 35 % складалі земскія і гарадскія аб'яднанні, 36 % – нацыянальныя камітэты, 13 % – аддзяленне Таццянінскага камітэта, 10 % – розныя таварыствы і іх аддзяленні, 2 % – камітэты духоўнага ведамства [157, № 29–30, с. 316].

У другой палове 1916 г. агульныя пасяджэнні Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў праводзіліся рэдка (персанальны склад Асобай нарады адлюстраваны ў схеме).

Схема пасяджэння Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў (красавік 1916 г.)

Асноўнай працай займалася камісія па размеркаванні крэдытаў, што прадастаўляліся на задавальненне патрэб бежанцаў. Міністр унутраных спраў тлумачыў гэта тым, што за першы год існавання Асобая нарада па ўладкаванні бежанцаў выпрацавала агульныя палажэнні і дзейнічала галоўным чынам у сферы размеркавання фінансаў [458, спр. 3, арк. 443–444]. Праблема фінансаў сапраўды была вельмі вострай. Расійская імперыя знаходзілася ў стане цяжкага эканамічнага крызісу, які быў выкліканы працяглай вайной. Па гэтай прычыне прывычнай з’явай стала несвоечасовая выдача грашовых сродкаў на ўладкаванне бежанцаў. З мэтай вырашэння гэтага пытання старшынствуючы на нарадзе В.П. Энгельгард сустракаўся з міністрам фінансаў [458, спр. 3, арк. 412].

Праца Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў у гэты перыяд працягвала канцэнтравацца ў асобных камісіях. Спецыяльная камісія займалася распрацоўкай праекта правілаў аб кампенсацыі кошту выкарыстаных бежанцамі харчовых запасаў і інш. Камісія на чале з сенатарам Д.Н. Любімавым распрацавала праект правілаў аб вяртанні на былыя месцы жыхарства бежанцаў. Асобая нарада па ўладкаванні бежанцаў працягвала лічыць гэта пытанне актуальным, асабліва пад уплывам паспяховага наступлення арміі генерала А.А. Брусілава [458, спр. 3, арк. 470–471, 577].

У снежні 1916 г. Асобая нарада па ўладкаванні бежанцаў ініцыявала скарачэнне на 50 % колькасці бежанцаў, якія атрымліваюць паёк. Гэта выклікала пратэсты з боку УЗС, УСГ і нацыянальных арганізацый. Сваё рашэнне нарада тлумачыла няправільнай рэгістрацыяй бежанцаў на месцах. Апошнія адзначаецца ў рапарце ўпаўнаважанага І.І. Стэрлігава, які абследаваў бежанскія ўстановы ў Віцебскай, Мінскай, Магілёўскай і Смаленскай губернях [467, спр. 33, арк. 1]. У рапарце адзначалася, што ў гэтых губернях не існавала агульнага спіса ўсіх бежанцаў, а меліся толькі асобныя ў кожнай арганізацыі. У выніку, як лічыў І.І. Стэрлігаў, назіралася паўтарэнне адных асоб у розных спісах, што давала ім магчымасць атрымліваць дапамогу і ад нацыянальнай арганізацыі, і ад саюзаў, і ад «Поўначдапамогі». У якасці недасканаласці рэгістрацыі прыводзіўся той факт, што ў Мінскай губерні, па дадзеных губернскай нарады, было 122 332 бежанцы, а «Поўначдапамога» налічвала іх 199 540 [458, спр. 3, арк. 582–586]. У тым жа рапарце І.І. Стэрлігаў указваў, што ў заходніх губернях адчуваўся вялікі попыт на працоўных, якім ваенныя ўлады прапанавалі ўстойлівы заробак (у дзень мужчынам – 5 р., жанчынам – 3 р.). Аднак бежанцы ад працы для ваенных патрэб адмаўляліся [458, спр. 3, арк. 587].

У лютым 1917 г. была створана чарговая камісія, якая распрацоўвала меры па прыцягненні бежанцаў да сельскагаспадарчых работ. Ставілася мэта зацікавіць працай у вёсках тых бежанцаў, якія пражывалі ў гарадах. Для гэтага прапановалася выкарыстоўваць любыя меры, нават прымусовы заклік бежанцаў на працы ці пазбаўленне іх пайка [458, спр. 3, арк. 635–636]. Гэты праект адхілілі, і была абрана новая камісія пад старшынствам А.А. Станкевіча. Яна ўважліва азнаёмілася з вопытам 1916 г. Аналіз становішча паказаў, што ў 1916 г. замест мяркуемых 800 тыс. працавалі 300 тыс. бежанцаў. У 1917 г. умовы працаўладкавання іх чакаліся яшчэ больш складанымі. Сярод прапанаваных камісіяй мер былі патрыятычныя звароты да бежанцаў, заклікі да арганізацыі справы працаўладкавання бежанцаў дзеячаў з саміх бежанскіх колаў [458, спр. 3, арк. 669–678].

Дзейнасць грамадскіх арганізацый у 1916 г. адбывалася наступным чынам. У сакавіку 1916 г. у Маскве адбыўся IV з’езд УСГ, у рамках якога працавала секцыя дапамогі бежанцам. Упаўнаважаныя УСГ рэзка крытыкавалі дзейнасць МУС і Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў. Перад бежанскай секцыяй паставілі пытанне: у якіх напрамках павінна разгортвацца праца ААБЕЖа ў складаных умовах супрацьстаяння грамадскіх арганізацый і дзяржаўнай улады? Большасць тых, хто выступаў, характарызаваў справу ўладкавання бежанцаў як бязладную, што стала вынікам несакардынаванай працы розных арганізацый [157, № 29–30, с. 7–8, 92].

Адчуваючы супрацьдзеянне з боку дзяржаўнай улады, саюзы паступова скарацілі дзейнасць па аказанні дапамогі бежанцам, нягледзячы на бясспрэчныя дасягненні ў гэтай справе. Аб адносінах вярхоўнай улады да працы саюзаў яскрава сведчыць наступны факт. У сваіх мемуарах М. Лемке працытаваў размову цара Мікалая II з генералам М.В. Аляксеевым аб мэтазгоднасці накіравання прывітальных тэлеграм чарговым з’ездам УСГ і УЗС у сакавіку 1916 г. Тэлеграмы цар накіраваў, аднак аб Земскім і Гарадскім саюзах заўважыў: «Уся гэта праца – сістэматычны падкоп пад мяне і мае кіраўніцтва... Арыштаваць бы іх усіх замест удзячнасці» [261, с. 631].

На пасяджэнні галоўнага камітэта УСГ у ліпені 1916 г. разглядалася пытанне аб рэарганізацыі ААБЕЖа ў сувязі з тым, што Асобая нарада па ўладкаванні бежанцаў адпускала сродкі непасрэдна земскім і гарадскім самакіраванням, мінуўчы саюзы [157, № 34, с. 238].

На працягу 1916 г. мясцовыя камітэты УЗС і УСГ на тэрыторыі Беларусі займаліся ўладкаваннем бежанцаў на месцах часовага жыхарства. Гэта дзейнасць ажыццяўлялася ў супрацоўніцтве з мясцовымі земскімі ўправамі і гарадскімі самакіраваннямі. У сельскагас-

падарчы сезон 1916 г. дзяржаўная ўлада вызначыла галоўную задачу для ўсіх арганізацый – прыцягненне бежанцаў да працы. У выніку мабілізацыі ў гаспадарцы адчуваўся значны недахоп рабочых рук. 4 лютага 1916 г. міністр земляробства звярнуўся да губернскіх і земскіх упраў з цыркулярам аб папайненні страты працоўных у сельскай гаспадарцы. Адным з галоўных мерапрыемстваў назвалі выкарыстанне працы бежанцаў [466, спр. 31, арк. 19–20]. Але гэтыя разлікі ўлады не спраўдзіліся. У шэрагу перыядычных выданняў (напрыклад, у газеце «Земщина») з’явіліся абвінавачванні бежанцаў у дармаедстве [68, № 8–9, с. 12].

Усерасійскае бюро працы, створанае саюзамі, падышло да праблемы ўхілення бежанцаў ад працы з іншых пазіцый. Былі даследаваны прычыны гэтага на падставе вопыту мясцовых бюро працы. Усяго апрацавалі 87 анкет. Мясцовыя бюро працы сярод галоўных прычын, па якіх працаздольныя бежанцы ўхіляліся ад працы, назвалі наступныя: маральнае ўзрушэнне, страх страціць сямейныя і сяброўскія сувязі, непасільнасць прапануемай работы, неадпаведнасць яе прафесійным навыкам бежанцаў, нязвыклае бытавое і геаграфічнае асяроддзе, недахоп адзення і абутку, няведанне мовы, уплыў пайка на адмаўленне ад работы, эксплуатацыя працы бежанцаў [157, № 27–28, с. 250–268].

Восенню 1916 г. ваенныя ўлады палічылі неабходным сканцэнтраваць усю працу франтавых камітэтаў УЗС і УСГ на забеспячэнні патрэб арміі, таму адбыўся працэс перадачы бежанскіх устаноў, колькасць якіх адначасова скарачалася, ад франтавых камітэтаў саюзаў губернскім камітэтам. Нягледзячы на значнае скарачэнне памераў дапамогі бежанцам у 1916 г., мясцовыя камітэты УЗС у Магілёўскай і Мінскай губернях працягвалі апекаваць значную колькасць бежанцаў. У Мінскай губерні губернскія і павятовыя камітэты УЗС, якія спецыялізаваліся на аказанні медыцынскай дапамогі, пасля атрымання ўстаноў ад франтавога камітэта пачалі ажыццяўляць і медыцынскую, і харчовую дапамогу [208, с. 1–4]. У снежні 1917 г. у падпарадкаванні Мінскага губернскага камітэта УЗС было каля 50 бежанскіх устаноў, сярод іх – прытулкі, лазні, школы, медыцынскія і харчовыя ўстановы [345, спр. 42, арк. 509].

Згодна са звесткамі канцылярыі Магілёўскага губернатара, у 1916 г. у губерні дзейнічалі губернскі камітэт УЗС і яго павятовыя аддзяленні ў гарадах і мястэчках Орша, Рагачоў, Чавусы, Чэрыкаў. Гарадскія камітэты УСГ апекавалі нязначную колькасць бежанцаў. Гарадскія аддзяленні УСГ працавалі ў Магілёве, Гомелі, Оршы і Чэрыкаве [359, спр. 2111, арк. 38–43]. У 1916 г. асноўным і амаль адзіным напрамкам дзейнасці Магілёўскага губернскага камітэта застаўся

клопат пра дзяцей бежанцаў [343, спр. 25, арк. 8]. Летам 1916 г. у падпарадкаванні камітэта былі два прытулкі ў Магілёўскім, адзін у Рагачоўскім і адзін у Горацкім паветах [456, спр. 418, арк. 61].

4 снежня 1916 г. галоўны камітэт УСГ паставіў ліквідаваць ААБЕЖ ЗемГора і адначасова стварыць уласны орган дапамогі бежанцам, які захавае агульнае кіраўніцтва дзіцячымі прытулкамі. У такіх абставінах шмат якія мясцовыя земствы і гарадскія самакіраванні аказвалі дапамогу бежанцам, зыходзячы з указанняў і загадаў ваенных і цывільных улад без непасрэднага ўдзелу саюзаў.

У 1916 г. функцыя губернскіх і павятовых аддзяленняў Таццянінскага камітэта заключалася ў выдзяленні грашовай дапамогі асобным бежанцам і мясцовым арганізацыям, ва ўтрыманні баракаў, бальніц і прытулкаў [342, спр. 14, арк. 39–41].

У лістападзе 1916 г. асобы аддзел Таццянінскага камітэта паведаміў, што ў асноўным завершаны агульны перапіс бежанцаў, якіх на той момант налічылі 3 039 956 чалавек. Пазней гэтыя лічбы будуць неаднаразова ўдакладняцца. Па падліках М.А. Міхалёва і С.А. П’янкова, якія апрацавалі дадзеныя Таццянінскага камітэта, на пачатак лютага 1917 г. агульная колькасць бежанцаў у Расійскай імперыі налічвала 3 200 501 чалавек, з іх – у еўрапейскай частцы Расійскай імперыі – 2 735 588, на Урале – 178 145, на Каўказе і Закаўказзі – 180 621, у Сібіры – 64 249, у Сярэдняй Азіі – 41 898 бежанцаў [293, с. 98]. Камітэт пачаў збіраць матэрыялы для стварэння гісторыі бежанскага руху, планавалася правесці бежанскую выстаўку. З такімі планамі Таццянінскі камітэт падышоў да 1917 г.

Яшчэ адным відам грамадскіх арганізацый былі абывацельскія камітэты, якія ствараліся па тэрытарыяльнай прыналежнасці ў мясцовасцях, дзе не было земскіх і гарадскіх самакіраванняў. У гады вайны ў заходніх губернях дзейнічалі абывацельскі камітэт губерняў Царства Польскага, Віленска-Ковенскі, Сувалкаўскі і Гродзенскі абывацельскія камітэты.

Згодна са статутам Віленска-Ковенскага абывацельскага камітэта, ён быў створаны з мэтай дапамогі жыхарам гэтых губерняў. Сярод іншых абавязкаў камітэта – збор звестак аб патрэбах насельніцтва і аб асобах, якія пазбаўлены прытулку, сродкаў да жыцця, арганізацыя працы, клопат аб хворых і параненых [137, с. 1–2].

Гродзенскі абывацельскі камітэт меў аналагічныя абавязкі, пры гэтым у бежанскай справе ён адзначыўся адмоўным адценнем. Разгляд дзейнасці Гродзенскага абывацельскага камітэта, членаў якога абвінавацілі ў буйных растратах, стала адным з самых значных расследаванняў у рамках Асобай нарады [457, спр. 1, арк. 291–292; 459, спр. 4, арк. 241–256].

Гродзенскі абывацельскі камітэт, які павінен быў клапаціцца пра пацярпелых ад вайны бежанцаў, што паходзілі з Гродзенскай губерні, быў створаны ў верасні 1915 г. Згодна са сваім статутам, задачамі гэтага камітэта з'яўляліся збіранне звестак пра патрэбы насельніцтва Гродзенскай губерні, а таксама пра колькасць бежанцаў; аказанне дапамогі пацярпелым ад вайны шляхам арганізацыі працы і прадастаўлення сродкаў на жыццё; пасрэдніцтва ў набыцці рэчаў першай неабходнасці [457, спр. 1, арк. 291–292]. Кіраўніком камітэта стаў І.В. Красіцкі. Камісія па размеркаванні крэдытаў на патрэбы бежанцаў пры Асобай нарадзе ўпершыню зацікавілася справаздачамі Гродзенскага абывацельскага камітэта на пасяджэнні 26 сакавіка 1916 г., калі азнаёмілася з яго дзейнасцю. Вынікі разгляду выкарыстання Гродзенскім абывацельскім камітэтам сродкаў з казны сталі падставай для больш падрабязнага расследавання, для чаго была створана спецыяльная падкамісія.

Па выніках праведзенага 2 красавіка 1916 г. расследавання падкамісія па вывучэнні справы Гродзенскага абывацельскага камітэта прад'явіла абвінавачанні кіраўніцтву апошняга. Гэты камітэт запрасіў суму ў 291 590 р., з якой расходы на ўтрыманне адміністрацыі склалі 140 490 р. пры мяркуемай дапамозе бежанцам у 150 тыс. р. Акрамя таго, Галоўнаўпаўнаважаны па Сібіры і Арэнбургскай губерні П.П. Меер паведамляў, што зімой 1916 г. у Чэлябінску з мэтай рэгістрацыі бежанцаў Гродзенскай губерні з'явіліся тры прадстаўнікі Гродзенскага абывацельскага камітэта, якім камітэт плаціў штомесяц 300 р. аднаму і па 135 р. двум іншым, плюс 2 000 р. на дарожныя расходы. Заробак упаўнаважаных Гродзенскага абывацельскага камітэта ў параўнанні з грашовай дапамогай самім бежанцам выглядаў астранамічна вялікім [457, спр. 1, арк. 292–293].

На пасяджэнні 31 сакавіка 1916 г. падкамісія па вывучэнні справы Гродзенскага абывацельскага камітэта запрасіла членаў Дзяржаўнай Думы ад Гродзенскай губерні, каб выслухаць меркаванні людзей, знаёмых з сітуацыяй. Было высветлена, што не ўсе прадстаўнікі Гродзенскай губерні ў Дзяржаўнай Думе былі запрошаны на першае пасяджэнне Гродзенскага абывацельскага камітэта і таму не маглі працаваць над стварэннем яго статута і паўплываць на яго рашэнні. Многія пасяджэнні камітэта праводзіліся тайна. Члены Дзяржаўнай Думы заявілі, што яны не могуць дакладна ўказаць, у чым заключаецца дзейнасць камітэта ў аказанні дапамогі бежанцам, бо галоўная ўвага гэтай арганізацыі скіравана на асігнаванне грашовых сродкаў для ўтрымання адміністрацыі. У доказ сваіх слоў яны прадставілі заявы гродзенскіх бежанцаў пра сваё жабрацкае становішча [457, спр. 1, арк. 293–294].

Вывады падкамісіі па вывучэнні справы Гродзенскага абывацельскага камітэта былі адназначныя: тэрмінова спыніць яго дзейнасць, назначыць рэвізіі для расследавання знікнення казённых сродкаў [457, спр. 1, арк. 295].

Нягледзячы на відавочнасць злоўжыванняў і злачынстваў кіраўніцтва Гродзенскага абывацельскага камітэта, працэс расследавання і ліквідацыі апошняга зацягнуўся больш чым на год. На 48-м пасяджэнні Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў, якое адбылося 22 чэрвеня 1917 г., кіраўнік спраў нарады Б.А. Булгакаў вымушаны быў прызнаць, што ліквідацыйная камісія па справах былога Гродзенскага камітэта сустрэла шэраг значных перашкод. З самага пачатку разгляду справы камітэта і да моманту даклада А.Б. Булгакава прыкметна змянілася агульнае палітычнае становішча ў краіне – адбылася Лютаўская рэвалюцыя, пасля якой нарада з органа царскага ўрада ператварылася ў орган Часовага ўрада, а давесці справу да лагічнага канца і прыцягнуць злачынцаў да адказнасці не ўяўлялася магчымым.

Каб зрушыць справу з месца, на пасадзе кіраўніка ліквідацыйнай камісіі былога Гродзенскага губернатара замяніў член Савета Міністра ўнутраных спраў В.А. Смірноў, які адразу пасля прызначэння пачаў інтэнсіўна працаваць. Аднак калі 30 мая 1917 г. ліквідацыйная камісія з'явілася для прыняцця спраў у памяшканне былога Гродзенскага абывацельскага камітэта, дакументы ўжо былі пераведзены ў Гродзенскі аддзел Таццянінскага камітэта. У сувязі з гэтым зрабілі заўвагу, і пры наступным наведванні ўсе дакументы былі на месцы, але не ўпарадкаваны [459, спр. 4, арк. 245].

Расследаванне працягвалася яшчэ некалькі месяцаў. В.А. Смірноў у сваім выніковым дакладзе нарадзе бездапаможна прызнаў, што ліквідацыйная камісія пад яго кіраўніцтвам няздольна выканаць пастаўленыя перад ёй мэты з-за аказанага супрацьдзеяння [459, спр. 4, арк. 248]. На адным з апошніх пасяджэнняў Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў, якое адбылося ўжо ў пачатку верасня 1917 г., справа была завершана наступнай рэзалюцыяй: маёмасць былога Гродзенскага абывацельскага камітэта перадавалася дзяржаве і з-за бездапаможнасці перад карупцыяй і бюракратызмам справаздача за выкарыстання сумы, якую прадставіла кіраўніцтва камітэта, прызнавалася здавальняючай [459, спр. 4, арк. 256].

Пасля перамогі Лютаўскай рэвалюцыі, якая скасавала манархію і Расійскую імперыю, статус Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў фактычна не змяніўся. Яна засталася галоўным дарадчым органам па справе бежанцаў пры МУС, якое было ў складзе Часовага ўрада. Важным напрамкам дзейнасці Асобай нарады па ўладкаванні

бежанцаў у 1917 г. стала вырашэнне далейшага лёсу арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам. Некаторыя арганізацыі ліквідавалі («Поўначдапамога»), іншыя змянілі назву і склад супрацоўнікаў (Таццянінскі камітэт) [350, спр. 229, арк. 51–56]. Нарада таксама займалася расследаваннем злоўжыванняў пры выкарыстанні казённых грашовых сродкаў у папярэдні час. Пры канчатковай рэвізіі «Поўначдапамогі» былі выяўлены значныя парушэнні пры скупцы коней у бежанцаў, што кваліфікавалася як злачынныя дзеянні. Асноўныя прэтэнзіі ўлад былі ў тым, што адсутнічала дакладная справаздача за сродкі на ўтрыманне жывёлы [461, спр. 11, арк. 216–219]. Нагадаем, што ўвосень 1915 г. скупка жывёлы ў бежанцаў адбывалася ў масавых памерах. Гэта дае падставу меркаваць аб шматмільённых стратах казны пры правядзенні падобных мерапрыемстваў.

Пад націскам грамадскіх і нацыянальных арганізацый Асобая нарада па ўладкаванні бежанцаў разгледзела пытанне аб павелічэнні памераў дапамогі бежанцам. 28 красавіка 1917 г. харчовы паёк быў устаноўлены ў 6 р. у месяц, кватэрны – ад 2 да 4 р., на адзенне і абыткі – 15 р. на паўгода. Улетку харчовы паёк павялічылі да 7,5 р. [458, спр. 3, арк. 794].

У маі 1917 г. адбыўся пераход дабрачынных арганізацый у падначаленне Міністэрства дзяржаўнай апекі. Адным з апошніх пытанняў, якое разгледзела Асобая нарада, стала распрацоўка палажэння аб зваротным руху бежанцаў. Дзяржаўная ўлада прыняла рашэнне, што рух і ўладкаванне бежанцаў на новым месцы трэба пакінуць за Асобай нарадай па ўладкаванні іх, а клопат за асеўшымі бежанцамі замацаваць за Міністэрствам дзяржаўнай апекі [459, спр. 4, арк. 257–269].

Лютаская рэвалюцыя 1917 г. карэнным чынам змяніла палітычнае становішча ў краіне. Аднак цяжкае эканамічнае становішча насельніцтва толькі пагоршылася [31, 302, 503]. У гэтых умовах, калі новая дзяржаўная ўлада не перашкаджала дзейнасці грамадскіх і дабрачынных арганізацый, актуальным заставалася пытанне дапамогі пацярпеўшым ад вайны, былыя супрацоўнікі ААБЕЖа пры ЗемГоры ўзнавілі дзейнасць сваёй арганізацыі. Па ініцыятыве ААБЕЖа 7–10 красавіка 1917 г. у Маскве адбыўся з'езд дзеячаў грамадскіх і нацыянальных арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам. У ім, акрамя ўстановы-арганізатара, прынялі ўдзел прадстаўнікі цэнтральнага і некаторых мясцовых аддзяленняў Таццянінскага камітэта, цэнтральных камітэтаў польскай, латышскай, літоўскай, яўрэйскай і мусульманскай нацыянальных арганізацый, франтавых камітэтаў Земскага і Гарадскога саюзаў і

іншых аналагічных устаноў. Былі прыняты пастановы па пытаннях дапамогі бежанцам, у якіх удзельнікі з'езда вызначалі свой погляд на развіццё гэтай справы ў новых умовах [158, № 43–44, с. 191–193].

Агульныя палажэнні пастаноў з'езда 7–10 красавіка пачыналіся з тэзіса, што бежанскія арганізацыі павінны быць заснаваны на дэмакратычных пачатках, заклікаць саміх бежанцаў прымаць удзел у дабрачыннай дзейнасці. У сувязі з гэтым з'езд выказаўся за ліквідацыю ўсіх арганізацый дапамогі бежанцам, якія «маюць яўна антыграмадскі характар і створаны былой уладай з палітычнымі мэтамі». Як вынік былой барацьбы і супрацьстаяння саюзаў і Таццянінскага камітэта менавіта апошні быў прызнаны антыграмадскай установай, дзеянне якой неабходна тэрмінова спыніць. У агульных палажэннях зноў змяшчаўся тэзіс, што «дапамога бежанцам з'яўляецца абавязкам дзяржавы» [158, № 43–44, с. 183].

Асобныя пункты пастановы былі прысвечаны нацыянальным арганізацыям (яны абвешчваліся аўтаномнымі ў сваёй дзейнасці), цэнтральнаму органу (ім заставалася Асобая нарада па ўладкаванні бежанцаў), а таксама мясцовым установам [158, № 43–44, с. 184–186]. Адносна памеру грашовай дапамогі было прынята рашэнне аб неабходнасці яго тэрміновага павелічэння, прычым не толькі на харчаванне, але і на медыцынскае абслугоўванне, адукацыю і г. д. Шмат увагі з'езд удзяліў апецы і клопату пра дзяцей-бежанцаў [158, № 43–44, с. 184–186].

Сярод іншага з'езд прааналізаваў працу як дзяржаўных, так і грамадскіх арганізацый. Былі прызнаны папярэднія заслугі Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў і выказаны спадзяванні, што ў якасці органа Часовага ўрада яна працягне займацца вырашэннем праблем бежанцаў [158, № 43–44, с. 183–191]. Асобая нарада вельмі падрабязна азнаёмілася з пастановамі з'езда і пагадзілася амаль з усімі яго прапановамі. Адзначым, што пры царскім урадзе такіх станоўчых адносін да дакументаў, якія зыходзілі ад УЗС і УСГ, практычна не назіралася.

Большасць палажэнняў, распрацаваных з'ездам, які адбыўся 7–10 красавіка, так і не рэалізавалася. Таццянінскі камітэт не ліквідавалі, а рэфармавалі. Часовы ўрад выказаўся за яго захаванне і выдзяліў сродкі на ўтрыманне. Царская дачка Таццяна Мікалаеўна была пазбаўлена ў ім ганаровага кіраўніцтва. Арганізацыю перайменавалі ва Усерасійскі камітэт дапамогі пацярпеўшым ад вайны, а старшынёй яго застаўся А.Б. Нейдгард. Дзейнасць мясцовых аддзяленняў Таццянінскага камітэта была прывязана да губернскіх і гарадскіх нарад. Значна скарацілася фінансаванне камітэта, закрылі некаторыя мясцовыя аддзяленні, што прывяло да

зніжэння эфектыўнасці працы. Канчаткова Таццянінскі камітэт быў ліквідаваны пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі.

У 1917 г. апякунства бежанцаў амаль цалкам ажыццяўлялі мясцовыя земскія, гарадскія і нацыянальныя арганізацыі. Назіраўся таксама працэс «саветызацыі» і «дэмакратызацыі» бежанскай справы, калі саміх бежанцаў заклікалі арганізоўваць камітэты дапамогі [69, 75].

Згодна з дадзенымі «Вестника комитета Западного фронта Всероссийского Земского Союза», у 1917 г. дапамогу бежанцам на Заходнім фронце аказвалі ўстановы «Поўначдапамогі», якія былі перададзены УЗС, Мінскі губернскі камітэт УЗС, Цэнтральны абы-вацельскі камітэт губерняў Царства Польскага, Мінскае аддзяленне Польскага таварыства ахвярам вайны, санітарна-харчовы аддзел Польскага таварыства, Польскі санітарны аддзел дапамогі ахвярам вайны, Літоўскі камітэт, Яўрэйскае таварыства аховы здароўя сельскага беднага насельніцтва, Рускае таварыства дапамогі яўрэям, Яўрэйскае таварыства дапамогі ахвярам вайны, УСГ, Таццянінскі камітэт, Мінскае аддзяленне Усерасійскага таварыства дапамогі ахвярам вайны, Беларускае таварыства [346, спр. 121, арк. 184].

У Мінскай губерні ў 1917 г. пра бежанцаў клапаціўся ў асноўным губернскі камітэт УЗС. Менавіта пад яго кіраўніцтвам сканцэнтраваліся бежанскія ўстановы, перададзеныя ў канцы 1916 г. камітэтам Заходняга фронту УЗС. У 1917 г. працягвалася скарачэнне грашовых пазык на аказанне дапамогі бежанцам, што значна ўскладняла гэту справу. Міністэрства харчавання паведаміла галоўнаму камітэту УЗС, што з-за харчовага крызісу не можа адпускаць прадукты яго мясцовым установам. У маі 1917 г. у Стаўцы вырашылі, што прыфрантавыя ўстановы УЗС будуць атрымліваць харчаванне ад інтэнданцтва, а ў тыле харчовыя ўправы павінны забяспечваць бежанцаў нароўні з мясцовым насельніцтвам [354, спр. 255, арк. 18].

Летам-восенню 1917 г. установы «Поўначдапамогі» перадалі Мінскаму губернскаму камітэту УЗС. Усяго пад апеку апошняй установы перайшлі 21 242 бежанцы, якія атрымлівалі паёк. З іх 14 002 пражывалі ў вёсках і атрымлівалі па 1 р. 20 к. у месяц, а 7 240 – у горадзе, атрымліваючы па 2 р. у месяц. Перададзеныя ад «Поўначдапамогі» харчовыя пункты знаходзіліся ў 22 гарадах і мястэчках [356, спр. 4, арк. 2–3]. У жніўні 1917 г. новы загадчык бежанскага аддзела Н.І. Папоў пасля знаёмства з пастановай справы дапамогі бежанцам у Мінскім губернскім камітэце УЗС у першай палове 1917 г. накіраваў старшыні апошняга пісьмо са шматлікімі крытычнымі заўвагамі. Н.І. Папоў «быў уражаны хваравітай няровнасцю бежанцаў, выкліканай маральнымі ўзрушэннямі... слязамі на тварах, калі гаворка ішла пра іх родныя краі, іх жабрацтвам і

тымі немагчымымі ўмовамі, у якіх яны існуюць». Бежанцы, пра якіх павінен быў клапаціцца губернскі камітэт, пакутавалі ад нястачы, былі раздзетыя і разутыя. Быў адзначаны такі факт – бежанцы, якіх апякала «Поўначдапамога», былі супраць пераходу пад апеку Мінскага губернскага камітэта з-за абыякавага стаўлення шэрагу дзеячаў апошняга да іх праблем. Больш таго, загадчыку матэрыяльна-нарыхтоўчага аддзела Мінскага губернскага камітэта пры пайку ў 20 к. і росце цэн удалося сэканоміць на харчаванні бежанцаў некалькі дзясяткаў тысяч рублёў [355, спр. 260, арк. 15–16].

У такіх умовах бежанцы самі імкнуліся забяспечваць свае патрэбы. Летам 1917 г. у г. Мінску адбыўся з'езд сялянскіх дэпутатаў, у рамках якога працавала бежанская секцыя. Апошняя паставіла, што бежанцы, як і мясцовае насельніцтва, павінны ўдзельнічаць у выбарах ва ўсіх ствараемых на месцах камітэтах. Для абароны выключна сваіх інтарэсаў у некаторых выпадках (напрыклад, у населеных пунктах з вялікай колькасцю бежанцаў) прадстаўнікі гэтага сацыяльнага слоя маюць права выбіраць мясцовыя бежанскія камітэты. Для аб'яднання іх працы ў раёнах ствараюцца мясцовыя камітэты. Пры губернскім саўвядзе сялянскіх дэпутатаў быў арганізаваны (на правах камісіі) бежанскі выканаўчы камітэт [349, спр. 228, арк. 60]. Яго старшынёй стаў С. Ушкевіч.

Згодна з палажэннем аб мясцовых бежанскіх камітэтах, яны ствараліся асобна ад валасных камітэтаў (устаноў УЗС) з мэтай абароны выключна бежанскіх інтарэсаў. Бежанцы самі выбіралі склад камітэта (тры – пяць чалавек), без адрознення саслоўя і нацыянальнасцей. Выбары былі двухступеньчатыя (спачатку – выбаршчыкаў) тэрмінам на тры месяцы. Для мясцовых бежанскіх камітэтаў былі вызначаны наступныя абавязкі: ліквідацыя злоўжыванняў пры атрыманні пайкоў, адзення і грошай; вырашэнне пытанняў унутранага быту бежанцаў; назіранне за парадкам сярод іх; урэгуляванне адносін з мясцовым насельніцтвам [348, спр. 227, арк. 26–28].

Сродкі на забеспячэнне патрэб бежанцаў мясцовыя камітэты атрымлівалі ад бежанскага выканаўчага камітэта. Апошні ў сваю чаргу ад губернскага камітэта УЗС ці Упраўлення дапамогі насельніцтву. Бежанскія камітэты былі створаны ў гарадах і мястэчках – Барысаве, Бабруйску, Беразіно, Ігумені, Калінкавічах, Караміцэвічах, Капцэвічах, Лахве, Муляроўцы, Мікашэвічах, Астрашыцкім Гарадку, Пухавічах, Рэчыцы, Смілавічах, Смалевічах. З пратаколаў пасяджэнняў мясцовых бежанскіх камітэтаў вынікае, што харчовая праблема была найбольш вострай [351, спр. 235, арк. 23, 52].

У верасні 1917 г. бежанскі аддзел губернскага камітэта УЗС паведаміў у Асобую нараду па ўладкаванні бежанцаў, што агульная

колькасць тых, хто карыстаецца пайком, складае 46 122 чалавекі, з якіх: 12 171 – працаздольныя мужчыны і жанчыны, 6 378 – старыя, 17 573 – дзеці да 14 гадоў [355, спр. 260, арк. 22]. З гэтага месяца з-за адсутнасці сродкаў скарачалася выдача грашовага і прадуктовага пайка. Згодна з дадзенымі на 1 кастрычніка 1917 г. губерньскі камітэт з 75 462 зарэгістраваных апякаў 40 121, колькасць працаздольных складала каля 53,17 % ад агульнага ліку даглядаемых бежанцаў (табл. 5 і 6) [353, спр. 248, арк. 98].

Табліца 5

Колькасць бежанцаў пад апекай Мінскага губерньскага камітэта УЗС на 1 кастрычніка 1917 г.

Раённыя камітэты	Усіх зарэгістраваных	З іх працаздольных	%
Мінскі	8 366	1 962	23,45
Барысаўскі	3 295	1 920	58,27
Бабруйскі	29 658	11 870	40,02
Ігуменскі	5 219	3 745	71,76
Рэчыцкі	12 270	9 128	74,39
Мазырскі	9 224	6 257	67,83
Пінскі	7 420	5 239	70,61
Усяго	75 462	40 121	53,17

Значнае павелічэнне ў афіцыйных звестках колькасці працаздольных бежанцаў звяртае на сябе асаблівую ўвагу. Гэта тлумачыцца тым, што пад уплывам эканамічнага крызісу адбывалася скарачэнне колькасці людзей, якіх рэгістравалі як бежанцаў і аказвалі дапамогу, таму адбылося павелічэнне ўдзельнай вагі працаздольных, якія захоўвалі статус бежанца, да агульнай колькасці зарэгістраваных бежанцаў, колькасць якіх памяншалася.

З-за цяжкага эканамічнага становішча ў кастрычніку 1917 г. галоўны камітэт УЗС аддаў распараджэнне губерньскім камітэтам правесці рашучае скарачэнне ўстаноў, перш за ўсё бежанскіх. Адна-часова была спынена выдача харчавання бежанцам, якія павінны былі атрымліваць прадукты ў крамах харчовых упраў, як і мясцовае насельніцтва [352, спр. 242, арк. 53].

Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі ўсе крыніцы фінансавання для бежанскіх устаноў былі перакрыты. Бежанцы ўвогуле перасталі атрымліваць дапамогу [352, спр. 242, арк. 95]. У снежні 1917 г. становішча бежанцаў апісвалася як жахлівае і жудаснае; яны галадалі, былі раздзетыя і разутыя [356, спр. 4, арк. 2].

Табліца 6

Склад бежанцаў пад апекай Мінскага губерньскага камітэта УЗС

Раённыя камітэты	Усяго	З іх			
		Пажывалі ў горадзе	Пажывалі ў вёсцы	З'яўляліся дарослымі	З'яўляліся дзецьмі
Мінскі	1 962	951	1 011	1 715	247
Барысаўскі	1 920	1 540	380	1 628	292
Бабруйскі	11 870	4 308	7 562	8 314	3 556
Ігуменскі	3 745	1 064	2 681	3 094	651
Рэчыцкі	9 128	5 826	3 302	7 316	1 812
Мазырскі	6 257	–	6 257	5 086	1 171
Пінскі	5 239	–	5 239	4 195	1 044
Усяго	40 121	13 689	26 432	31 348	8 773

Згодна з афіцыйнымі дадзенымі, колькасць бежанцаў у канцы 1917 г. на тэрыторыі, падпарадкаванай камандаванню Заходняга фронту, складала 157 786 чалавек, паводле звестак мясцовых бежанскіх камітэтаў, – да 200 тыс. чалавек [356, спр. 4, арк. 29].

У кастрычніку 1917 г. партыя большавікоў усталявала саветскую ўладу, што прывяло да ліквідацыі папярэдняй дзяржаўнай і прававой сістэмы. Усе дзяржаўныя ўстановы перыяду Часовага ўрада, у тым ліку Асобая нарада па ўладкаванні бежанцаў, а таксама дарэвалюцыйныя дабрачынныя арганізацыі былі ліквідаваны. Як адзначалася вышэй, з мэтай вырашыць шэраг задач па ліквідацыі наступстваў вайны СНК РСФСР дэкрэтам ад 27 красавіка 1918 г. стварыў сістэму ўстаноў на чале з Цэнтрапалонбежам. Апошняя ўстанова займалася рээвакуацыяй ваеннапалонных і бежанцаў у пасляваенныя гады.

Падсумоўваючы выкладзенае, можна зрабіць наступныя высновы. Да лета 1915 г. бежанства не выклікала заклапочанасці ўлад Расійскай імперыі, паколькі разглядалася як уласцівая ваеннаму часу з'ява. У гэты перыяд органы дзяржаўнай улады лічылі, што яны здольны кантраляваць тую колькасць мірных жыхароў, якія прымусява ці вымушана становіліся бежанцамі. Актыўны ўдзел у аказанні дапамогі бежанцам на тэрыторыі Беларусі ў гэты час прымалі самыя розныя недзяржаўныя арганізацыі, якія былі заснаваныя як на грамадскіх і дабрачынных пачатках, так і на нацыянальных, рэлігійных і тэрытарыяльных прыкметах. Праведзенае

даследаванне дае падставу вызначыць, што галоўную ролю сярод іх адыгрывалі УЗС, УСГ і Таццянінскі камітэт.

Дзеячы мясцовых земскіх і гарадскіх самакіраванняў аб'ядналіся ва УЗС і УСГ з мэтай удзельнічаць у вырашэнні агульнадзяржаўных праблем, у тым ліку і бежанства. Мясцовыя камітэты УЗС і УСГ дзейнічалі на ўсёй тэрыторыі Беларусі і ў сваёй працы ставілі мэты не толькі задаволіць асноўныя патрэбы бежанцам, але і дапамагчы ім ізноў стаць паўнацэннымі членамі грамадства. Саюзы крытычна ацэньвалі дзеянні ўрада як па агульных палітычных пытаннях, так і канкрэтна па справе дапамогі бежанцаў, таму дзяржаўная ўлада імкнулася, нягледзячы на яе карысць, абмежаваць дзейнасць УЗС і УСГ, у тым ліку ў дабрачыннай сферы. Адсюль можна зрабіць выснову, што палітычная барацьба ў Расійскай імперыі пэўным чынам уплывала на дзейнасць па аказанні дапамогі бежанцам.

Таццянінскі камітэт уяўляў сабой дабрачынную арганізацыю, у якой прадстаўнікі цывільнай адміністрацыі і царквы на грамадскіх пачатках удзельнічалі ў аказанні дапамогі пацярпеўшым ад вайны, у тым ліку і бежанцам. Гэта ўстанова мела асаблівы статус, паколькі самой сваёй назвай сімвалізавала клопат царскай сям'і пра пацярпеўшых ад вайны. Асаблівае становішча Таццянінскага камітэта вызначалася таксама тым, што гэта ўстанова атрымлівала грашовыя сродкі непасрэдна ад цывільных і ваенных улад. Потым яе мясцовыя старшыні ў губернях і паветах вырашалі, якім іншым дабрачынным арганізацыям гэтыя сродкі размеркаваць. Пры падтрымцы ўлады мясцовыя аддзяленні Таццянінскага камітэта былі створаны і дзейнічалі на ўсёй тэрыторыі Беларусі.

У складаных умовах дзейнічалі нацыянальныя і рэлігійныя арганізацыі, спачатку ўзніклі яўрэйскія і польскія дабрачынныя таварыствы. Сярод нацыянальных і рэлігійных арганізацый самымі распаўсюджанымі былі яўрэйскія (іўдзейскія) і польскія (каталіцкія) дабрачынныя камітэты. На тэрыторыі Беларусі дзейнічалі таксама мясцовыя аддзяленні літоўскіх і латышскіх арганізацый. У тым ліку актыўнасць нацыянальных таварыстваў падштурхнула частку праўладных дзеячаў да стварэння ўстаноў, якія абвясцілі сваім прыярытэтам аказанне дапамогі бежанцам рускай нацыянальнасці і праваслаўнага веравызнання.

Беларускія дабрачынныя ўстановы імкнуліся аказваць дапамогу і бежанцам, і ўсяму пацярпеўшаму ад вайны насельніцтву. Сярод іх самым актыўным было Беларускае таварыства па аказанні дапамогі пацярпеўшым ад вайны, заснаванае вясной 1915 г. у Вільні. Паколькі ў выніку наступлення нямецкай арміі ў 1915 г. значная частка За-

ходняй Беларусі была акупіравана, Беларускае таварыства аказалася падзеленым на два цэнтры – Віленскі, які дзейнічаў ва ўмовах нямецкай акупацыі, і Мінскі аддзел, што працягваў працаваць на не акупіраванай тэрыторыі Беларусі. У некаторых губернях, дзе не было ўведзена мясцовае самакіраванне, для аказання дапамогі бежанцам спецыяльна ствараліся абывацельскія камітэты.

Павелічэнне летам-восенню 1915 г. колькасці бежанцаў да некалькіх мільёнаў чалавек стала нечаканым для цэнтральных і мясцовых цывільных улад і прымусіла органы дзяржаўнай улады звярнуць пільную ўвагу на забеспячэнне патрэб гэтай катэгорыі пацярпеўшых ад вайны. Пры гэтым летам 1915 г. дзейнасць цэнтральных і мясцовых улад па забеспячэнні патрэб бежанцаў на тэрыторыі Беларусі адбывалася ва ўмовах недахопу фінансавых сродкаў і адсутнасці адзінага кіраўніцтва гэтай справай. Перш за ўсё гэта тлумачыцца адсутнасцю адпаведных заканадаўчых актаў, якія б на той час рэгламентавалі дзейнасць па аказанні дапамогі бежанцам.

МУС выступіла ў якасці галоўнага кіруючага органа справай і распрацавала Закон «Аб забеспячэнні патрэб бежанцаў», які цар Мікалай II зацвердзіў 30 жніўня 1915 г. Закон прызнаваў бежанцамі амаль усе катэгорыі насельніцтва, якія прымусова ці вымушана высяляліся ва ўнутраныя рэгіёны імперыі, за выключэннем падданых ваюючых з Расіяй дзяржаў і палітычна ненадзейных грамадзян. Адзначым, што распрацоўка Закона ад 30 жніўня 1915 г. адбывалася ў час найбольшай актуальнасці бежанскай праблемы, таму царскі ўрад у гэтым дакуменце задзейнічаў для аказання дапамогі бежанцам як дзяржаўныя ўстановы, так і тыя грамадскія арганізацыі, якія жадалі і былі здольныя плённа працаваць на карысць справы.

Актывізацыі дзейнасці па аказанні дапамогі бежанцам садзейнічала рашэнне дзяржавы фінансаваць гэту справу сродкамі з казны. Гэта дало магчымасць удзельнічаць у аказанні дапамогі бежанцам і грамадскім арганізацыям, якія да выдання Закона ад 30 жніўня 1915 г. не маглі забяспечваць патрэбы бежанцаў на дастатковым узроўні з-за абмежаванасці сваіх фінансавых сродкаў. МУС разлічвала падпарадкаваць арганізацыю мясцовага клопату пра бежанцаў толькі губернскім уладам. Але згодна з Законам ад 30 жніўня 1915 г. у гэтай справе маглі ўдзельнічаць і органы земскага і гарадскога самакіраванняў, прытым праца ўсіх арганізацый была падначалена МУС, якое кіравала бежанскай справай праз Асобую нараду па ўладкаванні бежанцаў.

Быў таксама спецыяльна створаны інстытут Галоўнаўпаўнаважаных па ўладкаванні бежанцаў на франтах. Тэрыторыя Беларусі

ўвайшла ў сферу паўнамоцтваў Галоўнаўпаўнаважанага па ўладкаванні бежанцаў Паўночна-Заходняга фронту С.І. Зубчанінава, які ўзначальваў арганізацыю «Поўначдапамога». Апошняя дзейнічала на ўсёй не акупіраванай тэрыторыі Беларусі са жніўня 1915 г. па восень 1916 г. Аналіз дакументальных матэрыялаў і перыядычных выданняў дае падставу лічыць «Поўначдапамогу» буйнейшай урадавай арганізацыяй па аказанні дапамогі бежанцам на тэрыторыі Беларусі. Аднак яе ўстановы ў большасці выпадкаў маглі прадставіць толькі мінімальны аб'ём дапамогі, неабходны для падтрымкі жыццядзейнасці бежанцаў.

Дапамогу бежанцам аказвалі таксама губернскія, гарадскія і павятовыя ўлады. Перад мясцовымі цывільнымі ўладамі стаяла задача скаардынаваць і накіраваць дзейнасць розных арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам, якую яны выканалі часткова. Сярод прычын гэтага – складаныя ўмовы ваеннага перыяду і недастатковая ўвага – у параўнанні са штодзённымі праблемамі – да справы аказання дапамогі бежанцам з боку губернскіх, гарадскіх і павятовых улад.

Паступова дзейнасць арганізацый, якія крытыкавалі палітыку царскага ўрада, стала значна абмяжоўвацца, прычым без уліку карыснасці іх дабрачыннай дзейнасці. МУС імкнулася падначаліць мясцовыя клопат пра бежанцаў губернскім і павятовым уладам, даручыўшы ім кантроль за размеркаваннем і выкарыстаннем фінансавых сродкаў, што было замацавана ў «Кіруючых правілах па ўладкаванні бежанцаў». Дзяржава імкнулася поўнасьцю кантраляваць дзейнасць па аказанні дапамогі бежанцам на ўсіх узроўнях, таму што ўрад разлічваў выкарыстаць гэту дапамогу як адзін са стымуляў для прыцягнення бежанцаў да працы. Адна з галоўных задач, якія стаялі перад органамі дзяржаўнай улады, – папярэненне за кошт бежанцаў недахопу рабочых рук.

Лютаская рэвалюцыя 1917 г. карэнным чынам змяніла палітычнае становішча і прывяла да скасавання Расійскай імперыі. У новай расійскай дзяржаве ўлада не перашкаджала дзейнасці грамадскіх і дабрачынных арганізацый, фактычна пераклаўшы на іх клопат пра забеспячэнне бежанцаў. Ва ўмовах паглыблення эканамічнага крызісу памеры дапамогі бежанцам пастаянна змяншаліся, што было агульнай тэндэнцыяй пагаршэння становішча ўсіх мірных жыхароў ва ўмовах працяглай вайны і рэвалюцыйных падзей. Пасля перамогі Кастрычніцкай рэвалюцыі лёс насельніцтва ўжо вырашала кіраўніцтва партыі бальшавікоў, якое пасля заканчэння вайны арганізавала рээвакуацыю бежанцаў.

§ 2. Дзяржаўная палітыка партыйных і кіруючых органаў Савецкага Саюза па аказанні дапамогі эвакуіраваным грамадзянам і бежанцам у гады Вялікай Айчыннай вайны

Мабілізацыя намаганняў для дасягнення Перамогі ў Вялікай Айчыннай вайне ажыццяўлялася не толькі на фронце, але і ў эканоміцы, сацыяльнай палітыцы, ідэалогіі. Галоўны палітычны лозунг Камуністычнай партыі – «Усё для фронту, усё для Перамогі!» – меў сапраўды важнае практычнае значэнне і супадаў з агульным маральным настроем савецкіх грамадзян. Пагадзімся з навукоўцамі, якія ў эканамічнай палітыцы савецкага ўрада вылучаюць два перыяды. Першы: з 22 чэрвеня 1941 г. – па канец 1942 г. – перабудова эканомікі на ваенны лад у складаных умовах адступлення Чырвонай Арміі і страты значнай часткі эканамічна развітай еўрапейскай часткі тэрыторыі СССР. Другі: 1943–1945 гг. – стабільна нарастаючая ваенна-прамысловая вытворчасць, дасягненне эканамічнай перавагі над Германіяй і яе саюзнікамі, аднаўленне народнай гаспадаркі на вызваленых тэрыторыях [154, с. 118–144].

Як адзначае даследчыца Я.А. Шафаростава, менавіта «планаванне народнай гаспадаркі ў Савецкім Саюзе адыграла велізарную ролю ў перыяд Вялікай Айчыннай вайны, бо апошняя запатрабавала максімальнага напружання сіл і мабілізацыі ўсіх рэсурсаў краіны на разгром нацысцкай Германіі. У планавым парадку была праведзена перабудова дзяржаўнага апарату, усёй сістэмы планавання і матэрыяльна-тэхнічнага забеспячэння, дзякуючы цвёрдай цэнтралізацыі кіравання эканомікай матэрыяльных, працоўных і фінансавых рэсурсаў краіны былі сканцэнтраваны на забеспячэнні патрэб абароны, і перш за ўсё на развіцці ваеннай прамысловасці» [583, с. 38–39].

Першай афіцыйнай рэакцыяй цэнтральнай савецкай улады на нацысцкую агрэсію стаў зварот Наркама па замежных справах М.В. Молатава 22 чэрвеня 1941 г., у якім ён, сярод іншага, заявіў: «Урад Савецкага Саюза выказвае цвёрдую ўпэўненасць у тым, што ўсё насельніцтва нашай краіны, усе рабочыя, сяляне, інтэлігенцыя, мужчыны і жанчыны паставяцца з належнай свядомасцю да сваіх абавязкаў, да сваёй працы. Увесь наш народ цяпер павінен быць згуртаваным і адзіным, як ніколі. Кожны з нас павінен патрабаваць ад сябе і ад іншых дысцыпліны, арганізаванасці, самаадданасці, годнай сапраўднага савецкага патрыёта, каб забяспечыць усе патрэбы Чырвонай Арміі, флоту і авіяцыі, каб забяспечыць перамогу над ворагам» [1, с. 434].

23 чэрвеня 1941 г. СНК СССР і ЦК У КП(б) прымаюць пастанову «Аб Стаўцы Галоўнага Камандавання Узброеных Сіл Саюза ССР», згодна з якой «Савет Народных Камісараў Саюза ССР і Цэнтральны Камітэт У КП(б) пастанаўляюць: Стварыць Стаўку Галоўнага Камандавання Узброеных Сіл Саюза ССР у складзе тав. Наркама Абароны Маршала Цімашэнкі (старшыня), начальніка Генштаба Жукава, Сталіна, Молатава, Маршала Варашылава, Маршала Будзёнага і Наркама Ваенна-марскога Флота адмірала Кузняцова», падпісаў Старшыня Саўнаркама СССР, Генеральны сакратар ЦК У КП(б) І.В. Сталін [1, с. 441]. 10 ліпеня 1941 г. ператворана ў Стаўку Вярхоўнага камандавання, старшынёй стаў І.В. Сталін.

Адным з асноўных праграмных дакументаў па перабудове працы ўсіх органаў дзяржаўнай улады на ваенны лад была Дырэктыва СНК СССР і ЦК У КП(б) партыйным і савецкім арганізацыям прыфрантавых абласцей ад 29 чэрвеня 1941 г., вядомая ў гістарычнай літаратуры пад назвай «Аб мабілізацыі ўсіх сіл і сродкаў на адпор нямецка-фашысцкім захопнікам». У дакуменце падкрэслівалася, што «ў сілу навязанай нам вайны наша краіна ўступіла ў смяротную сутычку са сваім небяспечным і каварным ворагам – нямецкім фашызмам. Нашы войскі гераічна змагаюцца з ворагам, узброеным да зубоў танкамі, авіяцыяй. Чырвоная Армія, пераадолюючы шматлікія цяжкасці, самааддана б'ецца за кожную пядзю савецкай зямлі». Сярод экстранных мерапрыемстваў, якія павінны былі быць здзейснены ўсімі «партыйнымі, савецкімі, прафсаюзнымі і камсамольскімі арганізацыямі», у п. 4 указвалася: «Пры вымушаным адыходзе часцей Чырвонай Арміі зганяць рухомы чыгуначны састаў, не пакідаць ворагу ні аднаго цягніка, ні аднаго вагона, не пакідаць праціўніку ні кілаграма хлеба, ні літра паліва. Калгаснікі павінны забіраць скот, хлеб здаваць пад захаванасць дзяржаўным органам для вывазу яго ў тылавыя раёны. Уся каштоўная маёмасць, у тым ліку каляровыя металы, хлеб і гаручае, якая не можа быць вывезена, павінна, безумоўна, знішчацца» [1, с. 447].

Потым гэтыя тэзісы амаль даслоўна будуць агучаны І.В. Сталіным у яго звароце 3 чэрвеня 1941 г. [1, с. 451]. Адзначым, што ва ўмовах раптоўнага нападу і пагрозы першых дзён вайны Кампартыя фактычна ўзгадала вопыт часоў Грамадзянскай вайны. Заснавальнік Савецкай дзяржавы У.І. Ленін (яго ваенная перапіска была перавыдадзена ў 1943 г.) у чэрвені 1918 г. загадваў: «... пры спробе ворага перайсці ў наступ мясцовае насельніцтва абавязана пад кіраўніцтвам сваіх Саветаў найстрога выконваць наступны загад: у першую чаргу вывозіць баявыя запасы. Усё, што не будзе вывезена, павінна

быць падпалена і падарвана. Збожжа і муку вывезці ці закопваць у зямлю. Чаго нельга закапаць – знішчаць. Скот зганяць. Машыны вывозіць цалкам або па частках. Калі нельга павезці – разбураць. Металы, якія не вывезены, – закопваць у зямлю. Паравозы і вагоны зганяць наперад. Рэйкі разбіраць. Масты мініраваць і падрываць. Лясы і пасевы за спіной непрыяцеля спальваць» [262, с. 23–24].

Наступным крокам па цэнтралізацыі дзеянняў органаў улады ў справе выратавання чалавечых і матэрыяльных рэсурсаў ад пагрозы захопу праціўнікам стала стварэнне агульнасаюзнага органа па правядзенні эвакуацыі. Даследчыкі праблемы эвакуацыі і бежанства ў СССР у гады Вялікай Айчыннай вайны адзначаюць, што ў гістарычнай літаратуры тэрміны ўтварэння Савета па эвакуацыі вызначаюцца па-рознаму: у адных працах – у канцы чэрвеня, у іншых – у пачатку ліпеня 1941 г. Маецца разнабой і ў вызначэнні складу гэтага Савета. Звязана гэта з тым, што ў пачатку вайны былі прыняты дзве пастановы аб складзе Савета па эвакуацыі. Адна з іх выходзіла ад СНК СССР, другая – ад Дзяржаўнага Камітэта Абароны.

Пытанне аб неабходнасці экстраннай эвакуацыі матэрыяльных і людскіх рэсурсаў з заходніх рэгіёнаў СССР быў узняты органамі ўлады ўжо ў першыя дні вайны. СНК, які згодна з арт. 64 Канстытуцыі СССР 1936 г. з'яўляўся вышэйшым выканаўчым і распарадчым органам дзяржаўнай улады Савецкай дзяржавы, і ЦК У КП(б), які кіраваў галоўнай палітычнай сілай у краіне – Кампартыяй, 24 чэрвеня 1941 г. прынялі пастанову № 1740-7488 «Аб стварэнні Савета па эвакуацыі».

У пастанове сцвярджалася: «Для кіраўніцтва эвакуацыяй насельніцтва, устаноў, ваенных і іншых грузаў, абсталявання прадпрыемстваў і іншых каштоўнасцей Цэнтральны камітэт У КП(б) і Савет Народных Камісараў Саюза ССР пастанаўляюць: 1. Стварыць Савет па эвакуацыі ў складзе тав. Кагановіча Л.М. (старшыня), Касыгіна А.М. (намеснік старшыні), Шверніка М.М. (намеснік старшыні), Шапашнікава Б.М., Круглова С.Н., Папкова П.З., Дубровіна М.Ф., Кірпічнікава П.І. 2. Абавязаць Савет неадкладна прыступіць да працы. 3. Устаноўці, што рашэнні Савета па эвакуацыі падпісваюцца яго старшынёй і з'яўляюцца абавязковымі» [398, с. 28–36].

Разгледзім першапачатковы склад Савета па эвакуацыі ў залежнасці ад кампетэнцыі службовых асоб, якія ў яго ўваходзілі. Л.М. Кагановіч быў адным з самых вядомых партыйных і дзяржаўных дзеячаў СССР, які ў розны час займаў кіруючыя пасады, у тым ліку першага намесніка старшыні СНК. На момант пачатку Вялікай Айчыннай вайны ён узначальваў Народны камісарыят шляхоў

зносін СССР [585]. Характарызаваўся сучаснікамі як прыхільнік жорсткай дысцыпліны і безумоўнага выканання волі вышэйшайшага кіраўніцтва [138]. Прызначэнне Л.М. Кагановіча старшынёй першага складу Савета па эвакуацыі сведчыла, што першапачаткова вядучая роля ў эфектыўным правядзенні мерапрыемстваў па вывазу матэрыяльных і людскіх рэсурсаў адводзілася ўмеламу і цэнтралізаванаму выкарыстанню транспартных камунікацый, перш за ўсё чыгуначнага транспарту [289, с. 31].

Намеснікі таксама адносіліся да вышэйшых службовых асоб краіны: А.М. Касыгін займаў пасаду намесніка старшыні СНК [585, с. 408], быў упаўнаважаным па эвакуацыі стратэгічна найважнейшых аб'ектаў – г. Масквы і Маскоўскай вобласці, а М.М. Швернік да вайны быў Старшынёй Савета Нацыянальнасцей Вярхоўнага Савета СССР і адначасова займаў пасаду першага сакратара Усесаюзнага Цэнтральнага Савета Прафесійных Саюзаў [138, с. 489].

Астатнія члены Савета прадстаўлялі розныя камісарыяты і ведамствы, якім належала вырашальная роля ў правядзенні экстранных мерапрыемстваў ва ўмовах ваеннага часу. Маршал Савецкага Саюза Б.М. Шапашнікаў (у складзе Савета па 16 ліпеня 1941 г., потым ён будзе прызначаны начальнікам Генеральнага штаба) быў намеснікам Наркама Абароны СССР, лічыўся адным з асноўных дарадцаў І.В. Сталіна па ваенных пытаннях. С.Н. Круглоў быў першым намеснікам Наркама ўнутраных спраў СССР (у ліпені будзе прызначаны членам ваенных саветаў Фронта рэзервовых армій) [138, с. 246–247], П.С. Папкоў – старшыня выканкама Ленінградскага Савета дэпутатаў працоўных, прызначаны членам Камісіі па пытаннях абароны Ленінграда [138, с. 365–366], М.Ф. Дубровін – намеснік Наркама шляхоў зносін і начальнік Грузавога ўпраўлення НКШЗ, П.І. Кірпічнікаў – намеснік старшыні Дзяржплана СССР [398, с. 37].

Рашэннямі ЦК УКП(б) і СНК ад 26–27 чэрвеня і 1 ліпеня 1941 г. у Савет па эвакуацыі былі дадаткова ўведзены намеснікі старшыні СНК А.І. Мікаян (у якасці першага намесніка старшыні Савета) і М.Р. Пярвухін (намеснікам старшыні), а таксама Наркам унутраных спраў СССР Л.П. Берыя [217].

30 чэрвеня 1941 г. сумеснай пастановай Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР, СНК і ЦК УКП(б) быў створаны ДКА на чале з І.В. Сталіным. ДКА выступіў як вышэйшы надзвычайны орган дзяржаўнага кіравання ў ваенны час [95].

Як адзначае расійскі ваенны гісторык Я.Я. Камароў, вопыт падобнай надзвычайнай формы вышэйшай ваенна-палітычнай улады ў Савецкай дзяржаве ўжо існаваў. Своеасаблівым правобразам ДКА ён

назвае створаны ў гады Грамадзянскай вайны Савет Рабочай і Сялянскай Абароны на чале з У.І. Леніным. Але былі і адрозненні: Савет Рабочай і Сялянскай Абароны не падмяняў сабой партыйныя, урадавыя і ваенныя органы, найважнейшыя пытанні разглядаліся ў той час на Палітбюро і пленумах ЦК, з'ездах РКП(б), пасяджэннях СНК. У гады Вялікай Айчыннай вайны ні пленумы, ні з'езды партыі не праводзіліся, усе кардынальныя пытанні вырашаліся выключна ДКА [197].

ДКА быў органам аперацыйнага кіравання, ён не ствараў уласнай, паралельнай кіраўнічай структуры прамога падпарадкавання, а абапіраўся ў сваёй дзейнасці на існуючыя дзяржаўныя, савецкія і гаспадарчыя органы кіравання. Менавіта ДКА прымаў усе асноўныя рашэнні па плане, пачатку і правядзенні эвакуацыі, а Савет па эвакуацыі каардынаваў і кантраляваў іх рэалізацыю. Амаль адразу пасля стварэння ДКА перападпарадкаваў сабе Савет па эвакуацыі і правёў у яго складзе кадравыя змены і перастаноўкі, прычыны і сэнс якіх у гістарычнай літаратуры тлумачацца па-рознаму.

Як адзначае расійскі даследчык М.Я. Пашчанка, у выніку памылак, якія здзейснілі Л.М. Кагановіч і яго падначаленыя, на чыгунцы сталі знікаць вагоны са зброяй і боезапасаў. Кіраўнік Наркамата шляхоў зносін, старшыня Савета па эвакуацыі Л.М. Кагановіч атрымаў строгую вымову [392, с. 52]. 3 ліпеня 1941 г. старшынёй Савета па эвакуацыі быў прызначаны кандыдат у члены Палітбюро ЦК УКП(б), сакратар УЦСПС М.М. Швернік.

16 ліпеня 1941 г. ДКА прыняў пастанову № 173 «Аб складзе Савета па эвакуацыі», згодна з якой: «У змяненні пастановы СНК СССР і ЦК УКП(б) ад 24 чэрвеня 1941 г. № 1740-7488 ДКА пастанаўляе: стварыць Савет па эвакуацыі ў наступным складзе: тав. Швернік М.М. – старшыня Савета; тав. Касыгін А.М. – нам. старшыні Савета; тав. Пярвухін М.Р. – нам. старшыні Савета; тав. Мікаян А.І.; тав. Кагановіч Л.М. – (з заменай тав. Аруцёнавым Б.Н.); тав. Сабураў М.З. – (з заменай тав. Касячэнкі Г.П.); тав. Абакумаў В.С. (НКУС). Старшыня Дзяржаўнага Камітэта Абароны І. Сталін» [152]. 16 жніўня 1941 г. пастановай ДКА ў Савет па эвакуацыі быў дадаткова ўключаны намеснік начальніка Галоўнага ўпраўлення тылу Чырвонай Арміі генерал-маёр М.В. Захараў [217, с. 10]. Як адзначае Ю.А. Гаркоў, неабходнасць гэтай пастановы пацвярджаецца знаходжаннем на часова акупаванай тэрыторыі 38 % рабочых ад усёй іх колькасці ў краіне і ўдзельнай вагой прамысловасці ў названых раёнах: па чыгуну – 71 %, сталі – 38 %, пракаце чорных металаў – 57 %, вугалю – 63 %, нафце – 8 %, электраэнергіі – 12 % і г. д. [95, с. 33].

Такім чынам, у Савеце па эвакуацыі прызначаны новы кіраўнік, які перайшоў у гэты статус з намеснікаў. Большасць аўтараў пагаджаецца, што Л.М. Кагановіч не змог забяспечыць эфектыўную працу Савета па эвакуацыі [216, с. 72]. Гэта пацвярджаюць і ўспаміны А.І. Мікаяна: «... Становішча на фронце працягвала ўскладняцца. Аб'ём эвакуацыі ўзрастаў. Ужо ў ліпені 1941 года стала ясна, што Л.М. Кагановіч, які быў перагружаны справамі на транспарце, не можа забяспечыць належную працу Савета па эвакуацыі. Улічваючы гэта, Савет па эвакуацыі 16 ліпеня 1941 года рашэннем ДКА рэарганізуеца» [289, с. 32].

Яшчэ адным намеснікам, разам з А.М. Касыгіным, які займаў яшчэ свой пост, быў перацверджаны намеснік старшыні СНК (у даваенны перыяд – старшыня Савета па паліву і электрагаспадарцы пры СНК) М.Р. Пярвухін [138, с. 356–357]. Наркам знешняга гандлю СССР, старшыня Камітэта харчова-рэчавага забеспячэння арміі А.І. Мікаян перайшоў да статусу члена Савета. Важная роля адводзілася старшыні Дзяржплана СССР М.З. Сабураву (яшчэ адзін намеснік старшыні СНК) [138, с. 400–401], якога пры неабходнасці мог падмяняць яго намеснік па Дзяржплану СССР Г.П. Касячэнка. Л.М. Кагановіч застаўся ў Савеце ў якасці радавога члена, якога пры неабходнасці падмяняў яго непасрэдны намеснік па НКШЗ Б.Н. Аруцонаў. Сілавое ведамства было прадстаўлена намеснікам Наркама ўнутраных спраў СССР – начальнікам Упраўлення Асобых аддзелаў НКУС камісарам дзяржбяспекі 3-га рангу В.С. Абакумавым [138, с. 11–12]. У наступны перыяд Савет быў неаднаразова рэарганізаваны.

Як падкрэслівае расійскі даследчык Ф.А. Кісялёў, усе члены Савета па эвакуацыі адначасова (спецыфіка ваеннага часу) курыравалі і дзейнасць розных галін народнай гаспадаркі і абароны краіны, займаючыся не толькі пытаннямі эвакуацыі з прыфрантавой паласы, але і адказваючы за неадкладнае аднаўленне працы прадпрыемстваў у глыбіні краіны. М.М. Швернік курыраваў працу наркаматаў марскога флоту, рачнога флоту і Наркамат сувязі, а А.І. Мікаян – пытанні запасаў харчавання, паліва і хлебных рэсурсаў, А.М. Касыгін – працу наркаматаў тэкстыльнай, лёгкай, мясага, хімічнай, гумавай, папяровай прамысловасці, Галоўнага ўпраўлення мясага збыту, наркаматаў будаўніцтва, будаўнічых матэрыялаў, аховы здароўя. Пад яго кантролем таксама знаходзіліся навуковыя, культурныя і дзяржаўныя ўстановы. Л.М. Кагановіч адказваў за наркаматы авіяцыйнай прамысловасці, узбраення, боепрыпасаў,

суднавай прамысловасці. У сувязі з тым, што кожнаму члену Савета па эвакуацыі давялося курыраваць некалькі наркаматаў, то для аказання садзейнічання і каардынацыі ўнутры кожнага з ведамстваў былі створаны рабочыя групы (камітэты) [187].

Па ўспамінах упаўнаважанага Савета па эвакуацыі Л.І. Пагрэбнава, апарат гэтай установы ўключаў 80–85 чалавек і складаўся з служачых СНК СССР і РСФСР, Дзяржплана СССР, УЦСПС, народных камісарыятаў СССР і РСФСР. Работнікі апарату былі падзелены на тры групы. Адна з іх займалася эвакуацыяй прамысловых прадпрыемстваў, інстытутаў, арганізацый і ўстаноў, рабочых і служачых гэтых прадпрыемстваў і арганізацый, а таксама размяшчэннем іх на новых месцах. Яе ўзначальвалі І.Ф. Семічасны (кіраваў эвакуацыяй абароннай прамысловасці) і А.М. Пратасаў (кіраваў эвакуацыяй астатніх галін прамысловасці). Другая група на чале з К.Д. Памфілавым займалася эвакуацыяй насельніцтва, трэцяя група пад кіраўніцтвам Ф.Т. Ізмайлава – транспартнымі сродкамі [598, с. 202–203].

Для савецкага кіраўніцтва найважнейшай задачай нароўні з вывазам матэрыяльных рэсурсаў была эвакуацыя насельніцтва. Як адзначаюць аўтары сёмага тома «Эканоміка і оружие войны» шматтомнай працы «Великая Отечественная война 1941–1945 годов», першая спроба распрацаваць агульны план вывазу з прыфрантавой зоны насельніцтва, а таксама прамысловых і сельскагаспадарчых прадпрыемстваў, матэрыяльных і культурных каштоўнасцей была прадпрынята ў ліпені 1941 г. Пры гэтым улады лічылі, што наступаючага праціўніка Чырвоная Армія неўзабаве спыніць, таму планавалася перамясціць толькі крыху больш за 2 млн чалавек у раёны бліжэйшага тылу, прычым значную частку эвакуіраваных планавалася вывезці ў Паволжа. Але хуткае развіццё падзей на фронце мела пагрозлівы характар, і трэба было вырашаць пытанне аб выратаванні шматмільённых мас савецкіх людзей [77, с. 118–144].

Пасажырскім саставам з эвакуіраваным насельніцтвам давалася перавага ў адпраўленні разам з абсталяваннем і прадукцыяй абаронных прадпрыемстваў (акрамя воінскіх і аператыўных эшалонаў) з сярэднясутачнай хуткасцю да 500–600 км. Паколькі адчуваўся востры недахоп пасажырскіх вагонаў, вываз бежанцаў ажыццяўляўся таксама ў спецыяльна абсталяваных для гэтай мэты таварных вагонах, а часам нават і на платформах. Перавозкі насельніцтва былі ўзяты пад пастаянны і строгі кантроль. Начальнікі дарог штосутачна не пазней за 22 гадзіны паведамлялі ў цэнтр аб прытрымліванні эшалонаў з людзьмі і асобных вагонаў з эваканасельніцтвам па ста-

не на 18 гадзін. Наркамат шляхоў зносін штодня прадстаўляў у ДКА падрабязную даведку пра стан спраў, пра эшалоны, якія знаходзяцца на чыгунках, аб саставах з эвакуіраванымі [77, с. 118–144].

Ва ўмовах вайны немагчыма было эвакуіраваць усё насельніцтва, і былі вызначаны катэгорыі насельніцтва, якія, з пункту гледжання ваеннага становішча, з'яўляюцца прыярытэтнымі. Асноўным дакументам, які вызначаў правядзенне эвакуацыі, была пастанова ЦК У КП(б) і СНК СССР ад 27 чэрвеня 1941 г. «Аб парадку вывазу і размяшчэння людскіх кантынгентаў і каштоўнай маёмасці». Змест пастановы дазваляе зразумець прыярытэты і напрамкі эвакуацыі:

«Цэнтральны камітэт У КП(б) і Савет Народных Камісараў Саюза ССР пастаўляюць:

1. Аб'екты і час эвакуацыі як насельніцтва, так і матэрыяльных каштоўнасцей устанавліваюцца Саветам па эвакуацыі або ваеннымі саветамі франтоў, якім прадаставіць права, у сілу абстаноўкі, якая склалася, усталёўваць самастойна парадак і час эвакуацыі.

2. У першую чаргу эвакуацыі падлягаюць:

А) найважнейшыя прамысловыя каштоўнасці (абсталяванне – найважнейшыя станкі і машыны), каштоўныя сыравінныя і харчовыя рэсурсы (каляровыя металы, гаручае, хлеб) і іншыя каштоўнасці, якія маюць дзяржаўнае значэнне;

Б) кваліфікаваныя рабочыя, інжынеры і служачыя разам з прадпрыемствамі, якія эвакуіруюцца з фронту, насельніцтва, у першую чаргу моладзь, прыдатная для ваеннай службы, адказныя савецкія і партыйныя работнікі.

3. Уся каштоўная маёмасць, сыравінныя і харчовыя запасы, хлеба на корані, якія пры немагчымасці вывазу і пакіданні на месцы могуць быць выкарыстаны праціўнікам, у мэтах прадухілення гэтага выкарыстання распараджэннем ваенных саветаў франтоў павінны быць неадкладна прыведзены ў поўную непрыдатнасць, г. зн. павінны быць разбураны, знішчаны і спалены.

4. Ажыццяўленне вывазу па заданнях Савета па эвакуацыі і ваенных саветаў франтоў ускладаецца на мясцовыя органы Савецкай улады.

Размяшчэнне насельніцтва і каштоўнай маёмасці, якіх вывозіць, праводзіцца па ўказаннях Савета па эвакуацыі Саўнаркамамі саюзных рэспублік.

5. Арганізацыя харчавання насельніцтва, якое вывозіцца, у дарозе ўскладаецца на органы НК унутраных спраў СССР і Цэнтрсаюза, а ў пунктах размяшчэння – на СНК саюзных рэспублік і аблвыканкамы.

6. Прыём, размяшчэнне, працоўнае ўладкаванне эвакуіруемага насельніцтва ўскладаецца на СНК саюзных рэспублік і аблвыканкамы, пад адказнасць старшыняў.

7. Прадастаўленне чыгуначных транспартных сродкаў і ажыццяўленне перавозкі да пунктаў размяшчэння эвакуіруемага насельніцтва, прамаб'ектаў і дзяржаўных каштоўнасцей ускладаецца на НКШЗ СССР» [398]. Для аказання дапамогі эвакуіраванаму насельніцтву з саюзнага бюджэту ў сярэдзіне ліпеня 1941 г. было асігнана 10 млн р. [289, с. 32].

Расійская даследчыца М.М. Пацёмкіна прааналізавала першапачатковы праект гэтай пастановы з рэдакцыйнай праўкай, зробленай асабіста Л.М. Кагановічам. Пункты 2–6 рэгламентавалі парадак эвакуацыі насельніцтва. У першую чаргу эвакуацыі падлягалі: у праекце пастановы – «насельніцтва, кваліфікаваныя рабочыя разам з прадпрыемствамі, якія эвакуіруюцца з фронту, сем'і начаставу Чырвонай Арміі, работнікаў НКУС і адказных савецкіх і партыйных работнікаў, дзеці да 15 гадоў». У канчатковым, выпраўленым варыянце пастановы – «кваліфікаваныя рабочыя, інжынеры і служачыя разам з прадпрыемствамі, якія эвакуіруюцца з фронту, насельніцтва, у першую чаргу моладзь, прыдатная для ваеннай службы, адказныя савецкія і партыйныя работнікі» [408, с. 26–27].

5 ліпеня 1941 г. былі прыняты тры пастановы СНК СССР пад грыфам «Цалкам сакрэтна». Пастанова Савета Народных Камісараў Саюза ССР ад 5 ліпеня 1941 г. № 1821-814 «Аб парадку эвакуацыі сем'яў кіруючых партыйных, савецкіх работнікаў і сем'яў начальнікага складу Чырвонай Арміі, Флота і Войскаў НКУС з прыфрантавой паласы» стварала гэтай катэгорыі насельніцтва прыярытэтныя ўмовы: права выбару пры эвакуацыі месца свайго жыхарства, забеспячэнне ўсім неабходным у шляху, права на рассяленне і першачарговае працаўладкаванне ў месцах эвакуацыі [408, с. 26–27].

Пастановай СНК СССР ад 5 ліпеня 1941 г. № 1821-815 «Аб эвакуацыі рабочых і служачых эвакуіраваных прадпрыемстваў» эвакуацыя рабочых і служачых эвакуіраваных прадпрыемстваў і іх сем'яў павінна была ажыццяўляцца па ўказанні СНК Саюза ССР і забяспечвацца народнымі камісарыятамі і дырэктарамі прадпрыемстваў. Рабочыя прадпрыемстваў ваеннай прамысловасці і машынабудавання, заводаў цяжкай індустрыі лічыліся мабілізаванымі і эвакуіраваліся арганізавана, г. зн. не маглі ад яе ўхіліцца або дзейнічаць паасобку. «Кожны работнік прадпрыемства меў права ўзяць 100 кг груза і па 40 кг – на кожнага члена сям'і. Перавозка ажыццяўлялася за кошт дзяржавы» [420, с. 117].

Постанова Совета Народных Комиссаров Союза ССР ад 5 ліпеня 1941 г. № 1821-818 «Аб парадку эвакуацыі насельніцтва ў ваенны час» ускладала ажыццяўленне эвакуацыі насельніцтва на мясцовыя органы савецкай улады. У дакуменце ўзгадвалася аб стварэнні эвакуапунктаў і арганізацыі аддзелаў па эвакуацыі насельніцтва. Меркавалася, што рашэнні аб эвакуацыі павінны прымаць Савет па эвакуацыі або мясцовае ваеннае камандаванне [408, с. 26–27].

Аналізуючы гэтыя пастановы, М.М. Пацёмкіна ставіць пытанне аб існаванні ўзаконенай іерархіі паслядоўнасці эвакуацыі. Яна прыводзіць меркаванне А.У. Вольфсана, аўтара кнігі «Евреи Уралмаша в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.», які сам перажыў у ваенны час эвакуацыю і вызначыў наступную чарговасць: параненыя, рабочыя і інжынерна-тэхнічныя работнікі, якія вывозяцца з прамысловымі прадпрыемствамі, а толькі потым насельніцтва. Сярод апошняга спачатку адпраўляліся работнікі савецкага і партыйнага апарату, органаў унутраных спраў, сем'і камскладу Чырвонай Арміі. «Астатняе цывільнае насельніцтва магло разлічваць толькі на ўласныя сілы і транспартныя сродкі». На погляд М.М. Пацёмкінай, трэба адзначыць не пра ўзаконеную паслядоўнасць эвакуацыі, а пра ступень свабоды ў прыняцці рашэння аб ад'ездзе ў больш бяспечныя раёны і ступені яго забеспячэння – менавіта гэта і было рэгламентавана вышэйназванымі пастановамі ад 5 ліпеня 1941 г. Пры гэтым М.М. Пацёмкіна асабліва падкрэслівае адсутнасць у дакументах, якія рэгламентуюць эвакуацыю, прывілеяў прадстаўнікам якой-небудзь нацыянальнасці [408, с. 26–27], што яшчэ раз сведчыць пра інтэрнацыяналізм Савецкай дзяржавы.

Тым не менш, па меркаванні М.М. Пацёмкінай, кіраўніцтва краіны, якое ўжо ў першыя дні вайны разумела неабходнасць эвакуацыі насельніцтва, не прызнала роўнага права на эвакуацыю ўсіх жыхароў краіны. На погляд вышэйзгаданага аўтара, такая пазіцыя дыктавалася неабходнасцю захавання прамысловага патэнцыялу ваюючай дзяржавы і разуменнем наяўнасці абмяжоўваючых фактараў (дэфіцыт часу з-за хуткага наступу праціўніка, абмежаванасць прапускной здольнасці транспартных магістраляў). Даследчыца прызнае, што для выратавання краіны і ўмацавання тылу было неабходна паспець вывезці з раёнаў, якім пагражала варажая акупацыя, прамысловае абсталяванне, сельскагаспадарчую маёмасць, культурныя каштоўнасці і сярод людзей – перш за ўсё – высоккваліфікаваных спецыялістаў [415].

Як адзначае Ф.А. Кісялёў, першыя дні эвакуацыі паказалі, што быў неабходны яшчэ больш жорсткі кантроль і найстрогая арганіза-

цыя эвакуацыі насельніцтва ў сувязі з павелічэннем патоку людзей. Пры размеркаванні абавязкаў паміж членамі Савета пытанні правядзення эвакуацыі насельніцтва, арганізацыі харчавання і абслугоўвання эвакуіраванага насельніцтва былі ўскладзены на члена Савета ад сілавых ведамства – В.С. Абакумава [187].

11 ліпеня 1941 г. па рашэнню ДКА пры Савеце па эвакуацыі была створана спецыяльная група інспектараў на чале з А.М. Касыгіным, якія кантралявалі правядзенне эвакуацыі прадпрыемстваў. Гэтай жа пастановай былі вызначаны «першачаргоўнікі» эвакуацыі на Усход [95, с. 160]. Пад кантролем групы з прыфрантавой зоны ў другой палове 1941 г. на ўсход поўнасю або часткова было вывезена 1 523 прадпрыемствы, у тым ліку 1 360 буйных.

Ад Савета па эвакуацыі патрабаваліся хуткія і эфектыўныя рашэнні. Як вынік кадравых змяненняў праца Савета стала праходзіць больш аператыўна, загадзя рыхтаваліся пытанні для абмеркавання на пасяджэннях [125]. Па сведчанні М.Р. Пярвухіна, Савет па эвакуацыі з удзелам прадстаўнікоў наркаматаў і амаль заўсёды з удзелам прадстаўніка НКШЗ удакладняў прадстаўленыя праекты рашэнняў, вызначаў тэрміны эвакуацыі, пункты размяшчэння і колькасць патрэбных для гэтага чыгуначных вагонаў. Праекты пастановаў аб эвакуацыі разам з кароткай запіскай дасылаліся на разгляд ЦК УКП(б) і ДКА [216, с. 75].

Потым па кожным буйным прадпрыемстве, якое падлягала эвакуацыі, прымалася ўзгодненае рашэнне з указаннем тэрмінаў перабазіравання, неабходнай колькасці вагонаў, хуткасці перамяшчэння грузаў і г. д. Пастановы Савета па эвакуацыі неадкладна паступалі ў НКШЗ і адпаведныя наркаматы для выканання. З сярэдзіны ліпеня 1941 г. Савет па эвакуацыі сумесна з НКШЗ стаў складаць планы эвакуацыйных перавозак матэрыяльных і людскіх рэсурсаў на кожную дэкаду месяца, якія зацвярджаліся ДКА [216, с. 75].

Згодна з пастановай СНК СССР № 1857 ад 17 ліпеня 1941 г., у першыя месяцы вайны прадугледжвалася работа 82 **эвакуацыйных пунктаў (эвакуапунктаў)** першага класа і 38 – другога класа, якія па сваіх функцыях дзяліліся на выхадныя, транзітныя, прыёму і размеркавання. На іх утрыманне дзяржава выдаткавала 4 млн 182 тыс. і 1 млн 348 тыс. р. адпаведна [375, с. 75].

18 ліпеня 1941 г. у лісце, які быў накіраваны ў Савет па эвакуацыі, Генеральны штаб Чырвонай Арміі адзначаў: «Эвакуацыя насельніцтва і прампрадпрыемстваў з заходняй мяжы СССР першачаткова адбывалася без загадзя складзенага ў мірны час эвакуаплана, што, несумненна, адбіваецца і на яе ажыццяўленні». У сувязі

з гэтым Генштаб прапанаваў Савету па эвакуацыі «даць указанні адпаведным наркаматам на прапрацоўку плана вывазу падведаных ім прадпрыемстваў, вызначыўшы для іх загадзя эвакуабазы».

У хуткім часе па рашэннях ДКА, СНК СССР і Савета па эвакуацыі ў буйных вузлавых цэнтрах РСФСР – Горкім, Яраслаўлі, Куйбышаве, Уфе, Свядлоўску і Чэлябінску былі створаны эвакуапункты, дзе стаў функцыянаваць апарат упраўленняў па эвакуацыі. Абстаноўка на франтах развівалася непрадказальна, у выніку чаго да канца жніўня 1941 г. у прыфрантавых і тылавых раёнах усяго СССР функцыянавалі не 120, а 128 эвакуапунктаў, колькасць якіх пастаянна змянялася [375, с. 75]. Адначасова былі ўтвораны перавалачныя эвакуабазы ў Архангельскім, Ленінградскім, Астраханскім, Адэскім, Сталінградскім, Наварасійскім, Бакінскім і іншых партах [77, с. 118–144].

Персанальная адказнасць за забеспячэнне эвакуабаз і забеспячэнне эвакуіраванага насельніцтва прадуктамі была ўскладзена на намесніка Наркама гандлю СССР Г.Ф. Шорына, а за медыцынскую дапамогу – на намесніка Наркама аховы здароўя СССР С.І. Мілавідава. Гэта істотна дапамагло ў ходзе эвакуацыі паменшыць людскія страты ў выніку недаядання або розных захворванняў [77, с. 118–144].

На працягу другой паловы 1941 – пачатку 1942 гг. вышэйшымі органамі ўлады была прынята значная колькасць нарматыўных прававых актаў, якімі рэгуляваўся рух эвакуіраваных грамадзян і аказанне ім дапамогі. Сярод іх адзначым пастанову Савета па эвакуацыі ад 7 ліпеня 1941 г. «Аб парадку ўліку эвакуанасельніцтва» (зацвердзіла Інструкцыю перасяленчага Упраўлення пры СНК СССР і Цэнтральнага статыстычнага Упраўлення Дзяржплана пры СНК СССР па ўліку эвакуіраванага насельніцтва), пастанову СНК СССР ад 16 ліпеня 1941 г. «Аб харчаванні эвакуіраванага насельніцтва з прыфрантавой паласы», цыркуляр Народнага Камісара сацыяльнага забеспячэння РСФСР ад 19 ліпеня 1941 г. «Аб парадку выплаты пенсій і дапамог органамі сацыяльнага забеспячэння пенсіянерам і сем'ям мабілізаваных, якія пераязджаюць на новае месца жыхарства», пастанову СНК СССР ад 30 чэрвеня 1941 г. «Аб медыка-санітарным абслугоўванні насельніцтва, эвакуіраванага з пагражальных раёнаў», Палажэнне аб прапісцы грамадзян, якія эвакуіраваны з прыфрантавой паласы, зацверджанае пастановай СНК СССР ад 9 жніўня 1941 г., загад Наркамздрава СССР ад 26 жніўня 1941 г. «Аб медыка-санітарным абслугоўванні эвакуіраваных дзяцей», пастанову СНК СССР ад 13 верасня 1941 г. «Аб будаўніцтве жылых памяшканняў для эвакуіраванага насельніцтва», пастанову ДКА ад 26 верасня 1941 г. «Аб прапісцы грамадзян, эвакуіраваных з

прыфрантавой паласы», пастанову ДКА ад 26 кастрычніка 1941 г. «Аб перамяшчэнні эшалонаў з эвакуіраванымі», пастанову ДКА ад 18 лістапада 1941 г. «Аб паскарэнні перамяшчэння эшалонаў і асобных груп вагонаў з эвакуіраванымі», пастанову СНК СССР ад 23 студзеня 1942 г. «Аб уладкаванні дзяцей, якія засталіся без бацькоў».

Як адзначалася вышэй, у структуры савецкага ўрада – СНК – шэрагу наркаматаў належала асаблівая роля ў арганізацыі і правядзенні эвакуацыі. Перш за ўсё гэта датычылася НКУС і НКШЗ.

Нагадаем, што НКУС СССР быў створаны пастановай Цэнтральнага Выканаўчага Камітэта (ЦВК) СССР ад 10 ліпеня 1934 г. «Аб стварэнні агульнасаюзнага Народнага камісарыята ўнутраных спраў». Згодна з п. 3 гэтай пастановы, у складзе Народнага камісарыята ўнутраных спраў былі ўтвораны наступныя ўпраўленні: А) Галоўнае ўпраўленне дзяржаўнай бяспекі; Б) Галоўнае ўпраўленне рабоча-сялянскай міліцыі; В) Галоўнае ўпраўленне памежнай і ўнутранай аховы; Г) Галоўнае ўпраўленне пажарнай аховы; Д) Галоўнае ўпраўленне папраўча-працоўных лагераў і працоўных паселішчаў; Е) аддзел актаў грамадзянскага стану; Ж) Адміністрацыйна-гаспадарчае ўпраўленне [270]. У наступны час адбывалася змяненне гэтай структуры, рэарганізаваліся ці ўзніклі іншыя структурныя падраздзяленні. НКУС СССР выдаў 13 ліпеня 1934 г. загад «Аб арганізацыі органаў НКУС на месцах», у сувязі з чым пачалася праца па стварэнні наркаматаў унутраных спраў ва ўсіх саюзных рэспубліках, у тым ліку і ў БССР. 15 ліпеня 1934 г. ЦВК БССР прыняў пастанову аб утварэнні рэспубліканскага НКУС [290].

З першых хвілін ад пачатку Вялікай Айчыннай вайны супрацоўнікі міліцыі як структурнага падраздзялення НКУС прынялі актыўны ўдзел у змаганні з нацысцкімі захопнікамі, і пры гэтым працягвалі выконваць функцыі па ахове правапарадку. З пачаткам вайны структура органаў унутраных спраў не была падвергнута істотным зменам, працягвалі дзейнічаць падраздзяленні, створаныя ў даваенны час. Дадаткова ствараліся толькі тыя структурныя падраздзяленні, якія былі неабходны ў ваенны час, а вось змест працы змяняўся кардынальным чынам, спатрэбілася перабудова дзейнасці міліцыі на ваенны лад.

Сярод новых задач ваеннага часу, якія былі пастаўлены перад міліцыяй, а менавіта: барацьба з ваенным і працоўным дэзерцірствам, марадзёрствам, панікёрамі, распаўсюджвальнікамі ўсякага роду правакацыйных чутак; ачыстка гарадоў і абаронна-гаспадарчых аб'ектаў ад злчынных элементаў; аказанне ўсямернай дапамогі транспартным органам НКУС у выяўленні на магістралях варо-

жых агентаў, правакатараў і г. д.; арганізацыя аховы заводаў, электрастанцый, мастоў, тэлефоннай і тэлеграфнай сувязі, забеспячэнне хуткага перамяшчэння на фронт транспарту з жывой сілай і тэхнікай і інш., асабліва падкрэслім наступныя – забеспячэнне арганізаванай эвакуацыі насельніцтва, прамысловых прадпрыемстваў, розных гаспадарчых грузаў; барацьба на чыгуначным і водным транспарце з крадзяжамі эвакуіруемых і ваенных грузаў; разгрузка чыгуначнага і воднага транспарту ад тых пасажыраў, перамяшчэнне якіх не выклікалася неабходнасцю [290].

Такім чынам, міліцыя павінна была садзейнічаць мясцовым органам улады ў правядзенні эвакуацыі. На буйных чыгуначных вузлах БССР міліцыя працавала ў асабліва напружаных умовах. Як адзначае даследчыца І.Ю. Варанкова, гераічныя намаганні прадпрымаліся чыгуначнікамі і супрацоўнікамі чыгуначнай міліцыі г. Мінска: «Побач з імі працавалі, у тым ліку і справе забеспячэння эвакуацыі, і супрацоўнікі Мінскага лінейнага аддзялення міліцыі. Шмат з іх загінулі падчас бамбардзіровак, калі тушылі пажары і аб'яшкодзвалі запальныя бомбы. У мітусні не ўсіх загінуўшых удалося апазнаць, многія прапалі без вестак. На абеліску каля старой бальніцы Беларускай чыгункі па вуліцы Аэрадромнай г. Мінска захаваліся толькі шэсць прозвішчаў: старшы лейтэнант міліцыі А.П. Курапаткін (начальнік Мінскага лінейнага аддзялення міліцыі Заходняй жалезнай дарогі), палітрук малодшы лейтэнант міліцыі І.Н. Шчарбакоў, памочнік аперупаўнаважанага сяржант міліцыі А.Н. Лешчанка, аперупаўнаважаны малодшы лейтэнант міліцыі П.П. Пукалаў, памочнік аперупаўнаважанага А.А. Бардыга, старшы ўпаўнаважаны лінейнага аддзялення міліцыі станцыі Мінск малодшы лейтэнант міліцыі П.І. Стыплін ... міліцыянер Барысаўскага апорнага пункта чыгуначнай міліцыі Е.А. Башун» [81, с. 144–145]. Супрацоўнікі лінейнага аддзела арганізавалі эвакуацыю дзяцей, жанчын, старых, вываз службовай дакументацыі [388, с. 159].

Супрацоўнікі гомельскай міліцыі з першага дня вайны кругласутачна знаходзіліся на баявым пасту. Міліцэйскія патрулі разбіраліся з падазронамі асобамі, рэгулявалі паток бежанцаў, маса якіх перашкаджала руху вайсковых часцей і злучэнняў па шасэйных дарогах і вуліцах горада, выстаўлялі заслоны для кантролю за ўездам і выездам грамадзян, сачылі за выкананнем светамаскіроўкі.

Асабовы склад міліцыі веў вялікую арганізатарскую работу па эвакуацыі насельніцтва і дзяржаўных каштоўнасцей. Выразных інструкцый па арганізацыі эвакуацыі не было, яшчэ не паспелі стварыць ні аддзелаў, ні пасадак, «таму супрацоўнікі органаў унутраных

спраў працавалі там, дзе гэта было неабходна, кіруючыся пачуццём абавязку» [388, с. 159].

З першых дзён вайны склалася надзвычай цяжкая абстаноўка для працы органаў міліцыі г. Магілёва і вобласці. Асноўныя намаганні былі накіраваны на падтрыманне ў горадзе парадку ваеннага часу, на выяўленне і спыненне панікёраў, марадзёраў, варожых лазутчыкаў. Акрамя таго, супрацоўнікі міліцыі аказвалі актыўную дапамогу партыйным і савецкім органам, ваеннаму камандаванню гарнізона ў падрыхтоўцы горада да абароны.

Пад кіраўніцтвам начальніка аддзялення В.С. Пракаповіча, намесніка начальніка Логвінава супрацоўнікі Магілёўскага лінейнага аддзела чыгуначнай міліцыі падтрымлівалі грамадскі парадак на вузле станцыі і абслугоўваемым участку. Асноўныя іх намаганні былі сканцэнтраваны на ахове каштоўных грузаў, а таксама аказанні дапамогі ў арганізацыі пагрузкі эвакуіраванага насельніцтва і маёмасці, у суправаджэнні эшалонаў з абсталяваннем і людзьмі. Яшчэ яны сачылі за тым, каб выконваліся загады ваеннага камандавання і Народнага камісара шляхоў, інфармавалі камандаванне аб з'яўленні ў месцах эвакуацыі варожых войскаў і парашутыстаў, сачылі за своєчасовасцю адводу рухомага чыгуначнага саставу ў тыл. У гэтых мэтах былі створаны аператыўныя заслоны міліцыі і ўзмоцнены міліцэйскія пасты [388, с. 159].

У г. Магілёве да канца чэрвеня налічвалася больш за 1 500 супрацоўнікаў міліцыі. Сюды было вырашана сабраць асабовы склад міліцыі, якія паспелі прыбыць з Баранавіцкай, Беластоцкай, Гродзенскай і Брэсцкай абласцей. Яны стварылі асобнае падраздзяленне, якое рэгулявала паток бежанцаў, непасрэдна ўдзельнічалі ў эвакуацыі асноўнага прамысловага абсталявання, матэрыяльных каштоўнасцей. Пад варожай бамбардзіроўкай у савецкі тыл было адпраўлена каля тысячы вагонаў каштоўнай сыравіны, абсталявання і гатовай прадукцыі. У пачатку ліпеня сіламі гэтага падраздзялення ў раёне станцыі Лёзна былі эвакуіраваны маёмасць саўгаса «Крынкi», льнозавод, швейная фабрыка і шмат іншых прамысловых прадпрыемстваў [162, с. 22–23]. У г. Магілёве пэўны час знаходзіўся Наркамат унутраных спраў БССР.

13 ліпеня 1941 г. з г. Магілёва адышоў апошні цягнік з эвакуіраванымі, горад быў акружаны. Група супрацоўнікаў на чале з начальнікам лінейнага аддзялення міліцыі В.С. Пракаповічам засталася на станцыі, каб далучыцца да складу абаронцаў горада [388, с. 160].

Былі створаны таксама так званыя групы садзейнічання, якія ў значнай колькасці дзейнічалі ў сельскай мясцовасці. Такія групы

часта ўзначальвалі ўчастковыя ўпаўнаважаныя і іншыя работнікі міліцыі. Групы гэтак жа як і знішчальныя батальёны, акрамя змагання з дыверсантамі, забяспечвалі парадак пры эвакуацыі калгаснай і саўгаснай маёмасці ў тыл краіны [162, с. 26].

Яшчэ адным важным напрамкам, які быў звязаны з садзейнічаннем з боку міліцыі правядзенню працэсу эвакуацыі, было забеспячэнне падтрымання пашпартнага рэжыму сярод азначанай катэгорыі насельніцтва (у большай ступені гэта датычылася прыфрантавых і тылавых тэрыторый). Саўнаркам СССР яшчэ 10 верасня 1940 г. пастановай № 1667 уводзіць у дзеянне новае Палажэнне аб пашпартах і новую Інструкцыю Галоўнага ўпраўлення міліцыі НКУС СССР па яго прымяненню. Згодна з Палажэннем аб пашпартах ад 10 верасня 1940 г.: «Усе грамадзяне Саюза ССР ва ўзросце ад 16 гадоў, якія пастаянна пражываюць у гарадах, працоўных пасёлках, раённых цэнтрах, населеных пунктах, дзе размешчаны МТС; ва ўсіх населеных пунктах Маскоўскай вобласці; ва ўсіх населеных пунктах 100-кіламетровай паласы вакол г. Ленінграда і 50-кіламетровай паласы вакол г. Кіева; ва ўсіх населеных пунктах у межах устаноўленых урадам СССР забароненых пагранічных зон і памежнай паласы ўздоўж усёй дзяржаўнай мяжы Саюза ССР, а таксама працуючыя на новабудоўлях, водным і чыгуначным транспарце і ў саўгасах, абавязаны мець пашпарты». Выдача насельніцтву пашпартоў, а таксама прапіска і выпіска грамадзян ажыццяўляліся органамі міліцыі па месцы іх жыхарства: у гарадах – гарадскімі аддзяленнямі, а ў сельскіх мясцовасцях – раённымі аддзяленнямі міліцыі.

Падчас вайны пашпартны рэжым узмацніўся, былі распрацаваны новыя нарматыўныя прававыя акты ў гэтай сферы. У той жа час складаныя ўмовы ваеннага часу, у якіх адбывалася эвакуацыя і стыхійнае бежанства, сярод іншых наступстваў, прывялі да страты дакументаў у значнай колькасці эвакуіраванага насельніцтва. Цыркуляр НКУС СССР ад 17 ліпеня 1941 г. № 171 прадпісваў кіраўніцтву наркамаў унутраных спраў рэспублік і начальнікам упраўленняў НКУС краёў і абласцей наступны парадак дакументавання грамадзян, якія прыбываюць без пашпартоў у тыл у сувязі з ваеннымі падзеямі. У выпадку страты эвакуіраванымі ці бежанцамі ўсіх дакументаў патрэбна было праводзіць пільны допыт і пераправяраць усе іх паказанні, а пасля гэтага выдаваць даведку з анкетнымі дадзенымі (складзенымі са слоў грамадзяніна). Такая даведка не магла служыць пасведчаннем асобы ўладальніка, але палягчала яму часовую прапіску і ўладкаванне на працу (цыркуляр быў адменены

толькі ў 1949 г.). Пастанова СНК СССР ад 9 жніўня 1941 г. зацвярджала Палажэнне аб прапісцы грамадзян, якія былі эвакуіраваны з прыфрантавой паласы. Згодна з ім, эвакуіраваныя грамадзяне абавязаны былі прадастаўляць свае пашпарты ў органы міліцыі па месцы рассялення ў 24 гадзіны, а грамадзяне без пашпартоў абавязаны былі зарэгістравацца ў выканаўчых камітэтах гарадскіх (раённых) саветаў з указаннем запатрабаваных звестак. Пасля рэгістрацыі выканаўчыя камітэты абавязаны былі перадаваць спісы эвакуіраваных грамадзян у органы міліцыі з указаннем неабходных установачных дадзеных, а на падставе гэтых спісаў выдаваць гэтым асобам спецыяльныя пасведчанні на тры месяцы. Загадам НКУС СССР ад 15 жніўня 1941 г. № 0370 «Аб зацвярджэнні Палажэння аб прапісцы эвакуіраваных» рэгулявалася выдача асобам, якія не маюць дакументаў, спецыяльных пасведчанняў, што мелі юрыдычную сілу толькі ў месцах выдачы [388].

Важнай мерай Савецкага ўрада ў перабудове дзейнасці органаў унутраных спраў было прыняцце Указа Прэзідыума Вярхоўнага Савета СССР ад 20 ліпеня 1941 г. «Аб аб'яднанні НКУС і НКДБ СССР у адзіны Народны Камісарыят Унутраных Спраў СССР». 3 жніўня 1941 г. ЦК КП(б) БССР зацвердзіў да выканання агульнасаюзнае рашэнне аб аб'яднанні Народнага камісарыята дзяржаўнай бяспекі (НКДБ) і НКУС рэспублікі ў адзіны наркамат, што дапамагло сканцэнтраваць усе намаганні ў барацьбе з нацысцкай агентурай і крымінальнай злачыннасцю ў адным органе, умацаваць у той момант ахову грамадскага парадку ў рэспубліцы [290].

Да аб'яднання двух наркаматаў у першы ж дзень вайны НКДБ выдаў Дырэктыву аб мерапрыемствах органаў дзяржбяспекі ў сувязі з распачатымі ваеннымі дзеяннямі з Германіяй. Дакумент патрабаваў «неадкладна прывесці ў мабілізацыйную гатоўнасць увесь аператыўна-чэкісцкі апарат НКДБ-УНКДБ, мабілізаваць увагу на ўскрыццё і папярэджанне магчымых «шкодніцка-дыверсійных актаў у сістэме народнай гаспадаркі». Акрамя таго, ад органаў дзяржаўнай бяспекі патрабавалася сумесна з НКУС-УНКУС забяспечыць ахову найважнейшых прамысловых прадпрыемстваў і ваенна-стратэгічных аб'ектаў» [63, с. 33].

Сярод першых задач Дырэктывай ад 24 чэрвеня 1941 г. № 136 Наркам дзяржбяспекі СССР У.М. Меркулаў патрабаваў ад сваіх супрацоўнікаў, сярод іншага, адпраўляць пад аховай у тылавыя органы НКДБ архіўныя матэрыялы і сакрэтныя дакументы, якія не з'яўляюцца неабходнымі для бягучай аператыўнай працы. Як ад-

значае І.А. Валахановіч, у адпаведнасці з Дырэктывай СНК СССР і ЦК УКП(б) ад 29 чэрвеня 1941 г. кіраўніцтва НКДБ СССР 1 ліпеня 1941 г. прыняло Дырэктыву № 168 аб задачах органаў дзяржаўнай бяспекі ва ўмовах ваеннага часу. Перад organамі дзяржбяспекі ставілася задача назірання «за пільнай аховай найважнейшых прадпрыемстваў нашай сацыялістычнай прамысловасці, сельскай гаспадаркі, чыгунак і шашэйных дарог, мастоў, электрастанцый, тэлефонна-тэлеграфнай сувязі, матэрыяльных складаў і г. д.». Эвакуацыя супрацоўнікаў НКДБ дапускалася толькі з апошнімі часцямі Чырвонай Арміі, якія адступалі [63, с. 34].

У адпаведнасці з Дырэктывай № 168 органы дзяржаўнай бяспекі БССР з пачатку вайны таксама ўключыліся ў эвакуацыйныя мерапрыемствы – яны адказвалі за іх контрвыведніцкае забеспячэнне. І.А. Валахановіч удакладняе: «Кантралявалі працэс эвакуацыі, па магчымасці спынялі злачынныя спробы асобных партыйных і савецкіх функцыянераў, якія адпраўлялі ў тыл замест важных спецыяльных грузаў сваіх сваякоў і асабістую маёмасць. Своечасова інфармавалі вышэйшастаячыя органы аб выяўленых фактах нядбайнасці, а часам і злачынных дзеянняў ваеннага камандавання і кіраўніцтва грамадзянскіх аб'ектаў, дапушчаных у ходзе працэсу эвакуацыі» [63, с. 34].

Народны камісарыят шляхоў зносін быў створаны пастановай ЦВК СССР у лістападзе 1923 г. Згодна з гэтым дакументам, на НКШЗ было ўскладзена агульнае кіраўніцтва ўсім чыгуначным, водным (марскім і рачным) транспартам, шасэйнымі і грунтавымі шляхамі агульнадзяржаўнага і стратэгічнага значэння. З красавіка 1938 г. па сакавік 1942 г. НКШЗ ўзначальваў савецкі дзяржаўны, гаспадарчы і партыйны дзеяч Л.М. Кагановіч.

У эвакуацыі ў СССР удзельнічалі ўсе віды транспарту: чыгуначны, рачны, марскі, аўтамабільны [56]. На тэрыторыі БССР асноўныя перавозкі ажыццяўляліся па чыгунцы, у значна меншай ступені аўтамабільным транспартам, і толькі на поўдні па магчымасці выкарыстоўвалі рачныя перавозкі. У сувязі з асаблівай роляй чыгуначнага транспарту Савет па эвакуацыі падтрымліваў пастаянную сувязь з НКШЗ праз прадстаўнікоў гэтага камісарыята ў Савеце. Напружанасць працы была такой, што нярэдка чыгуначныя саставы ішлі на Усход адзін за адным на адлегласці тармазнага шляху.

Як адзначае прафесар Г.А. Куманёў, урад накіраваў на буйныя чыгуначныя станцыі ўпаўнаважаных Савета па эвакуацыі для аказання дапамогі органам НКШЗ. Толькі на дзевяці чыгунках Цэнтра

знаходзілася да 30 ўпаўнаважаных Савета па эвакуацыі. Як адзначалася вышэй, на шэрагу чыгуначных вузлоў, станцый і прыстаняў былі арганізаваны эвакуацыйныя пункты. *«Яны прымалі і адпраўлялі эшалоны з людзьмі, арганізоўвалі іх харчаванне і медыцынскае абслугоўванне. Ланцуг эвакапунктаў працягнуўся на тысячы кіламетраў ад прыфрантавых чыгуначных станцый поўдня і захаду краіны да Усходняй Сібіры, Казахстана, Сярэдняй Азіі»*, – успамінаў А.М. Касыгін. Ужо да 22 жніўня ў прыфрантавых і тылавых раёнах СССР дзейнічалі 128 эвакапунктаў [216, с. 73, 77, 118–144].

Непасрэдна ў НКШЗ пытаннямі эвакуацыі займаліся Грузавое ўпраўленне і Упраўленне руху. Тут была сфарміравана спецыяльная аператыўная група ў складзе 25 чалавек, куды ўвайшлі самыя дасведчаныя спецыялісты. Група ажыццяўляла выкананне рашэнняў Савета па эвакуацыі: забяспечвала падачу вагонаў пад пагрузку, вяла ўлік пагружаных вагонаў, кантралявала іх перамяшчэнне і выгрузку [216, с. 73]. НКШЗ тэрмінова пачаў складанне канкрэтных планаў і мерапрыемстваў, звязаных з бесперашкодным перамяшчэннем эшалонаў з эвакуіраванымі грузамі.

А.В. Ніколенка адзначае, што была спроба заканадаўча замацаваць хуткасць руху. Для эвакуацыйных пасажырскіх эшалонаў усталёўвалася сярэднясутачная хуткасць да 500–600 км, але, як правіла, яна не вытрымлівалася. У лістападзе 1941 г. сярэдні паказчык хуткасці складаў 180–200 км у суткі, распараджэнні на яе павелічэнне прымаліся на самым высокім узроўні: 26 кастрычніка 1941 г. выйшла пастанова ДКА «Аб перамяшчэнні эшалонаў з эвакуіраванымі», а 18 лістапада гэтага ж года «Аб паскарэнні перамяшчэння эшалонаў і асобных груп вагонаў з эвакуіраванымі» [375].

Як адзначае У.С. Яшпанаў: «для адпраўкі эвакуіраваных часцяком выкарыстоўвалі вагоны толькі што разгружаных воінскіх эшалонаў, якія нярэдка даводзілася спецыяльна абсталёўваць. Ладзілі драўляныя нары, устаўлялі ваконныя рамы, у цэнтры вагона ўсталёўвалі жалезную печку, альбо «на платформах паміж скрынямі з абсталяваннем спехам будаваліся буданы з фанеры, накрытыя руберойдам». Для ацяплення вагона ўжывалі вугаль, дошкі, прамасленае рызё, нават шпалы. Цяжка было і з ежай. Запасаў, якіх магло хапіць на доўгую дарогу, з сабой ніхто не браў. Вялікая навала людзей пры адсутнасці неабходных санітарных умоў прыводзіла да ўзнікнення небяспекі эпідэмічных захворванняў» [124, с. 175].

З падрабязнасцямі чыгуначнага забеспячэння эвакуацыі можна азнаёміцца ў кнізе «Транспорт в Великой Отечественной войне

(1941–1945 гг.)» былога Наркама шляхоў зносін (у гады вайны начальніка Цэнтральнага ўпраўлення ваенных зносін, члена Транспартнага камітэта пры ДКА) генерал-лейтэнанта тэхнічных войскаў, доктара ваенных навук І.У. Кавалёва. Як адзначае аўтар, калі характар і спосабы вядзення маневранай вайны ў яе першыя дні сталі надзвычай складанымі для арганізацыі перавозак, то яшчэ ў большай ступені складанымі былі менавіта эвакуацыйныя перавозкі. Складанасць апошніх заключалася ў тым, што яны, па-першае, супалі з самым напружаным перыядам воінскіх перавозак, у сувязі з чым утварылася два магутных патокі – людскі і грузава. Яны ішлі насустрач адзін аднаму, і, па-другое, пагрузка эвакуацыйных грузаў з прычыны захопу праціўнікам шэрагу чыгуначных станцый адбывалася на непрыстасаваных для гэтага станцыях [191, с. 81–99].

І.У. Кавалёў прызнае, што «ў першыя два-тры дні ваенных дзеянняў пытанні аб эвакуацыі насельніцтва, воінскай маёмасці, прамысловага абсталявання і іншых народнагаспадарчых каштоўнасцей у значнай меры даводзілася вырашаць ваеннаму камандаванню, партыйным і савецкім органам па ўласным меркаванні. У адных выпадках мясцовыя органы, цвяроза ацаніўшы становішча, прымалі рашучыя меры для эвакуацыі цывільнага насельніцтва і матэрыяльных каштоўнасцей, у іншых праяўлялі ваганні, і ў выніку многія савецкія людзі не па сваёй волі заставаліся на акупіраванай ворагам тэрыторыі, а матэрыяльныя каштоўнасці альбо ў апошні момант даводзілася знішчаць, альбо, што яшчэ горш, яны даставаліся нямецка-фашысцкім захопнікам» [191, с. 81–99].

Асноўны аб'ём пагрузкі эвакагрузаў прыходзіўся на франтавыя і прыфрантавыя дарогі, якія абслугоўвалі важнейшыя прамысловыя раёны краіны. На іх жа даводзілася і пераважная частка пагрузкі і выгрузкі воінскіх грузаў. На Беларускай, Прыдняпроўскай, Паўднёва-Заходняй, Адэскай, Маскоўска-Кіеўскай, Паўднёвай і некаторых іншых франтавых дарогах эвакуацыйныя грузы складалі каля паловы агульнай пагрузкі [191, с. 81–99].

І.У. Кавалёў адзначае, што ў ходзе эвакуацыі былі вывезены абсталяванне заводаў і фабрык, сельскагаспадарчая тэхніка, помнікі культуры і мастацтва, многія ваенныя базы і склады – усё, што можна было разабраць і пагрузіць у вагоны. Цягнікі з эвакуацыйнымі грузамі рухаліся на Усход пад ударамі авіяцыі праціўніка, што прыводзіла да адчувальных страт. Гэтыя грузапатокі, якія ўзнікалі на франтавых дарогах, не мелі спачатку канкрэтных станцый прызначэння, і, акрамя таго, станцыі выгрузкі не абсталёўвалі высокімі платформамі і

кранамі для выгрузкі цяжкага абсталявання, што значна ўскладняла пагрузачна-разгрузачныя работы. Адказнасць за своечасовае размяшчэнне эвакуіраваных прадпрыемстваў на новых месцах ускладналася на мясцовыя партыйныя і савецкія органы [191, с. 81–99].

1 ліпеня 1941 г. член Палітбюро ЦК У КП(б) А.А. Андрэеў склікаў нараду, на якой было вырашана падключыць да эвакуацыі органы ваенных зносін (ВАЗН) і чыгуначныя войскі. І.У. Кавалёваў лічыў, што дзякуючы нагляду органаў ваенных зносін «выключалася небяспека расфарміравання саставаў у шляху і раз'яднання абсталявання. А значыць, яно паступала на месца камплектна, што дазваляла адразу ж пуская яго ў справу» [191, с. 81–99].

Мы пагадзімся з І.У. Кавалёвым, што пачалася нябачаная ў гісторыі гіганцкая праца па арганізаваным перамяшчэнні прадукцыйных сіл краіны з захаду на Усход. Гэта праца была выканана ў два этапы: у 1941 г. – з Беларусі, Украіны, Прыбалтыкі, Ленінграда, Масквы; 1942 г. – з паўднёвых раёнаў еўрапейскай часткі СССР. Маштабы перавозак былі велізарныя. Агульны аб'ём перавозак толькі па чыгунках склаў больш за 1,5 млн вагонаў, або 30 тыс. цягнікоў [191, с. 81–99].

Як адзначае Г.І. Аляхновіч, усе выдаткі, звязаныя з перавозкай эвакагрузаў, аказанне ўсіх відаў матэрыяльнай дапамогі праводзіліся за кошт дзяржаўнага бюджэту, які толькі за II паўгоддзе 1941 г. склаў суму 1,7 млрд р., у тым ліку па Беларусі – 392,1 млн р. [383, с. 63].

Такім чынам, на агульнасаюзным узроўні праца па выратаванні людзей, прамысловага абсталявання, рэсурсаў сельскай гаспадаркі, матэрыяльных і культурных каштоўнасцей знаходзілася ў цэнтры ўвагі ДКА, ЦК У КП(б), СНК СССР і Савета па эвакуацыі. За практычнае ажыццяўленне перабазіравання вытворчых сіл сталі адказваць цэнтральныя камітэты партыі і Саўнаркамы саюзных рэспублік, абкамы, райкамы і гаркамы партыі, выканкамы мясцовых Саветаў прыфрантавых і многіх абласцей краіны, дзе былі створаны спецыяльныя камісіі, камітэты, бюро ці Саветы па эвакуацыі. Да выканання гэтай надзвычай важнай ваенна-гаспадарчай задачы былі таксама прыцягнуты Дзяржплан СССР і Наркамат Абароны СССР [77, с. 118–144].

Непасрэдна ў БССР за арганізацыю эвакуацыі на рэспубліканскім, абласным ці раённым узроўні адказвалі адпаведныя партыйныя і савецкія органы. Як адзначае І.Ю. Варанкова, практычна адразу пасля з'яўлення ў г. Мінску першых бежанцаў, для іх уладкавалі пера-

сылны пункт, які быў абсталяваны ў былых казармах, дзе да гэтага размяшчаліся перасылны пункт ваеннай камендатуры і інтэрнат кватэрнай часці. Штаб фронту выдаткаваў 1 000 р. для аказання дапамогі сем'ям, якія не мелі грошай, дакументаў, прадуктаў і адзення [81, с. 102].

Ужо на другі дзень вайны была здзейснена спроба ўпарадкаваць працэс эвакуацыі. Як указана ў вышэйзгаданай пастанове Бюро ЦК КП(б)Б ад 23 чэрвеня, была зроблена першая спроба па стварэнні рэспубліканскай камісіі на чале з намеснікам старшыні СНК У.Б. Гайсіным, а таксама па арганізацыі спецыяльных транспартных пунктаў у г. Мінску і іншых чыгуначных вузлах, якія лічыліся на той момант бяспечнымі ў сілу дастатковай аддаленасці ад мяжы: Слуцку, Барысаве, Заслаўі, Смалявічах, Пухавічах, Бабруйску, Жлобіне і Оршы [81, с. 101], дзе бежанцы павінны былі атрымліваць дапамогу прадуктамі, медыкаментамі, транспартам, пры неабходнасці і грашыма. На гэтых жа пунктах аўтатранспарт запраўлялі гаручым, конай і скот забяспечвалі фуражом [271, с. 161–165].

І.Ю. Варанкова таксама адзначае, што «ў транспартных пунктах бежанцы павінны былі атрымліваць харчаванне, медыцынскае абслугоўванне, у выпадку неабходнасці – грашовую дапамогу, пасля чаго накіроўвацца далей. У пастанове падкрэслівалася, што неабходная колькасць вагонаў павінна выдзяляцца ў першую чаргу для сем'яў камскладу. На начальніка УНКУС па Віцебскай вобласці І.Е. Пташкіна быў ускладзены абавязак захоўваць парадак на тэрыторыі транспартных пунктаў і стварыць заслоны для разгрупавання людскіх патокаў, спыніць пропуск у г. Мінск [81, с. 101–102].

Такія пункты былі створаны ў Мінску, Слуцку, Барысаве, Заслаўі, Смалявічах і Пухавічах.

Нягледзячы на катастрофічнае становішча, створанае бясконцымі нямецкімі бамбардзіроўкамі беларускай сталіцы, улады працягвалі, сярод іншых актуальных пытанняў, распрацоўваць мерапрыемствы па забеспячэнні патрэб эвакуіраваных грамадзян і бежанцаў. Так, у гадзіну ночы на нарадзе ў Саўнаркаме БССР яшчэ вырашаліся пытанні аб аказанні дапамогі бежанцам з заходніх раёнаў, так як, па ацярожнаму выказванню намесніка старшыні СНК І.А. Крупені, «да гэтага перыяду колькасць бежанцаў прыняла даволі вялікія памеры» [81, с. 111]. Як справядліва адзначае І.Ю. Варанкова, ва ўмовах практычна бесперапынных бамбардзіровак арганізаваць масавую эвакуацыю непасрэдна з Мінска было ўжо немагчыма [81, с. 143].

Такім чынам, для аказання дапамогі эвакуіраваным грамадзянам і стыхійным бежанцам дзяржавай была створана сетка ўстаноў, якія называлі эвакуапунктамі. Самыя першыя з іх, як адзначалася вышэй, планавалі стварыць яшчэ ў першыя дні вайны, аднак хуткая акупацыя Заходняй Беларусі перашкодзіла гэтым планам. Больш паспяховай была гэта дзейнасць ва Усходняй Беларусі – у канцы чэрвеня – пачатку ліпеня 1941 г. эвакуацыйныя пункты ўжо дзейнічалі: у Віцебскай вобласці – у Віцебску, Полацку, Лепелі; у Магілёўскай – у Асіповічах, Магілёве, Касцюковічах; у Гомельскай – у Гомелі, Навабеліцы, Добрушы, Лоеве, Свяцілавічах; у Палескай – у Нароўлі [528, с. 96].

З мэтай упарадкаваць дзейнасць эвакуапунктаў СНК СССР прыняў пастанову ад 5 ліпеня 1941 г. № 823-816, якой было зацверджана Палажэнне аб эвакуацыйным пункце па эвакуацыі насельніцтва з прыфрантавой паласы. У адпаведнасці з гэтым палажэннем яго абавязкі былі наступныя: 1. Прыём і рэгістрацыя эвакуіраванага насельніцтва; 2. Забеспячэнне памяшканнем і харчаваннем; 3. Правядзенне палітыка-масавай работы сярод эвакуіраванага насельніцтва; 4. Медыка-санітарнае абслугоўванне; 5. Выяўленне і ізаляванасць усіх хворых і падазроных на востразаразныя захворванні; 6. Ажыццяўленне санітарна-прафілактычных мерапрыемстваў [277].

На пачатковым этапе працавалі 12 эвакуапунктаў у чатырох абласцях. Эвакуапункты разгортваліся на асноўных чыгуначных, шашэйных і рачных камунікацыях, у іх задачы ўваходзіла «аказанне дапамогі эвакуіраванаму насельніцтву ў сродках перамяшчэння, выдача грашовай дапамогі, забеспячэнне прадуктамі харчавання, адзеннем, парады аб выбары маршрутаў эвакуіраваным, аказанне дапамогі па вышуку згубленых членаў сем'яў і сваякоў» [527, с. 125–126].

І.Ю. Варанкова адзначае, што жыхары БССР у гэтых пунктах маглі атрымаць матэрыяльную і медыцынскую дапамогу, паспрабаваць адшукаць членаў сям'і, якія згубіліся ў дарозе, затым іх размяркоўвалі па эшалонах для далейшага руху на ўсход [81, с. 148].

Для аказання раёнам дапамогі па эвакуацыі прадпрыемстваў, камбайнаў, трактароў, жывёлы, збожжа і насельніцтва ва Усходняй Беларусі была накіравана група работнікаў ЦК КП(б)Б і СНК БССР. Як піша Г.І. Аляхновіч, у Гомельскую вобласць выехала група наркамаў на чале з сакратаром ЦК КП(б)Б І.П. Турам і намеснікам старшыні СНК БССР І.Ф. Валашыным; у Віцебскую вобласць – група пад кіраўніцтвам сакратара ЦК КП(б)Б І.І. Рыжыкава і намесніка старшыні СНК БССР А.С. Шаўрова; у Палескай вобласці групу

ўзначалілі сакратар ЦК КП(б)Б В.Я. Уласаў і намеснік старшыні СНК БССР І.А. Крупеня [383, с. 21].

Э.Р. Іофе адзначае, што 6 ліпеня для тых жа мэтаў у гарады Магілёў, Гомель, Мазыр, Оршу былі накіраваны сакратары ЦК Кампартыі Беларусі і адказныя работнікі СНК БССР, а 9 ліпеня былі арганізаваны 32 кантрольна-прапускныя пункты на чале з упаўнаважанымі ЦК КП(б)Б і СНК БССР у гарадах і раёнах рэспублікі з найбольшай колькасцю бежанцаў для аказання ім дапамогі. 11 ліпеня было прынята рашэнне Бюро ЦК Кампартыі Беларусі аб арганізацыі эвакуапункта для аказання дапамогі бежанцам з БССР, а 13 ліпеня кантрольна-прапускны пункт для бежанцаў быў арганізаваны ў горадзе Клімавічы [167, с. 19–20].

Сакратар Магілёўскага абкама партыі Д.С. Маўчанскі ўспамінаў: *«У Магілёў у той час прыбыло шмат партыйных, савецкіх, камсамольскіх работнікаў, камуністаў і камсамольцаў з заходніх абласцей: Брэсцкай, Беластоцкай і Баранавіцкай. Прыбыло шмат дзяцей з дзіцячых дамоў гэтых абласцей ...»*. Падобная сітуацыя склалася і ў Гомелі. Паколькі многія з прыбыўшых не мелі грошай, мелі патрэбу ў вопратцы і абутку, бюро Гомельскага абкама КП(б)Б яшчэ 24 чэрвеня 1941 г. прыняло рашэнне аб стварэнні абласной камісіі «па аказанні дапамогі і ўладкаванні эвакуіраваных з іншых абласцей» з загадам «неадкладна прыступіць да практычнай працы». 27 чэрвеня прыбылі на аўтамабілі ў Гомель работнікі Баранавіцкага райкама партыі П.М. Лабаторын, К.С. Прус, Г.М. Гурэвіч, З.І. Гурэвіч, З.І. Шэйн, С.В. Казакова. Камісія аказала аднаразовую дапамогу ў памеры 300 р. (па 50 р. на чалавека). У наступныя дні грашовая дапамога была аказана першаму сакратару Дзятлаўскага райкама КП(б)Б Х.М. Гершману, сакратарам гэтага ж райкама В.Т. Барысевічу і М.Н. Герасімаву (па 100 рублёў кожнаму), супрацоўніку Лідскага райкама С.Г. Лыскаву (100 р.), інструктару Беластоцкага абкама А.А. Фальковіч (150 р.), загадчыку аддзела Кобрынскага райкама А.А. Карташову (50 р.), загадчыку аддзела Брэсцкага райкама М.М. Фрыдману (50 р.) і шматлікім іншым савецкім, партыйным і гаспадарчым работнікам. Амаль трафарэтныя фармулёўкі заяў аб аказанні дапамогі – «... у сувязі з эвакуацыяй застаўся без сродкаў», «... эвакуіраваўся, не меў магчымасці атрымаць зарплату», «... у сувязі з нечаканым выездам апынуўся зусім без грошай», «... з 22 чэрвеня 1941 г. знаходжуся ў дарозе і застаўся без грошай» і г. д. – адлюстроўваюць спецыфіку эвакуацыі дадзенай катэгорыі насельніцтва [524].

Становішча эвакуіраваных і бежанцаў у г. Гомелі, а таксама арганізацыя ім дапамогі адлюстравана ў дакладной запісцы Наркама ўнутраных спраў БССР А.П. Мацвеева першаму сакратару ЦК КП(б)Б П.К. Панамарэнку «Аб ходзе эвакуацыі жанчын і дзяцей з горада Гомеля» (па падліках прафесара Э.Р. Іофе напісана не раней за 7 жніўня 1941 г.). Як дакладваў Наркам «З 3 па 7 жніўня 1941 года з гор. Гомеля адпраўлена 4 эшалоны з эвакуіраванымі з горада і раёна жанчынамі, дзецьмі і асобамі сталага ўзросту.

Усяго за 3, 4, 5 і 7 жніўня эвакуіравана ў 295 вагонах – 7932 чалавекі і 500 чалавек выехалі канямі. 6 жніўня адпраўка не здзяйснялася з-за адсутнасці дастатковай колькасці эвакуіраваных.

Парадак адпраўкі – эвакуіраваным Гомельскім аблвыканкамам выдаюцца спецыяльныя пасадкавыя талоны, якія пры пасадцы з пашпартамі прад’яўляюцца аперсупрацоўнікам чыгуначнай міліцыі. Пры атрыманні пропуску грамадзяне, якія маюць патрэбу матэрыяльна, атрымліваюць сродкі на харчаванне ў дарозе ад 100 да 200 рублёў на сям’ю. Акрамя таго, на вялікіх станцыях у шляху арганізуюцца абеды.

Пры вакзале станцыі Гомель працуе сталовая і буфет. У складзе эшалона маецца вагон-ларок з неабходнымі прадуктамі харчавання, а таксама ідзе спецыяльны вагон з медабслугоўваючым персаналам.

Час адпраўлення цягнікоў з эвакуіраванымі са станцыі Гомель ўстаноўлены, бо пры падачы вагонаў у чаканні поўнай загрузкі ўсяго саставу затрачваецца часу да 12 гадзін. Таму няма навалы на вакзалах і каля вагонаў асоб, якія жадаюць выехаць з горада...

Эвакуацыя сем’яў рабочых і служачых горада Гомеля працягваецца са станцыі Гомель. Штодзённымі абходамі па кватэрах работнікі міліцыі нагадваюць насельніцтву аб эвакуацыі.

Для аховы грамадскага парадку, затрымання крымінальнага элемента і іншых падазронах асоб з працаўнікоў чыгуначнай міліцыі арганізавана тры апергруппы па 26 чалавек кожная. Акрамя таго, пры адпраўцы эшалонаў прысутнічае ад аблвыканкама прадстаўнік эвакуацыйнай камісіі.

Да станцыі Бахмач і Бранск эшалоны суправаджаюцца працаўнікамі чыгуначнай міліцыі.

У агульную колькасць эвакуіраваных за перыяд з 3 па 7 жніўня ўваходзяць таксама 250 дзяцей, адпраўленых 5.8.41 г. без бацькоў, якія забяспечаны суправаджаючымі ў колькасці 7 чалавек, а таксама прадуктамі на дарогу.

У адпаведнасці з вашымі ўказаннямі, па лініі органаў НКВС сумесна з партыйнымі і савецкімі арганізацыямі гор. Гомеля прыма-

юцца меры, якія павінны забяспечыць эвакуацыю жанчын і дзяцей да 14 жніўня г.г.». Прафесар Э.Р. Іофе адзначае, што на гэтай запісцы ёсць наступная рэзалюцыя: «Тав. Эйдзінаву, тав. Жыжанкову. Дзяцей і маці вывезці абавязкова і, па магчымасці, хутчэй. Панамарэнка» [167, с. 21].

Аб стварэнні эвакуапунктаў згадана ў дакладной запісцы старшыні СНК БССР І. Былінскага «Аб ходзе эвакуацыі матэрыяльных каштоўнасцей і людзей з БССР», дзе адзначаецца, што ЦК і СНК БССР арганізавалі ў шэрагу месцаў навалы бежанцаў як на тэрыторыі БССР, так і абласцей РСФСР да 20 кантрольна-прапускных пунктаў, якія і арганізавалі эшаланіраванне эвакуіраваных і аказвалі насельніцтву матэрыяльную дапамогу. Падкрэсліваецца, што насельніцтва выключна добра сустрэла гэта мерапрыемства, на кантрольных пунктах удавалася ўсталёўваць сувязь паміж сем'ямі, якія страцілі сваякоў, на многіх пунктах быў нядрэнна арганізаваны адпачынак бежанцам, аказвалася медыцынская дапамога. У месцы прызначэння бежанцаў – гарадах Пенза, Саратаў і Тамбоў – былі камандзіраваны ўпаўнаважаныя ЦК і СНК БССР для дапамогі мясцовым арганізацыям у размяшчэнні і працоўным уладкаванні эвакуіраванага насельніцтва» [304, спр. 5, арк. 1–5].

Шэраг даследчыкаў звярнулі ўвагу, што эвакуацыйныя пункты названы ў запісцы І. Былінскага кантрольна-прапускнымі. Гэта звязана з тым, што акрамя згаданых, эвакуапункты выконвалі яшчэ адну функцыю – існавала магчымасць, што праціўнік паспрабуе выкарыстаць патоку бежанцаў для ўкаранення ў савецкі тыл сваёй агентуры, таму лічылася неабходным здзейсніць фільтрацыю насельніцтва, якое прыбывала з захаду. У эвакуапункты для праверкі і пасведчання асоб і збору інфармацыі накіроўваліся супрацоўнікі органаў унутраных спраў і дзяржбяспекі. «Па сцвярджэнні І.М. Макарава, які займаў у пачатку вайны пасаду першага сакратара Магілёўскага абкама партыі, неаднаразова мелі месца факты выкрыцця варожых лазутчыкаў і дыверсантаў, якія маскіраваліся пад эвакуіраваных савецкіх грамадзян» [527, с. 125–126].

Як адзначае М.М. Пацёмкіна, для атрымання ў шляху харчавання неабходна было мець эвакуацыйную даведку. Эвакуацыйныя даведкі павінны былі выдавацца кожнаму эвакуіраванаму органамі Савецкай улады з пункта адпраўлення на час і па маршруту руху. Па ім людзі атрымлівалі рэйсавыя карткі і прадукты харчавання ў дарозе. Пры адпраўцы патрэбна было выдаць па прадуктовых картках хлеба, а таксама іншых прадуктаў на 10 дзён [408, с. 40–65].

Першапачаткова планавалася, што эвакуіраванае насельніцтва не будучь затрымліваць на эвакуапунктах на працягу доўгага часу. Аднак аказалася, што кожны дзень на эвакуапунктах асядае значная колькасць людзей. Гэта былі, у большасці выпадкаў, наступныя катэгорыі: хворыя, цяжарныя, жанчыны, чые дзеці знаходзіліся ў бальніцы, састарэлыя, якія мелі патрэбу ў адпачынку ў сувязі з доўгай паездкай. Так як камплектаванне і адпраўка эшалона патрабавала фарміравання да 40–50 вагонаў, астатнія эвакуіраваныя таксама чакалі ў эвакуапунктах адпраўкі. На эвакуапунктах спыняліся і тыя сем'і, якія пераязджалі да сваіх родных, і асобныя грамадзяне, якія шукаюць свае сем'і [408, с. 45–65].

Адным з ускладненняў, з якімі сутыкнуліся людзі, якія ехалі ў эвакуацыю, стала небяспека інфекцыйных захворванняў. На 198 найбольш буйных вузлавых станцыях былі арганізаваны пункты для агляду і санапрацоўкі пасажыраў. На вакзалах імкнуліся аддзяляць воінскі кантынгент ад цывільнага насельніцтва, праводзіць пашпартызацыю эвакуэшалонаў. Першарадную важнасць набыў кантроль водазабеспячэння. Паўсюдна былі арганізаваны кіпяцільнікі, кубагрэйкі, лазні, пральні, дэзакамеры, санпрапускнікі [408, с. 45–65].

Штодня з усіх гарадоў і раёнаў тылавой зоны эпідэміёлагі ці санітарныя інспектары павінны былі падаваць у ДКА зводкі аб колькасці інфекцыйных хворых, знятых з цягнікоў, і пра ўзровень смяротнасці. Сур'ёзнай не толькі санітарнай, але і маральнай праблемай было пахаванне людзей, якія памерлі па дарозе падчас эвакуацыі. Звычайна пры абходзе эшалонаў на станцыях трупы здымалі з цягнікоў, і чыгуначная пракуратура складала акты [408, с. 45–65].

У канцы чэрвеня – першай дэкадзе ліпеня 1941 г. нямецкія войскі захапілі некалькі гарадоў, дзе размяшчаліся эвакуапункты (Асіповічы, Віцебск, Полацк, Лепель). ЦК КП(б)Б, ужо знаходзячыся ў г. Раслаўль (Смаленская вобласць), 11 ліпеня 1941 г. ЦК КП(б) абавязаў СНК БССР разгарнуць 14 новых эвакуацыйных пунктаў. Дзевяць з іх павінны былі дыслацыравацца на тэрыторыі БССР (Езярышча, Сураж, Орша – Віцебская вобласць; Крычаў, Клімавічы – Магілёўская вобласць; Чачэрск, Церахоўка – Гомельская вобласць; Калінкавічы, Брагін – Палеская вобласць), пяць – на прылеглай тэрыторыі РСФСР (Невель, Вяліж, Рослаў, Унеча, Новазыбкаў). Для дапамогі ў арганізацыі эвакуапунктаў урад Беларусі камандзіраваў 19 сваіх работнікаў. Як адзначае Л.А. Сугака, з 14 новых эвакуапунктаў фактычна дзейнічалі толькі дзесяць [527, с. 125–126].

Пры гэтым Л.А. Сугака падкрэслівае, што «частка бежанцаў з Беларусі была накіравана ў тыл краіны праз іншыя эвакуапункты РСФСР (Бранск, Сухінічы), а таксама эвакуапункты паўночна-ўсходняга рэгіёна Украінскай ССР (Чарнігаў, Бахмач). Такім чынам, усяго ў 1941 г. у зоне эвакуацыі насельніцтва Беларускай ССР знаходзілася 30 эвакуапунктаў (21 на тэрыторыі БССР, 7 – РСФСР, 2 – УССР), з іх 26, якія дзейнічалі» [528, с. 97].

Усяго, паводле афіцыйных дадзеных, праз эвакуацыйныя пункты ў тыл краіны было накіравана каля 230 тыс. жыхароў Беларусі, шмат якім з іх была аказана дапамога прадуктамі харчавання, грашыма, адзеннем, абуткам, на што было выдаткавана да 1,5 млн р. [527, с. 125–126].

У тылавых раёнах СССР была разгорнута сетка «прымаючых» эвакуапунктаў, якія адрозніваліся ад «выходных» і «транзітных» эвакуапунктаў, што дзейнічалі ў прыфрантавой паласе. Яны павінны былі весці рэгістрацыю і ўлік эвакуіраванага насельніцтва ў месцах пагрузкі і выгрузкі; выдаваць дакументы; забяспечваць хлебам, гарачымі абедамі, кіпенем, атаварваць рэйсавыя карткі; вырашалі бытавыя пытанні, звязаныя з захоўваннем рэчаў, продажам квіткаў і прадметаў першай неабходнасці; ажыццяўляць медыка-санітарнае абслугоўванне праходзячых цягнікоў; весці палітыка-масавую і культурна-асветніцкую работу сярод прыбыўшых [507, с. 30–31].

Як адзначае Л.І. Снягірова, ствараліся «прымачыя» эвакуапункты на чыгуначных станцыях і рачных прыстанях, утрымліваліся за кошт саюзнага бюджэту (акрамя забеспячэння іх абсталяваннем, медыкаментамі і санітарна-гаспадарчым інвентаром, якія вырабляліся за кошт мясцовых рэсурсаў), падпадняліся на катэгорыі 1-га і 2-га класаў. Эвакуапункты 1-га класа выконвалі поўны аб'ём пастаўленых задач, а функцыі эвакуапунктаў 2-га класа былі абмежаваныя. Пастановай СНК СССР ад 14 ліпеня 1941 г. «Пра асігнаванне на ўтрыманне эвакуапунктаў» быў усталяваны памер расходаў на ўтрыманне аднаго эвакуапункта 1-га класа ў месяц 17 тыс. р., 2-га класа – 12 тыс. р. [507, с. 30–31].

Пагадзімся з Л.І. Снягіровай, што важнай складаючай эвакуацыйнага працэсу была праблема арганізацыі харчавання эвакуіраванага насельніцтва ў дарозе да месцаў прызначэння. СНК СССР пастановай ад 16 ліпеня 1941 г. № 1874 «Аб харчаванні эвакуіраванага насельніцтва з прыфрантавой паласы» даручыў Аб'яднанню сталовых чыгуначнага транспарту, Глаўку чыгуначных буфетаў і рэстаранаў Усходу абавязкі па арганізацыі на чыгуначным, рачным транспарце падчас усяго шляху руху і 5–7 дзён пасля прыбыцця на

месцы рассялення бясплатнага гарачага харчавання (двухразовага для дарослых і трохразовага для дзяцей) з разліку 6 р. у суткі на чалавека за кошт саюзнага бюджэту. Норма прадуктаў для прыгатавання гарачых абедоў для аднаго чалавека ў дзень складала: крупы – 100 г, мука – 500 г (разам з патрэбамі на вытворчасць), цукар – 28 г, тлушчы – 15 г, кандытарскія вырабы – 50 г, каўбаса – 15 г, рыба – 30 г, яйкі – 1-2 штукі. На кожнага чалавека выдаваўся адзін кавалак мыла на 15 дзён [507, с. 32].

На неакупіраванай частцы СССР ствараліся камісіі па эвакуацыі. Па ходзе руху і ў канчатковыя пункты прыбыцця транспарту Савет па эвакуацыі накіроўваў сваіх упаўнаважаных. Уपाўнаважаныя Савета меліся і ва ўсіх саюзных наркаматах, у раёнах эвакуацыі, на буйных чыгуначных вузлах. Яны паўсядзённа кантралявалі рух цягнікоў з людзьмі [187]. На ўсіх чыгуначных напрамках на буйных станцыях былі створаны эвакуабазы, дзе многія эвакуіраваныя грамадзяне атрымлівалі гарачае харчаванне, прадукты ў дарогу, медыцынскую дапамогу. Забеспячэннем эвакуабаз і забеспячэннем эвакуіраванага насельніцтва прадуктамі харчавання ведаў намеснік Наркама гандлю СССР Г.Ф. Шорын, а медыцынскую дапамогу – намеснік Наркама аховы здароўя СССР С.І. Мілавідаў [598, с. 202].

Стыхійным бежанцам таксама была патрэбна матэрыяльная дапамога, таму 23 ліпеня 1941 г. СНК БССР прыняў пастанову, якой намерцёў дадатковыя меры па аказанні матэрыяльнай дапамогі насельніцтву, якое стыхійна рухалася на Усход. СНК абавязаў аблвыканкамы і райвыканкамы (да гэтага часу свабоднымі ад варожых войскаў заставаліся большасць раёнаў Палескай і Гомельскай абласцей і паўднёвы ўсход Магілёўскай) выдзяліць з мясцовых бюджэтаў сродкі для субсідзіравання людзей, вымушаных пакідаць свае дамы. На гэтыя ж мэты з рэспубліканскага бюджэту выдаткавалі 3 млн р. [527, с. 125–126].

Да сярэдзіны восені 1941 г. для вышэйшага кіраўніцтва краіны прыярытэтнай становіцца эвакуацыя канкрэтных галін народнай гаспадаркі, таму ДКА прымае пастанову ад 25 кастрычніка 1941 г. № 834 «Аб стварэнні Камітэта па эвакуацыі з прыфрантавой паласы харчавання, сыравіны і абсталявання лёгкай і харчовай прамысловасці». У ім загадвалася: «1. Утварыць Камітэт па эвакуацыі ўглыб краіны з раёнаў прыфрантавой паласы харчовых запасаў, запасаў мануфактуры, тэкстыльнага абсталявання і сыравіны, гарбарнага абсталявання і сыравіны, абсталявання халадзільнікаў, абсталявання абутковых, швейных, тытунёвых фабрык і мылаварнага завода, тытунёвай сыравіны і махоркі, мыла і соды

ў складзе: 1. Мікаян (старшыня), 2. Касыгін, 3. Кагановіч, 4. Смірноў, 5. Зотаў, 6. Шашкоў; 2. Абавязаць Камітэт арганізоўваць эвакуацыю ўсімі сродкамі: чыгункамі, водным транспартам, аўтамабілямі і падводамі; 3. Абавязаць Камітэт прадставіць 26 кастрычніка план эвакуацыі грузаў, пералічаных у пункце 1» [95, с. 33, 159]. Гэты Камітэт (у іншых крыніцах – Савет) уключаў некалькі членаў Савета па эвакуацыі і фактычна дубліраваў яго працу.

26 верасня 1941 г. пастановай ДКА пры Савеце па эвакуацыі было створана Упраўленне па эвакуацыі насельніцтва, якое ўзначаліў намеснік старшыні СНК РСФСР К.Д. Памфілаў, адначасова ўведзены ў склад Савета па эвакуацыі ў якасці аднаго з намеснікаў старшыні Савета [598, с. 9–10]. Па меркаванні расійскага даследчыка А.В. Ніколенкі, такое рашэнне было выклікана тым, што калі ў пачатку Вялікай Айчыннай вайны кіраўніцтва краіны разглядала эвакуацыю насельніцтва як складающую частку перамяшчэння прадукцыйных сіл, але ход баявых дзеянняў, а таксама жорсткасць нацыстаў на акупаванай тэрыторыі паказалі, што неабходны цэлы комплекс мерапрыемстваў, накіраваных на выратаванне мільёнаў чалавек [375].

14 лістапада 1941 г. Савет па эвакуацыі прыняў пастанову, якой зацвердзіў Палажэнне і штат Упраўлення па эвакуацыі насельніцтва пры Савеце па эвакуацыі. Задачами новага органа былі арганізацыя перамяшчэння насельніцтва з прыфрантавой паласы, абслугоўванне насельніцтва ў дарозе, яго прыём, размяшчэнне і працаўладкаванне. У адпаведнасці з гэтымі задачами Упраўленне павінна было:

1) прадстаўляць у Савет па эвакуацыі планы эвакуацыі насельніцтва з указаннем тэрмінаў, парадку і чарговасці эвакуацыі;

2) арганізоўваць эвакуацыйныя пункты і прызначаць іх начальнікаў, кіраваць іх працай;

3) сачыць за перамяшчэннем эшалонаў у дарозе;

4) забяспечваць медыка-санітарнае абслугоўванне эвакуіраваных на шляху следавання і на месцах;

5) забяспечваць харчаванне эвакуіраваных у дарозе;

6) у месцах рассялення эвакуіраваных арганізаваць іх прыём у адпаведнасці з планам;

7) арганізаваць працаўладкаванне эвакуіраваных;

8) аказваць матэрыяльную дапамогу тым, хто мае ў гэтым асаблівую патрэбу, дапамагаць дзецям, якія знаходзяцца ў дзіцячых установах;

9) у месцах рассялення эвакуіраванага насельніцтва весці кантроль за будаўніцтвам жылых памяшканняў;

10) весці пайменна ўлік эвакуіраванага насельніцтва [375–376].

Для вырашэння гэтых задач ва Упраўленні па эвакуацыі насельніцтва былі створаны пяць аддзелаў. Аддзел эвакуацыі адказваў за складанне планаў эвакуацыі насельніцтва, арганізоўваў адпраўку эвакуіраваных у месцы рассялення, назіраў за перамяшчэннем эшалонаў на шляху, а таксама вёў улік эвакуіраванага і размешчанага насельніцтва. Аддзел працаўладкавання арганізоўваў уладкаванне на працу эвакуіраваных грамадзян на прадпрыемства прамысловасці і транспарту, у саўгасах і калгасах. Аддзел бытавога абслугоўвання кіраваў працай эвакапунктаў, арганізоўваў прыём і размяшчэнне эвакуіраваных у месцах рассялення, арганізоўваў іх быт (жыллёвае, харчовае і прамтаварнае забеспячэнне), сачыў за размяшчэннем і ўтрыманнем дзіцячых устаноў, а таксама за харчаваннем, медыцынскім і санітарным абслугоўваннем эвакуіраваных на шляху руху і ў месцах іх рассялення. Цэнтральнае даведчае бюро імкнулася праводзіць пайменны ўлік і дала даведкі пра месцазнаходжанне эвакуіраваных. Пятым аддзелам з'яўлялася Упраўленне справамі [375, 376]. На гэта ўпраўленне ўскладаліся наступныя задачы: арганізацыя вывазу насельніцтва з пагражальнай зоны, абслугоўванне ў дарозе, прыём, размяшчэнне і працаўладкаванне бежанцаў. Упраўленне мела значны апарат у цэнтры і на месцах, агульная колькасць яго ўпаўнаважаных у саюзных рэспубліках, абласцях і краях разам са штатнымі работнікамі, якія ажыццяўлялі вываз насельніцтва, складала на 1 студзеня 1942 г. 2 757 чалавек. Гэта ўпраўленне праіснавала да 31 студзеня 1942 г. [77, с. 118–144].

У лістападзе 1941 г. ДКА прыняў пастанову абавязаць Савет па эвакуацыі і НКШЗ паскорыць эвакуацыю насельніцтва, павысіць хуткасць цягнікоў да 500–600 км у суткі. У пасажырскім упраўленні НКШЗ гэтыя перавозкі кантралявала спецыяльная група работнікаў. Цягнікі з эвакуіраванымі рабочымі, служачымі і калгаснікамі адпраўляліся ў першую чаргу ўслед за воінскімі эшалонамі, перавага заўсёды аддавалася цягнікам з дзецьмі [191, с. 81–99].

У пастанове ДКА ад 9 лістапада 1941 г. «Аб парадку размяшчэння эвакуіруемых прадпрыемстваў» наркамам прадпісвалася ўзгадняць з Дзяржпланам СССР і Саветам па эвакуацыі канчатковыя пункты для вывазу ў тыл прадпрыемстваў і арганізацыю дублюючых вытворчасцей. ДКА прапанаваў мясцовым арганізацыям прыняць неабходныя меры для хуткага разгортвання адноўленых

прадпрыемстваў. У шэрагу ўсходніх рэспублік, краёў і абласцей адбыліся спецыяльныя пленумы райкамаў, абкамаў і ЦК, сходы партыйнага савецкага і гаспадарчага актыву, прысвечаныя ходу выканання гэтай надзвычай важнай ваенна-гаспадарчай задачы. Аднак большасць бягучых пытанняў, звязаных з аднаўленнем эвакуіраваных фабрык і заводаў, вырашалася ў аператыўным парадку на пасяджэннях бюро і сакратарамі абкамаў па адпаведных галінах прамысловасці [77, с. 118–144].

На прыканцы восені 1941 г., нягледзячы на пэўныя поспехі эвакуацыі, звязаныя з выратаваннем значнай часткі матэрыяльных рэсурсаў ад непасрэднай пагрозы з боку праціўніка, у тыле склалася няпростая сітуацыя. Як адзначаў А.І. Мікаян, да сярэдзіны снежня 1941 г. на чыгунках засела значная колькасць чыгуначных эшалонаў з вывезеным абсталяваннем і іншымі грузамі. НКШЗ быў не ў стане «рассячы» гэты вузел. Іншыя наркаматы не спяшаліся разгружаць эшалоны з прыбыўшым абсталяваннем і матэрыяламі, так як не падрыхтавалі яшчэ вытворчыя плошчы, пад якія паступае абсталяванне. Фактычна яны ператваралі эшалоны ў склады на колах [289, с. 37].

25 снежня 1941 г. з мэтай навядзення парадку з эвакуіраванымі рэсурсамі ўжо ўнутры краіны было прынята рашэнне аб стварэнні Камітэта разгрузкі чыгунак ад замаруджаных грузаў у складзе А.І. Мікаяна (старшыня), А.Н. Касыгіна, Л.М. Кагановіча, А.М. Вазнясенскага, А.В. Хрулёва. Пастановай ДКА ад 14 верасня 1942 г. № 1279 ён быў ператвораны ў Транспартны камітэт пры ДКА, які прапрацаваў да мая 1944 г. [197, с. 34–35].

У такіх абставінах 25 снежня 1941 г. пастановай ДКА № 1066 Савет па эвакуацыі быў расфарміраваны. Але вопыт эвакуацыі пачатковага перыяду вайны не быў забыты. Ён зноў быў запатрабаваным ужо праз год пасля пачатку нацысцкай агрэсіі. У сувязі з пагрозай пад г. Харкавам становішча на фронце для Чырвонай Арміі ў чэрвені 1942 г. зноў ускладнілася. Востра паўстала пытанне аб эвакуацыі. Праўда, як адзначае прафесар Г.А. Куманёў, у гэты раз яна праходзіла з абмежаванай тэрыторыі і ў значна меншых маштабах, ахапіўшы пераважна Растоўскую, Варонежскую, Арлоўскую, Сталінградскую, Варашылаўградскую вобласці і Паўночны Каўказ [216]. Пастановай ДКА ад 22 чэрвеня 1942 г. № 1922 пры Дзяржаўным Камітэце Абароны была створана новая Камісія па эвакуацыі ў складзе М.М. Шверніка, А.І. Мікаяна, А.М. Касыгіна, М.З. Сабурава, У.М. Меркулава (НКУС), Б.Н. Аруцюнава (НКШЗ), П.А. Ярмоліна (намеснік

начальніка тылу Чырвонай Арміі) [95, с. 35]. Абапіраючыся на досвед па перамяшчэнню прадукцыйных сіл у 1941 г., камісія забяспечыла аднаўленне працы эвакуапунктаў, эвакуабаз і эвакуакамітэтаў, створаных на месцах у першыя месяцы вайны. На працягу летавосені 1942 г. удалося эвакуіраваць значную частку прамысловага абсталявання, матэрыяльныя і культурныя каштоўнасці, вывезці сотні тысяч бежанцаў. Як і ў 1941 г., эвакуацыя дазволіла выратаваць для ваеннай эканомікі СССР значныя вытворчыя рэсурсы, якія неадкладна далучаліся да працы для фронту [217, с. 25–27].

Такім чынам, у наступны час у рамках вядзення ДКА дзейнічалі: А) Камітэт па разгрузцы транзітных грузаў; Б) Камітэт па эвакуацыі харчовых запасаў, тэкстыльнага абсталявання, мануфактуры і іншых тавараў шырокага спажывання; В) Камісія па эвакуацыі (з 1942 г.); Г) Транспартны камітэт пры ДКА; В) Аператыўнае бюро ДКА (кантралюе выкананне ваенных заказаў і бягучую дзейнасць усіх наркаматаў) [565].

Як адзначае А.В. Ніколенка, да канца зімы 1942 г., калі асноўная маса эвакуіраваных прадпрыемстваў і грамадзян ужо прайшла, паўстала неабходнасць змены існуючай структуры органаў улады, якія займаліся праблемамі эвакуіраваных. Пастановай СНК СССР ад 31 студзеня 1942 г. на базе Упраўлення па эвакуацыі насельніцтва былі створаны Аддзелы па гаспадарчым уладкаванні эвакуіраванага насельніцтва. Задачы гэтых аддзелаў нязначна адрозніваліся ад задач Упраўлення па эвакуацыі насельніцтва, а новая структура складалася з сектараў: перавозак, працаўладкавання і бытавога абслугоўвання, перасялення калгаснікаў, улікова-статыстычнага бюро, канцылярыі і гаспадарчай часткі. На месцах штаты зноў створанай арганізацыі залежалі ад колькасці эвакуіраваных, якія былі размешчаны ў тым ці іншым рэгіёне СССР [375, 376].

Эвакапункты, як установа па аказанні дапамогі бежанцам, дзейнічалі ў прыфрантавой паласе і ў 1942–1943 гг. Так, на паўночным усходзе БССР, дзе было адносна недалёка да лініі фронту, беларускае насельніцтва ратавалася ад нацысцкай акупацыі, накіроўваючыся на бліжэйшыя неакупіраваныя раёны РСФСР. Для арганізацыі ім дапамогі ў г. Тарапец быў створаны эвакуапункт, які забяспечваў эвакуіраваных харчаваннем на ўсім шляху руху і праводзіў санітарную апрацоўку. Для арганізацыі адпраўкі беларускага насельніцтва, якое выйшла з акупіраваных раёнаў БССР і накіроўвалася ўглыб СССР, і для аказання гэтаму насельніцтву матэрыяльнай дапамогі ў г. Тарапец былі камандзіраваны начальнік

галоўнага дарожнага ўпраўлення пры СНК БССР і намеснік Наркама сацыяльнага забеспячэння БССР. Грошы для адначасовай дапамогі бежанцам былі таксама выдзелены. Усяго з 1 снежня 1942 г. па 15 лютага 1943 г. праз Тарапецкі эвакуапункт было эвакуіравана 219 чалавек, большасць – грамадзяне з Віцебскай вобласці, з іх мужчын – 82, жанчын – 137. Па нацыянальнасці: беларусы – 118 бежанцаў, яўрэі – 68, рускія – 33. У дакументах адзначалася, што па лясках хадзілі яшчэ некалькі тысяч бежанцаў [313, спр. 637, арк. 29–34]. Як бачна па гэтых лічбах, уцёкі насельніцтва ад жахаў нацысцкай акупацыі ў 1942–1943 гг. працягваліся, аднак яны мелі меншыя маштабы, чым эвакуацыя і стыхійнае бежанства 1941 г., паколькі ва ўмовах нацысцкай акупацыі мірныя жыхары, нават пры масавым імкненні выратавацца, не маглі перамяшчацца па акупіраванай тэрыторыі і пераадолець лінію фронту.

Задачамі працэсу перабазіравання вытворчых сіл СССР былі не толькі вываз у тылавыя раёны вялікай колькасці насельніцтва, але і іх размяшчэнне на новых месцах і больш хуткае ўцягненне ў вытворчасць здольных працаваць. Партыйныя, савецкія, прафсаюзныя, гаспадарчыя органы ўсходніх абласцей актыўна рыхтаваліся да прыёму эвакуіраваных. У цэнтры іх увагі знаходзіліся пытанні рассялення, працаўладкавання і бытавога абслугоўвання эвакуіраваных, якія прыбывалі з пагражальных раёнаў, – рабочых, служачых, калгаснікаў і членаў іх сем'яў. Пры гэтым асабліва ўвага надавалася дзецям-сіротам або якія страцілі сваіх бацькоў, інвалідам і сем'ям франтавікоў. Прыкладна траціна ўсіх, хто прыбыў, былі расселены ў гарадской мясцовасці, а астатнія – у сельскай. У сваёй абсалютнай большасці мясцовыя жыхары шматнацыянальных усходніх рэгіёнаў краіны праяўлялі вялікую ветлівасць і гасціннасць у адносінах да эвакуіраваных і бежанцаў, дзелячыся з імі сваім, часцяком і без таго цесным і бедным дахам, адзеннем, прадуктамі, лекамі і іншым [77, с. 118–144].

У тылавой частцы СССР эвакашалам пасля прыбыцця звычайна сустракалі прадстаўнікі камісіі гарвыканкама разам з медсанперсаналам чыгункі і давалі ўказанне, па якіх размеркавальніках трэба будзе разгрузіцца. Гарадскія камітэты гаспадаркі або заводы падавалі транспарт для перавозкі эвакуіраваных і іх рэчаў у пункт-размеркавальнік. Далей механізм быў такі ж, як у эвакуапункце: рэгістрацыя, санапрацоўка, прышчэпкі і рассяленне. М.М. Пацёмкіна прыводзіць дакументальнае апісанне пункта-размеркавальніка для завода № 66 г. Златавуста па стане на кастрычнік 1942 г.: «Пункт размяшчэння ў будынку клуба НКУС. Памяшканні – 3 пакоі,

чырвоны куток, зала для глядачоў; Тэмпература нармальная – 13–15 °С. Санітарная характарыстыка – добрая. Для адпачынку маецца 15 раскладных ложкаў (колькасць недастатковая). Для хворых маецца ізалятар на 4 месцы. Маюцца 2 кіпяцільнікі на 10 вёдраў кожны. Для медыцынскага абслугоўвання маецца ўчастковы фельчар і кругласутачнае дзяжурства медсястры. Харчаванне арганізавана 2 разы на суткі з дзвюх страў» [408, с. 45–65].

Прафесар Э.Р. Іофе даследаваў, па якіх напрамках накіроўвалі беларускае насельніцтва на Усход. Па некалькіх спісах, складзеных эвакаддзелам СНК БССР у 1942 г., жыхары розных населеных пунктаў БССР былі эвакуіраваны ў Куйбышаўскую, Молатаўскую, Яраслаўскую, Новасібірскую, Сталінградскую, Валагодскую, Горкаўскую, Свядлоўскую, Саратаўскую, Кіраўскую, Разанскую, Омскую, Томскую, Іркуцкую, Іванаўскую, Пензенскую, Чэлябінскую вобласці, Алтайскі, Арджанікідзаўскі, Краснадарскі і Краснаярскі краі, у Мардоўскую, Башкірскую, Марыйскую, Татарскую, Чувашскую, Комі, Удмурцкай АССР РСФСР, а таксама ў Армянскую і Туркменскую ССР [164, с. 3–4].

Па падліках С.Г. Лютко, большасць жыхароў Мінскай вобласці апынулася ў Саратаўскай, Тамбоўскай, Куйбышаўскай і Пензенскай абласцях, а таксама ў Татарскай АССР, Казахстане, Кіраўскай, Молатаўскай, Горкаўскай, Чкалаўскай, Арлоўскай абласцях [271, с. 166].

Як адзначалася вышэй, ЦК КП(б)Б і СНК БССР накіроўвалі сваіх упаўнаважаных у тылавыя раёны СССР, куды былі накіраваны жыхары БССР. Напрыклад, згодна з дакладам упаўнаважанага па Тамбоўскай вобласці, па стане на 10 лістапада тут было размешчана 102 тыс. эвакуіраванага насельніцтва, з БССР улічана па вобласці 34 363 чалавекі. З іх мужчын – 12 450, жанчын – 21 913, дзяцей да 7 гадоў – 7 013, з 7 да 15 – 5 600. Пры гэтым прыбылі яшчэ больш за 20 тыс. тых, хто на ўлік не ўзяты. У вобласць эвакуіраваныя з БССР прыбывалі як на конях, так і эшалонамі разам з насельніцтвам прыфрантавой паласы Арлоўскай і Смаленскай абласцей. Усяго было працаўладкавана з БССР 10 тыс. чалавек, з іх у прамысловасці, кааперацыі і ўстановах гарадоў – 3 260, як і астатнія – у калгасах і саўгасах. У Тамбоўскай вобласці знаходзіліся таксама 12 чалавек дэпутатаў Вярхоўнага Савета БССР і СССР і іх сем'і, шмат сем'яў кіруючых работнікаў ЦК КП(б)Б, СНК БССР, абкамаў і аблвыканкамаў, якія, як адзначаў упаўнаважаны, мелі патрэбу ў матэрыяльнай дапамозе [306, спр. 36, арк. 1].

Сярод праблемных пытанняў упаўнаважаны адзначыў, што асабліва мелі патрэбу шматдзетныя сем'і, былі масавыя захворванні дзяцей. Праз абласныя арганізацыі ён ставіў пытанне перад раён-

нымі ўладамі аб дапамозе ў калгасах і саўгасах па ўладкаванні і падрыхтоўцы эвакуіраванага насельніцтва да зімы, але праблемы забеспячэння эвакуіраванага насельніцтва адзеннем, палівам і жылой плошчай вырашаліся вельмі складана [306, спр. 36, арк. 1].

У запісцы ўпаўнаважанага падкрэслена, што эвакуіраваныя з гарадоў Заходняй Беларусі, а таксама з г. Мінска, Бабруйска, Слуцка і іншых усходніх раёнаў «у пераважнай большасці сваёй эвакуіраваліся няпланова, а сышлі без усялякага адзення і сродкаў, страціўшы нават членаў сям'і. І зараз па-за залежнасці ад вызначэння іх на працу, маюць выключную патрэбу ў набыцці адзення. А існуючая сістэма дапамогі праз мясцовыя органы сацыяльнага забеспячэння па 20–30 р. на сям'ю ніякага практычнага значэння, акрамя раскідвання сродкаў, не мае» [306, спр. 36, арк. 1].

Адносна памераў дапамогі ўказана, што разгледжана звыш 1 000 заяў аб аказанні матэрыяльнай і іншай дапамогі эвакуіраваным, якія жывуць у нястачы. Дапамога была арганізавана праз мясцовыя органы сацыяльнага забеспячэння – выдзелена 450 тыс. р. [306, спр. 36, арк. 1].

Складанае матэрыяльнае становішча эвакуіраванага насельніцтва адлюстравана ў пісьмах, якія з просьбамі аб дапамозе накіроўваліся ў беларускі ўрад:

«Эвакуіравалася з Бабруйска, выйшла з горада пешшу з двума дзецьмі, сын 14 гадоў і сын 9 гадоў, без рэчаў. У цяперашні час вельмі маю патрэбу з дзецьмі ў абутку, адзежы розн[ай], бялізне і коўдры»; «...Ад ... Клімовіч Ганны Міхайлаўны ... пражывала ў гор. Мазыры, пры эвакуацыі не мела магчымасці захапіць одзёжу... дачка Клімовіч Ніна Андр [эўна], нараджэнне 1932 года, мае патрэбу: у паліто, верхнім плацці, ніжняй бялізне, абутку; сын Клімовіч Шура Андрэвіч, нараджэнне 1937 года, мае патрэбу: у паліто, верхнім гарнітурчыку і абутку»; «Прашу аказаць мне матэрыяльную дапамогу, так як я эвакуіравалася з дзецьмі пешшу, зусім без рэчаў...» [544, с. 106–107].

Пра матэрыяльную дапамогу пацярпеўшаму ад вайны насельніцтву ўзгадвае і Г.І. Аляхновіч, якая падкрэслівае, што па заданні гаркамаў і райкамаў партыі на шляху перамяшчэння эшалонаў з людзьмі ўладкоўваліся пункты харчавання, дзе выдавалася бясплатна гарачая ежа. На ўсе гэтыя патрэбы СНК БССР выдзяліў 3 млн р. Сем'і мабілізаваных у дзеючую армію атрымлівалі дадатковую дапамогу грашымі. Толькі з 19 да 26 ліпеня было выплачана больш за 1,5 млн р., на што беларускі ўрад асігнаваў спецыяльныя сродкі [383, с. 23]. З мэтай сістэматызацыі працы па аказанні дапамогі грамадзянам БССР, якія былі эвакуіраваны на Усход, 29 красавіка 1942 г.

у структуры СНК БССР быў створаны адмысловы аддзел па працы з эвакуіраваным насельніцтвам. Ён займаўся самымі складанымі пытаннямі, сярод якіх адзначым улік эвакуіраванага насельніцтва, вышукі сем'яў, якія згубілі сваякоў [544, с. 108].

Складаным пытаннем з'яўляецца вызначэнне канкрэтнага ўкладу савецкіх грамадскіх арганізацый у аказанні дапамогі эвакуіраваным грамадзянам і стыхійным бежанцам у Савецкай дзяржаве. У савецкі перыяд грамадскія арганізацыі мелі асаблівы статус і ў большасці сваёй былі цесна інтэгрыраваны ў савецкую палітычную сістэму. Як адзначае расійскі даследчык Ю.А. Лялякін, пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі заканадаўства савецкай улады ўсталявала больш жорсткія ўмовы стварэння добраахвотных таварыстваў і саюзаў. Адным з першых дакументаў у гэтым напрамку з'яўляецца Дэкрэт УЦВК 1922 г. «Аб парадку склікання з'ездаў і ўсерасійскіх нарад розных Саюзаў і аб'яднанняў і аб рэгістрацыі гэтых Арганізацый», у адпаведнасці з якім саюзы і аб'яднанні маглі праводзіць свае з'езды і нарады толькі з дазволу НКУС, а на мясцовым узроўні – з дазволу губвыканкамаў [272]. У 1924 г. Цэнтральны выканаўчы камітэт СССР і СНК СССР прынялі Дэкрэт «Аб парадку зацвярджэння статута і рэгістрацыі таварыстваў і саюзаў, якія не маюць на мэце атрымання прыбытку і распаўсюджваць сваю дзейнасць на тэрыторыю ўсяго Саюза ССР, і аб наглядае за імі», згодна з якім усталёўвалася працэдура двайной рэгістрацыі: па-першае, зацвярджэнне статута, праекты якога прадстаўляліся на адабрэнне СНК СССР, і, па-другое, рэгістрацыю самога аб'яднання. У тлумачэннях НКУС РСФСР 1924 г. адміністрацыйным аддзелам губернскіх выканкамаў указвалася, што «да таварыстваў і саюзаў, якія не маюць мэт атрымання прыбытку, адносяцца арганізацыі, якія ставяць навуковыя, ідэалагічныя мэты ў сваёй дзейнасці. Да такіх арганізацый неабходна аднесці розныя навуковыя, спартыўныя, літаратурныя, мастацкія, сельскагаспадарчыя таварыствы, а таксама розныя таварыствы садзейнічання па правядзенні тых ці іншых пачынанняў улады, напрыклад, таварыства па ліквідацыі непісьменнасці, таварыства паветранага флоту і інш.» [491].

У 1930 г. Цэнтральны выканаўчы камітэт СССР і СНК СССР прынялі пастанову «Аб парадку ўстановаў і ліквідацыі ўсесаюзных таварыстваў і саюзаў, якія не праследуюць мэты здабывання прыбытку» (дзейнічала да 1991 г.), на падставе якой былі распрацаваны рэспубліканскія палажэнні, што рэгламентавалі дзейнасць грамадскіх арганізацый. Не падлягалі зацвярджэнню статуты тых

таварыстваў і саюзаў (аб'яднанняў, клубаў, асацыяцый, федэрацый), задачы і метады працы якіх супярэчаць законам Саюза ССР ці агульнай палітыцы савецкай улады.

У Канстытуцыі БССР 1937 г., асноўнай крыніцай якой з'яўлялася агульнасаюзная Канстытуцыя 1936 г., у арт. 101 было запісана: «У адпаведнасці з інтарэсамі працоўных і ў мэтах развіцця арганізацыйнай самадзейнасці і палітычнай актыўнасці народных мас, грамадзянам БССР забяспечваецца права аб'яднання ў грамадскія арганізацыі: прафесійныя саюзы, кааператывы аб'яднання, арганізацыі моладзі, спартыўныя і абаронныя арганізацыі, культурныя, тэхнічныя і навуковыя таварыствы, а найбольш актыўныя і свядомыя грамадзяне з шэрагаў працоўнага класа і іншых слаёў працоўных аб'яднаюцца ва Усесаюзную Камуністычную партыю (большавікоў), якія з'яўляюцца перадавым атрадам працоўных у іх барацьбе за ўмацаванне і развіццё сацыялістычнага ладу і якая прадстаўляе кіруючае ядро ўсіх арганізацый працаўнікоў як грамадскіх, так і дзяржаўных» [202].

Такім чынам, да пачатку Вялікай Айчыннай вайны грамадскія арганізацыі лічыліся прафесійнымі саюзамі, кааператывамі аб'яднанняў, арганізацыі моладзі, спартыўныя і абаронныя арганізацыі, культурныя, тэхнічныя і навуковыя таварыствы. Пры гэтым дзейнасць усіх прафсаюзаў была падпарадкавана УЦСПС, які пасля аб'яднання ў 1933 г. з Народным камісарыятам працы СССР фармальна стаў дзяржаўным органам улады, які атрымаў функцыі нагляду ў сацыяльна-працоўнай сферы.

З пачаткам вайны дзейнасць усіх грамадскіх арганізацый, як і ўсіх дзяржаўных, была пераведзена на ваенны лад, у шмат якіх выпадках яна была прыпынена – іх члены накіроўваліся на фронт. Аднак, як узгадвалася вышэй, сярод супрацоўнікаў Савета па эвакуацыі было шмат прафсаюзных дзеячаў. Больш таго, узначальваў гэты орган старшыня УЦСПС М.М. Швернік. На наш погляд, утварылася сітуацыя, калі грамадскія арганізацыі ўдзельнічалі ў справе аказання дапамогі эвакуіраваным грамадзянам і стыхійным бежанцам у большасці выпадкаў апасродавана, праз працу сваіх даваенных членаў у розных адпаведных установах і арганізацыях.

Для аналізу эфектыўнасці правядзення эвакуацыі важная роля належыць лічбам колькасці эвакуіраванага насельніцтва [12]. Як адзначае Ю.А. Мелыхава, у гады вайны дзяржаўным органам, які займаўся пытаннямі статыстыкі, з'яўлялася Цэнтральнае Статыстычнае ўпраўленне Дзяржплана СССР. У склад апошняга ўвахо-

дзіў аддзел дэмаграфіі, у якім функцыянаваў сектар колькасці насельніцтва – менавіта сюды паступалі месячныя і паўмесячныя справаздачы і звесткі пра эвакуіраванае насельніцтва, якія падавалі перасяленчыя ўпраўленні пры Саўнаркаме СССР. Упраўленне па эвакуацыі насельніцтва таксама займалася вядзеннем пайменнага ўліку і выдачай даведак пра месцазнаходжанне эвакуіраваных грамадзян, непасрэдна гэтай працай у структуры Упраўлення займалася Цэнтральнае даведачнае бюро. Пры Саўнарках рэспублікі і абласцей працавалі Упадначаныя па эвакуацыі насельніцтва, якія, у тым ліку, каардынавалі рашэнне задач па прыёме і ўліку прыбыўшых грамадзян [283, с. 172].

Для ўпарадкавання ўліку эвакуіраванага насельніцтва і сістэматызацыі атрыманых дадзеных «ва ўсіх рэгіёнах СССР выкарыстоўваліся спецыяльныя бланкі (формы №1-3), формы якія былі распрацаваны і зацверджаны Саветам па эвакуацыі. Форма № 1 уяўляла сабой спіс грамадзян, якія адправіліся ў эшалон у парадку эвакуацыі на новае месца жыхарства. Ён складаўся начальнікам эвакуапункта ў двух экзэмплярах, адзін з якіх перадаваўся начальніку эшалона, другі заставаўся ў эвакуапункце. Звесткі ў форму № 1 уносіліся на падставе дакументаў эвакуіраваных грамадзян: пашпартоў, пасведчанняў, даведак, а таксама пры дапамозе апытання саміх эвакуіраваных. Звесткі аб сем'ях і асобных грамадзянах, прынятых у шляху, уносіліся з указаннем станцыі пасадкі, у выпадку зняцця эвакуіраваных з эшалона ў апошній графе пра іх таксама рабіліся адзначкі. Начальнік эшалона па прыбыцці перадаваў спіс эвакуіраваных гар(рай)выканкаму месца рассялення. Услед за гэтым гар(рай)выканкамы складалі спісы асоб, якія прыбываюць (форма № 2), і не пазней за пяць дзён абавязаны былі накіроўваць іх у абл(край)выканкамы.

Спісы сем'яў і асобных грамадзян складаліся на ўсё насельніцтва, якое прыбыло ў парадку эвакуацыі. Першым у спіс уносіўся глава сям'і, калі сям'я выехала не ў поўным складзе, то ў форме № 2 першым даваўся працуючы або старэйшы працаздольны са складу эвакуіраванай сям'і. Графы з указаннем прозвішча, імя, імя па бацьку, адносіны да кіраўніка сям'і, полу, года нараджэння запайняліся на падставе спісу формы № 1, а звесткі пра месца нараджэння, спецыяльнасці, прафесіі, нацыянальнасці, месцы працы да эвакуацыі – па дакументах і апытаннях саміх эвакуіраваных.

Трэцяй формай уліку эвакуіраванага насельніцтва з'яўлялася асабістая картка на дзяцей, эвакуіраваных без бацькоў (форма № 3). Яна была складзена гар(рай)выканкамамі пасля прыбыцця

эвакуіраванага дзіцяці ў трох экзэмплярах, адзін з якіх накіроўваўся ў абл(край)выканкам, другі адсылалі ў перасяленчае ўпраўленне пры СНК СССР і трэці заставаўся ў гар(рай)выканкаме» [283, с. 172].

5 студзеня 1942 г. СНК СССР прыняў пастанову № 117, у адпаведнасці з якой ва ўсіх тылавых рэгіёнах пачаўся перападлік эвакуіраванага насельніцтва. Складанне спісаў па форме № 2 (у яе змест у снежні 1941 г. былі ўнесены змены, якія датычылі працы эвакуіраванага), па-трабавалася скончыць на 15 сакавіка 1942 г. [547, с. 115].

Аднак ва ўмовах ваеннага часу распрацаваны на паперы механізм уліку эвакуіраваных грамадзян нярэдка даваў збоі і ў выніку атрымаць дакладныя лічбы ў большасці выпадкаў аказалася немагчыма, таму ў розных даследаваннях назіраецца велізарны разнабой у колькасці эвакуіраванага насельніцтва, які дасягае некалькіх мільёнаў чалавек. Органы ўлады прызнавалі наяўнасць недахопаў у гэтай справе, напрыклад, была прынята пастанова Саўнаркама РСФСР ад 13 чэрвеня 1943 г. з мэтай удакладнення дадзеных аб колькасці эвакуіраванага насельніцтва і ўпарадкавання справы гаспадарчага ўладкавання эвакуіраваных на працягу чэрвеня-ліпеня 1943 г. [283, с. 174]. Як адзначае М.М. Пацёмкіна, І.І. Беланосаў у 1963 г. першым назваў агульную лічбу ў 25 млн чалавек, якая вызначыла лік тых, хто трапіў у эвакуацыю за 1941–1942 гг. на ўсёй тэрыторыі СССР. У пазнейшых даследаваннях названая колькасць эвакуіраваных адрозніваецца ад 10 да 25 млн чалавек. Напрыклад, М.І. Ліхаманаў, В.А. Юр'еў і шэраг іншых гісторыкаў згодны з лічбай у 25 млн, М. Гелер і А. Некрыч лічаць, што было эвакуіравана 10 млн чалавек [415].

У энцыклапедыі, прысвечанай гісторыі Вялікай Айчыннай вайны, паведамляецца, што ў 1941–1942 гг. у тыл краіны было перамешчана 20,4 млн чалавек. На пункт гледжання прафесара Г.А. Куманёва, у тылавых раёнах рознымі відамі транспарту было перамешчана прыкладна 17 млн чалавек. Доктар эканамічных навук, прафесар Л.Л. Рыбакоўскі пры аналізе ўсіх чалавечых страт Расіі ў гады Вялікай Айчыннай вайны ў дачыненні да эвакуіраваных грамадзян спасылаецца на лічбы Дзяржкамстата СССР. Згодна са звесткамі апошняга, колькасць усіх эвакуіраваных у ваенныя гады ўключае 10 млн тых, хто карыстаўся чыгуначным, і 2 млн – водным транспартам, у суме 12 млн чалавек [478]. Але, як прызнае Л.Л. Рыбакоўскі, яны не ўлічваюць тых, хто пакідаў раёны баёў на аўтамабілях і гужавым транспартам, ці пешшу. М.М. Пацёмкіна таксама лічыць, што найбольш аб'ектыўныя і дакументальна абгрунтаваныя лічбы эвакуіраваных – каля 12 млн чалавек [415].

Складаным з'яўляецца вызначэнне дакладнай колькасці насельніцтва, якое накіравалася ў тылавых раёны СССР менавіта з тэрыторыі БССР, а таксама яго нацыянальны склад. Звесткі аб сацыяльным, нацыянальным і гендарным складзе эвакуіраванага насельніцтва БССР носяць абмежаваны характар, таму што з самага пачатку вайны цэнтралізаванага ўліку насельніцтва не было. Праз некалькі месяцаў пасля эвакуацыі спецыяльныя ўпаўнаважаныя ад беларускіх партыйных і ўрадавых органаў толькі ў асобных тылавых рэгіёнах СССР збіралі інфармацыю аб жыхарах рэспублікі [527, с. 126]. У манаграфіі «Трудящиеся Белоруссии – фронту» (1972 г.) Г.І. Аляхновіч адзначае, што «па няпоўных дадзеных, з Беларусі ўлетку 1941 г. было эвакуіравана больш за 1 млн чалавек, у тым ліку з заходніх абласцей – 102 тыс., з усходніх – 912 тыс. чалавек» [383, с. 13]. Пэўныя, але абмежаваныя, звесткі аб колькасці эвакуіраваных грамадзян змешчаны ў архіве аргінструктарскага аддзела ЦК КП(б)Б, які ў жніўні – кастрычніку 1942 г. разглядаў магчымасць стварэння беларускага войска як часці Чырвонай Арміі пры будучым вызваленні БССР.

Згодна з даведкаю аб колькасці эвакуіраванага ўглыб СССР насельніцтва БССР намесніка старшыні СНК І.А. Крупені, паведамляецца, што, па няпоўных дадзеных СНК БССР на жнівень 1942 г., колькасць эвакуіраванага з БССР углыб краіны ацэньваецца прыкладна ў 700 000 чалавек. Жыхары БССР сканцэнтраваны ў наступных абласцях і раёнах: Башкірская АССР, Татарская АССР, Чувашская АССР, Туркменская ССР, Казахская ССР, Куйбышская, Новасібірская, Свядлоўская, Саратаўская, Сталінградская, Чэлябінская і Тамбоўская вобласці [310, спр. 225, арк. 5]. У даведцы аб складзе ўлічанага эвакуіраванага насельніцтва БССР у тылавых вобласцях СССР у жніўні 1942 г. ад старшыні СНК І.С. Былінскага да П.К. Панамарэнкі ўказана, што, па няпоўных дадзеных перапісу абласных Саветаў народных дэпутатаў, працоўных па 28 абласцях і аўтаномных рэспубліках эвакуіраванага насельніцтва з БССР налічваецца 108 700 чалавек. Для высвятлення складу насельніцтва па полу, узросту і нацыянальнасці былі апрацаваны дадзеныя па 11 абласцях і рэспубліках у колькасці 15 881 чалавек, ці 14,7 % ад агульнай колькасці (калі лічыць 100 % колькасць эвакуіраваных у 108 700 чалавек). Атрыманыя вынікі змешчаны ў табл. 7 [310, спр. 225, арк. 9]. Паколькі ўлады не маглі правесці суцэльны перапіс эвакуіраваных грамадзян і стыхійных бежанцаў, выкарыстоўваўся прапарцыянальны падлік, калі падлічвалі бежанцаў у пэўным рэгіёне, вызначалі іх узростава-палавы склад і нацыянальнасць, а потым атрыманыя лічбы прапарцыянальна суадносілі з вядомай агульнай колькасцю зарэгістраваных.

Таблиця 7

Аб складзе населыніцтва, якое эвакуіравана з БССР,
з ліку 15 881 зарэгістраваных грамадзян, жніўень 1942 г.

Катэгорыі населыніцтва		Найменне рэспублікі ці вобласці											Усяго	%
		Башкірская АССР	Кіраўская вобл.	Куйбышаўская вобл.	Чэлябінская вобл.	Свярдлаўская вобл.	Чувашская АССР	Татарская АССР	Мардўўская АССР	Новасібірская вобл.	Тамбоўская вобл.	Саратаўская вобл.		
3 іх	Усяго	756	1 550	1 919	1 033	931	2 638	1 100	1 640	1 420	1 386	1 508	15 881	100
	Мужчын	231	581	667	366	401	909	415	550	555	548	501	5 724	36,1
	Жанчын	525	969	1 252	667	530	1 729	685	1 090	865	838	1 007	10 157	63,9
М. Па ўзросту	Да 19	127	319	358	193	217	467	245	346	307	347	905	3 231	20,5
	Ад 19 да 50	75	199	215	118	123	323	110	132	159	135	127	1 716	10,8
	Старэй 50	29	63	94	55	61	119	60	72	89	66	69	777	4,8
Ж. Па ўзросту	Да 19	221	538	375	200	195	450	237	467	298	311	453	3 745	23,5
	Ад 19 да 50	281	351	736	392	232	1 123	379	515	441	420	472	5 342	33,6
	Старэй 50	23	80	141	75	103	156	69	108	126	107	82	1 070	6,8
Нацыяналь- наасць (м)	Беларусы	75	85										160	6,9
	Рускія	35	100										135	5,7
	Украінцы	4	7										11	0,4
	Яўрэі	115	364										479	20,8
	Іншыя	2	25										27	1,4

Заканчэнне табл. 7

Катэгорыі населыніцтва		Найменне рэспублікі ці вобласці											Усяго	%
		Башкірская АССР	Кіраўская вобл.	Куйбышаўская вобл.	Чэлябінская вобл.	Свярдлаўская вобл.	Чувашская АССР	Татарская АССР	Мардўўская АССР	Новасібірская вобл.	Тамбоўская вобл.	Саратаўская вобл.		
Нацыяналь- наасць (ж)	Беларусы	177	107										284	12,3
	Рускія	104	277										381	6,5
	Украінцы	13	8										21	0,9
	Яўрэі	223	340										763	33,1
	Іншыя	8	37										45	2,0

У выніку прапарцыянальнага пераносу прааналізаванай лічбы 15 881 на зарэгістраваных на той час 108 700 эвакуіраваных, апошнія ў прызыўным узросце па полу размеркаваліся наступным чынам (табл. 8) [310, спр. 225, арк. 6–7]:

Табліца 8

Усяго мужчын		Сярод іх па ўзросту		Усяго жанчын		Сярод іх па ўзросту	
Лічбы	%	Ад 19 да 50 гадоў		Лічбы	%	Ад 19 да 50 гадоў	
		Лічбы	%			Лічбы	%
39 236	36,1	11 738	10,8	69,451	63,9	36,518	33,6

Калі дапусціць прыкладна такія ж суадносіны ў іншых галінах, атрыманы дадзеныя па нацыянальнаму складу (табл. 9) [310, спр. 225, арк. 6–7]:

Табліца 9

Нацыянальнасць	Мужчын		Жанчын		Усяго	
	%	Лічбы	%	Лічбы	%	Лічбы
Беларусаў	6,9	7 500	12,3	13 368	19,2	20 868
Рускіх	5,7	6 196	16,5	18 235	22,2	24 431
Украінцаў	0,4	434	0,9	978	1,3	1 412
Яўрэяў	20,8	22 608	33,1	35 775	53,9	58 381
Іншых	1,4	1 521	2,1	2 173	3,4	3 694

Па іншых падліках, калі былі апрацаваны дадзеныя аб 7 795 бежанцах, а ў якасці агульнай лічбы ўзяты 700 000 чалавек эвакуіраванага насельніцтва (у гэтым выпадку лічба складае 1,1 % ад агульнай колькасці), выявілі, што эвакуіравана мужчын – 37,2 % і жанчын – 62,8 %. З ліку эвакуіраваных мужчын: рабочыя – 6,9 %, служачыя – 1,9 %, спецыялісты – 1,9 %, калгаснікі – 1,1 %, утрыманцаў – 10 %, не ўсталяваных прафесій – 34,8 %. З ліку эвакуіраваных жанчын: работніц – 3,15 %, служачых – 3,6 %, спецыялістаў – 6 %, калгасніц – 5 %, утрыманцаў – 14 %, не ўсталяваных прафесій – 34,8 %. Калі прыняць 700 000 чалавек эвакуіраванага насельніцтва за 100 % і ўлічыць названыя вышэй каэфіцыенты, то ўсяго эвакуіравана мужчын – 260,4 тыс. чалавек, усяго жанчын – 439,6 тыс.

Іх размеркаванне па прафесійных занятках адлюстравана ў табл. 10 [308, спр. 150, арк. 10–11]:

Табліца 10

Па прафесіі	Мужчын, тыс.	Жанчын, тыс.
Рабочых	48,3	21,7
Служачых	13,3	25,2
Спецыялістаў	13,3	42,0
Калгаснікаў	7,7	3,5
Утрыманцаў	70	103
Не ўсталяваных прафесій	103,6	243,6

Па звестках на кастрычнік 1942 г., П.К. Панамарэнка дакладваў сакратару ЦК УКП(б) Г.М. Маленкову: «Па ўліку значыцца 780 000 чалавек эвакуіраванага насельніцтва з БССР, на 127 000 маецца спісачны ўлік» [310, спр. 225, арк. 48].

Л.А. Сугака зрабіў уласныя падлікі ўсяго насельніцтва рэспублікі, якое было ахоплены ўлікам у працэсе эвакуацыі, і атрымаў у выніку колькасць каля 386 тыс. чалавек. У гэты ўлік увайшлі: дзеці, якія былі арганізавана эвакуіраваны ў складзе дзіцячых устаноў (каля 14 тыс. чалавек); асобы, у тым ліку з заходніх абласцей БССР, якія эвакуіраваліся праз Гомельскую абласную эвакуацыйную камісію ў перыяд з 24 чэрвеня па 18 ліпеня 1941 г. (18,8 тыс. чалавек); маці з дзецьмі і асобы сталага ўзросту, вывезеныя з г. Гомеля ў перыяд з 3 па 7 жніўня 1941 г. (7 932 чалавекі); работнікі і іх сем'і, эвакуіраваныя з г. Гомеля разам з прадпрыемствамі і ўстановамі (каля 80 тыс. чалавек); работнікі і іх сем'і, адпраўленыя ў тыл з г. Віцебска разам з прадпрыемствамі і ўстановамі (3 417 чалавек, дадзеныя па 12 прадпрыемствах з 23 эвакуіраваных); работнікі і іх сем'і, адпраўленыя ў тыл з г. Магілёва разам з прадпрыемствамі і ўстановамі (больш за 1 тыс. чалавек, дадзеныя па трох прадпрыемствах з 12 перабазіраванымі); удзельнікі перагону з БССР на ўсход грамадскай жывёлы і трактароў, якія выйшлі ў савецкі тыл (21 668 чалавек); эвакуіраваныя зняволеныя беларускіх турмаў (больш за 9 тыс. чалавек); жыхары рэспублікі, накіраваныя ў тыл праз эвакуапункты БССР і заходніх абласцей РСФСР (230 тыс. чалавек). Значную перавагу жаночага насельніцтва Л.А. Сугака тлумачыць мабілізацыяй мужчынскага насельніцтва як у першыя месяцы вайны, так і сярод эвакуіраваных ужо ў тыле [521]. Яшчэ раз адзначым, што гаворка ідзе пра колькасць эвакуіраваных грамадзян і бежанцаў, якая была дакладна зафіксавана, – таму яна значна меншая, чым мяркуемыя лічбы ўсіх грамадзян, большасць з якіх з нагоды ваеннага часу не зарэгістравалі.

Падводзячы вынікі працы работнікаў транспарту, адзначым, што яны здзейснілі грандыёзную па сваіх маштабах аперацыю па перабазіраванню прадукцыйных сіл краіны на Усход: на Урале размясціліся 667 эвакуіраваных заводаў, у Заходняй і Усходняй Сібіры – 322, у Сярэдняй Азіі і Казахстане – 308, у Паволжы – 226. На працягу чатырох – шасці месяцаў большасць гэтых прадпрыемстваў аднавіла вытворчасць [191, с. 81–99].

Амаль 70 % перамешчаных з пагражальных раёнаў прамысловых аб'ектаў размяшчаліся на Урале, у Заходняй Сібіры, Сярэдняй Азіі і Казахстане. Надзвычай важнае ваенна-гаспадарчае значэнне меў хутчэйшы ўвод у дзеянне прадпрыемстваў, якія прыбывалі ва ўсходнія рэгіёны. «У хуткасным пуску эвакуіраваных прадпрыемстваў, – падкрэслівала ў тыя дні «Праўда», – велізарная дадатковая крыніца павелічэння вытворчасці зброі і боепрыпасаў» [77, с. 118–144]. Ад рашэння гэтай задачы шмат у чым залежалі паспяховая перабудова на ваенны лад народнай гаспадаркі СССР, стварэнне ў краіне магутнай і суладнай ваеннай эканомікі, здольнай забяспечыць перамогу над ворагам. Усе арганізацыйна-гаспадарчыя мерапрыемствы цэнтральных і мясцовых органаў улады ў дадзеным становішчы былі ў першую чаргу накіраваны на паскарэнне тэмпаў размяшчэння і аднаўлення эвакуіраваных прадпрыемстваў, перш за ўсё на нарошчванне магутнасцяў заводаў, якія вырабляюць узбраенне і баявую тэхніку [77, с. 118–144].

Пытаннімі размяшчэння і ўводу ў строй прадпрыемстваў, якія прыбывалі ў тыл, займаліся таксама члены ЦК УКП(б) і ўрада СССР: С.А. Акапаў, Б.А. Ваннікаў, В.В. Вахрушаў, С.З. Гінзбург, А.І. Яфрэмаў, А.Г. Звераў, А.М. Касыгін, І.Г. Кабанаў, М.С. Казакоў, А.І. Мікаян, М.Г. Пярвухін, П.І. Паршын і інш. [77, с. 118–144].

Прыняты народнагаспадарчы план на студзень і першы квартал 1942 г. нацэльвалі эканоміку краіны на пераадоленне шматлікіх цяжкасцей, далейшае развіццё ваеннай вытворчасці і асноўных галін цяжкай прамысловасці на чале з чорнай металургіяй. «Лічыць галоўнай задачай у галіне капітальнага будаўніцтва ў I квартале 1942 г., – гаварылася ва ўрадавай пастанове, – аднаўленне і ўвод у дзеянне эвакуіраваных прадпрыемстваў у раёнах Паволжы, Урала, Заходняй Сібіры, Казахстана і Сярэдняй Азіі» [77, с. 118–144].

Пераадольваючы вялікія цяжкасці, рабочыя і служачыя эвакуіраваных прадпрыемстваў разам з працоўнымі ўсходніх раёнаў, у сціслыя тэрміны, у сярэднім за паўтара-два месяцы, рамантавалі

прамысловае абсталяванне, якое паступала, і ўводзілі яго ў дзеянне. У выніку размяшчэння такіх прадпрыемстваў узніклі новыя вытворчыя сувязі паміж асобнымі галінамі прамысловасці і ўтвараліся новыя комплексы ваеннай вытворчасці. Чатыры падобных цэнтры, якія маглі выконваць увесь цыкл вытворчасці танкаў, склаліся ў Паволжы і на Урале. У 1942 г. асноўная частка ваеннай тэхнікі і ўзбраення паступіла на фронт з прадпрыемстваў, якія былі эвакуіраваны на Усход СССР. Іх баявая прадукцыя – танкі, самалёты, артылерыя і іншая ваенная тэхніка – паспела да пачатку найбуйнейшай стратэгічнай аперацыі ў раёне Сталінграда і абарончых бітваў на іншых франтах. Гэта быў подзвіг савецкіх кіраўнікоў, спецыялістаў і рабочых, якія забяспечылі нарошчванне ваеннай моцы краіны ў неймаверна складанай ваеннай абстаноўцы, у цяжкіх кліматычных і бытавых умовах [191, с. 81–99].

Курс на ператварэнне яе ўсходніх раёнаў у галоўны арсенал вайны, які ўзяла Савецкая дзяржава, паспяхова ажыццяўляўся. Ужо ў сакавіку 1942 г. прамысловасць усходніх раёнаў зрабіла ваеннай прадукцыі столькі, колькі ў пачатку вайны выпускала яе на ўсёй тэрыторыі СССР [77, с. 118–144].

Пагадзімся з доктарам эканамічных навук Я.В. Хахловым, што ажыццёўленая Савецкім Саюзам эвакуацыя прамысловых прадпрыемстваў на Усход не дазволіла Германіі ўключыць іх у сваю ваенна-эканамічную вытворчасць. Германія, з пункту гледжання эканомікі, не атрымала ніякага «прыходу» ў выніку акупацыі часткі савецкай тэрыторыі. Яна несла выдаткі па змесце адміністрацыі, эксплуатацыі дарог, тылавых аб'ектаў і г. д., але нават харчовае забеспячэнне сваіх войскаў з мясцовых крыніц ёй цалкам арганізаваць не ўдалося [565].

Ацэньваючы гэты подзвіг савецкага народа па эвакуацыі і аднаўленню прамысловасці, М.І. Калінін падкрэсліў, што ў выніку перабазіравання вытворчых сіл «нашы ўсходнія вобласці, саюзныя і аўтаномныя рэспублікі перажылі літаральна прамысловую рэвалюцыю. З самага пачатку вайны ў іх бесперапынна ўлівалі эвакуіраванае заводское абсталяванне, прыязджалі тысячы новых працоўных. Праца праведзена сапраўды гіганцкая» [77, с. 118–144].

Пры гэтым пытанне аб персаналіях, якім належыць асноўная заслуга ў ініцыяванні і правядзенні эвакуацыі ў самыя сціслыя тэрміны ў нябачаных раней маштабах, застаецца ў сучаснай гістарычнай навуцы арэнай вострых навуковых дыскусій [217, 279, 423]. Як

адзначалася вышэй, афіцыйна эвакуацыяй у межах усяго СССР у 1941–1942 гг. кіравалі спецыяльныя дзяржаўныя органы, створаныя па рашэнні ЦК У КП(б) і СНК – Савет па эвакуацыі і Камісія па эвакуацыі. Шэраг расійскіх даследчыкаў выказваюць сумненне, што працу такога маштабу – у межах усяго СССР – маглі ініцыяваць і ў цэлым паспяхова ажыццявіць другарадныя прадстаўнікі савецкай наменклатуры [279, 423].

На наш погляд, гэта звязана з той акалічнасцю, што ў пачатковы перыяд вайны, калі ў выніку шэрагу памылак прадстаўнікоў ваеннага і палітычнага кіраўніцтва СССР Чырвоная Армія вымушана была адступаць, рашэнне аб правядзенні эвакуацыі людскіх і матэрыяльных рэсурсаў і яе канчатковыя вынікі сталі адной з найважнейшых умоў паспяховага супрацьстаяння нацысцкай Германіі. Пасля правалу нямецкага плана «бліцкрыг» вайна паміж СССР і Нямеччынай шмат у чым ператварылася ў «вайну рэсурсаў», і менавіта паспяхова эвакуацыя прамысловых, сельскагаспадарчых рэсурсаў і кваліфікаваных рабочых, іншых стратэгічных аб'ектаў стала залогам будучай перамогі СССР.

Як адзначалася ў папярэдняй главе, усяго за ліпень-жнівень 1941 г. у тылавых рэгіёнах СССР толькі з тэрыторыі БССР была эвакуіравана значная частка буйных прадпрыемстваў і прамысловых арцеляў, жывёла, збожжа, пэўная колькасць мірнага насельніцтва. Яшчэ большыя лічбы эвакуацыі былі дасягнуты ва Украіне і на еўрапейскай частцы РСФСР. У сувязі з гэтым шэраг расійскіх даследчыкаў (А.К. Марцірасян, А.А. Пруднікава) прыпісваюць падобную дальнабачнасць выключна кіраўніку Савецкай дзяржавы – І. Сталіну, імкнучыся такім чынам рэабілітаваць яго за пралікі пачатковага перыяду вайны [279, 423].

Іншыя навукоўцы лічаць эвакуацыю калектыўным падзвігам, які стаў вынікам бяспрыкладнай, гераічнай працы прадстаўнікоў самых розных сфер савецкага грамадства, дзякуючы ініцыятыўнасці і рашучым дзеянням якіх удалося рэалізаваць эвакуацыю, захаваўшы значную частку патэнцыялу краіны. На наш погляд, нельга прыпісваць заслугі за паспяхова праведзеную эвакуацыю толькі асобным кіраўнікам, яна сапраўды стала вынікам гераічнага ўкладу ўсяго савецкага народа [249, 255].

Такім чынам, правядзенне эвакуацыі матэрыяльных і людскіх рэсурсаў з заходніх рэгіёнаў СССР стала яшчэ адным узорам мужнасці і самаахвярнасці ў вельмі складаных умовах пачатковага перыяду

Вялікай Айчыннай вайны. З першых дзён вайны савецкае кіраўніцтва заклікала народ да свядомасці, арганізаванасці і самаадданасці, каб забяспечыць перамогу над ворагам. Былі створаны надзвычайныя органы ўлады – Стаўка Галоўнага (пазней – Вярхоўнага) Камандавання Узброеных Сіл Саюза ССР і ДКА на чале з І.В. Сталіным.

Наступным крокам па цэнтралізацыі дзеянняў органаў улады ў справе перабазіравання людскіх і матэрыяльных рэсурсаў у бяспечныя раёны было стварэнне агульнасаюзнага органа – Савета па эвакуацыі, арганізаванага для кіраўніцтва эвакуацыяй насельніцтва, устаноў, ваенных і іншых грузаў, абсталявання прадпрыемстваў і іншых каштоўнасцей.

Найважнейшай задачай для савецкага кіраўніцтва, нароўні з вывазам матэрыяльных рэсурсаў, была эвакуацыя пэўных катэгорый насельніцтва. У першую чаргу эвакуацыі падлягалі кваліфікаваныя рабочыя, інжынеры і служачыя разам з прадпрыемствамі, якія эвакуіраваліся з фронту, насельніцтва, у першую чаргу моладзь, прыдатная для ваеннай службы, адказныя савецкія і партыйныя работнікі.

У структуры савецкага ўрада СНК – асабліва роля ў арганізацыі і правядзенні эвакуацыі належала НКУС і НКШЗ. З пачатку Вялікай Айчыннай вайны супрацоўнікі міліцыі як структурнага падраздзялення НКУС прынялі актыўны ўдзел у змаганні з нацысцкімі захопнікамі, і пры гэтым працягвалі выконваць функцыі па ахове правапарадку. Міліцыя таксама павінна была садзейнічаць мясцовым органам улады ў правядзенні эвакуацыі.

У эвакуацыі ў СССР удзельнічалі ўсе віды транспарту: чыгуначны, рачны, марскі, аўтамабільны. На тэрыторыі БССР асноўныя перавозкі ажыццяўляліся па чыгунцы, у значна меншай ступені аўтамабільным транспартам, і толькі на поўдні па магчымасці выкарыстоўвалі рачныя перавозкі.

Калі на агульнасаюзным узроўні праца па выратаванні людзей, прамысловага абсталявання, рэсурсаў сельскай гаспадаркі, матэрыяльных і культурных каштоўнасцей знаходзілася ў цэнтры ўвагі ДКА, ЦК У КП(б), СНК СССР і Савета па эвакуацыі, то непасрэдна ў БССР за арганізацыю эвакуацыі на рэспубліканскім, абласным ці раённым узроўні адказвалі адпаведныя партыйныя і савецкія органы. Для аказання дапамогі эвакуіраваным грамадзянам і стыхійным бежанцам дзяржавай была створана сетка ўстаноў, якія называлі эвакуапункты. Эвакуацыйныя пункты прызначаліся для прыёму і рэгістрацыі эвакуіраванага насельніцтва, забеспячэння памяшканнем і харча-

ваннем, правядзення палітыка-масавай работы сярод эвакуіраванага насельніцтва, медыка-санітарнага абслугоўвання, выяўлення і ізаляванасці ўсіх хворых і падазроных на востразаразныя захворванні, ажыццяўлення санітарна-прафілактычных мерапрыемстваў.

На пачатковым этапе працавалі 12 эвакупунктаў у чатырох абласцях. У ліпені 1941 г. ЦК КП(б)Б абавязаў СНК БССР разгарнуць 14 новых эвакуацыйных пунктаў. Дзевяць з іх павінны былі дыслацыравацца на тэрыторыі БССР. Усяго, паводле афіцыйных дадзеных, праз эвакуацыйныя пункты ў тыл краіны было накіравана каля 230 тыс. жыхароў Беларусі, шмат якім з іх была аказана дапамога прадуктамі харчавання, грашыма, адзеннем, абуткам, на што было выдаткавана да 1,5 млн р.

У верасні 1941 г. пастановай ДКА пры Савеце па эвакуацыі было створана Упраўленне па эвакуацыі насельніцтва, на якое ўскладаліся задачы арганізацыі вывазу насельніцтва з пагражальнай зоны, абслугоўвання ў дарозе, прыёму, размяшчэння і працаўладкавання бежанцаў.

Да сярэдзіны восені 1941 г. для вышэйшага кіраўніцтва краіны прыярытэтнай становіцца эвакуацыя канкрэтных галін народнай гаспадаркі, таму ДКА стварыў Камітэт па эвакуацыі з прыфрантавой паласы харчавання, сыравіны і абсталявання лёгкай і харчовай прамысловасці. 25 снежня 1941 г. з мэтай навядзення парадку з эвакуіраванымі рэсурсамі ўжо ўнутры краіны было прынята рашэнне аб стварэнні Камітэта па разгрузцы чыгунак ад затрыманых грузаў.

Савет па эвакуацыі быў расфарміраваны 25 снежня 1941 г.

Жыхары БССР сканцэнтраваліся ў наступных тылавых абласцях і раёнах: Башкірская АССР, Татарская АССР, Чувашская АССР, Туркменская ССР, Казахская ССР, Куйбышаўская, Новасібірская, Свядлоўская, Саратаўская, Сталінградская, Чэлябінская і Тамбоўская вобласці. ЦК КП(б)Б і СНК БССР накіроўвалі туды сваіх упаўнаважаных, якія дапамагалі працаўладкоўваць эвакуіраваных грамадзян і бежанцаў, садзейнічалі ў атрыманні матэрыяльнай дапамогі. З мэтай сістэматызацыі працы па аказанні дапамогі грамадзянам БССР, якія былі эвакуіраваны на Усход, 29 красавіка 1942 г. у структуры СНК БССР быў створаны адмысловы аддзел па працы з эвакуіраваным насельніцтвам. Грамадскія арганізацыі ўдзельнічалі ў справе аказання дапамогі эвакуіраваным грамадзянам і стыхійным бежанцам у большасці выпадкаў апасродавана, праз працу сваіх даваенных членаў у розных адпаведных установах і арганізацыях.

Лічбы колькасці эвакуіраванага насельніцтва на ўсёй тэрыторыі СССР вагаюцца ад 12 млн (Л.Л. Рыбакоўскі, М.М. Пацёмкіна) да 25 млн чалавек (І.І. Беланосаў, М.І. Ліхаманав, В.А. Юр'еў). Складаным з'яўляецца вызначэнне дакладнай колькасці насельніцтва, якое накіравалася ў тылавыя раёны СССР менавіта з тэрыторыі БССР, а таксама яго нацыянальны склад. Розныя даследчыкі называюць лічбы ад 700 тыс. да 1,5 млн чалавек.

У тылавых раёнах СССР партыйныя, савецкія, прафсаюзныя, гаспадарчыя органы актыўна рыхтаваліся да прыёму эвакуіраваных, у цэнтры іх увагі знаходзіліся пытанні рассялення, працаўладкавання і бытавога абслугоўвання насельніцтва.

Выратаванне ад нацысцкіх агрэсараў значнай часткі прамысловых і сельскагаспадарчых прадпрыемстваў, матэрыяльных і культурных каштоўнасцей было адным з важнейшых фактараў, які дазволіў ваеннай эканоміцы СССР паспяхова супрацьстаяць «Трэццяму рэйху» (на забеспячэнне якога працавала значная частка акупіраванай Еўропы), і садзейнічаць у дасягненні Перамогі. Больш складаным быў працэс эвакуацыі розных катэгорый мірнага насельніцтва, калі безумоўныя поспехі па вывазу пэўных катэгорый насельніцтва спалучаліся з немагчымасцю выратаваць усіх жыхароў, якіх чакала нацысцкая акупацыя і палітыка масавага знішчэння і генацыду.

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Змест манаграфіі – даследаванне бежанства і эвакуацыі ў гады Першай сусветнай і Вялікай Айчыннай войнаў на тэрыторыі Беларусі, а таксама разгляд дзейнасці па дапамозе бежанцам, якую ажыццяўлялі дзяржаўныя і грамадскія арганізацыі. Зроблены наступныя высновы.

Працэс фарміравання юрыдычнага паняцця «бежанец» адбыўся пад уплывам канкрэтных гістарычных умоў у тых дзяржавах ці рэгіёнах, якія сутыкнуліся з бежанскай праблемай. У заканадаўстве Расійскай імперыі (у склад якой уваходзіла тэрыторыя Беларусі) у гады Першай сусветнай вайны бежанцамі прызнавалі амаль усе катэгорыі насельніцтва, якія па прычыне ваенных дзеянняў вымушаны былі пакінуць месца пастаяннага пражывання і апынуліся ў іншых частках краіны. У Расійскай імперыі такія катэгорыі насельніцтва ў гэты час у большасці выпадкаў не пакідалі краіну, а перамяшчаліся па яе тэрыторыі – фактычна мела месца вымушаная ўнутраная міграцыя. Пры гэтым яшчэ з часоў Першай сусветнай вайны склалася традыцыя называць гэтыя катэгорыі насельніцтва Расійскай імперыі, якія пад уплывам ваенных дзеянняў перамяшчаліся як па тэрыторыі самой краіны, так і за яе межамі, менавіта бежанцамі. Адзначым, што гэта вызначэнне бежанцаў азначанага перыяду значна адрозніваецца ад паняцця «бежанец», якое было вызначана ў міжнародным праве ў наступны час. Пасля заканчэння Першай сусветнай вайны ў міжнародным праве пад бежанцамі першапачаткова прызнавалі людзей пэўнай нацыянальнасці, ці тых, якія пакінулі пэўную краіну, – гэта значыць асоб, якія пад уплывам такога ключавога фактару, як вайна, ажыццявілі знешнюю міграцыю.

Другая сусветная вайна таксама выклікала масавае бежанства ў розных рэгіёнах сусвету, якія пацярпелі ад ваенных дзеянняў. На тэрыторыі СССР у гады Вялікай Айчыннай вайны для абазначэння цывільнага насельніцтва, якое для выратавання ад нацысцкай агрэсіі накіроўвалася ў тылавыя раёны краіны, у большасці выпадкаў называлася «эвакуіраваным насельніцтвам», побач з якім (у меншай ступені) выкарыстоўвалася і паняцце «бежанцы».

У міжнародным праве паняцце «бежанец» пасля заканчэння Другой сусветнай вайны сталі ўжываць да грамадзян іншых краін

або асоб без грамадзянства, якія па розных прычынах вымушаны пакінуць сваю родную краіну і не могуць без рызыкі для жыцця туды вярнуцца. Сярод крытэрыяў, якія спрыялі прызнанню асобы бежанцам, галоўнымі былі палітычныя, рэлігійныя і сацыяльныя прычыны, а фактар вайны ў Канвенцыі аб статусе бежанцаў 1951 г. напрамую не ўзгадваўся. Пры гэтым урад СССР ні ў ваенныя, ні ў пасляваенныя гады па палітычных матывах не далучаўся да міжнародных інстытутаў абароны правоў бежанцаў.

У сучасным беларускім заканадаўстве статус бежанца прадастаўляецца замежнаму грамадзяніну, які знаходзіцца на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь у моц абгрунтаванай асцярогі стаць ахвярай праследаванняў у дзяржаве грамадзянскай прыналежнасці, незалежна ад расы, веравызнання, грамадзянства, нацыянальнай прыналежнасці, прыналежнасці да пэўнай сацыяльнай групы або палітычных перакананняў, які не можа ці не жадае ў моц такой асцярогі карыстацца абаронай гэтай дзяржавы, або асобе без грамадзянства, якая знаходзіцца на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь з прычыны ўказанай асцярогі, якая не можа ці не жадае вярнуцца ў дзяржаву ранейшага звычайнага месца жыхарства ў выніку такой асцярогі.

Эвалюцыя міжнародна-прававой дапамогі бежанцаў прывяла да з'яўлення новых формаў абароны, якая прадастаўляецца дзяржавай асобам, якія вымушаны пакінуць Радзіму па прычыне ваенных дзеянняў. Такая форма абароны ўжываецца ў Рэспубліцы Беларусь як інстытут дадатковай абароны. Пры гэтым, на наш погляд, паняцце «бежанец» у заканадаўстве Расійскай імперыі часоў Першай сусветнай вайны больш блізкае да сучаснага паняцця «вымушаны перасяленец» у заканадаўстве Расійскай Федэрацыі.

Гістарыяграфія гісторыі бежанства пачалася з аналізу і разгляду дзейнасці па аказанні дапамогі бежанцам з боку дзяржаўных і грамадскіх арганізацый, якую распачалі прадстаўнікі апошніх (пры аналізе вынікаў сваёй працы) яшчэ ў гады Першай сусветнай вайны. Рэвалюцыйныя падзеі прыпынілі далейшае вывучэнне гэтай праблемы, на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў праблема бежанства ў СССР амаль не вывучалася.

Пасляваенная савецкая гістарыяграфія закранала пэўныя аспекты бежанства ў шэрагу прац, прысвечаных сацыяльна-эканамічнай гісторыі перыяду Першай сусветнай вайны. Савецкія гісторыкі акцэнтавалі ўвагу на цяжкім становішчы бежанцаў, што перш за ўсё тлумачылася абыякавымі адносінамі дзяржаўнай улады да лёсу мірнага насельніцтва. Патрэбна адзначыць, што ў савецкай

гістарыяграфіі доўгі час замоўчваліся факты дзейнасці дзяржаўных і грамадскіх арганізацый па забеспячэнні патрэб бежанцаў. Пры гэтым былі разгледжаны намаганні органаў дзяржаўнай улады па выкарыстанні працы бежанцаў у сельскай гаспадарцы і прамысловасці. Падкрэслім той факт, што савецкая гістарыяграфія выкарыстоўвала прыклады цяжкага становішча бежанцаў для негатыўнай характарыстыкі ўсіх адносін дарэвалюцыйных органаў улады да мірных жыхароў у гады вайны. Толькі ў сярэдзіне 1980-х гг. з'явілася праца (манаграфія Т.М. Кітанінай), у якой узгадвалася пра клопат аб бежанцах з боку дзяржаўных устаноў і дабрачынных арганізацый.

Беларускія гісторыкі ў савецкі час таксама, за выключэннем вышэйзгаданага сацыяльна-эканамічнага кантэксту, амаль не разглядалі гісторыю бежанства. У рэдкіх выпадках пры даследаванні жыцця і дзейнасці знакамітых беларусаў таго перыяду са станоўчых пазіцый ацэньвалася дзейнасць па аказанні дапамогі бежанцам (напрыклад В. Скалабана).

Сучасная беларуская, расійская і ўкраінская гістарыяграфія разглядаюць бежанства як неад'емны і важны элемент гісторыі былых заходніх губерняў Расійскай імперыі перыяду Першай сусветнай вайны. Сучасная беларуская гістарыяграфія разглядае бежанства як сацыяльную катастрофу беларускага грамадства (працы А.М. Бабкова, М.М. Смальянінава, В.Р. Карнялюка). Сучасная расійская, ўкраінская і замежная гістарыяграфія пры вывучэнні гісторыі бежанства ў Расійскай імперыі акцэнтуюць увагу на дэпартацыях прадстаўнікоў пэўных народаў, напрамках руху бежанцаў і ўмовах іх жыцця на новым месцы жыхарства, а таксама на аказанні ім дапамогі, на гендарным і сацыяльным складзе бежанцаў.

Адносна характарыстыкі перыяду Першай сусветнай вайны адзначым, што мірнае насельніцтва на тэрыторыі Беларусі было фактычна перападназначана армейскаму камандаванню, якое атрымала надзвычайныя паўнамоцтвы на франтавых і прыфрантавых тэрыторыях. Эвакуацыйныя дзеянні, якія ваеннае кіраўніцтва праводзіла ў адносінах да мірных жыхароў, тлумачыліся ім як неабходныя для дасягнення перамогі. Таму цывільныя ўлады павінны былі садзейнічаць армейскаму камандаванню ў правядзенні масавага перасялення людзей, нягледзячы на велізарныя расходы і шматлікія праблемы, выкліканыя гэтым.

Першая катэгорыя бежанцаў утварылася ў выніку дзеянняў ваенных і цывільных улад, якія з пачаткам Першай сусветнай

вайны і асабліва ў той час, калі баявыя дзеянні былі перанесены на тэрыторыю Расійскай імперыі, інтэнсіўна праводзілі эвакуацыю груп насельніцтва, жыццё і служба якіх лічыліся найбольш карыснымі для дзяржавы. Такімі падданымі прызнавалі чыноўнікаў, дзяржаўных служачых, іх сем'і, праваслаўных святароў. За дзяржаўны кошт гэту катэгорыю бежанцаў эвакуіравалі на бяспечныя тэрыторыі, дзе яны павінны былі працягваць выкананне сваіх абавязкаў. На тэрыторыі Беларусі эвакуацыя чыноўніцтва і праваслаўнага святарства праводзілася перш за ўсё ў Віленскай, Віцебскай і Гродзенскай губернях, і ў меншай ступені – у Мінскай і Магілёўскай. Выключная ўвага да бяспекі гэтых падданых з боку дзяржавы пацвярджаецца тымі акалічнасцямі, што чыноўнікаў, служачых, іх сем'і і праваслаўных святароў эвакуіравалі па папярэдне распрацаваных палажэннях. Высяленне астатніх катэгорый падданых адбывалася на падставе загадаў і распараджэнняў, якія былі выдадзены непасрэдна ў час правядзення эвакуацыйных мерапрыемстваў.

У абставінах адступлення рускай арміі летам-восенню 1915 г. і наступнай страты часткі заходніх губерняў перад ваеннымі і цывільнымі ўладамі паўстала дадатковая праблема правядзення тэрміновай эвакуацыі стратэгічных рэсурсаў і, перш за ўсё, абсталявання прадпрыемстваў і сыравінных запасаў. Эвакуацыя прадпрыемстваў разам з іх уладальнікамі, інжынерамі, працоўнымі і іх сем'ямі можа разглядацца як частка агульных эвакуацыйных мерапрыемстваў, а названыя катэгорыі насельніцтва з цягам часу адносіліся да агульнай масы бежанцаў.

Утварэнне самай значнай па колькасці групы бежанцаў стала вынікам масавага прымусовага высялення насельніцтва прыфрантавых і франтавых тэрыторый па рашэнні расійскага ваеннага камандавання. Умоўна гэту катэгорыю бежанцаў можна падзяліць на дзве групы.

Першая звязана з дэпартацыямі прадстаўнікоў «нядобрадзейных» (з пункту гледжання ўлад) народаў, якія праводзіліся з самага пачатку вайны. Ваенныя і цывільныя ўлады лічылі здольнымі да супрацоўніцтва з праціўнікам і здрады перш за ўсё немцаў (у тым ліку з расійскім падданствам, так званых немцаў-каланістаў), а таксама яўрэяў, галічан і палякаў. З такой прычыны прадстаўнікоў гэтых народаў прымусова высялялі і накіроўвалі ў аддаленыя тэрыторыі Расійскай імперыі. Значная колькасць іх рухалася цераз тэрыторыю Беларусі транзітам, пэўная частка яўрэяў і палякаў засталася тут на часовае жыхарства.

Іншая, самая вялікая па памерах, група бежанцаў утварылася летам і восенню 1915 г., калі ва ўмовах адступлення рускай арміі праводзілася прымусовае масавае высяленне жыхароў з заходніх губерняў (у тым ліку і з тэрыторыі Беларусі). Армейскае камандаванне кіравалася імкненнем спыніць нямецкае наступленне любой цаной, таму пайшло на такую надзвычайную меру, як стварэнне «паласы спусташэння» на ўласнай тэрыторыі. Гэта прадугледжвала, сярод іншага, і высяленне мужчынскага насельніцтва ваенна-абавязанага ўзросту, вываз ці знішчэнне прадуктаў харчавання і ўсялякай каштоўнай маёмасці. Улады афіцыйна тлумачылі прымусовае высяленне насельніцтва клопатам аб яго бяспецы, аднак сярод іх матываў было і недапушчэнне магчымай працы і службы насельніцтва заходніх губерняў на карысць праціўніка. Эвакуацыйныя дзеянні выпрацоўваліся і праводзіліся ў тэрміновым парадку, што не дазваляла папярэдне падмацаваць іх неабходнай колькасцю фінансавых сродкаў. Ніжэйшыя армейскія чыны падзялялі недавер свайго кіраўніцтва да мясцовага насельніцтва, што прыводзіла да злоўжыванняў у адносінах да мірных жыхароў. Апошніх ахоплівалі панічныя настроі, паколькі насельніцтва не было дастаткова прайнфармавана аб прычынах і сутнасці эвакуацыйных мерапрыемстваў.

Асобную катэгорыю бежанцаў складалі мірныя жыхары заходніх губерняў, якія пад уплывам ваеннага становішча і страху перад наступаючым праціўнікам вымушаны былі накіроўвацца ўглыб імперыі, каб выратавацца ад жахаў вайны. У выніку ў гады Першай сусветнай вайны колькасць бежанцаў павялічылася ў Расійскай імперыі да памераў, пагражальных для захавання стабільнасці і ўстойлівасці дзяржаўнага ладу.

Вышэйшае ваеннае камандаванне ініцыявала масавае прымусовае высяленне насельніцтва заходніх губерняў (у тым ліку і з тэрыторыі Беларусі), не разумеючы адмоўных наступстваў масавага руху бежанцаў у сукупнасці з крытыкай дзеянняў армейскага камандавання з боку прадстаўнікоў урадавых колаў, пратэстамі грамадскіх арганізацый і дзеячаў паўплывалі на значнае змяненне пазыцый вышэйшага ваеннага кіраўніцтва, якое ў такіх абставінах адмовілася далей ад шырокага выкарыстання практыкі прымусовага высялення насельніцтва.

Калі гаварыць аб дзейнасці па аказанні дапамогі бежанцам, падкрэслім, што ў пачатку вайны менавіта грамадскія арганізацыі

першымі праявілі павышаную цікавасць да ўдзелу ў гэтай справе. Гэта тлумачыцца як дабрачыннымі матывамі, так і імкненнем падобных арганізацый шляхам удзелу ў вырашэнні праблемы агульнадзяржаўнага маштабу замацаваць свой статус у грамадстве. Актыўную дзейнасць па аказанні дапамогі бежанцам разгарнулі УЗС і УСГ. Шмат якія дзеячы саюзаў успрымалі праблему бежанцаў як трагедыю людзей, якіх вайна пазбавіла сацыяльнага і маёмаснага статусу, таму УЗС і УСГ абвясціла сярод сваіх мэт не толькі падтрыманне жыццядзейнасці бежанцаў, але і, па магчымасці, дапамогу ім у аднаўленні ў якасці паўнавартасных членаў грамадства. У перыяд праўлення царскага ўрада дасягненне мэт саюзаў было цяжка выканальным, паколькі іх дзейнасць, як апазіцыйных ураду арганізацый, была абмежавана. Таццянінскі камітэт быў створаны з мэтай аказання дапамогі насельніцтву, якое пацярпела ад вайны, і павінен быў сімвалізаваць дабрачыннасць царскай сям'і. Асобы статус Таццянінскага камітэта вызначаўся тым, што мясцовыя аддзяленні гэтай установы непасрэдна атрымлівалі казённыя сродкі, якія потым размяркоўваліся іншым дабрачынным арганізацыям. Пры актыўнай падтрымцы ўлад мясцовыя аддзяленні Таццянінскага камітэта былі адкрыты на ўсёй тэрыторыі Беларусі. Адносіны паміж саюзамі і Таццянінскім камітэтам вызначаліся, у большай ступені, канкурэнцыяй і барацьбой за сферы ўплыву, напрыклад, за права весці рэгістрацыю і ўлік бежанцаў.

Фактычна да лета 1915 г. органы дзяржаўнай улады амаль не ўдзельнічалі ў справе аказання дапамогі бежанцам (за выключэннем невялікай колькасці эвакуіраваных падданных), а толькі кантралявалі ці часткова фінансавалі дзейнасць дабрачынных устаноў. Цывільная адміністрацыя была мабілізавана на забеспячэнне патрэб бежанцаў у час масавага руху апошніх летам-восенню 1915 г. З боку органаў дзяржаўнай улады аказаннем дапамогі бежанцам займаліся губернскія, гарадскія і павятовыя ўлады, а таксама спецыяльна створаны інстытут Галоўнаўпаўнаважаных па ўладкаванні бежанцаў на франтах. Тэрыторыя Беларусі знаходзілася ў сферы паўнамоцтваў Галоўнаўпаўнаважанага па ўладкаванні бежанцаў Паўночна-Заходняга фронту С.І. Зубчанінава. Ён кіраваў сеткай дзяржаўных устаноў, якая атрымала агульную назву «Поўначдапамога». Гэта арганізацыя дзейнічала на ўсёй неакупіраванай тэрыторыі Беларусі са жніўня 1915 г. па восень 1916 г. У канцы лета і восенню 1915 г. «Поўначдапамога» забяспечвала патрэбы бежанцаў у час іх высялення і руху ўглыб імперыі. Паз-

ней арганізацыя С.І. Зубчанінава займалася ўладкаваннем быту і працаўладкаваннем бежанцаў на месцы часовага жыхарства. З-за мабілізацыі ўсіх сродкаў дзяржавы на вядзенне вайны «Поўначдапамога» была здольна забяспечыць толькі асноўныя патрэбы бежанцаў і кампенсавать ім малую частку панесеных страт.

Утварэнне мільённай масы бежанцаў летам 1915 г. прымусіла органы дзяржаўнай улады звярнуць самую пільную ўвагу на аказанне дапамогі гэтай катэгорыі пацярпеўшых ад вайны. Акрамя аб'ектыўных умоў ваеннага часу, паспяховай арганізацыі азначанай дзейнасці перашкаджалі недахоп фінансавых сродкаў і адсутнасць адзінага кіравання справай. З гэтай прычыны ўрад павінен быў распрацаваць і замацаваць у заканадаўчым парадку прынцыпы дзяржаўнай палітыкі для аказання дапамогі бежанцам. У якасці галоўнага кіруючага органа выступіла МУС, якое распрацавала Закон «Аб забеспячэнні патрэб бежанцаў», які быў зацверджаны 30 жніўня 1915 г. У дадзеным законе бежанцамі былі прызнаны фактычна ўсе катэгорыі мірных жыхароў, якія прымусова ці вымушана высяляліся ўглыб імперыі, за выключэннем падданных ваюючых з Расіяй дзяржаў і палітычна нядобранадзейнага насельніцтва.

Важнейшым рашэннем дзяржавы для актывізацыі дзейнасці па аказанні дапамогі бежанцам было вызначэнне ў вышэйназваным законе фінансавання гэтай справы сродкамі з казны. Гэта дало магчымасць працягнуць удзельнічаць у справе забеспячэння патрэб бежанцаў не толькі ўстановам дзяржаўнай улады, але і шматлікім грамадскім арганізацыям, якія да выдання Закона ад 30 жніўня 1915 г. былі няздольны аказваць бежанцам дастатковую дапамогу з-за абмежаванасці сваіх фінансавых сродкаў. У аснову прыцягнення арганізацый да ўдзелу ў аказанні дапамогі бежанцам гэты закон паклаў перш за ўсё прынцып карыснасці для справы, прычым без уліку іх лаяльнасці да ўрада. Гэта тлумачыцца тым, што ўрад быў гатовы мабілізаваць для вырашэння бежанскай праблемы ўсе грамадскія сілы, паколькі сама дзяржава перш за ўсё засяроджвала ўвагу на вядзенні вайны. Лібералізм Закона ад 30 жніўня 1915 г. праявіўся і ў тым, што, нягледзячы на разлікі МУС падпарадкаваць мясцовыя клопат толькі губернскай адміністрацыі, атрымалі магчымасць актыўна ўдзельнічаць у гэтай справе і органы земскага і гарадскога самакіраванняў. Пры гэтым дзейнасць усіх арганізацый была падначалена МУС, якое кіравала бежанскай справай праз Асобую нараду па ўладкаванні бежанцаў. Апошняя каардынавала дзейнасць розных арганізацый і займалася размеркаваннем грашовых сродкаў.

Пад уплывам палітычнай барацьбы дзейнасць арганізацый, якія крытычна ставіліся да ўрада, пачала прыкметна абмяжоўвацца, нягледзячы на карыснасць іх дабрачыннай дзейнасці. МУС здолела падначаліць мясцовую апеку бежанцаў толькі губернскай і павятовай адміністрацыі шляхам даручэння апошняй размяркоўваць фінансавыя сродкі і кантраляваць іх выкарыстанне. Гэта было замацавана ў «Кіруючых правілах па ўладкаванні бежанцаў», якія распрацавала Асобая нарада па ўладкаванні бежанцаў.

Важнай прычынай, з-за якой дзяржава імкнулася поўнасьцю кантраляваць дзейнасць па аказанні дапамогі бежанцам на ўсіх узроўнях, былі разлікі ўрада выкарыстаць гэту дапамогу ў якасці стымулу для прыцягнення бежанцаў да працы.

Царскі ўрад даручыў мясцовым і цывільным уладам скаардынаваць і накіраваць дзейнасць розных арганізацый, якія аказвалі дапамогу бежанцам. Для гэтага губернскія і павятовыя арганізацыі склікалі асобныя нарады, на якіх абмяркоўвалася агульнае становішча бежанцаў і размяркоўваліся крэдыты на іх утрыманне. Дзейнасць мясцовай адміністрацыі ў гэтай справе не была дастаткова эфектыўнай. Сярод прычын – складаныя ўмовы ваеннага перыяду і адносіны з боку губернскіх, гарадскіх і павятовых улад да справы аказання дапамогі бежанцам як да дзюгараднай праблемы.

Сярод дабрачынных арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам асобную групу складалі ўстановы, заснаваныя па нацыянальных, рэлігійных і тэрытарыяльных прыкметах. Шэраг іх узнік яшчэ ў пачатку вайны, паколькі афіцыйныя ўлады падазрона ставіліся да неправаслаўнага і нярускага насельніцтва, таму прадстаўнікі апошніх вымушаны былі аб'яднацца ў арганізацыі, якія аказвалі дапамогу бежанцам толькі пэўнай нацыянальнай ці рэлігійнай прыналежнасці. На тэрыторыі Беларусі першымі сярод нацыянальных арганізацый узніклі яўрэйскія і польскія дабрачынныя камітэты. Дзейнічалі таксама мясцовыя аддзяленні літоўскіх і латышскіх устаноў. Актыўная дзейнасць нацыянальных арганізацый выклікала заснаванне устаноў, якія абвясцілі прыярытэтным аказанне дапамогі бежанцам пераважна рускай нацыянальнасці і праваслаўнага веравызнання. Такое супрацьпастаўленне стварала ўмовы для пэўнай канкурэнцыі і супрацьстаяння паміж гэтымі арганізацыямі.

Беларускія дабрачынныя ўстановы ставілі мэтай сваёй дзейнасці аказанне дапамогі як бежанцам, так і астатнім катэгорыям пацярпеўшага ад вайны насельніцтва. Сярод беларускіх дабра-

чынных устаноў самым актыўным было Беларускае таварыства па аказанні дапамогі пацярпеўшым ад вайны. У 1915 г. значная частка Заходняй Беларусі была акупіравана, таму Беларускае таварыства раскалолася на два цэнтры – Віленскі, які дзейнічаў ва ўмовах нямецкай акупацыі, і Мінскі аддзел, які працягваў працаваць на не акупіраванай тэрыторыі Беларусі.

Для аказання дапамогі бежанцам некаторых губерняў, у якіх не было ўведзена мясцовае самакіраванне, спецыяльна ствараліся абывацельскія камітэты, якія даглядалі бежанцаў толькі гэтых тэрыторый. Улады фінансавалі іх дзейнасць, але былі няздольны паспяхова кантраляваць правільнае выкарыстанне казённых сродкаў. Гэта пацвярджаюць злоўжыванні, выяўленыя ў працы Гродзенскага абывацельскага камітэта.

Лютаяўская рэвалюцыя 1917 г. карэнным чынам змяніла палітычнае становішча і прывяла да скасавання Расійскай імперыі. Асобная нарада па ўладкаванні бежанцаў засталася галоўным дарадчым органам па справе бежанцаў пры МУС, аднак галоўны цяжар клопату аб бежанцах узялі на сябе грамадскія арганізацыі. УЗС і УСГ у сваёй дзейнасці ўжо не сустракалі палітычных ці ідэалагічных перашкод, аднак эканамічны крызіс не дазваляў саюзам актывізаваць і пашырыць дапамогу бежанцам. Таццянінскі камітэт змяніў назву і быў падначалены адпаведным дзяржаўным установам. Ва ўмовах паглыблення эканамічнага крызісу памеры дапамогі бежанцам пастаянна змяншаліся, што было агульнай тэндэнцыяй пагаршэння становішча ўсіх мірных жыхароў ва ўмовах працяглай вайны і рэвалюцыйных падзей. Пасля перамогі Кастрычніцкай рэвалюцыі лёс насельніцтва ўжо вырашала кіраўніцтва партыі бальшавікоў, якое пасля заканчэння вайны арганізавала рээвакуацыю бежанцаў.

З улікам аб'ектыўных абставін ваеннага часу дзейнасць дзяржаўных і грамадскіх арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам у гады Першай сусветнай вайны можна станоўча ацаніць. У складаных умовах эканамічнага, сацыяльнага і палітычнага крызісу бежанцам, якія страцілі свой сацыяльны статус, былі пазбаўлены сродкаў да жыцця і знаходзіліся ў стане глыбокага псіхалагічнага стрэсу, была аказана абмежаваная, але дастатковая для выжывання і далейшай жыццядзейнасці дапамога.

Даследаванне перыяду Вялікай Айчыннай вайны застаецца адным з галоўных напрамкаў айчыннай гістарычнай навукі. У рамках агульнай гістарыяграфіі Вялікай Айчыннай вайны як ключавой падзеі XX ст. канкрэтная праблематыка эвакуацыі і бежанства

даследавалася ў розныя гады ў розным аб'ёме і з рознай ступенню паспяховасці.

Першыя спробы прааналізаваць працэс і вынікі эвакуацыі былі зроблены ў матэрыялах і дакументах дзяржаўных органаў, дакладах і артыкулах партыйных і савецкіх дзеячаў. На погляд сучасных беларускіх гістарыёграфаў, паколькі ў выніку шэрагу прычын мерапрыемствы па вывазу насельніцтва і прадпрыемстваў нярэдка насілі стыхійны і неарганізаваны характар, а іх вывучэнне закранала некаторыя спрэчныя пытанні, таму яны пэўны час заставаліся па-за ўвагай большасці савецкіх даследчыкаў. Тым не менш савецкія гісторыкі імкнуліся даследаваць праблему эвакуацыі перыяду Вялікай Айчыннай вайны ў кантэксце ваенна-эканамічнай гісторыі.

Першыя навуковыя працы, дзе аўтары часткова разглядалі праблему эвакуацыі, і перш за ўсё працэсы перамяшчэння ва ўсходнія раёны краіны менавіта прамысловасці, з'явіліся ў канцы вайны і ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе (кніга М.Л. Вазнясенскага). У гэты перыяд аўтары закраналі ў асноўным эвакуацыю прамысловасці як складающую частку мабілізацыі матэрыяльных рэсурсаў на забеспячэнне патрэб Чырвонай Арміі, і не звярталі дастатковай увагі на перамяшчэнне часткі насельніцтва на Усход.

У СССР у 1960–1980-я гг. з'яўляюцца асобныя працы па ролі транспартнікаў і чыгуначнікаў у гады Вялікай Айчыннай вайны ў цэлым і ў іх удзеле ў ажыццяўленні эвакуацыі ў прыватнасці (працы Г.А. Куманёва, І.У. Кавалёва).

У савецкай беларускай гістарыяграфіі навуковыя даследаванні, якія закраналі працэс эвакуацыі, з'явіліся ў другой палове 1950-х гг. (манаграфія П.П. Ліпілы). Пры гэтым першай грунтоўнай працай у савецкай беларускай гістарыяграфіі, прысвечанай разглядаемай праблеме, стала даследаванне Г.І. Аляхновіч пра ўклад беларускага народа ў эканамічную моц СССР, у рамках якога разгледжаны і працэс эвакуацыі (дысертацыйнае даследаванне «Трудовой подвиг трудящихся Белоруссии в советском тылу в годы Великой Отечественной войны (1941–1943 гг.)», 1966 г.). Эвакуацыя насельніцтва і прамысловасці ў БССР разглядалася аўтарам у агульным кантэксце ўсіх эвакуацыйных мерапрыемстваў, якія праводзіліся савецкім урадам.

У савецкі час даследчыкамі быў назапашаны значны матэрыял і створана істотная аснова для далейшай распрацоўкі тэмы эвакуацыі. Сярод недапрацовак савецкай гістарыяграфіі адзначым празмерную ўвагу да паказу выключна станоўчай ролі партыі ў правядзенні эвакуацыі. У той жа час савецкія гісторыкі аналізавалі

ў асноўным арганізаваныя формы перасялення канкрэтных катэгорый мірных жыхароў, а пра факты стыхійнага бежанства былі толькі эпізядычныя згадкі без сістэмнага аналізу абставінаў іх высялення, руху і выжывання ў трагічных умовах пачатковага перыяду вайны.

У сучаснай гістарычнай навуцы на постсавецкай прасторы ў Рэспубліцы Беларусь, Расійскай Федэрацыі, ва Украіне і іншых рэспубліках з'явілася тэндэнцыя разглядаць эвакуацыю і бежанства не толькі як сацыяльную ці эканамічную, але як і антрапалагічную праблему.

У сучаснай беларускай гістарыяграфіі ґрунтоўныя працы па аналізу эвакуацыі людскіх і матэрыяльных рэсурсаў належаць Л.А. Сугаку (дысертацыйнае даследаванне «Население, материальные ресурсы и культурные ценности Белорусской ССР в эвакуационном процессе в годы Великой Отечественной войны: (1941–1944 гг.)», 2015 г.). Значную ўвагу вывучэнню праблем эвакуацыі надае Э.Р. Іофе, які перш за ўсё цікавіцца працэсамі стыхійнага бежанства як спосабу выратавання насельніцтва ад нацысцкай акупацыі.

З улікам таго, што ў ажыццяўленні эвакуацыі важная роля належала органам унутраных спраў, дадзеная праблематыка закранута ў шэрагу прац, прысвечаных гісторыі міліцыі (манаграфіях М.І. Ільінскага, А.В. Шаркова, навукова-папулярных выданнях «Очерки истории милиции Белорусской ССР, 1917–1987» (1987), «Милиция Беларуси: 100 лет. История и современность» (2016)).

З пачатку 2000-х гг. праблема эвакуацыі насельніцтва і прамысловасці ў гады Вялікай Айчыннай вайны, а таксама далейшае іх размяшчэнне і працаўладкаванне ў тылавых раёнах СССР прыцягвае ўвагу значнай колькасці расійскіх даследчыкаў, якія аналізуюць гэту з'яву на тэрыторыі розных рэгіёнаў Расіі (М.М. Пацёмкіна і інш.). Аўтары гэтых навуковых даследаванняў аналізуюць напямкі дзяржаўнай палітыкі ў адносінах да эвакуіраванага насельніцтва ў гады Вялікай Айчыннай вайны, вывучаюць гістарычны вопыт арганізацыі прыёму і ўладкавання эвакуіраванага насельніцтва, ролю дзяржаўных і партыйных органаў у гэтай справе, разглядаюць арганізацыйна-вытворчыя і сацыяльныя праблемы эвакуацыі і рээвакуацыі цяжкай прамысловасці.

Савецкі Саюз і нацысцкая Германія ўступілі ў Другую сусветную і Вялікую Айчынную войны як індустрыяльныя дзяржавы, і ў параўнанні з папярэднімі канфліктамі для дасягнення перамогі матэрыяльныя прамысловыя рэсурсы ім таксама былі патрэбны, як і чалавечы патэнцыял. Менавіта ў еўрапейскай частцы

СССР, якой пагражала нацысцкая акупацыя, былі сканцэнтраваны асноўныя прадукцыйныя сілы савецкай краіны. Поспех пераходу Савецкага Саюза на эканоміку ваеннага часу шмат у чым залежаў ад арганізацыі працы па масаваму перабазіраванню вытворчых сіл краіны з заходніх раёнаў. Эвакуацыя падчас Вялікай Айчыннай вайны вызначаецца як выратаванне асноўнай часткі прадукцыйных сіл Савецкага Саюза шляхам перабазіравання насельніцтва, абсталявання прадпрыемстваў і маёмасці з прыфрантавых і пагражалых раёнаў (з месцаў, якім пагражала акупацыя) у тылавыя бяспечныя рэгіёны СССР.

Неабходнасць правядзення эвакуацыі пэўных груп насельніцтва, прамысловасці і каштоўнасцей, а таксама стыхійнае бежанства, былі выкліканы агрэсіяй нацысцкіх захопнікаў супраць СССР і БССР у чэрвені 1941 г. Пры гэтым міграцыйны рух перыяду Вялікай Айчыннай вайны разгортваўся паралельна з эвакуацыяй найбольш важных матэрыяльных рэсурсаў. З аднаго боку, вываз і выратаванне пэўных катэгорый насельніцтва і прамысловых прадпрыемстваў складалі ў сукупнасці працэс эвакуацыі, як яго планавалі і ажыццяўлялі партыйныя і дзяржаўныя органы, з іншага – міграцыйны працэс быў больш разнастайным па складу, акрамя эвакуіраваных грамадзян ён уключаў і стыхійнае бежанства.

Трагічныя падзеі пачатковага перыяду вайны і звязаны з імі стыхійны характар шмат якіх эвакуацыйных мерапрыемстваў ставяць пытанне аб наяўнасці перадваенных эвакуацыйных планаў. Шэраг аўтараў лічаць, што непасрэдна ў перадваенныя гады ў СССР не было эвакуацыйных планаў на выпадак магчымага нападу ворага. Іншыя даследчыкі мяркуюць, што праекты планаў былі распрацаваны, але не зацверджаны. Аднак беспрэцэдэнтныя маштабы эвакуацыі ў тылавыя раёны СССР і агульнае значэнне гэтай падзеі падштурхнулі даследчыкаў да думкі, што было б практычна немагчыма дасягнуць падобных высокіх вынікаў без наяўнасці пэўнай нарматыўнай базы па пытаннях эвакуацыі. Шэраг расійскіх даследчыкаў лічаць, што асновы планаў эвакуацыі на выпадак магчымай вайны варта шукаць у мабілізацыйных планах СССР, якія былі прыняты задоўга да вайны. На наш погляд, на сённяшні час недастаткова выяўленых дадзеных, каб дакладна сцвярджаць пра наяўнасць ці адсутнасць перадваенных эвакуацыйных планаў. З аднаго боку, дастаткова апэратыўна распрацаваныя і прынятыя ў самым пачатку Вялікай Айчыннай вайны нарматыўныя правыя акты аб парадку вывазу і размяшчэння людскіх кантынгентаў

і каштоўнай маёмасці па шмат якіх пазіцыях сугучны дакументам па эвакуацыі 1928 і 1930 гг. З другога боку, трэба прызнаць, што агульная разгубленасць і непадрыхтаванасць партыйных і савецкіх органаў на месцах, іх памылкі пры правядзенні эвакуацыйных мерапрыемстваў сведчаць, што перадаенныя планы, калі яны сапраўды існавалі, ці былі засакрэчаныя і ва ўмовах раптоўнага для СССР нападу нацысцкай Германіі не заўсёды маглі быць ужыты разгубленымі мясцовымі кіраўнікамі, ці па прычыне слабых камунікацый не былі даведзены да іх ведама.

Складаным з'яўляецца пытанне сацыяльнага і ўзростава-палавога (ці гендарнага) складу эвакуіраваных грамадзян і стыхійных бежанцаў у гады Вялікай Айчыннай вайны. Пагадзімся з прадстаўленым у расійскай гістарыяграфіі меркаваннем, што для ўсёй тэрыторыі СССР эвакуіраваныя грамадзяне складаліся з наступных груп насельніцтва:

- 1) рабочыя і служачыя прамысловых прадпрыемстваў, а таксама іх сем'і;
- 2) дзеці і абслугоўваючы персанал дзіцячых устаноў;
- 3) зняволеныя і падследныя;
- 4) мужчыны прызыўнога ўзросту, якія падлягалі мабілізацыі;
- 5) навучэнцы рамесных вучылішчаў і школ фабрычна-завадской адукацыі;
- 6) прадстаўнікі партыйнай і дзяржаўнай наменклатуры, ваеннага кіраўніцтва і іх сем'і;
- 7) выкладчыкі, студэнты, навукоўцы, прадстаўнікі творчай інтэлігенцыі з сем'ямі;
- 8) пенсіянеры, інваліды, хворыя (у першую чаргу гэта тычылася ленинградцаў);
- 9) жанчыны з дзецьмі (перш за ўсё гэта сем'і начсаставу РСЧА і ВМФ, партыйных і дзяржаўных наменклатурных работнікаў; сем'і партызан).

Практычна ўсе вызначаныя вышэй катэгорыі насельніцтва прысутнічалі сярод эвакуіраваных грамадзян і бежанцаў на тэрыторыі БССР. Пры гэтым асаблівасці і канкрэтныя абставіны эвакуацыі з тэрыторыі БССР перш за ўсё вызначаліся напрамкам нацысцкай агрэсіі і спецыфікай абарончых баёў у Заходняй, Цэнтральнай і Усходняй тэрыторыі. У беларускай гістарыяграфіі падзяляюць эвакуацыю лета 1941 г. па часу на два этапы. Храналагічныя рамкі 1-га этапу эвакуацыі ахопліваюць перыяд з 22 чэрвеня па пачатак ліпеня 1941 г. У гэты час эвакуацыя ў рэспубліцы спалучала

стыхійны пачатак (які пераважаў), з праявамі арганізаваных формаў. Эвакуацыя ажыццяўлялася ў складаных абставінах, бо асноўныя шашэйныя і чыгуначныя магістралі былі заняты перавозкай войскаў, тэхнікі і ўзбраення, гаручага, боепрыпасаў, падваргаліся бесперапынным ударам праціўніка з паветра, шмат з іх былі перарэзаны яго дыверсійнымі і дэсантнымі групамі ці прарваны танкамі.

Становішча, якое склалася ў пачатку вайны ў заходніх і цэнтральных абласцях БССР, не дазволіла правесці тут маштабнае планамернае перабазіраванне на ўсход прадукцыйных сіл, асноўная частка якіх апынулася ў захопнікаў. У Брэсцкай, Беластоцкай, Баранавіцкай і Вілейскай абласцях эвакуацыя ў большасці выпадкаў насіла фрагментарны характар.

Новы этап эвакуацыі прыпадае на ліпень-жнівень 1941 г. Пад уплывам цяжкай ваеннай абстаноўкі ўлады адмовіліся ад палітыкі стрымлівання стыхійнага бежанства, якую праводзілі ў першыя дні вайны, і сталі садзейнічаць насельніцтву ў яго імкненні пакінуць раёны, якім пагражала акупацыя. Для вырашэння гэтай задачы разгортваліся эвакуапункты, фарміраваліся спецыяльныя цягнікі для ад'езду ў тыл насельніцтва, сярод якога пераважалі маці з дзецьмі і асобы сталага ўзросту, работнікі прадпрыемстваў і іх сем'і. Людзі атрымлівалі матэрыяльную дапамогу.

Разам з эвакуацыяй пэўных катэгорый савецкіх грамадзян нацысцкая агрэсія выклікала стыхійнае бежанства. Памеры гэтай з'явы да сённяшняга часу дакладна невядомы. Асабліва масавым стыхійнае бежанства было з Заходняй і Цэнтральнай Беларусі. Большасць эвакуіраваных грамадзян і стыхійных бежанцаў летам 1941 г. складала насельніцтва гарадоў. У сельскай мясцовасці, за выключэннем нязначнай часткі сельскіх жыхароў – прадстаўнікоў калгасна-саўгаснай адміністрацыі, тэхнічнага персаналу МТС і гуртоўшчыкаў, якія пераганялі на ўсход жывёлу, – эвакуацыя амаль не праводзілася.

Найбольш паспяховай складаючай эвакуацыі было перабазіраванне прамысловых прадпрыемстваў і матэрыяльных каштоўнасцей з чатырох усходніх абласцей БССР – Віцебскай, Магілёўскай, Гомельскай і Палескай. Эвакуіраваныя прамысловыя патэнцыялы БССР складаў звыш 120 буйных прадпрыемстваў і 14 прамарцеляў. Раёнамі аднаўлення дзейнасці прамысловасці з БССР сталі ўнутраныя рэгіёны: Паволжа, Урал, сярэдняя паласа РСФСР, Заходняя Сібіры, поўнач РСФСР і Сярэдняя Азія.

Мы пагадзімся з прадстаўленым у беларускай гістарыяграфіі меркаваннем, што эвакуацыйныя мерапрыемствы былі важнай част-

кай агульнай карціны супрацьстаяння беларускага народа нацысцкай агрэсіі. Была выратавана ад пагрозы знішчэння, эксплуатацыі і разграблення акупантамі істотная частка вытворчых сіл БССР, якая ўнесла значны ўклад ва ўмацаванне ваенна-эканамічнага патэнцыялу савецкага тылу – аднаго з ключавых фактараў Перамогі ў Вялікай Айчыннай вайне. У большай меры з ліку эвакуіраваных з БССР грамадзян рыхтаваліся спецыялісты для вядзення партызанскай і падпольнай барацьбы на акупіраванай тэрыторыі рэспублікі. Выратаваны ў 1941 г. кадравы, прамысловы, навуковы і культурны патэнцыял БССР пасля вяртання з эвакуацыі стаў важным фактарам пасляваеннага адраджэння рэспублікі.

Адносна палітыкі савецкай улады адзначым, што з першых дзён вайны савецкае кіраўніцтва праз афіцыйныя звароты заклікала савецкі народ да свядомасці, арганізаванасці і самаадданасці, каб забяспечыць перамогу над ворагам. Былі створаны надзвычайныя органы. Наступным крокам па цэнтралізацыі дзеянняў органаў улады ў справе выратавання людскіх і матэрыяльных рэсурсаў ад пагрозы захопу праціўнікам было стварэнне агульнасаюзнага органа – Савета па эвакуацыі, арганізаванага для кіраўніцтва эвакуацыяй насельніцтва, устаноў, ваенных і іншых грузаў, абсталявання прадпрыемстваў і іншых каштоўнасцей. Першапачаткова старшынёю быў прызначаны Л.М. Кагановіч, якога па шэрагу прычын у хуткім часе замяніў М.М. Швернік. Астатнія члены Савета прадстаўлялі розныя камісарыяты і ведамствы, якім належала вырашальная роля ў правядзенні экстранных мерапрыемстваў ва ўмовах ваеннага часу.

Для савецкага кіраўніцтва найважнейшай задачай нароўні з вывазам матэрыяльных рэсурсаў была эвакуацыя пэўных катэгорый насельніцтва. Згодна з пастановай ад 27 чэрвеня 1941 г., у першую чаргу эвакуацыі падлягалі: А) найважнейшыя прамысловыя каштоўнасці (абсталяванне – найважнейшыя станкі і машыны), каштоўныя сыравінныя і харчовыя рэсурсы (каляровыя металы, гаручае, хлеб) і іншыя каштоўнасці, якія маюць дзяржаўнае значэнне; Б) кваліфікаваныя рабочыя, інжынеры і служачыя разам з прадпрыемствамі, якія эвакуіруюцца з фронту, насельніцтва, у першую чаргу моладзь, прыдатная для ваеннай службы, адказныя савецкія і партыйныя работнікі.

У структуры савецкага ўрада СНК – асабліва роля ў арганізацыі і правядзенні эвакуацыі належала НКУС і НКШЗ. Супрацоўнікі ўпраўленняў і аддзелаў міліцыі як структурных падраздзяленняў

НКУС з пачатку Вялікай Айчыннай вайны прынялі актыўны ўдзел у барацьбе з нацысцкімі захопнікамі, і пры гэтым працягвалі выконваць функцыі па ахове правапарадку. Сярод новых задач ваеннага часу, якія былі пастаўлены перад міліцыяй, асабліва адначасным забеспячэнне арганізаванай эвакуацыі насельніцтва, прамысловых прадпрыемстваў, розных гаспадарчых грузаў; барацьбу на чыгуначным і водным транспарце з крадзяжамі эвакуіруемых і ваенных грузаў; разгрузку чыгуначнага і воднага транспарту ад тых пасажыраў, перамяшчэнне якіх не выклікалася неабходнасцю. Міліцыя павінна была садзейнічаць мясцовым органам улады ў правядзенні эвакуацыі. На буйных чыгуначных вузлах БССР супрацоўнікі міліцыі працавалі ў асабліва напружаных умовах.

У эвакуацыі ў СССР удзельнічалі ўсе віды транспарту: чыгуначны, рачны, марскі, аўтамабільны. На тэрыторыі БССР асноўныя перавозкі ажыццяўляліся па чыгунцы, у значна меншай ступені аўтамабільным транспартам, і толькі на поўдні па магчымасці выкарыстоўвалі рачныя перавозкі. У сувязі з асаблівай роляй чыгуначнага транспарту Савет па эвакуацыі падтрымліваў пастаянную сувязь з НКШЗ праз прадстаўнікоў гэтага камісарыята ў Савеце. Непасрэдна ў НКШЗ пытаннямі эвакуацыі займаліся Грузавое ўпраўленне і Упраўленне руху.

Калі на агульнасаюзным узроўні праца па выратаванні людзей, прамысловага абсталявання, рэсурсаў сельскай гаспадаркі, матэрыяльных і культурных каштоўнасцей знаходзілася ў цэнтры ўвагі ДКА, ЦК У КП(б), СНК СССР і Савета па эвакуацыі, то за практычнае ажыццяўленне перабазіравання вытворчых сіл сталі адказваць цэнтральныя камітэты партыі і Саўнаркама саюзных рэспублік, абкамы, райкамы і гаркамы партыі, выканкамы мясцовых Саветаў прыфрантавых і многіх абласцей краіны, дзе былі створаны спецыяльныя камісіі, камітэты, бюро ці Саветы па эвакуацыі.

Непасрэдна ў БССР за арганізацыю эвакуацыі на рэспубліканскім, абласным ці раённым узроўні адказвалі адпаведныя партыйныя і савецкія органы. Для аказання дапамогі эвакуіраваным грамадзянам і стыхійным бежанцам дзяржавай была створана сетка ўстаноў – эвакуапункты. Самыя першыя з іх планавалі стварыць яшчэ ў першыя дні вайны, аднак хуткая акупацыя Заходняй Беларусі перашкодзіла гэтаму. Эвакуацыйныя пункты прызначаліся для прыёму і рэгістрацыі эвакуіраванага насельніцтва, забеспячэння памяшканнем і харчаваннем, правядзення палітыка-масавай работы сярод эвакуіраванага насельніцтва, медыка-санітарнага

абслугоўвання, выяўлення і ізаляванасці ўсіх хворых і падазроных на востразаразныя захворванні, ажыццяўлення санітарна-прафілактычных мерапрыемстваў. Жыхары БССР у гэтых пунктах маглі атрымаць матэрыяльную і медыцынскую дапамогу, паспрабаваць адшукаць членаў сям'і, якія згубіліся ў шляху, затым іх размяркоўвалі па эшалонах для далейшага руху на Усход.

На пачатковым этапе працавалі 12 эвакуапунктаў у чатырох абласцях. У ліпені 1941 г. ЦК КП(б)Б абавязаў СНК БССР разгарнуць 14 новых эвакуацыйных пунктаў. Дзевяць з іх павінны былі дыслацыравацца на тэрыторыі БССР. Частка бежанцаў з БССР была накіравана ў тыл краіны праз іншыя эвакуапункты РСФСР, а таксама эвакуапункты паўночна-ўсходняга рэгіёна Украінскай ССР. Усяго, паводле афіцыйных дадзеных, праз эвакуацыйныя пункты ў тыл краіны было накіравана каля 230 тыс. жыхароў Беларусі, шмат якім з іх была аказана дапамога прадуктамі харчавання, грашыма, адзеннем, абуткам, на што было выдаткавана да 1,5 млн р.

У верасні 1941 г. пастановай ДКА пры Савеце па эвакуацыі было створана Упраўленне па эвакуацыі насельніцтва, на якое ўскладаліся задачы арганізацыі вывазу насельніцтва з пагражальнай зоны, абслугоўвання ў дарозе, прыёму, размяшчэння і працаўладкавання бежанцаў.

Да сярэдзіны восені 1941 г. для вышэйшага кіраўніцтва краіны прырытэтнай становіцца эвакуацыя канкрэтных галін народнай гаспадаркі, таму ДКА стварыў Камітэт па эвакуацыі з прыфрантавой паласы харчавання, сыравіны і абсталявання лёгкай і харчовай прамысловасці. На прыканцы восені 1941 г., нягледзячы на пэўныя поспехі эвакуацыі, звязаныя з выратаваннем значнай часткі матэрыяльных рэсурсаў ад непасрэднай пагрозы з боку праціўніка, у тыле склалася няпростая сітуацыя. З гэтай прычыны 25 снежня 1941 г. з мэтай навядзення парадку з эвакуіраванымі рэсурсамі ўжо ўнутры краіны было прынята рашэнне аб стварэнні Камітэта па разгрузцы чыгунак ад затрыманых грузаў, Савет па эвакуацыі ў той жа час быў расфарміраваны.

Жыхары БССР сканцэнтраваліся ў наступных тылавых абласцях і раёнах: Башкірская АССР, Татарская АССР, Чувашская АССР, Туркменская ССР, Казахская ССР, Куйбышаўская, Новасібірская, Свядлоўская, Саратаўская, Сталінградская, Чэлябінская і Тамбоўская вобласці. ЦК КП(б)Б і СНК БССР накіроўвалі туды сваіх упаўнаважаных, якія дапамагалі працаўладкоўваць эвакуіраваных грамадзян і бежанцаў, садзейнічалі ў атрыманні матэрыяльнай дапамогі.

З мэтай сістэматызацыі працы па аказанні дапамогі грамадзянам БССР, якія былі эвакуіраваны на Усход, 29 красавіка 1942 г. у структуры СНК БССР быў створаны адмысловы аддзел па працы з эвакуіраваным насельніцтвам.

Лічбы мяркуюмай колькасці эвакуіраванага насельніцтва на ўсёй тэрыторыі СССР вагаюцца ад 12 млн (Л.Л. Рыбакоўскі, М.М. Пацёмкіна) да 25 млн чалавек (І.І. Беланосаў, М.І. Ліхаманаў, В.А. Юр'еў). Складаным з'яўляецца вызначэнне дакладнай колькасці насельніцтва, якое накіравалася ў тылавые раёны СССР менавіта з тэрыторыі БССР, а таксама яго нацыянальны склад. Розныя даследчыкі называюць лічбы ад 700 тыс. да 1,5 млн чалавек.

Адносна ўдзелу грамадскіх арганізацый у аказанні дапамогі эвакуіраваным грамадзянам і стыхійным бежанцам у Савецкай дзяржаве адзначым, што з пачаткам вайны дзейнасць усіх грамадскіх арганізацый, як і усіх дзяржаўных, была пераведзена на ваенны лад. У шмат якіх выпадках яна была прыпынена, бо іх члены накіроўваліся на фронт. На наш погляд, грамадскія арганізацыі ўдзельнічалі ў справе аказання дапамогі эвакуіраваным грамадзянам і стыхійным бежанцам у большасці выпадкаў апасродавана, праз працу сваіх даваенных членаў у розных адпаведных установах і арганізацыях.

Задачамі працэсу перабіравання вытворчых сіл СССР былі не толькі вываз у тылавые раёны вялікай колькасці насельніцтва, але і размяшчэнне яго на новых месцах і больш хуткае ўцягненне ў вытворчасць здольных працаваць. Партыйныя, савецкія, прафсаюзныя, гаспадарчыя органы ўсходніх абласцей актыўна рыхтаваліся да прыёму эвакуіраваных. У цэнтры іх увагі знаходзіліся пытанні рассялення, працаўладкавання і бытавога абслугоўвання насельніцтва, якое прыбывала з пагражальных раёнаў. Пры гэтым асабліва ўвага надавалася дзецям-сіротам, якія страцілі сваіх бацькоў, інвалідам і сем'ям франтавікоў. Пераадольваючы вялікія цяжкасці, рабочыя і служачыя эвакуіраваных прадпрыемстваў разам з працоўнымі ўсходніх раёнаў, у сціслыя тэрміны, у сярэднім за паўтара-два месяцы, мантыравалі прамысловае абсталяванне, якое паступала, і ўводзілі яго ў дзеянне. У выніку размяшчэння такіх прадпрыемстваў узніклі новыя вытворчыя сувязі паміж асобнымі галінамі прамысловасці і ўтвараліся новыя комплексы ваеннай вытворчасці.

У большасці выпадкаў правядзенне эвакуацыі матэрыяльных і людскіх рэсурсаў з заходніх рэгіёнаў СССР можа разглядацца як прыклад мужнасці і самаахвярнасці савецкага народа ў вельмі

складаных умовах пачатковага перыяду Вялікай Айчыннай вайны. Выратаванне ад праціўніка значнай часткі прамысловых і сельскагаспадарчых прадпрыемстваў, матэрыяльных і культурных каштоўнасцей было адным з важнейшых фактараў, які дазваляў ваеннай эканоміцы СССР паспяхова супрацьстаяць «Трэціму рэйху» (на забеспячэнне якога працавала значная частка акупаванай Еўропы), і садзейнічаць у дасягненні Перамогі. Больш складаным быў працэс эвакуацыі розных катэгорый мірнага насельніцтва, калі безумоўныя поспехі па вывазу пэўных катэгорый насельніцтва спалучаліся з немагчымасцю выратаваць усіх жыхароў, якіх чакала нацысцкая акупацыя і палітыка масавага знішчэння і генацыду.

Адзначым, што ў дадзенай працы мы пазбягалі ацэначнага параўнання асаблівасцей працэсаў бежанства і эвакуацыі ў перыяды дзвюх разгледжаных войнаў, пакідаючы гэту справу – на падставе выкладзеных фактаў і меркаванняў – для дапытлівых і ўдумлівых чытачоў.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ І КРЫНІЦ

1. 1941 год : в 2 кн. / сост. Л.Е. Решин [и др.] ; под ред. В.П. Наумова ; вступ. ст. акад. А.Н. Яковлева. – М. : Междунар. фонд «Демократия», 1998. – Книга вторая. – 752 с.
2. Абдрахманов, А.И. Органы НКВД в разрешении миграционной ситуации в период становления советской России / А.И. Абдрахманов // Вестн. Акад. экон. безопасности МВД России. – 2009. – № 5. – С. 92–95.
3. Абраменко, В.А. Беженцы из Прикарпатья в Области войска Донского в 1914–1920 гг. (на материале фондов Государственного архива Ростовской области) / В.А. Абраменко // Русин. – 2018. – № 3 (53). – С. 33–49.
4. Аврех, А.Я. Царизм накануне свержения / А.Я. Аврех ; отв. ред. А.М. Анфимов ; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М. : Наука, 1989. – 251 с.
5. Айрапетов, О.Р. Участие Российской империи в Первой мировой войне (1914–1917). 1915 год. Апогей / О.Р. Айрапетов. – М. : Кучково поле, 2014. – 624 с.
6. Алексеев, А.А. Актуальные проблемы социальной истории Великой Отечественной войны. Оккупация северо-запада страны и значение эвакуации в Сибирь / А.А. Алексеев // Интерэкспо Гео-Сибирь. – 2013. – Т. 6. – № 1. – С. 15–23.
7. Алферова, И.В. Беженцы Первой мировой войны в Орловской губернии. Проблемы аккомодации / И.В. Алферова // Вестн. Брянск. гос. ун-та. – 2018. – № 3 (37). – С. 9–16.
8. Алферова, И.В. Дорога на восток (проблема беженцев как один из факторов повседневности в годы Первой мировой войны) / И.В. Алферова // Вестн. Брянск. гос. ун-та. – 2017. – № 3 (33). – С. 16–23.
9. Алферова, И.В. «Принять», «организовать», «устроить»...: беженцы в Орловской губернии (июль – август 1915 г.) / И.В. Алферова, Е.С. Фишер // Вестн. Брянск. гос. ун-та. – 2018. – № 1 (35). – С. 9–18.
10. Аляхновіч, Г.І. Эвакуацыя / Г.І. Аляхновіч // Беларусь у Вялікай Айчыннай вайне, 1941–1945 : энцыкл. / гал. рэд. І.П. Шамякін. – Мінск, 1990. – С. 646–647.
11. Андрэева, А.Г. Эвакуацыя дзяцей і дзіцячых устаноў у савецкі тыл / А.Г. Андрэева // Народная адукацыя і педагогічная навука ў Беларусі (1917–1945) : зб. арт. : Беларус. НДІ адукацыі / Нар. асветы ; рэдкал.: Г.Р. Сянькевіч [і інш.]. – Мінск, 1993. – С. 452–456.
12. Анисков, В.Т. Численность и состав эвакуированного населения в годы Великой Отечественной войны / В.Т. Анисков // Исторический опыт социально-демографического развития Сибири. – Вып. II. – Новосибирск, 1989. – С. 43–45.
13. Анфимов, А.М. Российская деревня в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917) / А.М. Анфимов – М. : Соцэкгиз, 1962. – 383 с.

14. Арсланова, Ч.Р. Эвакуированное и депортированное в Башкирскую АССР население в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Ч.Р. Арсланова ; Башкир. гос. ун-т. – Уфа, 2006. – 25 с.

15. Астапова, Л.И. Деятельность эвакогоспиталей по лечебно-эвакуационному обеспечению советских войск в годы Великой Отечественной войны: на материалах Воронежской области. Июнь 1941 – декабрь 1943 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Л.И. Астапова ; Воронеж. гос. пед. ун-т. – Воронеж, 2006. – 26 с.

16. Асташов, А.Б. Союзы земств и городов и помощь раненым в первую мировую войну / А.Б. Асташов // Отечеств. история. – 1992. – № 6. – С. 169–173.

17. Бабков, А.М. Беженцы в Белоруссии в годы Первой мировой войны (1915–1916) / А.М. Бабков // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь. Новыя канцэпцыі і падыходы : Усебеларус. канф. гісторыкаў, Мінск, 3–5 лют. 1993 г. : у 2 ч. – Ч. 2 : Гісторыя Беларусі. – Мінск : Універсітэцкае, 1994. – С. 131–138.

18. Бабков, А.М. Беженцы Беларуси в России в 1916 году: регистрация и правовое положение / А.М. Бабков // Гістарычнаму факультэту – 20 гадоў : зб. навук. пр. гіст. фак. Гомел. дзярж. ун-та імя Францыска Скарыны / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь і інш. – Гомель : ГДУ, 2009. – С. 133–141.

19. Бабков, А.М. Беженцы на Витебщине в годы Первой мировой войны / А.М. Бабков // Германский и славянский миры: взаимовлияние, конфликты, диалог культур (история, уроки, опыт, современность) : материалы Междунар. науч.-теорет. конф., Витебск, 6–8 дек. 2001 г. – Витебск, 2001. – С. 349–352.

20. Бабкоў, А.М. Бежанцы на Гомельшчыне ў гады Першай сусветнай вайны (1915–1916) / А.М. Бабкоў // Гомельшчына: старонкі мінулага. Нарысы. – II вып. – Гомель, 1996. – С. 78–83.

21. Бабков, А.М. Деятельность Минского военно-промышленного комитета по эвакуации промышленности в 1915–1916 гг. / А.М. Бабков // Изв. Гомел. гос. ун-та им. Ф. Скорины. Серия «Гуманитар. науки». – 2019. – № 4 (115). – С. 5–10.

22. Бабков, А.М. Деятельность Минской подкомиссии по эвакуации в 1916–1917 годах / А.М. Бабков // Беларусь у XIX–XXI стагоддзях: этнакультурныя традыцыі і нацыянальна-дзяржаўныя працэсы : зб. навук. арт. / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, установа адукацыі «Гомел. дзярж. ун-т імя Францыска Скарыны». – Гомель, 2017. – С. 9–16.

23. Бабков, А.М. Деятельность эвакуационных органов по подготовке и вывозу промышленности Витебской губернии (1915–1916 гг.) / А.М. Бабков // Изв. Гомел. гос. ун-та им. Ф. Скорины. Серия «Гуманитар. науки». – 2018. – № 4 (109). – С. 5–10.

24. Бабков, А.М. Помощь беженцам Первой мировой войны эвакуационными органами Полоцкого уезда в 1919–1920 гг. / А.М. Бабков // Изв. Гомел. гос. ун-та им. Ф. Скорины. Серия «Гуманитар. науки». – 2009. – № 6. – С. 4–8.

25. Бабков, А.М. Резэвакуация Белэваком беженцев и военнопленных в 1922 г. / А.М. Бабков // Изв. Гомел. гос. ун-та им. Ф. Скорины. Серия «Гуманитар. науки». – 2012. – № 4 (73). – С. 120–127.

26. Бабков, А.М. Резэвакуация Гомельским базисным эвакуационным пунктом беженцев Первой мировой войны в 1922 г. / А.М. Бабков // Изв. Гомел. гос. ун-та им. Ф. Скорины. Серия «Гуманитар. науки». – 2009. – № 4. – Ч. 1. – С. 153–157.

27. Бабков, А.М. Эвакуация учреждений Минской губернии (1915–1916 гг.) / А.М. Бабков // Изв. Гомел. гос. ун-та им. Ф. Скорины. Серия «Гуманитар. науки». – 2016. – № 4 (97). – С. 5–11.

28. Багдановіч, М. Агляд працы за першы год Мінскага Аддзела Беларускага Таварыства для помачы пацярпелым ад вайны / М. Багдановіч // Польша. – 1981. – № 12. – С. 190–191.

29. Багдасарян, А.О. Эвакуация промышленности в России в годы Первой мировой войны / А.О. Багдасарян // Ист. и соц.-образоват. мысль. – 2016. – Т. 8. – № 4/2. – С. 21–27.

30. Баженова, К.Е. Деятельность организаций Всероссийского земского союза и Всероссийского союза городов Пермской губернии по оказанию помощи беженцам в годы Первой мировой войны / К.Е. Баженова // Вестн. Челяб. гос. ун-та. – 2011. – № 12 (227). – Вып. 45. – С. 21–27.

31. Базанов, С.Н. Россия и окончание первой мировой войны / С.Н. Базанов, Е.Н. Рудая // Отечеств. история. – 1999. – № 4. – С. 200–202.

32. Барсукова, С.Ю. Проблемы беженцев и вынужденных переселенцев в зеркале идеологий (Социологический анализ: Россия) / С.Ю. Барсукова // Полис. Полит. исслед. – 1999. – № 5. – С. 31–42.

33. Бартеле, Т. Латышские беженцы в России в годы гражданской войны / Т. Бартеле, В. Шалда // Отечеств. история. – 2000. – № 1. – С. 18–31.

34. Басов, Н.Ф. Опыт помощи беженцам в Костромской губернии в годы Первой мировой войны / Н.Ф. Басов, О.А. Аристова // Вестн. Костром. гос. ун-та. – 2008. – Т. 14. – № 3. – С. 270–274.

35. Батырь, В.А. Международное гуманитарное право : учеб. для вузов, для слушателей высш. воен.-учеб. заведений / В.А. Батырь. – Изд. 2-е, перераб. и доп. – М. : Юстицинформ, 2011. – 687 с.

36. Бахтияров, Р.С. Эвакуация сельскохозяйственных животных на Южный Урал в условиях Великой Отечественной войны / Р.С. Бахтияров, А.В. Федорова // Вестн. Тамбов. гос. техн. ун-та. – 2014. – Т. 20. – № 3. – С. 653–662.

37. Бахтурина, А.Ю. «Лучше пусть немцы разорятся, чем будут шпионить»: немцы-колонисты и российское общество в годы «Германской» войны / А.Ю. Бахтурина // Новый ист. вестн. – 2013. – № 1. – С. 6–32.

38. Бахурин, Ю.А. «Великий Исход»: Тяготы вынужденных переселений из западных окраин России в 1914–1916 гг. / Ю.А. Бахурин // Журнал рос. и восточноевроп. ист. исслед. – 2014. – № 1 (5). – С. 8–14.

39. Бежанства 1915 года. Зборнік / рэд. В. Луба. – Беласток, Праграм. рада тыднёвіка. – «Ніва», 2000. – 416 с.

40. Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва, Мінск. – Ф. 3. Воп. 1. Спр. 2. Калекцыя дакументаў аддзела рукапісаў Беларускага музея імя І. Луцкевіча. Справы Беларускага таварыства па аказанні дапамогі пацярпеўшым ад вайны.

41. Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва, Мінск. – Ф. 3. Воп. 1. Спр. 124. Калекцыя дакументаў аддзела рукапісаў Беларускага музея імя І. Луцкевіча. Справы Беларускага таварыства па аказанні дапамогі пацярпеўшым ад вайны.

42. Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва, Мінск. – Ф. 3. Воп. 1. Спр. 125. Калекцыя дакументаў аддзела рукапісаў Беларускага музея імя І. Луцкевіча. Справы Беларускага таварыства па аказанні дапамогі пацярпеўшым ад вайны.

43. Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва, Мінск. – Ф. 3. Воп. 1. Спр. 130. Калекцыя дакументаў аддзела рукапісаў Беларускага музея імя І. Луцкевіча. Справы Беларускага таварыства па аказанні дапамогі пацярпеўшым ад вайны.

44. Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва, Мінск. – Ф. 3. Воп. 1. Спр. 132. Калекцыя дакументаў аддзела рукапісаў Беларускага музея імя І. Луцкевіча. Справы Беларускага таварыства па аказанні дапамогі пацярпеўшым ад вайны.

45. Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва, Мінск. – Ф. 3. Воп. 1. Спр. 247. Калекцыя дакументаў аддзела рукапісаў Беларускага музея імя І. Луцкевіча. Справы Беларускага таварыства па аказанні дапамогі пацярпеўшым ад вайны.

46. Беларусь в первые месяцы Великой Отечественной войны (22 июня – август 1941 г.): документы и материалы / Ком. по архивам и делопроизводству при Совете Министров Респ. Беларусь, Нац. архив Респ. Беларусь, Федер. архив. агентство России, Гос. архив Рос. Федерации, Белорус. гос. музей истории Великой Отечеств. войны. – Минск : НАРБ, 2006. – 455 с.

47. Беленко, М.П. Эвакуированное гражданское население в Западной Сибири: социально-демографический аспект (1941–1943 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / М.П. Беленко ; Ин-т истории Сиб. отд-ния Рос. акад. наук. – Новосибирск, 2011. – 23 с.

48. Белозерова, С. Промышленность и кадры в годы Великой Отечественной войны / С. Белозерова // Человек и труд. – 2010. – № 5. – С. 27–31.

49. Белорусское общество в Петрограде по оказанию помощи пострадавшим от войны. 1916–1918 гг. : межархив. справ. / сост.: Н.Е. Калесник [и др.] ; предисл. В.В. Скалабана ; науч. ред. С.В. Жумарь ; редкол.: В.И. Адамушко [и др.]. – Минск : НАРБ, 2008. – 90 с.

50. Белорусы в советском тылу, июль 1941 г. – 1944 г. / Департамент по архивам и делопроизводству М-ва юстиции Респ. Беларусь, Нац. архив Респ. Беларусь [и др.]. – Вып. 1 : Июль 1941 г. – 1942 г. – 2010. – 256 с.

51. Белова, И.Б. Вынужденные мигранты: беженцы и военнопленные Первой мировой войны в России. 1914–1925 гг. / И.Б. Белова. – М. : АИРО-XXI, 2014. – 432 с.

52. Белявина, В.Н. Беженство в Беларуси в годы Первой мировой войны / В.Н. Белявина // Вопр. истории и культуры север. стран и территорий. – 2012. – № 3 (19). – С. 38–53.

53. Белявина, В.Н. Беларусь в годы Первой мировой войны / В.Н. Белявина. – Минск : Беларусь, 2013. – 396 с.

54. Березанский, В.Ф. Железные дороги Белоруссии во время Великой Отечественной войны 1941–1945 / В.Ф. Березанский, Е.П. Юшкевич. – Минск : Беларусь, 1984. – 217 с.

55. Богатырев, О.С. К вопросу о работе эвакуированных предприятий в годы Великой Отечественной войны (на примере Чувашии) / О.С. Богатырев, В.В. Тимофеев // Личность. Культура. Общество. – 2010. – Т. 12, № 55/56. – С. 331–337.

56. Богомазов, Г.Г. Экономические основы победы советского народа в Великой Отечественной войне / Г.Г. Богомазов // Проблемы соврем. экономики. – 2015. – № 1. – С. 7–12.

57. Борщукова, Е.Д. Частная благотворительность в России в условиях Первой мировой войны как элемент в выявлении патриотических настроений / Е.Д. Борщукова // Изв. Рос. гос. пед. ун-та им. А.И. Герцена. – 2008. – № 84. – С. 59–65.

58. Бочарова, З.С. Российское зарубежье 1920–1930-х гг. как феномен отечественной истории : учеб. пособие / З.С. Бочарова. – М. : АИРО-XXI, 2011. – 304 с.

59. Буюевич, Т.В. Эвакуация предприятий народного хозяйства Витебской области в советский тыл (июль 1941 года) / Т.В. Буюевич // Беларусь в оборонительных боях 1941 года : материалы Междунар. ист. чтений [Минск, 9 июня 2016 г. : к 75-летию со дня начала Великой Отечеств. войны / сост. В.Н. Надтачаев]. – Минск, 2017.

60. Быховцев, Н. Эвакуация 1915 года / Н. Быховцев // Ваўкавышчына : краян. часоп. – 2008. – № 5. – С. 22–37.

61. Бяспалая, М.А. Першая сусветная вайна: драматычны лёс Беларусі / М.А. Бяспалая // Весн. Беларус. дзярж. ун-та культуры і мастацтваў : навуц.-метад. часоп. – 2014. – № 2. – С. 119–128.

62. Вакулова, Л.Е. Государственная и общественная поддержка евреев-беженцев в годы Первой мировой войны 1914–1918 гг. / Л.Е. Вакулова // Гуманитарные науки: проблемы и решения. – СПб., 2005. – Вып. 3. – С. 94–95.

63. Валаханович, И.А. Участие органов государственной безопасности в эвакуационных мероприятиях на территории Белорусской ССР (июнь – август 1941 г.) / И.А. Валаханович // Беларусь в оборонительных боях 1941 года : материалы Междунар. ист. чтений [Минск, 9 июня 2016 г. : к 75-летию со дня начала Великой Отечеств. войны / сост. В.Н. Надтачаев]. – Минск, 2017. – Вып. 1. – С. 32–36.

64. Васильев, М.В. Беженцы Первой мировой войны и Псковская губерния / М.В. Васильев // Псков. – 2014. – № 40. – С. 170–184.

65. Вержховский, Д.В. Первая мировая война 1914–18 / Д.В. Вержховский // СИЭ. – М. : БСЭ, 1967 – Т. 10. – С. 970–1005.

66. Верзилин, Н.М. Воспитание в детских домах во время войны / Н.М. Верзилин // Совет. педагогика. – 1943. – № 11–12. – С. 50–54.

67. Вестник Всероссийского общества попечения о беженцах. – Пг. – 1915. – № 1.

68. Вестник Всероссийского общества попечения о беженцах. – Пг. – 1916. – № 2–44.

69. Вестник Всероссийского общества попечения о беженцах. – Пг. – 1917. – № 45–52.

70. Волков, Е.З. Динамика народонаселения СССР за восемьдесят лет / Е.З. Волков. – М. : Л., 1930. – 272 с.

71. Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны : в 3 т. / редкол.: А.Т. Кузьмин [и др.]. – Минск : Беларусь, 1983–1985. – Т. 1 : 1941–1942 / Л.В. Аржаева [и др.]. – 1983. – 581 с.

72. Всероссийский земский союз. Известия главного комитета. – М. – 1914. – № 1–5.

73. Всероссийский земский союз. Известия главного комитета. – М. – 1915. – № 6–29.

74. Всероссийский земский союз. Известия главного комитета. – М. – 1916. – № 30–53.

75. Всероссийский земский союз. Известия главного комитета. – М. – 1917. – № 54–55.

76. Всероссийский Союз Городов. Очерк деятельности Всероссийского союза городов, 1914–1915 гг. – М. : Тип. Товарищества Рябушинских, 1916. – 140 с.

77. Великая Отечественная война 1941–1945 годов : в 12 т. / М-во обороны Рос. Федерации. – Т. 7 : Экономика и оружие войны / [Г.А. Куманев и др.]. – М. : Воениздат, 2013. – 862 с.

78. Вознесенский, Н. Военная экономика СССР в период Отечественной войны / Н. Вознесенский. – М. : Госполитиздат, 1948. – 192 с.

79. Войтоловский, Л.Н. Выходил кровавый Марс: по следам войны / Л.Н. Войтоловский. – М. : Воениздат, 1998. – 430 с.

80. Воробьева, О.Д. Миграционные процессы населения: вопросы теории и государственной миграционной политики / О.Д. Воробьева // Проблемы правового регулирования миграционных процессов на территории Российской Федерации / Аналит. сб. Совета Федерации ФС РФ. – 2003. – № 9 (202). – С. 35.

81. Воронкова, И.Ю. «Двадцать второго июня, ровно в четыре часа...»: Минск и минчане в первые дни Великой Отечественной войны / И.Ю. Воронкова. – Минск : Беларус. навука, 2011. – 265 с.

82. Воронкова, И.Ю. Минск: лето 1941, лето 1944 / И.Ю. Воронкова. – Минск : Беларус. навука, 2014. – 332 с.

83. Воронович, В. Проблема белорусских беженцев в период Первой мировой войны: формализм, формализация, последствия и уроки / В. Воронович // «Долгий XIX век» в истории Беларуси и Восточной Европы: ис-

следования по Новой и Новейшей истории : сб. науч. тр. Вып. 1 / редкол.: И.А. Марзалюк (пред.) [и др.]. – Минск : РИВШ, 2017. – С. 75–80.

84. Воронович, В.В. Участие общественных организаций в решении проблемы беженцев в период Первой мировой войны / В.В. Воронович // Первая мировая война в исторических судьбах Европы : сб. материалов Междунар. науч. конф., г. Вилейка, 18 окт. 2014 г. / редкол.: В.А. Богуш (пред.) [и др.]. – Минск : Изд. центр БГУ, 2014. – С. 196–198.

85. Воронович, В.В. Проблема беженцев и перемещенных лиц из СССР в период Второй мировой войны и послевоенные годы (1939–1951 гг.): белорусский аспект / В.В. Воронович, В.Р. Саматя // Беларус. журн. междунар. права и междунар. отношений. – 2004. – № 3. – С. 67–74.

86. Гетрелл, П. Беженцы в России в годы Первой мировой войны / П. Гетрелл // Ист. записки. – М. : Наука, 2001. – № 4(222). – С. 46–72.

87. Гетрелл, П. Беженцы и проблема пола в России во время первой мировой войны / П. Гетрелл // Россия и первая мировая война (материалы международного научного colloquium). – СПб. : Дмитрий Буланин, 1999. – С. 112–128.

88. Гісторыя Беларускай ССР : у 5 т. / рэдкал.: І.М. Ігнаценка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972–1975. – Т. 2 : Беларусь у перыяд капіталізму (1861–1917) / рэдкал.: К.І. Шабуна [і інш.]. – 1972. – 687 с.

89. Гісторыя Беларускай ССР : у 5 т. / рэдкал.: І.М. Ігнаценка (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1972–1975. – Т. 4 : Беларусь напярэдадні і ў гады Вялікай Айчыннай вайны Савецкага Саюза (1938–1945 гг.) / І.С. Краўчанка [і інш.]. – 1975. – 640 с.

90. Говоров, Д.Н. Участие МПВО в эвакуации населения, объектов народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / Д.Н. Говоров // Сб. материалов межвуз. науч.-практ. конф. «Исторический опыт защиты гражданского населения, территорий и объектов тыла в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.», посвящ. 70-летию Победы, 24 апр. 2015 г. – Химки : АГЗ МЧС России, 2015. – С. 30–37.

91. Гольдин, С. Русское командование и евреи во время Первой мировой войны: причины формирования негативного стереотипа / С. Гольдин // Мировой кризис 1914–1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства / Междунар. исслед. центр рос. и восточноевроп. еврейства ; отв. ред. О.В. Будницкий ; ред.: О.В. Белова, В.Е. Кельнер, В.В. Мочалова. – М. : Росспэн, 2005. – С. 29–47.

92. Горелова, Л.Е. Деятельность Российского общества Красного Креста в Первой мировой войне / Л.Е. Горелова, Н.А. Рудой // Проблемы соц. гигиены и ист. медицины. – 2013. – № 6. – С. 40–42.

93. Горизонтов, Л.Е. Метаморфозы идентичности поляков в России в период Первой мировой и Гражданской войн (на материале воспоминаний Романа Дыбоского) / Л.Е. Горизонтов // Славян. альм. – 2016. – М. : Индрик, 2016. – Вып. 1–2. – С. 69–81.

94. Горожанина, М.Ю. Деятельность православной церкви в годы Первой мировой войны / М.Ю. Горожанина // Докл. Акад. воен. наук. – 2006. – № 5 (23). – С. 255–264.

95. Горьков, Ю.А. Государственный Комитет Обороны постановляет (1941–1945): цифры. Документы / Ю.А. Горьков. – М.: ОЛМА-пресс, 2002. – 572 с.

96. Горьков, Ю.А. К истории создания Госкомитета Обороны и Ставки Верховного главнокомандования. По новым архивным материалам / Ю.А. Горьков // Новая и новейшая история. – 1999. – № 4. – С. 20–22.

97. Грицаева, А.Н. Благотворительность в России в годы Первой мировой войны (1914 – февраль 1917 г.): опыт помощи пострадавшим от военных действий: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / А.Н. Грицаева; Моск. пед. гос. ун-т. – М., 2007. – 17 с.

98. Грыневіч, В. На рэках Вавілону (Успаміны ўцекача) / В. Грыневіч // Спадчына. – 1997. – № 4. – С. 165–181.

99. Гулидов, А.Ю. Размещение беженцев на территории Владимирской губернии в годы Первой мировой войны / А.Ю. Гулидов // Ярослав. пед. вестн. – 2011. – № 1. – Т. 1 (Гуманитар. науки). – С. 32–35.

100. Гулин, А.О. Беженцы на территории Владимирской, Костромской и Ярославской губерний в годы Первой мировой войны / А.О. Гулин // Вестн. Костром. гос. ун-та им. Н.А. Некрасова. – 2015. – Т. 21. – № 5. – С. 24–28.

101. Гулин, А.О. Провинциальное общество в условиях Мировой войны 1914–1917 гг. (на материалах Владимирской, Костромской и Ярославской губерний): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / А.О. Гулин; Костром. гос. ун-т. – Кострома, 2016. – 22 с.

102. Гулина, М.А. Травма военного детства (блокада, эвакуация, оккупация): историко-психологическое исследование / М.А. Гулина, Ф.В. Гулин. – СПб.: Европ. дом, 2016. – 334 с.

103. Данилов, В.Н. Изменения в составе населения Саратовского Поволжья в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) / В.Н. Данилов // Изв. Саратов. ун-та. Новая серия. Серия «История. Междунар. отношения». – 2014. – Т. 14, вып. 3. – С. 114–120.

104. Данилов, Ю.Н. На пути к крушению / Ю.Н. Данилов. – М.: Изд. дом «XXI в.-Согласие», 2000. – 400 с.

105. Дегтярева, Н.А. Госпитали на Южном Урале в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Н.А. Дегтярева; Оренбург. гос. ун-т. – Оренбург, 2007. – 23 с.

106. Декреты советской власти (10.11.1918 – 31.03.1919 гг.). Т. IV. – М.: Политиздат, 1968. – 744 с.

107. Демидов, А.М. Эвакуация производительных сил СССР в начале Великой Отечественной войны и органы госбезопасности / А.М. Демидов // Власть. – 2009. – № 3. – С. 112–115.

108. Дети войны: [в оккупации, в эвакуации, в плену, в партизанских отрядах, в блокаду ...: сборник / авт. идеи и сост. В. Шервуд]. – М.: АСТ, 2014. – 974 с.

109. Джамалов, П. Сражающийся Казахстан / П. Джамалов // Этносфера. – 2005. – № 5. – С. 16–19.

110. Дмитриева, О.П. Национальные общности на территории Беларуси в годы Первой мировой войны (1914–1918 гг.) / О.П. Дмитриева; [науч. ред.

М.Г. Жилинский]; Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск: Беларус. навука, 2017. – 243 с.

111. Документы и материалы по истории Белоруссии (1900–1917) / под ред. В.Н. Перцева [и др.]. – Т. III. – Минск.: Изд-во АН БССР, 1953. – 1019 с.

112. Долидович, О.М. Сопровождение 21–22 ноября 1915 г. о приеме и размещении беженцев в пределах Иркутского генерал-губернаторства / О.М. Долидович // Вестн. Кемеров. гос. ун-та. – 2018. – № 3. – С. 20–26.

113. Дорогуш, И.В. Эвакуация документальных материалов государственных архивов Беларуси в 1941 году / И.В. Дорогуш // Беларус. археаграф. штогоднік / Дэпартамент па архівах і справаводства М-ва юстыцыі Рэсп. Беларусь, Археаграф. камісія, Беларус. навука-даслед. ін-т дакументазнаўства і архіў. справы. – 2009. – Вып. 10. – С. 58–64.

114. Дьякова, Е.В. Благотворительность харьковцев в годы Первой мировой войны / Е.В. Дьякова // Вестн. Волгогр. гос. ун-та. Серия 4, История. – 2014. – № 5 (29). – С. 79–83.

115. Дякин, В.С. Русская буржуазия и царизм в годы первой мировой войны / В.С. Дякин. – Л.: Наука, 1967. – 362 с.

116. Емелин, С.М. Правовое регулирование деятельности органов внутренних дел по приему, размещению и организации работы эвакуированных предприятий на территории Южного Урала в годы Великой Отечественной войны / С.М. Емелин // Пробелы в рос. законодательстве. – 2009. – № 4. – С. 326–331.

117. Ерегина, Н.Т. Деятельность белорусских медицинских вузов в эвакуации в годы Великой Отечественной войны / Н.Т. Ерегина // Материалы XI респ. науч. конф. по истории медицины и фармации, Витебск, 3 нояб. 2009 г. / редкол.: Э.А. Вальчук, Е.М. Тищенко (отв. ред.) [и др.]. – Минск, 2009. – С. 133–134.

118. Еремин, И.А. Деятельность органов власти и общественных организаций Алтайского округа по размещению беженцев и оказанию им помощи в годы Первой мировой войны / И.А. Еремин // Проблемы ист. науки и социогуманитар. образование. Науч.-метод. альм. – Барнаул: Изд-во БГПУ, 2002. – Вып. 1. – С. 74–83.

119. Ерохина, О.В. «Ликвидационное законодательство» Первой мировой войны / О.В. Ерохина // Вестн. Моск. гос. гуманитар. ун-та им. М.А. Шолохова. История и политология. – 2014. – № 1. – С. 69–81.

120. Ерошкин, Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н.П. Ерошкин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 1983. – 352 с.

121. Ерошкин, Н.П. Самодержавие накануне краха / Н.П. Ерошкин. – М.: Просвещение, 1975. – 160 с.

122. Ершова, О.И. Беженцы в годы Первой мировой войны в контексте истории Беларуси / О.И. Ершова // Методология исследования политического дискурса: Актуальные проблемы содержательного анализа общественно-политических текстов: сб. науч. тр. / БГУ; науч. ред. И.Ф. Ухва-

нова. – Вып. 7 : Дискурсы и рефлексии и рефлексия как дискурс. – Минск : РИВШ, 2017. – С. 141–153.

123. Ефремова, О.Н. На полях сражений и в тылу в 1914–1916 годы: по материалам дневника архиепископа Новгородского и Старорусского Арсения (Стадницкого) / О.Н. Ефремова // Вестн. ПСТГУ. Серия II : История. История Русской Православной Церкви. – 2014. – Вып. 5 (60). – С. 88–108.

124. Ешпанов, В.С. Проблема эвакуации человеческих и промышленных ресурсов по линии Оренбургской железной дороги в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) / В.С. Ешпанов // Среднерус. вестн. обществ. наук. – Орел, 2013. – № 1. – С. 174–179.

125. Ешпанов, В. Эвакуация населения СССР железнодорожным транспортом в годы войны (1941–1945) [Электронный ресурс] / В. Ешпанов. – Режим доступа: http://www.rugociagi.com/spis_art/2008_1/pdf/ewakuacja.pdf. – Дата доступа: 10.05.2020.

126. Жангуттин, Б.О. Эвакуация советского населения в Казахстан (1941–1942 гг.) / Б.О. Жангуттин // Новый ист. вестн. – 2005. – № 14. – С. 73–84.

127. Жванко, Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні: документи і матеріали (1914–1918 рр.) : монографія / Л.М. Жванко ; Харків. нац. акад. міськ. госп-ва. – Харків : ХНАМГ, 2010. – 360 с.

128. Жванко, Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.) / Л.М. Жванко. – Харків : Віровець А.П. «Апостроф», 2012. – 568 с.

129. Жизнь беженцев. Еженедельный иллюстрированный журнал. – Пг. – 1916. – № 1–10.

130. Жилин, А.П. Изучение истории первой мировой войны в СССР / А.П. Жилин // К 75-летию начала первой мировой войны (материалы конференции). – М., 1990. – С. 4–6.

131. Загребельна, Н.І. Роль Комітету її Імператорської Високості Великої княгині Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій у роки Першої світової війни / Н.І. Загребельна // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. IX. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. – С. 87–91.

132. Загребельна, Н.І. Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.) / Н.І. Загребельна, І.А. Коляда. – Київ : Ін-т історії України НАН України : Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2006. – 193 с.

133. Зайцева, О. Беженцы и мировое сообщество: история и современность / О. Зайцева // Белорус. журн. междунар. права и междунар. отношений. – 1998. – № 5. – С. 102–104.

134. О предоставлении иностранным гражданам и лицам без гражданства статуса беженца, дополнительной защиты, убежища и временной защиты в Республике Беларусь [Электронный ресурс] : Закон Респ. Беларусь, 23 июня 2008 г., № 354-З. – Режим доступа: https://kodeksyby.com/zakon_rb_o_predostavlenii_inostrannym_grazhdanam_i_litsam_bez_grazhdanstva_statusa_bezhentsa_dopolnitelnoj_i_vremennoj_zawity_v_respublike_belarus.htm. – Дата доступа: 10.05.2020.

135. Закон Российской Федерации от 19 февраля 1993 г. № 4530-І «О вынужденных переселенцах» (с изменениями и дополнениями) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://base.garant.ru/10105693/>. – Дата доступа: 10.05.2020.

136. Законы и распоряжения о беженцах. – Вып. 1. – Изд. второе. – М., 1916. – 106 с.

137. Законы и распоряжения о беженцах (по 1 апр. 1916 г.). – Вып. 2. – М., 1916. – 126 с.

138. Залесский, К.А. Империя Сталина : биограф. энцикл. слов. / К.А. Залесский. – М. : Вече, 2000. – 608 с.

139. Залесский, К.А. Первая мировая война : библиограф. энцикл. слов. / К.А. Залесский. – М. : Вече, 2000. – 576 с.

140. Записки бѣженца. – Пѣтроград. – 1916. – 32 с.

141. Засыпкин, М.А. Организационно-правовые основы деятельности НКВД РСФСР по решению проблемы беженцев (1918–1923 гг.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / М.А. Засыпкин ; Акад. упр. МВД России. – М., 2008. – 30 с.

142. Засыпкин, М.А. Эволюция системы управления органами по эвакуации населения / М.А. Засыпкин // Закон и право. – 2007. – № 2. – С. 108–109.

143. Здановіч, У.В. Беларусь у гады Вялікай Айчыннай вайны (1941–1945 гг.) у адлюстраванні айчыннай гістарыяграфіі : аўтарэф. дыс. ... д-ра гіст. навук : 07.00.09 / У.В. Здановіч ; Ін-т гісторыі Нац. акад. навук Беларусі. – Мінск, 2016. – 49 с.

144. Здановіч, У. Эвакуацыя ў Беларусі ў гады Вялікай Айчыннай вайны: асвятленне праблемы ў працах беларускіх гісторыкаў / У. Здановіч // Гістарычна-археалагічны зборнік / Ін-т гісторыі Нац. акад. навук Беларусі. – Мінск. – 2010. – Вып. 25. – С. 126–131.

145. Зинич, М.С. Всенародная помощь детям в период Великой Отечественной войны / М.С. Зинич // Совет. педагогика. – 1985. – № 5. – С. 17–23.

146. Златина, М.А. Организация помощи еврейским беженцам в Российской Империи в первые месяцы Первой Мировой Войны по материалам прессы (июль – октябрь 1914 года) / М.А. Златина // Изв. Рос. гос. пед. ун-та им. А.И. Герцена. – 2009. – № 118. – С. 30–35.

147. Златина, М.А. Проблема еврейского беженства в России в период Первой мировой войны : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / М.А. Златина ; Рос. гос. пед. ун-та им. А.И. Герцена. – СПб., 2010. – 25 с.

148. Зубчанинов, С. Организация и условия работы по устройству беженцев Северо-Западного фронта / С. Зубчанинов. – Пг., 1915. – 20 с.

149. Ибраев, Е.Ш. Размещение эвакуированных промышленных предприятий в Южном Казахстане в годы Великой Отечественной войны / Е.Ш. Ибраев // Изв. АН КазССР. Серия «Обществ. науки». – Алма-Ата, 1989. – № 3. – С. 50–54.

150. Иванов, Д.В. Правовой статус беженцев в международном и внутригосударственном праве : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 /

Д.В. Иванов ; Моск. гос. ин-т междунар. отношений (ун-т) МИД России. – М., 1999. – 17 с.

151. Иванова, Н.М. Милосердие и благотворительность в годы первой мировой войны 1914–1917 гг.: На материалах Петрограда : автореф. дис. ... канд. ист. наук. – СПб., 2002. – 20 с.

152. Из истории Великой Отечественной войны. Начало войны // Изв. ЦК КПСС. – 1990. – № 7. – С. 213.

153. Из лингвистического наследия : сборник / С.И. Карцевский. – М. : Яз. рус. культуры, Кошелев, 2000. – 536 с.

154. Извеков, П.А. Экономика в годы Великой Отечественной войны / П.А. Извеков, Г.А. Филонов // Территория науки. – 2015. – № 4. – С. 11–19.

155. Известия Всероссийского союза городов. – М. – 1914. – № 1–4.

156. Известия Всероссийского союза городов. – М. – 1915. – № 5–22.

157. Известия Всероссийского союза городов. – М. – 1916. – № 23–39.

158. Известия Всероссийского союза городов. – М. – 1917. – № 40–51.

159. Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – Пг. – 1916. – № 1–14.

160. Известия Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – Пг. – 1917. – № 15–18.

161. Ильин, А.В. Об Особом совещании по устройству беженцев (1915 – февраль 1917 г.) // Изв. высш. шк. Серия «Правоведение». – Л., 1991. – № 5. – С. 49–55.

162. Ильинский, Н.И. Органы внутренних дел Белорусской ССР в 1941–1950 годы / Н.И. Ильинский. – Минск : МВШ МВД СССР, 1978. – 188 с.

163. Иоффе, Г.З. Выселение евреев из прифронтовой полосы в 1915 г. / Г.З. Иоффе // Вопр. истории. – 2001. – № 9. – С. 85–97.

164. Иоффе, Э. Результаты эвакуации населения БССР (1941–1943). Новые материалы / Эмануил Иоффе // Гісторыя: праблемы выкладання: штокварт. навук.-метаад. часоп. / заснав. рэд. часоп. «Адукацыя і выхаванне». – 2011. – № 2. – С. 3–7.

165. Иоффе, Э.Г. Столица БССР и ее жители в начале Великой Отечественной войны / Э.Г. Иоффе // Гісторыя і грамадазнаўства: навук.-метаад. часоп. / заснав. РУП «Выд-ва «Адукацыя і выхаванне» Рэсп. Беларусь». – Минск, 2011–2012. – № 1. – С. 71–72.

166. Иоффе, Э.Г. Эвакуация из БССР в 1941 г. и Вермахт / Э.Г. Иоффе // Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць : матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск, 12 мая 2006 г. / рэдкал.: А.А. Каваленя (гал. рэд.), С.Я. Новікаў (нам. гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : МДЛУ, 2007. – С. 14–19.

167. Иофе, Э. Эвакуацыя насельніцтва БССР летам 1941 года: сведчанні дакументаў, успаміны відавочцаў, меркаванні даследчыкаў / Э. Иофе // Беларус. гіст. часоп.: навук.-тэарэт., навук.-метаад. часоп. / заснав.: М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, РУП «Выд-ва «Пачатковая школа», Ін-т гісторыі НАНБ, Беларус. дзярж. ун-т. – 2011. – № 6. – С. 18–26.

168. История Великой Отечественной войны Советского Союза : в 6 т. / редкол.: П.Н. Поспелов (гл. ред.) [и др.]. – М. : Воениздат, 1960–1965. – Т. 2 :

Отражение советским народом вероломного нападения фашистской Германии на СССР. Создание условий для коренного перелома в войне (июнь 1941 г. – ноябрь 1942 г.) / П.П. Андреев [и др.]. – 1961. – 681 с.

169. История Второй мировой войны. 1939–1945 : в 12 т. / редкол.: А.А. Гречко (гл. ред.) [и др.]. – М. : Воениздат, 1973–1982. – Т. 4 : Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии «молниеносной войны» / Н.Г. Андроников [и др.]. – 1975. – 535 с.

170. История первой мировой войны 1914–1918 гг. : в 2 т. / А.М. Агеев [и др.] ; под ред. д-ра ист. наук И.И. Ростунова. – Т. 1. – М. : Наука, 1975. – 446 с.; Т. 2. – М. : Наука, 1975. – 608 с.

171. История рабочего класса Белорусской ССР : в 4 т. / редкол.: П.Т. Петриков (гл. ред.) [и др.]. – Минск : Наука и техника, 1984–1987. – Т. 3 : Рабочий класс БССР накануне и в годы Великой Отечественной войны, в период упрочения и развития социалистического общества / И.Е. Марченко [и др.]. – 1985. – 485 с.

172. История СССР. Хроника великой страны, 1917–1991 : [в фотографиях, дневниках, мемуарах, воспоминаниях очевидцев, газетных публикациях] / А.В. Сульдин. – М. : АСТ, 2016. – 652 с.

173. Кадневский, В.М. Благотворительность Дома Романовых в годы Первой мировой войны / В.М. Кадневский // Вестн. Ом. ун-та. – 2014. – № 3 (73). – С. 109–112.

174. Казахстан в Великой Отечественной войне 1941–1945 годов : сб. докл. и выступлений на Междунар. науч. конф., посвящ. 55-летию Победы над фашист. Германией, Алматы, 21 апр. 2000 г. / [ред.-сост. П.С. Белан]. – Алматы, 2000. – 159 с.

175. Канаев, И.Н. Тамбовская контрразведка: контроль за беженцами и выселенцами в период Первой мировой войны, 1914–1917 гг. // Вестн. Тамб. ун-та. Серия «Гуманитар. науки». – 2011. – № 10. – С. 254–257.

176. Кантор, Л.М. Перебазирование промышленности СССР / Л.М. Кантор // Зап. Ленингр. планового ин-та. – Л. : ЛПИ, 1947. – С. 57–132.

177. Карнялюк, В.Р. Гістарыяграфія гісторыі бежанства з Беларусі ў Першай сусветнай вайне / В.Р. Карнялюк // Весн. Гродзен. дзярж. ун-та імя Янкі Купалы. Серыя 1, Гісторыя і археалогія. Філасофія. Паліталогія. – 2017. – Т. 9. – № 1. – С. 45–56.

178. Карнялюк, В.Р. Маргінальнасць бежанцаў-беларусаў першай сусветнай вайны як фактар росту іх нацыянальнай самасвядомасці / В.Р. Карнялюк // Этносоциальные и конфессиональные процессы в современном обществе : материалы Междунар. науч. конф. (Гродно, 2000) / под ред. проф. У.Д. Розенфельда. – Гродно, 2000. – С. 312–321.

179. Карнялюк, В.Р. Міграцыя беларускага насельніцтва, выкліканая Першай сусветнай вайной / В.Р. Карнялюк. – Гродно : ГрДУ, 2019. – 329 с.

180. Карнялюк, В.Р. Праблема гісторыка-дэмаграфічнай характарыстыкі бежанцаў з беларускіх зямель (1914–1918) / В.Р. Карнялюк // Весн. Гродзен. дзярж. ун-та імя Янкі Купалы. Серыя I. – 2000. – № 2. – С. 20–26.

181. Карнялюк, В.Р. Фактары гісторыка-дэмаграфічных змен у складзе насельніцтва Беларусі ў 1913–1918 гг. : аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук : 07.00.02 / В.Р. Карнялюк ; Беларус. дзярж. ун-т. – Мінск, 2001. – 20 с.

182. Карсакова, А.Н. Размещение и ввод в действие эвакуированных промышленных предприятий в Сталинске Новосибирской области в годы Великой Отечественной войны / А.Н. Карсакова // Ом. науч. вестн. Серия «Общество. История. Современность». – 2011. – № 2 (96). – С. 17–20.

183. Катцина, Т.А. «Нуждаемся во всем»: положение выселенцев Первой мировой войны в Восточной Сибири / Т.А. Катцина // Вестн. Краснояр. гос. пед. ун-та им. В.П. Астафьева. – 2013. – № 4. – С. 204–207.

184. Катцина, Т.А. Социальная помощь беженцам Восточной Сибири в период Первой мировой войны / Т.А. Катцина // Россия в мировом сообществе цивилизаций: история и современность : IV Междунар. науч.-практ. конф. (1–30 апр. 2008 г.). – Пенза, 2008. – С. 114–117.

185. Квачук, Е. Бежанства 1915 года на Палесі / Е. Квачук // Загароддзе-2 : матэрыялы навук.-краязн. канф. «Палессе – скрыжаванне культур і часу», Пінск, 25–27 верас. 1999 г. / уклад. і агул. рэд. Ф.Д. Клімчука, В.А. Лабачэўскай. – Мінск : Тэхналогія, 2000. – С. 166–167.

186. Кирпа, М.С. Взаимодействие Министерства внутренних дел Российской империи с общественностью по вопросам общественного призрения / М.С. Кирпа // Юристъ-Правоведъ. – 2015. – № 6 (73). – С. 75–80.

187. Киселев, Ф.А. Государственная политика по отношению к эвакуированному населению в годы Великой Отечественной войны: на материалах Кировской области и Удмуртской АССР : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Ф.А. Киселев ; Нижегород. гос. архитектур.-строит. ун-т. – Н. Новгород, 2004. – 23 с.

188. Китанина, Т.М. Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России, 1914 – октябрь 1917 гг.) / Т.М. Китанина. – Л. : Наука, 1985. – 384 с.

189. Кищенко, М.С. Европейские диаспоры в годы Первой мировой войны на территории Ярославской губернии / М.С. Кищенко // Ярослав. пед. вестн. Серия «Гуманитар. науки». – 2001. – № 1. – С. 329–333.

190. Кнатько, Г.Д. Правящие круги Беларуси летом 1941 г. (Анализ мемуарных источников) / Г.Д. Кнатько // Старонкі ваеннай гісторыі Беларусі. Вып. 1 / [Аддз. ваен. гіст. Ін-та гіст. Акад. навук Беларусі, каф. тэорыі права і гісторыі ўстановаў адукацыі «Акад. М-ва ўнутр. спраў Рэсп. Беларусь». – 1992. – 212 с.

191. Ковалев, И.В. Транспорт в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.) / И.В. Ковалев. – М. : Наука, 1981. – 480 с.

192. Ковальченко, И.Д. Методы исторического исследования / И.Д. Ковальченко ; Отд-ние ист.-филол. наук. – 2-е изд., доп. – М. : Наука, 2003. – 486 с.

193. Ковальчук, В.М. Эвакуация населения из Ленинграда летом 1941 года / В.М. Ковальчук // Отечеств. история. – 2000. – № 3. – С. 15–24.

194. Кодан, С.В. Государственный Комитет Оборона в системе партийного руководства и государственного управления в условиях Великой

Отечественной войны 1941–1945 гг.: создание, природа, структура и организация деятельности / С.В. Кодан // Genesis: ист. исслед. – 2015. – № 3. – С. 616–636.

195. Козурман, С.О. Эвакуированное и перемещенное население на территории Саратовской области в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / С.О. Козурман ; Саратов. гос. ун-т им. Н.Г. Чернышевского. – Саратов, 2011. – 25 с.

196. Колебакина, Е.Ю. Благотворительные общества в Архангельске в годы Первой мировой войны [Электронный ресурс] / Е.Ю. Колебакина // XX век и Россия: общество, реформы, революции : электрон. сб. Вып. 5. – Электрон. дан. – Самара, 2017. – Режим доступа: <http://sbornik.libsmg.ru>. – Дата доступа: 10.05.2020.

197. Комаров, Н.Я. Государственный комитет обороны постановляет... Документы. Воспоминания. Комментарии / Н.Я. Комаров. – М. : Воениздат, 1990. – 428 с.

198. Конвенция о статусе беженцев [Электронный ресурс] : [принята 28 июля 1951 г. Конф. полномоч. представителей по вопр. о статусе беженцев и апатридов, созв. в соответствии с резолюцией 429 (V) Генер. Ассамблеи, 14 дек. 1950 г.]. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/refugees.shtml. – Дата доступа: 10.05.2020.

199. Кондзеровский, П.К. В Ставке Верховного. Воспоминания дежурного генерала при Верховном Главнокомандующем : в кн. : Государь на фронте. Воспоминания / Сэр Джон Хэнбери – Уильямс. Император Николай II как я его знал; П.К. Кондзеровский. В Ставке Верховного : сборник / сост.: С. Лизунов. – М. : Рус. Хронографъ, 2012. – 272 с.

200. Кононова, Т.Б. История российской благотворительности и ее связь с государственными структурами социального обеспечения : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Т.Б. Кононова ; Моск. соц. ун-т. – М., 1997. – 24 с.

201. Коноплева, Е.Л. Медико-социальная деятельность смоленских комитетов Всероссийского земского союза и Всероссийского городского союза в годы Первой мировой войны / Е.Л. Коноплева, В.М. Остапенко // Здравоохранение Рос. Федерации. – 2015. – Т. 59. – № 5. – С. 54–56.

202. Конституция 1937 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravo.by/pravovaya-informatsiya/pomniki-gistoryi-prava-belarusi/kanstytutsyinae-prava-belarusi/kanstytutsyi-belarusi/konstitutsiya-1937-goda>. – Дата доступа: 10.05.2020.

203. Корзенко, Г.В. Деятельность научной интеллигенции Беларуси в советском тылу (1941–1944 гг.) / Г.В. Корзенко // Великая Отечественная война в исторической судьбе белорусского народа : материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 65-летию Победы в Великой Отечеств. войне (Гродно, 4–5 мая 2010 г.) / редкол.: А.А. Коваленя (пред.) [и др.]. – Минск, 2012. – С. 290–295.

204. Корнелюк, В.Г. Беженцы войны в белорусских губерниях и первый опыт государственной и общественной помощи беженцам (1914 – первая половина 1915 годов) / В.Г. Корнелюк // Новый ист. вестн. – 2017. – С. 51–65.

205. Кошкина, О.А. Эвакуация населения в Марийскую АССР в годы Великой Отечественной войны / О.А. Кошкина // Мар. археограф. вестн. – 2015. – № 25. – С. 17–23.

206. Кравченко, Е.В. Письма детей-беженцев Первой мировой войны как исторический источник / Е.В. Кравченко // Актуальные проблемы источниковедения : материалы III Междунар. науч.-практ. конф. – Витебск, 2015. – С. 265–268.

207. Кравченко, И.С. Белорусский народ в годы Великой Отечественной войны / И.С. Кравченко, А.И. Залесский. – Минск : Госиздат БССР, 1959. – 296 с.

208. Краткий отчет о деятельности Минского Губернского Комитета ВЗС за 1916 г. – Минск, 1917. – 10 с.

209. Кризис самодержавия в России. 1895–1917. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1984. – 664 с.

210. Кротов, А.М. Польские беженцы в Беларуси в период Первой мировой войны и белорусы: проблемы взаимопонимания / А.М. Кротов // Первая мировая война в исторических судьбах Европы : сб. материалов Междунар. науч. конф., г. Вилейка, 18 окт. 2014 г. / редкол.: В.А. Богуш (пред.) [и др.]. – Минск : Изд. центр БГУ, 2014. – С. 214–218.

211. Круталевич, В.А. Рождение Белорусской Советской Республики / В.А. Круталевич. – Минск : Наука и техника, 1975. – 335 с.

212. Кудла, В. Экскурс у гісторыю беларускага бежанства Першай сусветнай вайны / Віктар Кудла // Лід. летапісец : краязн., гіст.-літ. часоп. / застав. Валерыі Васільевіч Сліўкін. – 2015. – № 2. – С. 17–26 ; № 3. – С. 25–44.

213. Кудринский, Ф.А. Людские волны (беженцы) : очерк / публ. и подготовка текста Л. Календо и В. Скалабана / Ф.А. Кудринский // Неман. – 1997. – № 6. – С. 79–193.

214. Кузьменко, А.С. Недобровольные мигранты в Восточной Сибири в 1914 – феврале 1917 гг.: на примере Енисейской и Иркутской губерний : автореф. дис... канд. ист. наук : 07.00.02 / А.С. Кузьменко ; Ин-т монголоведения, буддологии и тибетологии. – Улан-Удэ, 2010. – 24 с.

215. Кузьменко, В.И. Эвакуированное население Беларуси в советском тылу (к постановке проблемы) / В.И. Кузьменко // Беларусь в годы Великой Отечественной войны: уроки истории и современность : материалы Междунар. науч. конф., посвящ. 60-й годовщине освобождения Беларуси от нем.-фашист. захватчиков, Минск, 29–30 июня 2004 г. / сост.: Н.С. Сташкевич [и др.]. – Минск : Ин-т истории, 2004. – 262 с.

216. Куманев, Г.А. Война и железнодорожный транспорт СССР, 1941–1945 / Г.А. Куманев ; отв. ред. Ю.А. Поляков ; АН СССР, Отд-ние истории. – М. : Наука, 1988. – 367 с.

217. Куманев, Г.А. Война и эвакуация в СССР. 1941–1942 годы / Г.А. Куманев // Новая и новейшая история. – 2006. – № 6. – С. 7–27.

218. Куманев, Г.А. На службе фронта и тыла / Г.А. Куманев. – М. : Наука, 1976. – 455 с.

219. Куманев, Г.А. Рассекреченные страницы истории Второй мировой войны: трагедия и подвиг / Г.А. Куманев. – М. : Вече, 2012. – 366 с.

220. Куманев, Г. Рядом со Сталиным: откровенные свидетельства / Георгий Куманев. – М. : Былина, 1999. – 446 с.

221. Куманев, Г.А. Советские железнодорожники в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.) / Г.А. Куманев. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – 324 с.

222. Курцов, В.П. Проблемы перестройки народного хозяйства и эвакуации мирного населения в годы Великой Отечественной войны : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / В.П. Курцов ; Рос. экон. акад. им. Г.В. Плеханова. – М., 2002. – 30 с.

223. Курцев, А.Н. Беженство / Россия и первая мировая война (материалы международного научного colloquium) / А.Н. Курцев. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1999. – С. 129–146, 181–183.

224. Курцев, А.Н. Беженцы первой мировой войны в России (1914–1917) / А.Н. Курцев // Вопр. истории. – 1999. – № 8. – С. 98–113.

225. Куфаев, В.И. Забота о детях в дни Великой Отечественной войны / В.И. Куфаев // Совет. педагогика. – 1942. – № 8–9. – С. 24–31.

226. Лагодзинская, Ю.С. Русская эмиграция и становление правового статуса беженцев / Ю.С. Лагодзинская // Вопр. рос. и междунар. права. – 2012. – № 3–4. – С. 132–144.

227. Лапановіч, С.Ф. Аказанне дапамогі бежанцам у Мінскай губерні летам-восенню 1915 г. / С.Ф. Лапановіч // Айчынная і сусветная гісторыя: сучасныя погляды і метады даследавання : у 2 ч. – Ч. 1. – Мінск : БДПУ, 2002. – С. 131–138.

228. Лапановіч, С.Ф. Асноўныя напрамкі дзейнасці Галоўнаўпаўнаважаных па ўладкаванні бежанцаў на франтах, у глыбіні імперыі ў перыяд першай сусветнай вайны / С.Ф. Лапановіч // Весці БДПУ імя М. Танка. – 2001. – № 3. – С. 158–163.

229. Лапановіч, С.Ф. Бежанства ў Беларусі ў перыяд Першай сусветнай вайны ў матэрыялах архіваў Мінска, Масквы і Санкт-Пецярбурга / С.Ф. Лапановіч // Архіўныя чытанні I–III : матэрыялы навук. канф. «Падзеі Першай сусветнай вайны на тэрыторыі Беларусі ў дакументах беларускіх архіваў». – Мінск, 2006. – С. 147–150.

230. Лапановіч, С.Ф. Бежанцы з Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны (1916–1917 гг.) / С.Ф. Лапановіч // Европа: актуальныя праблемы этнокультуры : материалы II Междунар. науч.-теорет. конф., г. Минск, 25 апр. 2008 г. – Минск, 2008. – С. 292–295.

231. Лапановіч, С.Ф. Бежанцы з Беларусі ў перыяд кіравання Часовага ўрада (сакавік – кастрычнік 1917 г.) / С.Ф. Лапановіч // Весці БДПУ імя М. Танка. – 2008. – № 3. – С. 17–20.

232. Лапановіч, С.Ф. Беженство Первой мировой войны как фактор социальной катастрофы белорусского общества в начале XX в. / С.Ф. Лапановіч // Беларусь у эпоху геапалітычных і сацыяльных зрухаў Новага і Навейшага часу. Да 25-годдзя кафедры гісторыі Беларусі новага і навейшага часу гістарычнага факультэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта : матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф., Мінск, 22 лістап. 2019 г. / Беларус.

дзярж. ун-т ; рэдкал.: А.Г. Кахановіч (старш.) [і інш.]. – Мінск : БДУ, 2019. – С. 223–231.

233. Лапановіч, С.Ф. Да пытання аб гістарыяграфіі праблемы бежанства на Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны / С.Ф. Лапановіч // Сучасныя праблемы гістарыяграфіі гісторыі : матэрыялы Рэсп. навук.-практ. канф., Мінск, 28 лістап. 2003 г. – Мінск : БДПУ, 2003. – С. 276–283.

234. Лапановіч, С.Ф. Дабрачынная дзейнасць нацыянальных арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам у Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны / С.Ф. Лапановіч // Весці БДПУ імя М. Танка. – 2005. – № 1. – С. 41–45.

235. Лапановіч, С.Ф. Дзейнасць дзяржаўных і грамадскіх арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам у Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны (1914–кастрычнік 1917 г.) / С.Ф. Лапановіч. – Мінск : Акад. МУС, 2010. – 126 с.

236. Лапановіч, С.Ф. Дзейнасць дзяржаўных і недзяржаўных арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам у Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны (1914–1917 гг.) : аўтарэф. дыс. ... канд. гіст. навук : 07.00.02 / С.Ф. Лапановіч ; Бел. дзярж. пед. ун-т імя М. Танка. – Мінск, 2002. – 20 с.

237. Лапановіч, С.Ф. Дзейнасць дзяржаўных і недзяржаўных арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам у Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны / С.Ф. Лапановіч // Гісторыя Беларусі: новае ў даследаванні і выкладанні : матэрыялы Рэсп. навук.-практ. канф. – Мінск, 2002 – С. 144–146.

238. Лапановіч, С.Ф. Дзейнасць земскіх устаноў і гарадскіх самакіраванняў па аказанні дапамогі бежанцам на Беларусі ў гады першай сусветнай вайны / С.Ф. Лапановіч // Весці БДПУ імя М. Танка. – 2002. – № 3. – С. 226–231.

239. Лапановіч, С.Ф. Дзейнасць Таццянінскага камітэта па аказанні дапамогі бежанцам у Беларусі ў гады першай сусветнай вайны / С.Ф. Лапановіч // Весці БДПУ імя М. Танка. – 2004. – № 2. – С. 26–29.

240. Лапановіч, С.Ф. Дзейнасць урадавай установы «Поўначдапамога» па забеспячэнні патрэб бежанцаў у Беларусі ў гады Першай сусветнай вайны (1915–1917 гг.) / С.Ф. Лапановіч // Новая и новейшая история Европы и США: проблемы, поиски, исследования / науч. ред. Г.А. Космач. – Минск : БГПУ, 2006. – С. 43–51.

241. Лапановіч, С.Ф. Законы, правілы і распараджэнні па ўладкаванні бежанцаў як крыніца даследавання напрамкаў сацыяльнай палітыкі царскага ўрада ў заходніх губернях у гады Першай сусветнай вайны (1914–1916 гг.) / С.Ф. Лапановіч // Источники права: проблемы теории и практики : материалы респ. науч.-практ. канф. (Мінск, 27 февр. 2013 г.) / М-во внутр. дел Респ. Беларусь, учреждение образования «Акад. М-ва внутр. дел Респ. Беларусь». – Минск : Акад. МВД, 2013. – С. 115–130.

242. Лапановіч, С.Ф. Исторические аспекты формирования понятия «беженец» в первой половине XX в. / С.Ф. Лапанович // Методологические проблемы формирования и правотворческого использования основных понятий и категорий в сфере охранительного права : сб. науч. тр. / учреждение образования «Акад. М-ва внутр. дел Респ. Беларусь» ; под общ. ред. В.И. Павлова. – Минск : Акад. МВД, 2017. – С. 193–202.

243. Лапановіч, С.Ф. Оказание помощи беженцам в годы Первой мировой войны (на примере Беларуси) / С.Ф. Лапанович // Россия в годы Первой мировой войны, 1914–1918 : материалы Междунар. науч. конф. (30 сент. – 3 окт. 2014 г., Москва, Рос. ист. о-во, Ин-т рос. истории РАН, Гос. ист. музей, Федер. архив. агентство). – М. : ИРИ РАН, 2014. – С. 277–283.

244. Лапановіч, С.Ф. Першая сусветная вайна і бежанства як агульнадзяржаўная праблема / С.Ф. Лапановіч // Беларус. гіст. часоп. – 2005. – № 10. – С. 5–12.

245. Лапановіч, С.Ф. Праблема бежанства ў Магілёўскай губерні і спробы яе вырашэння ў гады першай сусветнай вайны (1915–1916 гг.) / С.Ф. Лапановіч // Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць : зб. навук. пр. удзельнікаў VIII Міжнар. навук.-практ. канф., Магілёў, 26–27 чэрв. 2013 г. / уклад.: А.М. Баццокоў, І.А. Пушкін. – Магілёў : УА «МДУХ», 2013. – С. 194–201.

246. Лапановіч, С.Ф. Прававая рэгламентацыя дзейнасці Беларускага таварыства па аказанні дапамогі бежанцам у гады Першай сусветнай вайны / С.Ф. Лапановіч // Максім Багдановіч і сучасны літаратурны працэс : матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф., прысвеч. 100-годдзю першых публ. вершаў Максіма Багдановіча, Мінск, 27 лістап. 2009 г. Максім Багдановіч і яго акружэнне на хвалях Першай сусветнай вайны : музейныя чытанні, прысвеч. 95-годдзю Мін. аддз. Беларус. т-ва па аказанні дапамогі пацярпелым ад вайны, Мінск, 10 снеж. 2010 г. / Літ. музей М. Багдановіча ; рэдкал.: В.П. Рагойша [і інш.] ; уклад. К.А. Кандраценка. – Мінск : РІВШ, 2011. – С. 142–147.

247. Лапановіч, С.Ф. Разгляд справы Гродзенскага абывацельскага камітэта Асобай нарадай па ўладкаванні бежанцаў у гады першай сусветнай вайны / С.Ф. Лапановіч // Весці БДПУ імя М. Танка. – 2001. – № 1. – С. 130–134.

248. Лапановіч, С.Ф. Роля цэнтральнага і мясцовага апарата Міністэрства ўнутраных спраў Расійскай імперыі ў вырашэнні праблемы бежанства ў Беларусі ў гады першай сусветнай вайны / С.Ф. Лапановіч // Вестн. Акад. МВД Респ. Беларусь : науч.-практ. журн. – 2004. – № 2. – С. 47–51.

249. Лапановіч, С.Ф. Создание высших чрезвычайных органов по эвакуации материальных и людских ресурсов с западных регионов СССР в начальный период Великой Отечественной войны : в 2 ч. / С.Ф. Лапанович // Вестн. Акад. МВД Респ. Беларусь : науч.-практ. журн. – 2013. – Ч. 1. – № 2. – С. 133–135; 2014. – Ч. 2. – № 1. – С. 163–166.

250. Лапановіч, С.Ф. Стварэнне і дзейнасць Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў як установы царскага ўрада ў 1915–1916 гг. / С.Ф. Лапановіч // Айчынная і сусветная гісторыя: сучасныя погляды і метады даследавання : у 2 ч. – Ч. 1. – Мінск : БДПУ, 2002. – С. 139–147.

251. Лапановіч, С.Ф. Удзел паліцыі Расійскай імперыі ў вырашэнні праблемы бежанства ў заходніх губернях падчас Першай сусветнай вайны (1914–1916 гг.) / С.Ф. Лапановіч // Матэрыялы навук. канф. да 90-годдзя міліцыі Беларусі. – Мінск, 2007. – С. 94–100.

252. Лапановіч, С.Ф. Удзел Усерасійскіх земскага і гарадскога саюзаў у аказанні дапамогі бежанцам у Беларусі ў гады першай сусветнай вайны / С.Ф. Лапановіч // Беларус. гіст. часоп. – 2007. – № 6. – С. 9–17.

253. Лапановіч, С.Ф. Удзел Усерасійскіх земскага і гарадскога саюзаў у аказанні медыцынскай дапамогі бежанцам у Гродзенскай губерні ў пачатковы перыяд Першай сусветнай вайны (1914–1915 гг.) / С.Ф. Лапановіч // *Международ. науч.-практ. конф. «Медицина на рубеже веков: к 100-летию Первой мировой войны»* (10 окт. 2014 г., учреждение образования «Гродн. гос. мед. ун-т»). – Гродно : ГРГМУ. – С. 246–249.

254. Лапановіч, С.Ф. Узаемаадносіны дзяржаўных устаноў і грамадскіх арганізацый у справе аказання дапамогі бежанцам у Расійскай імперыі ў гады першай сусветнай вайны (1914–1916 гг.) / С.Ф. Лапановіч // *Вестн. Акад. МВД Респ. Беларусь : науч.-практ. журн.* – 2008. – № 1. – С. 21–26.

255. Лапановіч, С.Ф. Эвакуация населения в западных регионах СССР в начальный период Великой Отечественной войны: дискуссионные проблемы / С.Ф. Лапановіч // *Вестн. Акад. МВД Респ. Беларусь : науч.-практ. журн.* – 2012. – № 2. – С. 167–172.

256. Лапановіч, С.Ф. Эвакуацыйная палітыка царскага ўрада ў заходніх губернях імперыі ў пачатковы перыяд першай сусветнай вайны / С.Ф. Лапановіч // *Айчынная і сусветная гісторыя: сучасныя погляды і метады даследавання : у 2 ч. – Ч. 2.* – Мінск : БДПУ, 2003. – С. 92–97.

257. Латышева, В.А. Беженцы в системе оказания специализированной медицинской помощи в годы Первой мировой войны (на примере г. Витебска) / В.А. Латышева // *Первая мировая война в исторических судьбах Европы : сб. материалов Международ. науч. конф., г. Вилейка, 18 окт. 2014 г.* / редкол.: В.А. Богущ (пред.) [и др.]. – Минск : Изд. центр БГУ, 2014. – С. 223–228.

258. Лахарева, Н.В. Судьба беженцев Первой мировой войны в Советской России: 1918–1925 гг.: На примере Курской губернии : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Н.В. Лахарева ; Курск. гос. пед. ун-т. – Курск, 1999. – 25 с.

259. Левин, В. Еврейская национальная квазиавтономия в Российской империи: парламентская политика, гражданское общество и вопрос беженцев в период Первой мировой войны / В. Левин // *Первая мировая война и Государственная Дума : материалы Международ. науч. конф., Казань, 17–18 окт. 2014 г.* / сост. и отв. ред. Р.А. Циунчук. – М. : Изд. Гос. Думы, 2015. – С. 150–157.

260. Лемешонок, В.И. Беспримерный героизм тружеников тыла / В.И. Лемешонок, В.В. Кузьмич. – Минск : Беларусь, 1985. – 47 с.

261. Лемке, М. 250 дней в царской Ставке / М. Лемке. – Пг., 1920. – 860 с.

262. Ленин, В.И. Военная переписка, 1917–1920 / В.И. Ленин ; Ин-т Маркса, Энгельса, Ленина при ЦК ВКП(б). – М. : ОГИЗ : Госполитиздат, 1943. – 120 с.

263. Липило, П.П. КПБ – организатор и руководитель партизанского движения в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны / П.П. Липило. – Минск : Госиздат БССР, 1959. – 259 с.

264. Липинский, Л.П. Крестьянское движение в Белоруссии в 1914–1917 гг. / Л.П. Липинский. – Минск : Изд-во БГУ, 1975. – 184 с.

265. Литвин, А.М. Беларусь в годы Первой мировой войны: опыт участия и последствия / А.М. Литвин // *Первая мировая война в исторических судьбах Европы : сб. материалов Международ. науч. конф., г. Вилейка, 18 окт.*

2014 г. / редкол.: В.А. Богущ (пред.) [и др.]. – Минск : Изд. центр БГУ, 2014. – С. 24–35.

266. Литвинова, И.Н. Общество и Православная Церковь в тыловой провинции периода Первой мировой войны (на материалах г. Царицына Саратовской губернии) / И.Н. Литвинова, О.Ю. Редькина // *Вестн. ПСТГУ. Серия II, История. История Рус. Православ. Церкви.* – 2018. – Вып. 82. – С. 68–83.

267. Лихоманов, М.И. Партийное руководство эвакуацией в первый период Великой Отечественной войны 1941–1942 гг. / М.И. Лихоманов, Л.Т. Позина, Е.И. Финогенов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1986. – 169 с.

268. Лор, Э. Русский национализм и Российская империя: Кампания против «вражеских подданных» в годы Первой мировой войны / Э. Лор ; пер. с англ. В. Макарова. – М. : Новое лит. обозрение, 2012. – 304 с.

269. Лубны-Герцык, Л.И. Движение населения на территории СССР за время мировой войны и революции / Л.И. Лубны-Герцык. – М., 1926. – 124 с.

270. Лубянка. ВЧК – ОГПУ – НКВД – НКГБ – МГБ – МВД – КГБ 1917–1960. Справочник / сост.: А.И. Кокурин, Н.В. Петров. – М. : МФД, 1997. – С. 183–185.

271. Лютко, С.Г. Эвакуация людских и материальных ресурсов с территории Минской области в начале Великой Отечественной войны / С.Г. Лютко // *Беларусь і Германія: гісторыя і сучаснасць : [зб. навук. арт.] / М-ва адукацыі Рэсп. Беларусь, Мін. дзярж. лінгвіст. ун-т, Ін-т гісторыі НАН Беларусі.* – Мінск, 2007. – Вып. 6. – С. 162–167.

272. Лялякин, Ю.А. К истории вопроса правового регулирования деятельности общественных объединений в Российском государстве / Ю.А. Лялякин // *Тр. Акад. упр. МВД России.* – 2012. – № 4 (24). – С. 26–29.

273. Маевский, И.В. Экономика русской промышленности в условиях первой мировой войны / И.В. Маевский. – М. : Госполитиздат, 1957. – 391 с.

274. Мазец, В.Г. Бежанскае пытанне і спробы яго вырашэння ў 1918 годзе / В.Г. Мазец // *Беларусь у гады Першай сусветнай вайны. Сморгоншчына: трагедыя, гераізм, памяць : матэрыялы Міжнарод. навук.-практ. канф. (г. Сморгонь, 18–19 мая 2007 г.)* / навук. рэд. А.М. Літвін, У.В. Ляхоўскі ; рэд-кал.: А.М. Літвін (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Чатыры чвэрці, 2009. – С. 620–634.

275. Мантурова, С.Ч. Социальная помощь и поддержка беженцев в Забайкалье в годы Первой мировой войны // *Сибирь в годы Великой российской революции (к 100-летию революционных событий в России и периоду Гражданской войны и иностранной интервенции) : материалы Всерос. науч.-практ. конф. с междунар. участием.* – Улан-Удэ, 2017. – С. 14–28.

276. Маркелова, М.Н. Международно-правовая защита прав детей в условиях вынужденной миграции : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / М.Н. Маркелова ; Рос. ун-т дружбы народов. – М., 2019. – 26 с.

277. Маркова, Е.Ю. Процесс эвакуации населения глазами персонала эвакуационного пункта и медицинских работников госпиталей (на материалах г. Череповца) [Электронный ресурс] / Е.Ю. Маркова. – Режим доступа: <http://cherkay.ru/content/images/upload/files/Markova.pdf>. – Дата доступа: 10.05.2020.

278. Матвеева, Н.Л. Благотворительность и императорская семья в годы первой мировой войны : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Н.Л. Матвеева. – СПб., 2000. – 20 с.

279. Мартиросян, А.Б. К решающим битвам / А.Б. Мартиросян. – М. : Вече, 2008. – 414 с.

280. Маханцова, Е.В. Роль земства в сфере детского призрения в Симбирской губернии во второй половине XIX – начале XX в. / Е.В. Маханцова // Власть. – 2014. – Т. 22. – № 5. – С. 137–140.

281. Международная защита беженцев : учеб. пособие для вузов / Н.К. Абдылдаев [и др.]. – Бишкек, 2007. – 260 с.

282. Мелехова, Ю.А. Исторический опыт организации приема и обустройства эвакуированного населения в годы Великой Отечественной войны (на примере Алтайского края) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Ю.А. Мелехова ; Алт. гос. ун-т. – Барнаул, 2016. – 27 с.

283. Мелехова, Ю.А. Организация учета эвакуированного населения в 1941–1943 гг. (по материалам Алтайского края) / Ю.А. Мелехова // Изв. Алт. гос. ун-та. – 2014. – Т. 2. – № 4 (84). – С. 171–175.

284. Мелия, А.А. Мобилизационная подготовка народного хозяйства СССР / А.А. Мелия. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2004. – 350 с.

285. Меркурьева, В.С. Эвакуация детей и детских учреждений в годы Великой Отечественной войны (1941–1942 гг.) / В.С. Меркурьева // Человек на войне : сб. материалов науч.-практ. конф. ; сост. В.А. Носов. – СПб. : СПб ГБУ ДМ «Форпост», 2015. – С. 43–47.

286. Мікалаевіч, А. Бежанцы / А. Мікалаевіч // Беларус. мінуўшчына. – 1994. – № 3. – С. 60–61.

287. Мікалаевіч, А. Бежанцы першай сусветнай вайны / А. Мікалаевіч // Спадчына. – 1994. – № 3. – С. 17–21.

288. Микиртичан, Г.Л. Организационные технологии помощи детям в годы Первой мировой войны / Г.Л. Микиртичан // Вестн. С.-Петерб. ун-та. Серия 11, Медицина. – 2014. – Вып. 4. – С. 212–229.

289. Микоян, А.И. В Совете по эвакуации / А.И. Микоян // Воен.-ист. журн. – 1989. – № 3. – С. 31–38.

290. Милиция Беларуси: 100 лет. История и современность / А.В. Ананич [и др.]. – Минск : Беларусь, 2016. – 192 с.

291. Митрофанова, А.В. Эвакуация промышленных предприятий в годы Великой Отечественной войны (1941–1943 гг.) / А.В. Митрофанова // История СССР. – 1960. – № 3. – С. 33–47.

292. Михайлов, А.А. Псков в годы Первой мировой войны, 1914–1915 гг. / А.А. Михайлов. – Псков : Дом печати, 2012. – 342 с.

293. Михалев, Н.А. Беженцы Первой мировой войны в Российской Империи: численность, размещение, состав / Н.А. Михалев, С.А. Пьянков // Урал. ист. вестн. – 2015. – № 4 (49). – С. 95–105.

294. Мозохин, О.Б. Эвакуация населения, объектов промышленности и культурных ценностей из прифронтовой зоны в годы Великой Отечествен-

ной войны / О.Б. Мозохин // Журнал рос. и вост.-европ. ист. исслед. – 2018. – № 1. – С. 20–37.

295. Молостова, Е.П. Концепт «беженцы» в современной языковой картине мира (на материале русской и французской прессы и интернет-форумов) / Е.П. Молостова, Г.Ф. Филиппова // Филолог. науки. Вопр. теории и практики. – 2018. – № 4 (82). – Ч. 2. – С. 374–377.

296. Моргун, Ю.Ф. УВКБ ООН: международная защита беженцев / Ю.Ф. Моргун // Беларус. журн. междунар. права и междунар. отношений. – 2000. – № 2. – С. 24–39.

297. Мунчаев, Ш.М. Эвакуация населения в годы Великой Отечественной войны / Ш.М. Мунчаев // История СССР. – 1975. – № 5. – С. 133–141.

298. Мухин, М.Ю. Эвакуация авиапромышленности в 1941 г. / М.Ю. Мухин // Вестн. Рос. ун-та дружбы народов. Серия «История России». – 2012. – № 3. – С. 86–98.

299. Набиев, Н. Всенародная забота об эвакуированных в глубокий тыл из прифронтовой полосы в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) / Н. Набиев // Ученые записки Худжанд. гос. ун-та им. акад. Б. Гафурова. Гуманитар. науки. – 2011. – Вып. 1. – С. 156–167.

300. Надсадный, Д.В. Помощь беженцам в Петрограде во время Первой мировой войны: деятельность городского самоуправления и Всероссийского союза городов помощи больным и раненым воинам (1914–1917 гг.) / Д.В. Надсадный // Изв. Рос. гос. пед. ун-та им. А.И. Герцена. – 2013. – № 162. – С. 30–38.

301. Нам, И.В. Численность и национальный состав беженцев в Сибири в годы Первой мировой войны / И.В. Нам // Исторический опыт хозяйственного и культурного освоения Западной Сибири : Четвертые науч. чтения памяти проф. А.П. Бородавкина. – Барнаул, 2003. – С. 276–278.

302. Нарастание революционного кризиса в России в годы первой мировой войны (1914 – февраль 1917 гг.) : межвуз. сб. науч. тр. / Ленингр. гос. пед. ин-т им. А.И. Герцена. – Л. : ЛГПИ, 1987. – 152 с.

303. Наставление для разработки плана вывоза [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/research/melia_aa/pril1.html. – Дата доступа: 10.05.2020.

304. Нацыянальныя архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), г. Мінск. – Ф. 4п. Воп. 33а. Спр. 5. ЦК КП(б)Б. Асобы сектар. Дакладныя запіскі, інфармацыйныя лісты і тэлеграмы ЦК КП(б)Б і Саўнаркама БССР.

305. Нацыянальныя архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), г. Мінск. – Ф. 4п. Воп. 33а. Спр. 6. ЦК КП(б)Б. Асобы сектар. Дакладныя запіскі, інфармацыйныя лісты і тэлеграмы ЦК КП(б)Б і Саўнаркама БССР.

306. Нацыянальныя архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), г. Мінск. – Ф. 4п. Воп. 33а. Спр. 36. ЦК КП(б)Б. Асобы сектар. Дакладныя запіскі, інфармацыйныя лісты і тэлеграмы ЦК КП(б)Б і Саўнаркама БССР.

307. Нацыянальныя архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), г. Мінск. – Ф. 4п. Воп. 33а. Спр. 64. ЦК КП(б)Б. Асобы сектар. Дакладныя запіскі, інфармацыйныя лісты і тэлеграмы ЦК КП(б)Б і Саўнаркама БССР.

308. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), г. Мінск. – Ф. 4п. Воп. 33а. Спр. 150. ЦК КП(б)Б. Асобы сектар. Дакладныя і лісты работнікаў ЦК КП(б)Б, Саўнаркама і наркаматаў БССР аб эвакуацыі прадпрыемстваў і ўстаноў.

309. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), г. Мінск. – Ф. 4п. Воп. 33а. Спр. 218. ЦК КП(б)Б. ЦК КП(б)Б, Оргинструкторский отдел. Распоряжения и письма СНК СССР о назначении персональных пенсий семьям погибших.

310. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), г. Мінск. – Ф. 4п. Воп. 33а. Спр. 225. ЦК КП(б)Б. Асобы сектар. Матэрыялы па стварэнні беларускай арміі.

311. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), г. Мінск. – Ф. 4п. Воп. 33а. Спр. 302. ЦК КП(б)Б. Асобы сектар. Дакладныя запіскі, інфармацыйныя лісты і тэлеграмы ЦК КП(б)Б і Саўнаркама БССР.

312. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), г. Мінск. – Ф. 4п. Воп. 33а. Спр. 391. ЦК КП(б)Б. Асобы сектар. Дакладныя запіскі, інфармацыйныя лісты і тэлеграмы ЦК КП(б)Б і Саўнаркама БССР.

313. Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), г. Мінск. – Ф. 4п. Воп. 33а. Спр. 637. ЦК КП(б)Б. Асобы сектар. Дакладныя запіскі, інфармацыйныя лісты і тэлеграмы ЦК КП(б)Б і Саўнаркама БССР.

314. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 1. Воп. 1. Спр. 6423. Мінская гарадская ўправа. Перапіска аб бежанцах.

315. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 24. Воп. 1. Спр. 3639. Пастановы Мінскай гарадской думы.

316. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 8577. Канцылярыя мінскага губернатара. Загады, перапіска і звесткі пра бежанцаў.

317. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 8578. Канцылярыя мінскага губернатара. Загады, перапіска і звесткі пра бежанцаў.

318. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 8579. Канцылярыя мінскага губернатара. Загады, перапіска і звесткі пра бежанцаў.

319. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 8639. Канцылярыя мінскага губернатара. Загады, перапіска і звесткі пра бежанцаў.

320. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 8960. Канцылярыя мінскага губернатара. Загады, перапіска і звесткі пра бежанцаў.

321. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 8982. Канцылярыя мінскага губернатара. Загады, перапіска і звесткі пра бежанцаў.

322. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 8983. Канцылярыя мінскага губернатара. Загады, перапіска і звесткі пра бежанцаў.

323. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 8985. Канцылярыя мінскага губернатара. Загады, перапіска і звесткі пра бежанцаў.

324. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 8986. Канцылярыя мінскага губернатара. Загады, перапіска і звесткі пра бежанцаў.

325. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 8988. Канцылярыя мінскага губернатара. Загады, перапіска і звесткі пра бежанцаў.

326. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 8989. Канцылярыя мінскага губернатара. Загады, перапіска і звесткі пра бежанцаў.

327. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 9028. Канцылярыя мінскага губернатара. Загады, перапіска і звесткі пра бежанцаў.

328. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 9029. Канцылярыя мінскага губернатара. Загады, перапіска і звесткі пра бежанцаў.

329. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 9031. Канцылярыя мінскага губернатара. Загады, перапіска і звесткі пра бежанцаў.

330. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 9032. Канцылярыя мінскага губернатара. Загады, перапіска і звесткі пра бежанцаў.

331. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 9033. Канцылярыя мінскага губернатара. Загады, перапіска і звесткі пра бежанцаў.

332. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 9034. Канцылярыя мінскага губернатара. Загады, перапіска і звесткі пра бежанцаў.

333. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 9035. Канцылярыя мінскага губернатара. Загады, перапіска і звесткі пра бежанцаў.

334. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 9036. Канцылярыя мінскага губернатара. Загады, перапіска і звесткі пра бежанцаў.

335. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 9038. Канцылярыя мінскага губернатара. Загады, перапіска і звесткі пра бежанцаў.

336. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 295. Воп. 1. Спр. 9177. Канцылярыя мінскага губернатара. Загады, перапіска і звесткі пра бежанцаў.

337. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 300. Воп. 1. Спр. 67. Перапіска па пытаннях размяшчэння бежанцаў у Мінскай губерні.

338. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 300. Воп. 1. Спр. 96. Перапіска па пытаннях размяшчэння бежанцаў у Мінскай губерні.

339. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 511. Воп. 1. Спр. 1. Камітэт Яе Імператарскай Высокасці Вялікай Князёўны Таццяны Мікалаеўны. Перапіска мінскага гарадскога і павятовых аддзяленняў аб уладкаванні бежанцаў.

340. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 511. Воп. 1. Спр. 7. Камітэт Яе Імператарскай Высокасці Вялікай Князёўны Таццяны Мікалаеўны. Перапіска мінскага гарадскога і павятовых аддзяленняў аб уладкаванні бежанцаў.

341. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 511. Воп. 1. Спр. 9. Камітэт Яе Імператарскай Высокасці Вялікай Князёўны Таццяны Мікалаеўны. Перапіска мінскага гарадскога і павятовых аддзяленняў аб уладкаванні бежанцаў.

342. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 511. Воп. 1. Спр. 14. Камітэт Яе Імператарскай Высокасці Вялікай Князёўны Таццяны Мікалаеўны. Перапіска мінскага гарадскога і павятовых аддзяленняў аб уладкаванні бежанцаў.

343. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 700. Воп. 1. Спр. 25. Мінскі губернскі камітэт Усерасійскага земскага саюза. Бежанскі аддзел.

344. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 700. Воп. 1. Спр. 41. Мінскі губернскі камітэт Усерасійскага земскага саюза. Бежанскі аддзел.

345. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 700. Воп. 1. Спр. 42. Мінскі губернскі камітэт Усерасійскага земскага саюза. Бежанскі аддзел.

346. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 700. Воп. 1. Спр. 121. Мінскі губернскі камітэт Усерасійскага земскага саюза. Бежанскі аддзел.

347. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 700. Воп. 1. Спр. 226. Мінскі губернскі камітэт Усерасійскага земскага саюза. Бежанскі аддзел.

348. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 700. Воп. 1. Спр. 227. Мінскі губернскі камітэт Усерасійскага земскага саюза. Бежанскі аддзел.

349. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 700. Воп. 1. Спр. 228. Мінскі губернскі камітэт Усерасійскага земскага саюза. Бежанскі аддзел.

350. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 700. Воп. 1. Спр. 229. Мінскі губернскі камітэт Усерасійскага земскага саюза. Бежанскі аддзел.

351. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 700. Воп. 1. Спр. 235. Мінскі губернскі камітэт Усерасійскага земскага саюза. Бежанскі аддзел.

352. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 700. Воп. 1. Спр. 242. Мінскі губернскі камітэт Усерасійскага земскага саюза. Бежанскі аддзел.

353. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 700. Воп. 1. Спр. 248. Мінскі губернскі камітэт Усерасійскага земскага саюза. Бежанскі аддзел.

354. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 700. Воп. 1. Спр. 255. Мінскі губернскі камітэт Усерасійскага земскага саюза. Бежанскі аддзел.

355. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 700. Воп. 1. Спр. 260. Мінскі губернскі камітэт Усерасійскага земскага саюза. Бежанскі аддзел.

356. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 700. Воп. 4. Спр. 4. Мінскі губернскі камітэт Усерасійскага земскага саюза.

357. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 48720. Канцылярыя віцэбскага губернатара. Эвакуацыя ўрадавых устаноў.

358. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 1430. Воп. 1. Спр. 49128. Канцылярыя віцэбскага губернатара. Эвакуацыя ўрадавых устаноў.

359. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 2001. Воп. 1. Спр. 2111. Канцылярыя магілёўскага губернатара. Звесткі аб арганізацыях, якія дапамагаюць бежанцам.

360. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 2005. Воп. 1. Спр. 764. Горацкае павятовае паліцэйскае ўпраўленне. Цыркуляры МУС.

361. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 2084. Воп. 1. Спр. 71. Магілёўская губернская земская ўправа. Справа аб арганізацыі дапамогі бежанцам.

362. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 2289. Воп. 1. Спр. 6. Магілёўскае паўнамоцтва «Поўначдапамогі». Перапіска па ўладкаванні бежанцаў у Магілёўскай губерні.

363. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 2289. Воп. 1. Спр. 7. Магілёўскае паўнамоцтва «Поўначдапамогі». Перапіска па ўладкаванні бежанцаў у Магілёўскай губерні.

364. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 2289. Воп. 1. Спр. 29. Магілёўскае паўнамоцтва «Поўначдапамогі». Перапіска па ўладкаванні бежанцаў у Магілёўскай губерні.

365. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 2289. Воп. 1. Спр. 34. Магілёўскае паўнамоцтва «Поўначдапамогі». Перапіска па ўладкаванні бежанцаў у Магілёўскай губерні.

366. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 2592. Воп. 1. Спр. 307. Канцылярыя віцэбскага губернатара. Справа аб адкрыцці

Віцебскага цэнтральнага гарадскога бюро ўправы для ўладкавання бежанцаў на працу.

367. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 2708. Воп. 1. Спр. 27. Віцебскі губернскі аб'яднаны камітэт дапамогі бежанцам пры Усерасійскіх земскім і гарадскім саюзах.

368. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 2708. Воп. 1. Спр. 38. Віцебскі губернскі аб'яднаны камітэт дапамогі бежанцам пры Усерасійскіх земскім і гарадскім саюзах.

369. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ), Мінск. – Ф. 2708. Воп. 1. Спр. 65. Віцебскі губернскі аб'яднаны камітэт дапамогі бежанцам пры Усерасійскіх земскім і гарадскім саюзах.

370. Нелипович, С.Г. Генерал от инфanterии Н.Н. Янушкевич: «Немецкую пакость уволить, и без нежностей...». Депортации в России, 1914–1918 гг. / С.Г. Нелипович // Воен.-ист. журн. – 1997. – № 1. – С. 42–53.

371. Нелипович, С.Г. Население оккупированных территорий рассматривалось как резерв противника / С.Г. Нелипович // Воен.-ист. журн. – 2000. – № 2. – С. 60–69.

372. Нелипович, С.Г. Репрессии против подданных «центральных держав». Депортации в России 1914–1918 гг. / С.Г. Нелипович // Воен.-ист. журн. – 1996. – № 6. – С. 32–42.

373. Немова, В.В. Организация благотворительной помощи на Дону в годы первой мировой войны : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / В.В. Немова ; Юж. Федер. ун-т. – Ростов н/Д, 2009. – 30 с.

374. Николаус, П. Развитие определения беженца в Международном Праве Беженца [Электронный ресурс] / П. Николаус. – Режим доступа: <http://unhcr.org.ua/img/uploads/docs/gen-9.doc>. – Дата доступа: 10.05.2020.

375. Николенко, А.В. Деятельность государственных и партийных органов по жизнеобеспечению эвакуированного населения в годы Великой Отечественной войны (на материалах Архангельской и Вологодской областей) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / А.В. Николенко ; Чуваш. гос. ун-т им. И.Н. Ульянова. – СПб., 2017. – 22 с.

376. Николенко, А.В. Социальная защита эвакуированного населения. 1941–1945 гг. / А.В. Николенко // Воен.-ист. журн. – 2010. – № 7. – С. 35–36.

377. Николенко, А.В. Эвакуация производительных сил – необходимое условие победы в Великой Отечественной войне / А.В. Николенко // Вестн. Ленингр. гос. ун-та им. А.С. Пушкина. Серия «История». – 2010. – № 02. – С. 7–15.

378. Новиков, С.Е. Белоруссия в первые месяцы Великой Отечественной войны // С.Е. Новиков // Великая Отечественная война. 1941 год: Исследования, документы, комментарии / отв. ред. В.С. Христофоров. – М. : Изд-во Гл. архив. упр. г. Москвы, 2011. – С. 271–322.

379. Няфед, У. Тэатр у ваенныя гады: Беларускае сцэнічнае мастацтва ў час Вялікай Айчыннай вайны / У. Няфед. – Мінск : Выд-ва М-ва выш., сярэд. спец. і праф. адукацыі БССР, 1959. – 193 с.

380. Овсяйко, В.П. Благотворительная деятельность Русской Православной Церкви в Оренбургской епархии в годы Первой мировой войны / В.П. Овсяйко // Вестн. Оренбург. гос. ун-та. – 2012. – № 5 (141). – С. 101–107.

381. Олехнович, Г.И. От Припяти – за Волгу / Г.И. Олехнович // Эшелоны идут на Восток. Из истории перебазирования производительных сил СССР в 1941–1942 гг. : сб. ст. и воспоминаний. – М. : Наука, 1966. – С. 87–104.

382. Олехнович, Г.И. Трудовой подвиг трудящихся Белоруссии в советском тылу в годы Великой Отечественной войны (1941–1943 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Г.И. Олехнович ; АН БССР, Ин-т истории. – Минск, 1966. – 17 с.

383. Олехнович, Г.И. Трудящиеся Белоруссии – фронту / Г.И. Олехнович. – Минск : Изд-во БГУ, 1972. – 208 с.

384. Олехнович, Г.И. Экономика Белоруссии в условиях Великой Отечественной войны (1941–1945) / Г.И. Олехнович. – Минск : Изд-во БГУ, 1982. – 174 с.

385. Ольденбург, С.С. Царствование императора Николая II / С.С. Ольденбург. – Ростов н/Д : Феникс, 1998. – 576 с.

386. Оськин, М.В. Беженцы Первой мировой войны (1915 – февраль 1917 г.): гуманитарно-продовольственная проблема российской провинции / М.В. Оськин // Ежегод. богослов. конф. Православ. Свято-Тихонов. гуманитар. ун-та. – 2015. – № 25. – С. 199–203.

387. Очерк деятельности комитета Е. И. В. Великой княжны Татьяны Николаевны по оказанию временной помощи потерпевшим от военных действий со дня основания до 1 января 1916 г. – Пг., 1916. – 30 с.

388. Очерки истории милиции Белорусской ССР, 1917–1987 / В.Н. Савичев [и др.] ; под ред. В.А. Пискарева. – Минск : Беларусь, 1987. – 535 с.

389. Павлова, Л.В. Международно-правовой статус беженца : пособие для студентов вузов / Л.В. Павлова, А.В. Селиванов. – Минск : Тесей, 2006. – 192 с.

390. Павлова, О.С. Деятельность Уфимского отдела Всероссийского общества попечения о беженцах в 1915–1917 годах / О.С. Павлова // Науч. диалог. – 2017. – № 10. – С. 267–279.

391. Партизанская республика / лит. запись Н. Бакаева. – 3-е изд. – Минск : Беларусь, 1973. – 367 с.

392. Пашенко, М.Я. К освещению вопроса о времени создания Совета по эвакуации и его руководстве в научной и учебной литературе / М.Я. Пашенко // БЕРЕГИНЯ.777.СОВА. – 2012. – Вып. 3 (14). – С. 49–54.

393. Пейсахович, А.Я. Культурное строительство в Белорусской ССР в 1943–1945 гг. / А.Я. Пейсахович. – Минск : Изд-во БГУ, 1961. – 67 с.

394. Первая мировая война. – М. : РАН, ИНИОН, 1994. – 112 с.

395. Первая мировая война: дискуссии и проблемы истории / РАН, Ин-т всеобщ. истории ; отв. ред.: Ю.А. Писаренко, В.Л. Мальков. – М. : Наука, 1994. – 303 с.

396. Первая мировая война: история и психология : материалы рос. науч. конф., г. Санкт-Петербург, 29–30 нояб. 1999 ; под ред. В.И. Старцева [и др.]. – СПб. : Нестор, 1999. – 157 с.

397. Первая мировая война: пролог XX века [Сб. ст.] / Рос. акад. наук, Ин-т всеобщ. истории, Ассоц. историков первой мировой войны. – М. : Наука, 1999. – 696 с.

398. Первые дни войны: эвакуация (по материалам «особых папок» Политбюро ЦК ВКП(б)) / Отечествен. архивы. – 1995. – № 2. – С. 28–36.

399. Перепись беженцев в Петрограде / Особый отдел Комитета Ее Императорского Высочества Великой Княжны Татьяны Николаевны. – Петроград : Гос. тип., 1916. – 89 с.

400. Пешкин, И. На новых местах / И. Пешкин. – М. : Профиздат, 1942. – 62 с.

401. Платонова, А.А. Организация помощи беженцам в период Первой мировой войны (по документам Государственного исторического архива Чувашской Республики) / А.А. Платонова // XX век и Россия: общество, реформы, революции [Электронный ресурс] : электрон. сб. Вып. 5. – Электрон. дан. – Самара, 2017. – Режим доступа: <http://sbornik.libsmr.ru>. – Дата доступа: 10.05.2020.

402. Покотилова, Т.Е. Российская филантропия и Первая мировая война (на материалах Терской области) / Т.Е. Покотилова // Гуманитар. и юрид. исслед. – 2018. – № 4. – С. 86–92.

403. Положение о вывозе из угрожаемых неприятелем районов ценного имущества, учреждений, предприятий и людских контингентов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/research/melia_aa/06.html. – Дата доступа: 10.05.2020.

404. Полуаршинов, А.В. Помощь общественных организаций и населения Западной Сибири фронту и пострадавшим от войны : Июль 1914 – февраль 1917 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / А.В. Полуаршинов ; Ом. гос. пед. ун-т. – Омск, 2005. – 27 с.

405. Полян, П.М. Не по своей воле. История и география принудительных миграций в СССР / П.М. Полян // Послесловие А. Вишневского. – М. : ОГИ-Мемориал, 2001. – 326 с.

406. Попинова, М.В. Беженцы первой мировой войны / М.В. Попинова // Ярослав. пед. вестн. – 2000. – № 1 (23). – С. 38–41.

407. Попинова, М.В. Организация помощи беженцам первой мировой войны (на примере деятельности Ярославского Городского комитета помощи беженцам) / М.В. Попинова // Народ, политика, власть в истории России. – Ярославль, 2000. – С. 91–97.

408. Потемкина, М.Н. «Выковыренные»: личностное восприятие эвакуации в годы Великой Отечественной войны : монография / М.Н. Потемкина. – Магнитогорск : ИЦ МГТУ, 2016. – 151 с.

409. Потемкина, М.Н. Историческое пространство эвакуации / М.Н. Потемкина // Проблемы истории, филологии и культуры. – Магнитогорск : МГТУ, 2012. – № 3. – С. 124–131.

410. Потемкина, М.Н. Конфликтные зоны эвакуации в СССР и способы их преодоления (1941–1945 гг.) / М.Н. Потемкина // Проблемы истории, филологии и культуры. – Магнитогорск : МГТУ, 2016. – № 3. – С. 219–225.

411. Потемкина, М.Н. Психологический аспект эвакуации в годы Великой Отечественной войны / М.Н. Потемкина // Вестн. Челяб. гос. ун-та. – 2012. – № 16 (270). – История. – Вып. 51. – С. 58–61.

412. Потемкина, М.Н. Эваконаселение в уральском тылу: опыт выживания / М.Н. Потемкина // Рос. ист. – 2005. – № 2. – С. 86–98.

413. Потемкина, М.Н. Эвакуационно-реэвакуационные процессы и эваконаселение на Урале в 1941–1948 гг. : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / М.Н. Потемкина ; Ин-т истории и археологии УрО РАН. – Екатеринбург, 2004. – 32 с.

414. Потемкина, М.Н. Эвакуация и национальные отношения в советском тылу в годы Великой Отечественной войны / М.Н. Потемкина // Рос. история. – 2002. – № 3. – С. 148–156.

415. Потемкина, М.Н. Эвакуация населения СССР в начальный период Великой Отечественной войны: дискуссионные аспекты проблемы / М.Н. Потемкина // Романовские чтения – 12 : сб. ст. Междунар. науч. конф., Могилев, 23–24 нояб. 2016 г. / под общ. ред. А.С. Мельниковой. – Могилев : МГУ имени А.А. Кулешова, 2017. – С. 47–48.

416. Правительственный вестник. – 1914. – № 195. – 28 авг. – С.1.

417. Правительственный вестник. – 1915. – № 15. – 20 янв. – С. 1.

418. Практическая демография : учеб. пособие для вузов, коллектив. монография / под ред. Л.Л. Рыбаковского. – М. : ЦСП, 2005. – 280 с.

419. Приказано приступить: эвакуация заключенных из Беларуси в 1941 году : сб. док. / Нац. архив Респ. Беларусь, Гос. архив Рос. Федерации. – Минск : НАРБ, 2005. – 71 с.

420. Прохоров, А.П. Эвакуация промышленности на Восток (из опыта советской модели управления) / А.П. Прохоров // Россия и соврем. мир. – 2002. – № 4. – С. 115–121.

421. Проць, Н.В. Деятельность дворянских гласных Харьковского земства в начале Первой мировой войны / Н.В. Проць // European Science. – 2015. – № 5 (6). – С. 8–15.

422. Прудников, А.С. Дополнительные формы защиты лиц, не признанных беженцами, в государствах – участниках Содружества Независимых Государств (административно-правовой аспект) / А.С. Прудников, К.Д. Сазон // Вестн. Моск. ун-та МВД России. – 2014. – № 12. – С. 186–189.

423. Прудникова, Е.А. Ленин – Сталин. Технология невозможного / Е.А. Прудникова. – М., 2009. – 640 с.

424. Психология беженцев и вынужденных переселенцев: опыт исследований и практической работы / под ред. Г.У. Солдатовой. – М. : Смысл, 2001. – 279 с.

425. Рабочий класс России: 1907 – февраль 1917. – М. : Наука, 1982. – 464 с.

426. Радецкая, В.Ф. О некоторых проблемах беженства в Беларуси в годы Первой мировой войны / В.Ф. Радецкая // Первая мировая война: история, геополитика, уроки истории и современность (к 90-летию окончания Первой мировой войны и началу формирования Версальско-Вашингтонской системы международных отношений) : материалы Междунар. науч. конф., Витебск, 11–12 нояб. 2008 г. / [редкол.: В.А. Космач (гл. ред.) и др.]. – Витебск : ВГУ, 2008. – С. 199–200.

427. Расійські Дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў (РДВГА), Масква. – Ф. 1932. Воп. 12. Спр. 60. Штаб Дзвінскай ваеннай акругі. Ададзяленне цывільных спраў. Перапіска з губернатарамі аб уладкаванні бежанцаў.

439. Расийскі Дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў (РДВГА), Масква. – Ф. 2049. Воп. 1. Спр. 436. Канцылярыя галоўнага начальніка забеспячэння армій Заходняга фронту. АДДЗел цывільных спраў. Загады, матэрыялы і звесткі пра бежанцаў.

450. Російські Дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў (РДВГА), Масква. – Ф. 13273. Воп. 1. Спр. 99. Ададзел па ўладкаванні бежанцаў Усерасійскіх зямскага і гарадскога саюзаў. Перапіска аб дзейнасці арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам.

451. Расійскі Дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў (РДВГА), Масква. – Ф. 13273. Воп. 1. Спр. 112. Addзел па ўладкаванні бежанцаў Усерасійскіх земскага і гарадскога саюзаў. Перапіска аб дзейнасці арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам.

452. Расійскі Дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў (РДВГА), Масква. – Ф. 13273. Воп. 1. Спр. 113. Addзел па ўладкаванні бежанцаў Усерасійскіх земскага і гарадскога саюзаў. Перапіска аб дзейнасці арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам.

453. Расійскі Дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў (РДВГА), Масква. – Ф. 13273. Воп. 1. Спр. 114. Addзел па ўладкаванні бежанцаў Усерасійскіх земскага і гарадскога саюзаў. Перапіска аб дзейнасці арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам.

454. Расійскі Дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў (РДВГА), Масква. – Ф. 13273. Воп. 1. Спр. 185. Addзел па ўладкаванні бежанцаў Усерасійскіх земскага і гарадскога саюзаў. Перапіска аб дзейнасці арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам.

455. Расійскі Дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў (РДВГА), Масква. – Ф. 13273. Воп. 1. Спр. 189. Addзел па ўладкаванні бежанцаў Усерасійскіх земскага і гарадскога саюзаў. Перапіска аб дзейнасці арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам.

456. Расійскі Дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў (РДВГА), Масква. – Ф. 13273. Воп. 1. Спр. 418. Addзел па ўладкаванні бежанцаў Усерасійскіх земскага і гарадскога саюзаў. Перапіска аб дзейнасці арганізацый па аказанні дапамогі бежанцам.

457. Расійскі Дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА), СПб. – Ф. 1322. Воп. 1. Спр. 1. Часопісы пасяджэнняў Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў і крэдытнай камісіі. Цыркуляры МУС. Даведкі да пытання аб бежанцах.

458. Расійскі Дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА), СПб. – Ф. 1322. Воп. 1. Спр. 3. Часопісы пасяджэнняў Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў і крэдытнай камісіі. Цыркуляры МУС. Даведкі да пытання аб бежанцах.

459. Расійскі Дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА), СПб. – Ф. 1322. Воп. 1. Спр. 4. Часопісы пасяджэнняў Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў і крэдытнай камісіі. Цыркуляры МУС. Даведкі да пытання аб бежанцах.

460. Расійскі Дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА), СПб. – Ф. 1322. Воп. 1. Спр. 10. Часопісы пасяджэнняў Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў і крэдытнай камісіі. Цыркуляры МУС. Даведкі да пытання аб бежанцах.

461. Расійскі Дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА), СПб. – Ф. 1322. Воп. 1. Спр. 11. Часопісы пасяджэнняў Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў і крэдытнай камісіі. Цыркуляры МУС. Даведкі да пытання аб бежанцах.

462. Расійскі Дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА), СПб. – Ф. 1322. Воп. 1. Спр. 13. Часопісы пасяджэнняў Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў і крэдытнай камісіі. Цыркуляры МУС. Даведкі да пытання аб бежанцах.

463. Расійскі Дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА), СПб. – Ф. 1322. Воп. 1. Спр. 23. Часопісы пасяджэнняў Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў і крэдытнай камісіі. Цыркуляры МУС. Даведкі да пытання аб бежанцах.

464. Расійскі Дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА), СПб. – Ф. 1322. Воп. 1. Спр. 24. Часопісы пасяджэнняў Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў і крэдытнай камісіі. Цыркуляры МУС. Даведкі да пытання аб бежанцах.

465. Расійскі Дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА), СПб. – Ф. 1322. Воп. 1. Спр. 30. Часопісы пасяджэнняў Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў і крэдытнай камісіі. Цыркуляры МУС. Даведкі да пытання аб бежанцах.

466. Расійскі Дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА), СПб. – Ф. 1322. Воп. 1. Спр. 31. Часопісы пасяджэнняў Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў і крэдытнай камісіі. Цыркуляры МУС. Даведкі да пытання аб бежанцах.

467. Расійскі Дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА), СПб. – Ф. 1322. Воп. 1. Спр. 33. Часопісы пасяджэнняў Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў і крэдытнай камісіі. Цыркуляры МУС. Даведкі да пытання аб бежанцах.

468. Расійскі Дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА), СПб. – Ф. 1322. Воп. 1. Спр. 34. Часопісы пасяджэнняў Асобай нарады па ўладкаванні бежанцаў і крэдытнай камісіі. Цыркуляры МУС. Даведкі да пытання аб бежанцах.

469. Реент, О.П. Перша светова вайна: історико-теоретичні аспекти вивчення проблеми / О.П. Реент // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2002. – Вип. 6. – С. 5–11.

470. Родзянко, М.В. Крушение империи (Воспоминания) / М.В. Родзянко // вступ. ст. В. Ганичева, С. Пионтковского. – М. : Скифы, 1992. – 283 с.

471. Романовский, Д. Чашники. Очерк о массовых расстрелах евреев в Белоруссии (1942 г.) / Д. Романовский // Вестн. евр. ун-та в Москве. – 1992. – № 1. – С. 157–199.

472. Россия в годы Первой мировой войны, 1914–1918 // материалы Междунар. науч. конф. (30 сент. – 3 окт. 2014 г., Москва, Рос. ист. о-во, Ин-т рос. истории РАН, Гос. ист. музей, Федер. архив. агентство). – М. : ИРИ РАН, 2014. – 712 с.

473. Ростов, Н.Д. Прием беженцев в г. Иркутске и Иркутской губернии в годы Первой мировой войны / Н.Д. Ростов, Ю.П. Горелов // Изв. лаб. древ. технологий. – 2015. – № 4. – С. 86–89.

474. Ростунов, И.И. Русский фронт первой мировой войны / И.И. Ростунов. – М. : Наука, 1976. – 388 с.

475. Рудовіч, С. Бежанства 1915 года : рэц. / С. Рудовіч // Беларус. гіст. агляд. – Мінск, 2000. – Т. 7. – С. 590–593.

476. Рудович, С. Беларусь на сквозняхках российской геополитики / С. Рудович // Нёман. – 1997. – № 11. – С. 222–239.

477. Рудович, С.С. К вопросу о половозрастном и этносоциальном составе беженцев Первой мировой войны в Беларуси / С.С. Рудович // Женщина. Общество. Образование : материалы 12-й Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 18–19 дек. 2009 г. / Жен. ин-т «Энвила». – Минск, 2010. – С. 636–641.

478. Рыбаковский, Л.Л. Великая Отечественная: людские потери России / Л.Л. Рыбаковский // Социс. – 2001. – № 6. – С. 85–95.

479. Сабенникова, И.В. Формирование принципов международно-правового регулирования положения беженцев в Европе, 1926–1951 гг. //

И.В. Сабенникова // История российского зарубежья: Эмиграция из СССР – России 1941–2001 гг. : сб. ст. – М. : ИРИ РАН, 2007. – С. 5–13.

480. Савин, А. Перебазирование промышленности в восточные районы страны / А. Савин // Спутник агитатора. – 1942. – № 21–22. – С. 12–15.

481. Савицкий, Э.М. Революционное движение в Белоруссии (август 1914 – февраль 1917 гг.) / Э.М. Савицкий // науч. ред. К.И. Шабуня. – Минск : Наука и техника, 1981. – 182 с.

482. Саладков, И.И. Социально-экономическое положение Белоруссии до Великой Октябрьской социалистической революции (конец XIX – начало XX вв.) / И.И. Саладков. – Минск : Изд-во Белорус. ун-та, 1957. – 163 с.

483. Саматя, В. Проблемы беженцев в Беларуси в годы Первой мировой войны / В. Саматя // Белорус. журн. междунар. права и междунар. отношений. – 2003. – № 2. – С. 71–73.

484. Сарашевский, Ю.Л. Конвенция 1951 г. о статусе беженцев / Ю.Л. Сарашевский // Белорус. журн. междунар. права и междунар. отношений. – 2001. – № 2. – С. 12–18.

485. Сарашевский, Ю. Роль Лиги Наций в формировании права беженцев / Ю. Сарашевский // Белорус. журн. междунар. права и междунар. отношений. – 2000. – № 1. – С. 33–36.

486. Сафонова, Т.А. Прием и размещение эвакуированного населения в Западной Сибири в 1941–1942 гг. / Т.А. Сафонова // Вестн. Том. гос. пед. ун-та. Серия «Гуманитар. науки» (Спецвыпуск). – 2000. – Вып. 4 (20). – С. 122–125.

487. Сейко, Н.А. Фундація княжни Тетяни Миколаївни як доброчинна організація періоду I світової війни / Н.А. Сейко // Вісн. Житомир. пед. ун-ту. – Житомир, 2003. – С. 164–167.

488. Селіванаў, П. Першая сусветная вайна / П. Селіванаў // ЭГБ у 6 т. – Мінск : БелЭН, 1999. – Т. 5. – С. 472–476.

489. Семенова, Е.Ю. Взаимодействие горожан и беженцев на территории тылового города в годы Первой мировой войны (по материалам Поволжья) / Е.Ю. Семенова // Изв. Самар. науч. центра Рос. акад. наук. – 2014. – Т. 16. – № 3(2). – С. 436–443.

490. Сидоров, А.Л. Экономическое положение в России в годы первой мировой войны / А.Л. Сидоров. – М. : Наука, 1973. – 655 с.

491. Синюкова, Т.Н. Общественные организации СССР в 20–40-е годы: их историко-правовая роль / Т.Н. Синюкова // Изв. Рос. гос. пед. ун-та им. А.И. Герцена. – СПб., 2015. – № 174. – С. 95–100.

492. Скалабан, В.У. Бежанцы / В.У. Скалабан // ЭГБ у 6 т. – Мінск : БелЭН, 1993. – Т. 1. – С. 339–340.

493. Скалабан, В. Белорусские беженцы Первой мировой войны : перспективы изучения / В. Скалабан // Последняя война Российской империи. – М. : Наука, 2006. – С. 69–70.

494. Скалабан, В.В. Белорусские беженцы Первой мировой войны: перспективы изучения / В.В. Скалабан // Архіўныя чытанні I–III : матэрыялы навук. канф., Мінск, 2003–2005 гг. / уклад.: Г.В. Запартыка [і інш.] ; навук. рэд. А.В. Мальдзіс. – Мінск : РІВШ, 2006. – С. 142–146.

495. Скалабан, В. У. «...В это суровое и важное время» / В.У. Скалабан // Нёман. – 1981. – № 12. – С. 141–149.

496. Скир, А.Я. Еврейская духовная культура в Беларуси : ист.-лит. очерк / А.Я. Скир. – Минск : Маст. літ., 1995. – 144 с.

497. Скрыбина, Л.С. К проблеме эвакуации населения Беларуси в тыловые районы СССР / Л.С. Скрыбина // Беларусь 1941–1945. Подвиг. Трагедия. Память : в 2 кн. – Мінск : Беларус. навука, 2010. – Кн. 2 : Беларусь 1941–1945. Подвиг. Трагедия. Память. – Мінск : Беларус. навука, 2010. – С. 47–66.

498. Смиловицкий, Л. Эвакуация и уроки Холокоста: история и современность : сб. науч. работ / Л. Смиловицкий. – Минск, 2009–2010. – Вып. 3. – С. 81–82.

499. Смокарев, В.В. Эвакуация семей начальствующего состава Красной Армии в начале Великой Отечественной войны / В.В. Смокарев // Воен.-ист. журн. – 2011. – № 1. – С. 15–19.

500. Смольянинов, М.М. Беларусь в Первой мировой войне 1914–1918 гг. / М.М. Смольянинов. – М. : Фонд «Ист. память», 2017. – 415 с.

501. Смольянинов, М.М. Беларусь в Первой мировой войне 1914–1918 гг. / М.М. Смольянинов. – 2-е изд., доп. – Минск : Беларус. навука, 2018. – 493 с.

502. Смальянінаў, М. Трагедыя пачатку XX ст. / М. Смальянінаў // Беларус. гіст. часоп. – 1994. – № 3. – С. 53–60.

503. Смирнов, Н.Н. На переломе : российское учительство накануне и в дни революции 1917 г. / Н.Н. Смирнов // отв. ред. Т.М. Китанина ; РАН, Ин-т рос. истории, С.-Петерб. фил. – СПб. : Наука, 1994. – 410 с.

504. Снапкоўскі, У.Е. Савецкая дыпламатыя і рэпатрыянты (1946 – 1955 гг.) / У.Е. Снапкоўскі // Белорус. журн. междунар. права и междунар. отношений. – 2001. – № 3. – С. 65–71.

505. Снегирёва, Л.И. Состав населения, эвакуированного в Западно-Сибирский тыл в годы Великой Отечественной войны / Л.И. Снегирёва // Вестн. Том. гос. пед. ун-та. – 2015. – № 2 (155). – С. 38–43.

506. Снегирёва, Л.И. Трудоустройство эвакуированного населения в Западной Сибири в годы Великой Отечественной войны / Л.И. Снегирёва // Вестн. Новосиб. гос. ун-та. Серия «История, филология». – 2010. – № 1. – С. 201–210.

507. Снегирёва, Л.И. Эвакопункты Западной Сибири и их роль в эвакуации населения в регион (1941–1943 гг.) / Л.И. Снегирёва // Вестн. Том. гос. пед. ун-та. – 2014. – № 3. – С. 30–37.

508. Снегирёва, Л.И. Эвакуированное население и железнодорожный транспорт в годы Великой Отечественной войны (на материалах Западной Сибири) / Л.И. Снегирёва // Вестн. Том. гос. пед. ун-та. – 2015. – № 2. – С. 21–30.

509. Советская высшая школа в годы Великой Отечественной войны. – М. : Высш. шк., 1980. – 232 с.

510. Соглашение о выдаче удостоверений личности русским и армянским беженцам, о дополнении и внесении изменений в соглашения от 5 июля 1922 года и 31 мая 1924 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/asylum/Rlnations1.1.html>. – Дата доступа: 10.05.2020.

511. Соколов, А.В. Беженцы : крат. слов.-справ. / А.В. Соколов, В.М. Деев. – М. : Ин-т проблем гуманизма и милосердия, 1993. – 80 с.
512. Соколова, В.И. Размещение и трудоустройство эвакуированных и беженцев в Симбирской губернии в годы Первой мировой войны / В.И. Соколова, С.Б. Харитонов // Вестн. Чуваш. ун-та. – 2013. – № 2. – С. 53–61.
513. Солдатами были все [очерки] / Ин-т истории партии при ЦК КП Белоруссии, Могилев. обл. ком. КП Белоруссии, Полит. упр. Белорус. воен. округа. – Минск : Беларусь, 1972. – 557 с.
514. Соловьева, Е.А. Возмещение убытков беженцам в годы Первой мировой войны / Е.А. Соловьева, Т.А. Кобзева // Власть. – 2017. – Т. 25. – № 5. – С. 204–209.
515. Солодков, Т.Е. Борьба трудящихся Белоруссии против царизма (1907–1917 гг.) / Т.Е. Солодков. – Минск : Наука и техника, 1967. – 973 с.
516. Сперанский, А.В. Высшая школа СССР в 1941–1945 гг.: экзамен войны / А.В. Сперанский // Вестн. Южно-Урал. гос. ун-та. Серия «Соц.-гуманитар. науки». – 2015. – Т. 15. – № 3. – С. 33–38.
517. Станкевич, В.Б. Воспоминания, 1914–1919 / В.Б. Станкевич. – М. : Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1994. – 286 с.
518. Старовойтов, М.И. Миграционные процессы в белорусско-российско-украинском пограничье (конец XIX в. – 1917 г.) / М.И. Старовойтов // Журнал междунар. права и междунар. отношений. – 2008. – № 3. – С. 41–48.
519. Статут Беларускага Таварыства па аказанню помачы пацярпеўшым ад вайны. – Вильня : Друкарня М.М. Кухты, 1915. – 16 с.
520. Сташкевич, Н.С. Приговор революции. Крушение антисоветского движения в Белоруссии (1917–1925) / Н.С. Сташкевич. – Минск : Университетское, 1985. – 304 с.
521. Сугака, Л.А. Аб сацыяльным, нацыянальным і гендарным складзе эвакуіраванага насельніцтва Беларускай ССР / Л.А. Сугака // Романовские чтения – 9 : сб. ст. Междунар. науч. конф., Могилев, 29 нояб. 2012 г. / под общ. ред. Н.М. Пурышевой. – Могилев : МГУ им. А.А. Кулешова, 2013. – С. 187–188.
522. Сугако, Л.А. Документы по истории эвакуационного процесса 1941–1944 гг. в архивных учреждениях Беларуси / Л.А. Сугако // Романовские чтения – 13 : сб. ст. Междунар. науч. конф., посвящ. 105-летию Могилев. гос. ун-та им. А.А. Кулешова, Могилев, 25–26 окт. 2018 г. / под общ. ред. А.С. Мельниковой. – Могилев : МГУ им. А.А. Кулешова, 2019. – С. 74–75.
523. Сугако, Л.А. Население, материальные ресурсы и культурные ценности Белорусской ССР в эвакуационном процессе в годы Великой Отечественной войны: (1941–1944 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Л.А. Сугако ; Ин-т истории РАН. – Минск, 2015. – 24 с.
524. Сугако, Л.А. Об особенностях эвакуации в западных и центральных областях БССР в начале Великой Отечественной войны / Л.А. Сугако // Весн. Брэсц. ун-та : навук.-тэарэт. часоп. – 2008. – № 2. – С. 10–21.
525. Сугако, Л.А. Перебазирование промышленных предприятий БССР в июле – августе 1941 года: отраслевой и территориально-географический аспекты / Л.А. Сугако // Итоги научных исследований ученых МГУ им.

- А.А. Кулешова : сб. науч. ст. / под ред. А.В. Иванова, Е.К. Сычовой. – Могилев : МГУ им. А.А. Кулешова, 2012. – С. 194–201.
526. Сугако, Л.А. Уничтожение зерновых запасов и посевов сельскохозяйственных культур в БССР летом 1941 года / Л.А. Сугако // Государства Центральной и Восточной Европы в исторической перспективе : сб. науч. ст. по материалам II Междунар. науч. конф. «Социальные, политические и культурные процессы на территории Центральной и Восточной Европы в исторической перспективе», Пинск, 24–25 нояб. 2017 г. – Пинск, 2017. – Ч. 2. – С. 238–242.
527. Сугако, Л.А. Ход и итоги эвакуации населения БССР летом 1941 года: проблемные аспекты / Л.А. Сугако // Изв. Гомел. гос. ун-та им. Ф. Скорины : науч. и произв.-практ. журн. – 2011. – № 5. – С. 122–131.
528. Сугако, Л. Эвакопункты в процессе эвакуации населения БССР летом 1941 г. / Л. Сугако // Могилев. поиск. вестн. / Могилев. област. совет о-ва охраны памятников истории и культуры, Могилев. ист.-патриот. поиск. клуб «ВИККУ» при поддержке упр. идеол. работы Могилев. облисполкома и Могилев. центра туризма, краеведения и экскурсий ЦФВиС упр. образования облисполкома. – Могилев, 2001. – Вып. 8. – С. 93–98.
529. Сугако, Л.А. Эвакуация 1941 г. в Могилевской области: дискуссионные аспекты / Л.А. Сугако // Романовские чтения – 5 : сб. тр. Междунар. науч. конф., г. Могилев, 27–28 нояб. 2008 г. / [редкол.: Н.М. Пурышева (пред.) и др.]. – Могилев, 2009. – С. 187–188.
530. Сугака, Л.А. Эвакуацыя прамысловага патэнцыялу Магілёва летам 1941 года / Л.А. Сугака // Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць : зб. навук. прац VII Міжнар. навук. канф., Магілёў, 29–30 чэрв. 2011 г. / [уклад.: А.М. Баццюкоў, І.А. Пушкін]. – Магілёў, 2011. – С. 163–169.
531. Сугако, Л.А. Эвакуация промышленного потенциала БССР летом 1941 года / Л.А. Сугако // Весн. Магілёў. дзярж. ун-та імя А.А. Куляшова. Серыя А, Гуманітар. навукі (гісторыя, філасофія, філалогія). – 2012. – № 1(39). – С. 13–21.
532. Сугако, Л.А. Эвакуация промышленных предприятий Гомельской области летом 1941 года / Л.А. Сугако // Актуальные проблемы истории Великой Отечественной войны на территории современной Гомельской области : (к 75-летию начала Великой Отечественной войны) : материалы науч.-практ. конф., Гомель, 9 июня 2016 г. / [редкол.: Н.Н. Мезга и др.]. – Гомель, 2016. – С. 27–34.
533. Сугака, Л.А. Эвакуацыя ўстаноў адукацыі БССР летам 1941 г. / Л.А. Сугака // Романовские чтения – 12 : сб. ст. Междунар. науч. конф., Могилев, 23–24 нояб. 2016 г. / под общ. ред. А.С. Мельниковой. – Могилев : МГУ им. А.А. Кулешова, 2017. – С. 48–49.
534. Сулейменова, Г.Б. Западный Казахстан – главный тыл Сталинградского фронта / Г.Б. Сулейменова // Ист. науки. – 2009. – № 3. – С. 22–23.
535. Суржикова, Н.В. Проблема беженцев в конфликтах и компромиссах властей и общественности России в годы Первой мировой войны (по ма-

териалам периодической печати) / Н.В. Суржикова // Вестн. Перм. ун-та. – 2016. – Вып. 1 (32). – С. 122–133.

536. Суржикова, Н.В. Российское беженство 1914–1922 годов в контекстах новейшей отечественной и зарубежной историографии / Н.В. Суржикова, Н.А. Михалев, С.А. Пьянков // Вестн. Перм. ун-та. – История. – Пермь, 2012. – Вып. 3. – С. 140–152.

537. Суряев, В.Н. Великая война. Беларусь. Фронт: Северо-Западный край Российской империи в войне 1914–1918 гг. / В.Н. Суряев. – Saarbrücken [Саарбрюккен] : LAP LAMBERT Academic Publishing, cop., 2015. – 470 с.

538. Тарабрин, Е.Г. Рязанское земство и Первая мировая война / Е.Г. Тарабрин // Вестн. Рязан. гос. ун-та им. С.А. Есенина. – 2010. – № 26. – С. 47–53.

539. Тарасова, И.А. Деятельность Министерства внутренних дел Российской империи в сфере общественного призрения в XIX – начале XX века / И.А. Тарасова // Вестн. Моск. ун-та МВД России. – 2013. – № 9. – С. 16–21.

540. Татищев, А.А. Земли и люди. В гуще переселенческого движения (1906–1921) / А.А. Татищев. – М. : Рус. путь, 2001. – 370 с.

541. Терешина, Н.Н. Мордовский край в годы Первой мировой войны (по документам Центрального государственного архива Республики Мордовия) / Н.Н. Терешина // XX век и Россия: общество, реформы, революции [Электронный ресурс] : электрон. сб. Вып. 5. – Электрон. дан. – Самара, 2017. – Режим доступа: <http://sbornik.libsmr.ru>. – Дата доступа: 10.05.2020.

542. Токарев, Н.В. Академия наук Белорусской ССР: годы становления и испытаний (1929–1945) / Н.В. Токарев. – Минск : Наука и техника, 1988. – 181 с.

543. Туманова, А.С. Организационно-правовое обеспечение беженства в годы Первой мировой войны / А.С. Туманова // Вестн. Моск. гор. пед. ун-та. Серия «Юрид. науки». – 2013. – № 1. – С. 50–59.

544. Тумаш, М.Е. «...произвести немедленную эвакуацию детей и матерей...» / М. Тумаш, Н. Калесник // Архіви і справаводства : навук.-практ. ілюстровані часоп. / заснав. Департамент па архівах і справаводству М-ва юстыцыі Рэсп. Беларусь. – 2016. – № 4. – С. 105–111.

545. Туронак, Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй / Ю. Туронак. – Мінск : Беларусь, 1993. – 235 с.

546. Тычина, М. Народ и война: национальный характер как объект изображения / М. Тычина. – Минск : Навука і тэхніка, 1985. – 328 с.

547. Уваров, С.Н. Эвакуированное население в Удмуртской АССР в годы Великой Отечественной войны // С.Н. Уваров, Д.В. Репников // Вестн. Удмурт. ун-та. – 2016. – Т. 26, вып. 1. – С. 112–120.

548. Улашчык, М. Бежанства / М. Улашчык // Спадчына. – 2001. – № 3. – С. 211–218.

549. Ульянова, Г.Н. Благотворительность в Российской империи. Конец XVIII – начало XX века : автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 / Г.Н. Ульянова ; Рос. акад. наук, Ин-т рос. истории. – М., 2006. – 53 с.

550. Устав Международной Организации по Делам Беженцев (1946 год). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hrlibrary.umn.edu/russian/asylum/Run2.1.1.html>. – Дата доступа: 10.05.2020.

551. Устав Управления Верховного комиссара Организации Объединенных Наций по делам беженцев [Электронный ресурс] : принят резолюцией 428 (V) Генер. Ассамблеи, 14 дек. 1950 г. – Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/unhcr_statute.shtml. – Дата доступа: 10.05.2020.

552. Устинова, Ю.Н. Проблема трудоустройства беженцев на территории Минской и Могилевской губерний Минского военного округа в 1915–1916 годах / Ю.Н. Устинова, В.В. Василенко // Россия в эпоху политических и культурных трансформаций : сб. науч. ст. – Брянск. гос. ун-т. – Брянск, 2017. – С. 93–101.

553. Утгоф, В.С. Белорусские беженцы Первой мировой войны в 1914–1922 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / В.С. Утгоф ; С.-Петерб. ин-т истории РАН. – СПб., 2003. – 23 с.

554. Уткин, А.И. Забытая трагедия. Россия в первой мировой войне / А.И. Уткин. – Смоленск : Русич, 2000. – 640 с.

555. Учватов, П.С. Деятельность Совета Народных Комиссаров Мордовской АССР по приему и размещению эвакуированного населения в годы Великой Отечественной войны (1941–1945) / П.С. Учватов // Вестн. Чуваш. ун-та. – 2015. – № 2. – С. 124–130.

556. Факторович, А.А. Крах аграрной политики немецко-фашистских оккупантов в Белоруссии / А.А. Факторович. – Минск : Наука и техника, 1979. – 152 с.

557. Федеральный закон «О беженцах (в редакции Федерального закона от 28 июня 1997 года № 95-ФЗ)» (с изменениями на 26 июля 2019 года) // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://docs.cntd.ru/document/9004237>. – Дата доступа: 10.05.2020.

558. Федотов, В.В. Проблема взаимоотношений эвакуированного и местного населения в Среднем Поволжье в годы Великой Отечественной войны / В.В. Федотов // Изв. Самар. науч. центра Рос. акад. наук. – 2010. – Т. 12. – № 6. – С. 110–112.

559. Федотов, В.В. Эвакуированное население в Среднем Поволжье в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): проблемы размещения, социальной адаптации и трудовой деятельности : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / В.В. Федотов ; Самар. гос. пед. ун-т. – Самара, 2004. – 23 с.

560. Фролова, К.В. Беженцы Первой мировой войны в Самарской губернии (1914 – начало 1920-х гг.) / К.В. Фролова // XX век и Россия: общество, реформы, революции [Электронный ресурс] : электрон. сб. Вып. 5. – Электрон. дан. – Самара, 2017. – Режим доступа: <http://sbornik.libsmr.ru>. – Дата доступа: 10.05.2020.

561. Фролова, И.В. Оказание помощи беженцам в годы Первой мировой войны в рамках провинциального города: организационный аспект / И.В. Фролова // Изв. Волгоград. гос. пед. ун-та. – 2018. – № 10 (133). – С. 215–218.

562. Хавин, А.Ф. Великое перемещение индустрии (из истории перебазирования советской промышленности во время Великой Отечественной войны) / А.Ф. Хавин // Новый мир. – 1948. – № 6. – С. 252–281.

563. Хасин, В.В. Власть, общество, социальные институты в решении миграционных проблем в России в Первую мировую войну на общегосударственном уровне и в региональном преломлении / В.В. Хасин // История и историческая память : межвуз. сб. науч. тр. – Саратов; Ставрополь, 2015. – Вып. 10. – С. 61–76.

564. Хасин, В.В. Миграционные процессы в Российской империи в Первую мировую войну (по документам Нижнего Поволжья) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / В.В. Хасин ; Саратов. гос. ун-т. – Саратов, 1999. – 24 с.

565. Хохлов, Е.В. Военная экономика СССР накануне и в годы Второй мировой войны / Е.В. Хохлов. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. – 282 с.

566. Храмцов, Ф.М. Оборонная работа в детском доме / Ф.М. Храмцов. – М. : Наркомпрос РСФСР, 1942. – 48 с.

567. Хрулев, А. Становление стратегического тыла в Великой Отечественной войне / А. Хрулев // Воен.-ист. журн. – 1961. – № 6. – С. 62–74.

568. Цакунова, Т.П. Проблема беженцев в Беларуси в период Первой мировой войны / Т.П. Цакунова // Беларусь в современных геополитических условиях: политико-правовые и социально-экономические условия устойчивого развития : материалы межвуз. науч.-практ. конф., Минск, 30 марта 2007 г. : в 2 т. / Акад. МВД Респ. Беларусь. – Минск, 2007. – Т. 1. – С. 268–269.

569. Цовян, Д.Г. Деятельность государственных органов и общественных организаций по оказанию помощи беженцам в России в годы Первой мировой войны. 1914–1917 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Д.Г. Цовян ; Гос. ун-т упр. – М., 2005. – 27 с.

570. Цуба, М.В. Бежанскі рух у беларускіх губернях падчас Першай сусветнай вайны (1915–1916 гг.) / М.В. Цуба // Науч. тр. Респ. ин-та высш. шк. : сб. науч. ст. : в 2 ч. / под ред. В.Ф. Беркова. – Минск : РИВШ, 2011. – Вып. 11, ч. 1 : Исторические и психолого-педагогические науки. – С. 287–293.

571. Цуба, М.В. Грамадска-палітычнае жыццё на Беларусі з пачатку Першай сусветнай вайны да Лютаўскай рэвалюцыі (жнівень 1914 – люты 1917 гг.) / М.В. Цуба ; Палес. дзярж. ун-т. – Мінск : [б. в.], 2006. – 230 с.

572. Цуба, М.В. Дзейнасць беларускіх бежанскіх арганізацый на тэрыторыі Расіі падчас Першай сусветнай вайны (жнівень 1915 – люты 1917 гг.) / М.В. Цуба // Весн. Палес. дзярж. ун-та. Серыя грамад. і гуманітар. навук : навук.-практ. часоп. – 2009. – № 2. – С. 23–27.

573. Цуба, М.В. Першая сусветная вайна на Беларусі ў кантэксце сусветных ваенных падзей (грамадскі і ваенны бакі) 1914–1918 гг. / М.В. Цуба. – Пінск : ПалесДУ, 2010. – 303 с.

574. Чагин, Г.Н. Беженцы Первой мировой войны в Чердынском крае: история переселения, обустройство на новом месте, дальнейшие судьбы / Г.Н. Чагин // Вестн. Перм. ун-та. Серия «История». – 2010. – № 1. – С. 54–64.

575. Черепица, В.Н. Город-крепость Гродно в годы Первой мировой войны: мероприятия гражданских и военных властей по обеспечению обороноспособности и жизнедеятельности : монография / В.Н. Черепица. – Гродно : ГрГУ, 2006. – 535 с.

576. Чудаков, О.В. Помощь беженцам органами городского самоуправления в Томской губернии (1915 – февраль 1917 гг.) / О.В. Чудаков // Человек и война XX века: проблемы изучения и преподавания в курсах отечественной истории : материалы Всерос. науч.-практ. конф. Омск, 14–15 мая 2002 г. – Омск. – 2002. – С. 97–101.

577. Чуриков, А.В. Организационно-производственные и социальные проблемы эвакуации и резэвакуации тяжелой промышленности в Челябинской области (1941–1946 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / А.В. Чуриков ; Челяб. гос. ун-т. – Челябинск, 2011. – 25 с.

578. Чуриков, А.В. Трудовые отношения на эвакуированных предприятиях тяжелой промышленности в Челябинской области (1941–1946 гг.) / А.В. Чуриков // Вестн. Удмурт. ун-та. История и филология. – 2011. – Вып. 3. – С. 125–129.

579. Шаншарова, А.Р. Эвакуированные культурные центры в Казахстане в период Великой Отечественной войны / А.Р. Шаншарова // Великая Отечественная война в исторической судьбе белорусского народа : материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвящ. 65-летию Победы в Великой Отечеств. войне (Гродно, 4–5 мая 2010 г.) / [редкол.: А.А. Коваленя (пред.) и др.]. – Минск, 2012. – С. 287–290.

580. Шарков, А.В. НКВД Беларуси на защите отечества в годы суровых испытаний (1941–1945) / А.В. Шарков. – Минск : Тесей, 2012. – 257 с.

581. Шарков, А.В. Ссылка, высылка, депортация: принудительные миграции населения Белорусской ССР / А.В. Шарков. – Минск : Акад. МВД, 2014. – 194 с.

582. Шатъко, Е.Г. Судьбы колоколов Беларуси в годы первой мировой войны / Е.Г. Шатъко // X Міжнар. Кірыла-Мяфодзіеў. чытанні, прысвеч. Дням славян. пісьменства і культуры : матэрыялы чытанняў (Мінск, 24–26 мая 2004 г.). – Мінск : Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў, 2005. – С. 167–174.

583. Шафоростова, Я.А. Великая Отечественная война как противоборство экономических систем / Я.А. Шафоростова // Вклад белорусского народа в Великую Победу : материалы респ. науч.-практ. конф. (Минск, 27 нояб. 2009 г.) / [редкол.: Е.А. Гребень (отв. ред.) и др.]. – Минск, 2010. – С. 37–40.

584. Шацилло, К.Ф. Россия перед первой мировой войной (Вооруженные силы царизма в 1905–1914 гг.) / К.Ф. Шацилло. – М. : Наука, 1974. – 112 с.

585. Шикман, А.П. Деятели отечественной истории : биограф. справ. : в 2 кн. / А.П. Шикман. – Кн. 1. – М., 1997. – С. 337–340.

586. Шилова, Р.Р. Оказание помощи беженцам в Уфимской губернии в годы Первой мировой войны / Р.Р. Шилова // Вестн. Тамбов. ун-та. Серия «Гуманитар. науки». – 2017. – Т. 22. – Вып. 2 (166). – С. 106–111.

587. Шимукович, С.Ф. Белорусский национальный вопрос в начале Первой мировой войны / С.Ф. Шимукович // Первая мировая война и национальный вопрос : сб. ст. по материалам Междунар. науч. конф. (г. Пермь, 22–23 мая 2014 г.) / под общ. ред. Н.В. Подпрятава ; Перм. гос. нац. исслед. ун-т. – Пермь, 2014. – С. 70–77.

588. Шимукович, С.Ф. Первое легальное национальное белорусское общество – через благотворительность к возрождению нации (Деятельность Белорусского Общества помощи пострадавшим от войны, 1915–1916 гг.) / С.Ф. Шимукович // Беларуская дзяржаўнасць: вопыт XX стагоддзя: матэрыялы Міжнар. навук.-тэарэт. канф., Мінск, 18–19 крас. 2003 г. – Мінск : БДПУ, 2004. – С. 64–66.

589. Школярёнка, Е.А. Соотношение понятий «беженец» в российском и международном праве // Е.А. Школярёнка // Вестн. Кемеров. гос. ун-та. – 2010. – № 1. – С. 180–183.

590. Шчаўлінскі, М. Бежанцы і беларускі нацыянальны рух у гады першай сусветнай вайны / М. Шчаўлінскі // Беларус. гіст. часоп. – 1999. – № 3. – С. 24–28.

591. Щавлинский, Н.Б. Белорусское национальное движение в годы первой мировой войны (1914–1918 гг.) / Н.Б. Щавлинский. – Минск : Респ. ин-т высш. шк., 2001 – 136 с.

592. Щепкин, М.М. Беженцы и организация помощи им в связи с работами Особого Совещания: доклад Гл. ком. уполномоч., пред. отд. М.М. Щепкина / М.М. Щепкин. – М. : Гор. тип., 1916. – 100 с.

593. Щеров, И.П. Организация и деятельность коллегий по делам пленных и беженцев в Смоленском крае в 1914–1921 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / И.П. Щеров ; Моск. пед. гос. ун-т. – М., 1998. – 16 с.

594. Щетинина, А.С. Беженцы на юге Западной Сибири 1914–1923 гг.: источники и методы изучения : автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02 / А.С. Щетинина ; Алт. гос. ун-т. – Барнаул, 2007. – 24 с.

595. Щетинина, А.С. Беженцы и гражданские интернированные на юге Западной Сибири (1915–1920-е гг.) / А.С. Щетинина // Изв. Алт. гос. ун-та. – 2007. – № 4 (2). – С. 177–182.

596. Эвакуационная комиссия при Минском губернском объединенном земско-городском военно-промышленном комитете. – Минск : Типолитография Б.И. Соломонова, 1915. – 88 с.

597. Эвакуация 1941–42 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://bigenc.ru/text/4938801>. – Дата доступа: 10.05.2020.

598. Эшелоны идут на Восток: Из истории перебазирования производственных сил СССР в 1941–1942 гг. : сб. ст. и воспоминаний / редкол.: Ю.А. Поляков (отв. ред.) [и др.] ; АН СССР. Ин-т истории. – М. : Наука, 1966. – 263 с.

599. Юдин, С.О. Беженцы в Пензенской губернии в годы Первой мировой войны / С.О. Юдин // Изв. высш. учеб. заведений. Поволж. регион. Гуманитар. науки. – 2016. – № 3 (39). – С. 63–73.

600. Яковлев, Н.Н. 1 августа 1914 г. / Н.Н. Яковлев. – М. : Молодая гвардия, 1974. – 239 с.

Дадатак 1

БЕЖАНСТВА І ЭВАКУАЦЫЯ ПЕРЫЯДУ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ Ў ФОТАЗДЫМКАХ

Бежанцы, якія рухаюцца па шляху
ад г. Тамашова Люблінскай губерні на Усход. 1914 год.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў

Бежанцы, якія рухаюцца па шляху ад г. Тамашова Люблінскай губерні на Усход. Жнівень 1914 года.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў

Бежанцы, якія рухаюцца па шляху ад г. Тамашова Люблінскай губерні на Усход. Жнівень 1914 года.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў

Прыпынак бежанцаў у Галіцыі ў гады Першай сусветнай вайны. Жнівень 1914 года.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў

Знятыя з цэркваў званы на чыгуначнай станцыі ў гады Першай сусветнай вайны. 1915 год.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў

Бежанцы-яўрэі, якія накіроўваюцца на Усход. 1915 год.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў

Польскія бежанцы ў г. Влодавы ў гады Першай сусветнай вайны. Жнівень 1915 года.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафафонадакументаў

Бежанцы з заходніх губерняў Расійскай імперыі на шляху да г. Кобрына Гродзенскай губерні. 1915 год.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафафонадакументаў

Бежанцы з заходніх губерняў Расійскай імперыі каля г. Кобрына Гродзенскай губерні. 1915 год.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафаганадакументаў

Бежанцы з заходніх губерняў Расійскай імперыі,
якія рухаюцца на шляху ад г. Кобрына Гродзенскай губерні на Усход. 1915 год.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафаганадакументаў

Лагер бежанцаў каля г. Баранавічы. 1915 год.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў

Бежанцы ў раёне г. Слуцка. 1915 год.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў

Лагер бежанцаў ў раёне г. Слуцка. 1915 год.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў

Бежанцы ў раёне станцыі Барковічы. Першыя сусветнай вайны.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў

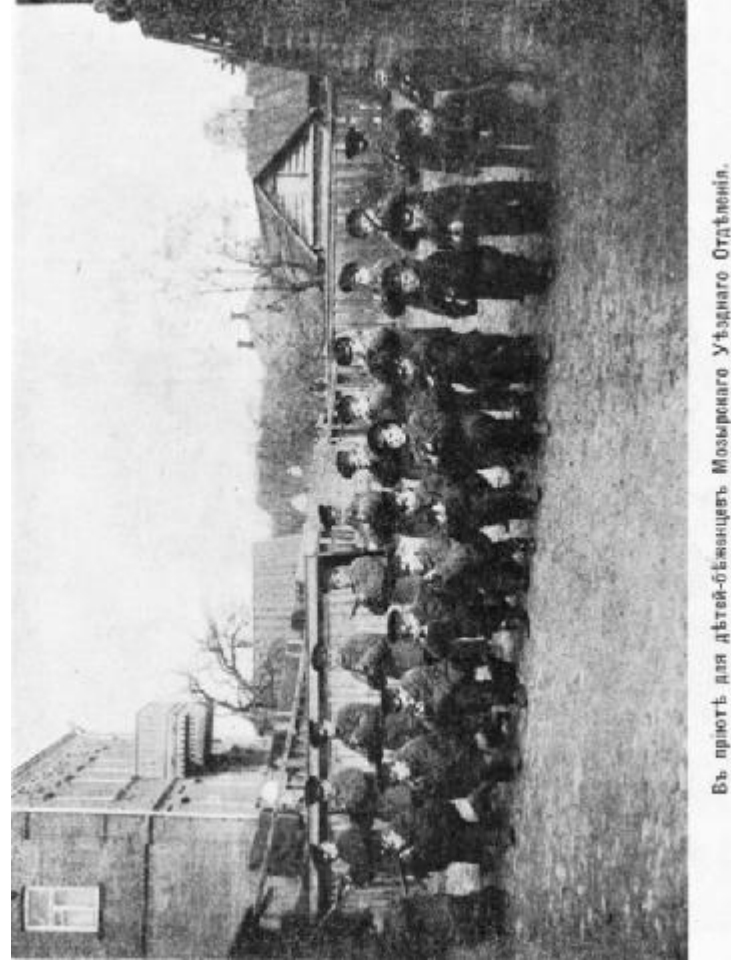
Прыпынак бежанцаў каля г. Бабруйска Мінскай губерні. 1916 год.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў

Бежанцы ў маёнтку Яхімоўшчына Вілейскага павета Віленскай губерні. 1916 год.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў

Бежанцы атрымліваюць харчаванне на пункце Чырвонага Крыжа на тэрыторыі Беларусі.
Перыяд Першай сусветнай вайны. З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотанадакументаў

Въ приютѣ для дѣтей-бѣлорусовъ Мозырскаго Уѣзднаго Отдѣленія.

Выхаванцы прытулку для дзяцей-бежанцаў Мазырскага павятовага аддзялення Таццянінскага камітэта.
Перыяд Першай сусветнай вайны. З фондаў Расійскага дзяржаўнага гістарычнага архіва ў Санкт-Пецярбургу

Спальня притулку для польських бежанців Петраградського товариства дапамогі бедным сем'ям палякаў, якія пацярпелі ад вайны. Перыяд Першай сусветнай вайны.

З фондаў Цэнтральнага дзяржаўнага архіва кінафотадонадакументаў Санкт-Пецярбурга

Абед у інтэрнаце для бежанцаў пры Рускім страхавым товаристве «Дапамога». Перыяд Першай сусветнай вайны.

З фондаў Цэнтральнага дзяржаўнага архіва кінафотадонадакументаў Санкт-Пецярбурга

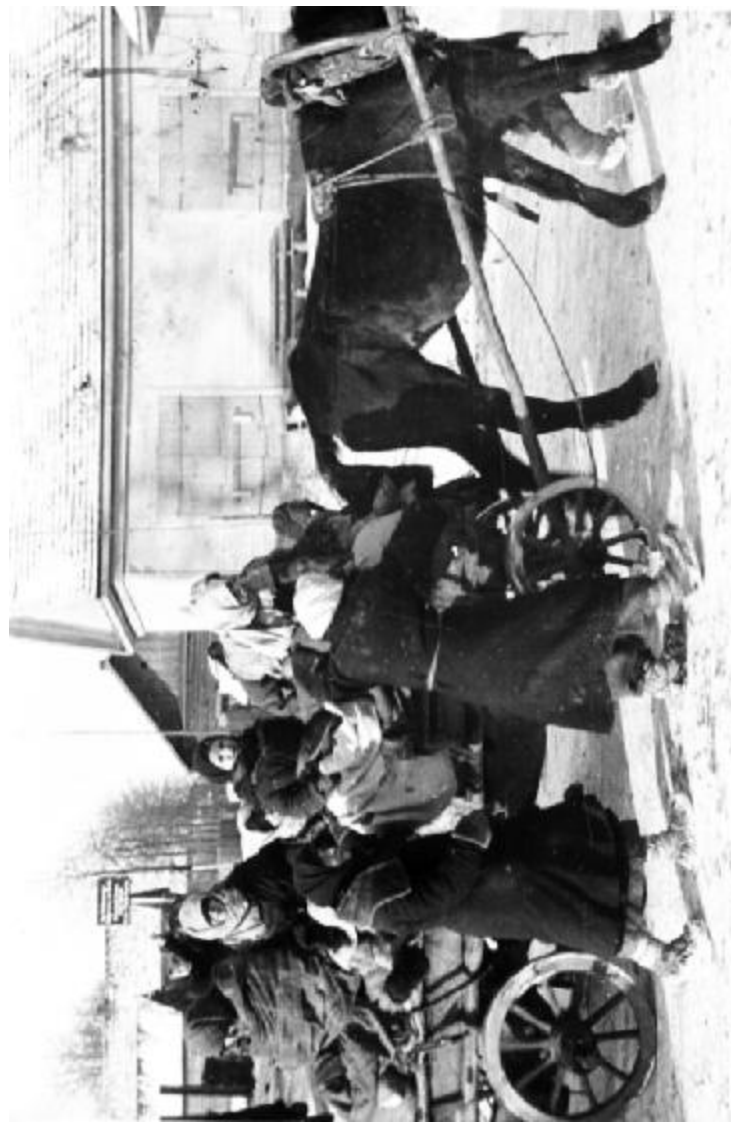
Бежанцы з Мінска ў перыяд Грамадзянскай і савецка-польскай войн, тэрыторыя Беларусі, 1920 год.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў

Дадатак 2

**БЕЖАНСТВА І ЭВАКУАЦЫЯ
ПЕРЫЯДУ ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВАЙНЫ
Ў ФОТАЗДЫМКАХ**

Бежанцы ў СССР, 1941 год.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў

Бежанцы ў г. Мінску, 1941 год.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў

Беларускія бежанцы, якія сям'ёй пакінулі свой родны дом, БССР, 1941 год.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотанадакументаў

Мірныя жыхары беларускіх населеных пунктаў вырастоўваюцца ад наступаючага ворага. 1941 год.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотанадакументаў

Мірныя жыхары беларускіх населеных пунктаў выратоўваюцца ад наступаючага ворага. 1941 год.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотанадакументаў

Эвакуацыя абсталявання Магілёўскага авіяцыйнага завода. 1941 год.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотанадакументаў

Скот уганяюць ад ворага на Усход, 1941 год.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў

Акадэмік Акадэміі навук СССР, Герой Савецкага Саюза О. Шмідт
сярод эвакуіраваных выхаванцаў дзіцячага сада № 6 г. Мінска, Казанская вобласць, 1941 год.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў

Беларускія бежанцы, якія выратоўваюцца ад фашысцкіх акупантаў, на прыпынку ў лесе. 1942 год.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў

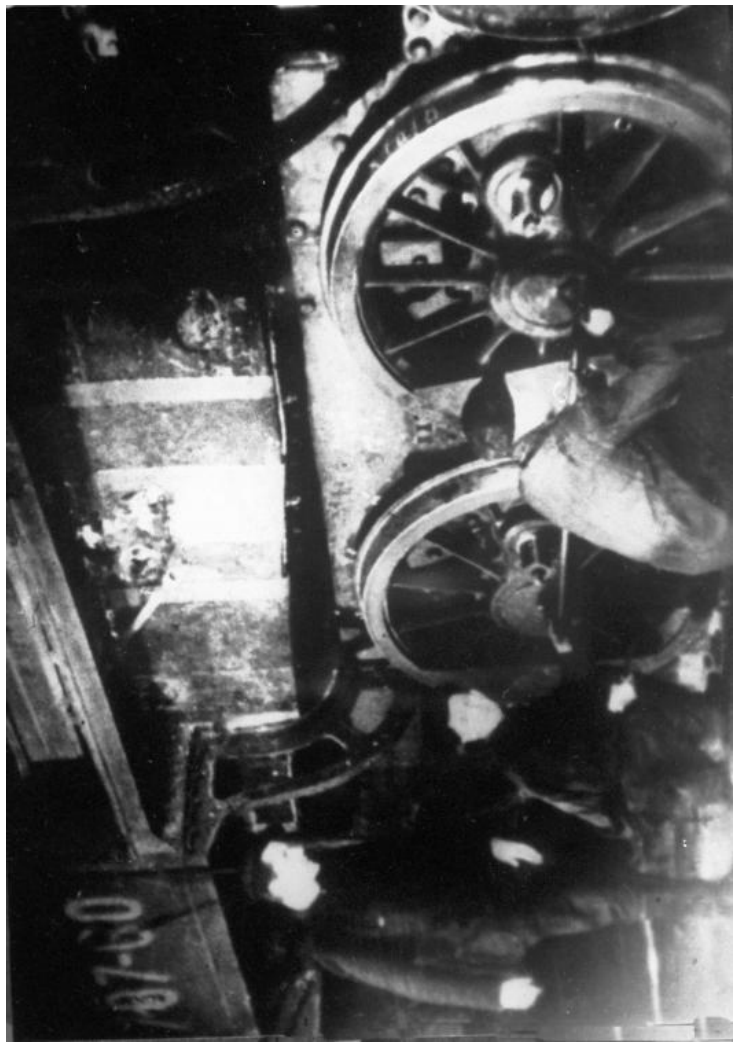
Байцы партызанскага атрада з дзецьмі жыхароў вёсак Ёльскага раёна на тэрыторыі лагера бежанцаў. 1943 год.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў

Бежанцы ў лесе на тэрыторыі партызанскага лагера, БССР.
Перыяд Вялікай Айчыннай вайны.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў

Група дзяцей з Полацкага дзіцячага дома, якія былі вывезены на «Вялікую зямлю», 1943 год.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў

Стаханавуцы Гомельскага паравозарамонтнага завода, якія былі эвакуіраваны на Урал, падчас рамонту паравоза.
1943 год. 3 фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотонадакументаў

У адным з цэхаў Віцебскай панчошна-трыкатажнай фабрыкі імя КІМ у г. Ульянаўску
(куды яна была эвакуіравана ў 1941 г.), 1943 год.
3 фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотонадакументаў

Қалона бежанцаў праходзіць праз населены пункт. Перыяд Вялікай Айчыннай вайны.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафафонадакументаў

Бежанцы падчас сьнеданьня ў г. Мазыры Палескай вобласці, БССР. Перыяд Вялікай Айчыннай вайны.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафафонадакументаў

Бежанцы ў г. Калінкавічы Палескай вобласці. 1944 год.
З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў

Бежанцы аднаго з раёнаў Беларусі, які быў вызвалены ў ходзе баявых дзеянняў войскамі Чырвонай Арміі.
1944 год. З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотафонадакументаў

Бежанцы на шляху дадому пасля вызвалення войскамі Чырвонай Арміі населеных пунктаў ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў. З фондаў Беларускага дзяржаўнага архіва кінафотадакументаў

ЗМЕСТ

УВОДЗІНЫ	3
Глава 1. ТЭАРЭТЫКА-ПАНЯЦІЙНЫЯ І ГІСТАРЫЯГРАФІЧНЫЯ АС- НОВЫ ДАСЛЕДАВАННЯ	10
§ 1. Гісторыка-прававыя аспекты фарміравання паняцця «бе- жанец» у кантэксце выбранага міжнароднага вопыту аказання дапамогі бежанцам	10
§ 2. Гістарыяграфічны і крыніцзнаўчы аналіз праблемы бежан- ства	29
Глава 2. ЭВАКУАЦЫЙНЫЯ МЕРАПРЫЕМСТВЫ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ Ў ГАДЫ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ І ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВОЙНАЎ	64
§ 1. Прычыны і абставіны ператварэння бежанства ў агульнадзяр- жаўную праблему ў гады Першай сусветнай вайны	64
§ 2. Эвакуацыйныя мерапрыемствы Савецкай дзяржавы ў пачат- ковы перыяд Вялікай Айчыннай вайны	121
Глава 3. АРГАНІЗАЦЫЙНА-ПРАВАВЫЯ АСНОВЫ АКАЗАННЯ ДАПА- МОГІ БЕЖАНЦАМ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ Ў ГАДЫ ПЕРШАЙ СУС- ВЕТНАЙ І ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВОЙНАЎ	174
§ 1. Дзейнасць дзяржаўных устаноў і грамадскіх арганізацый па забеспячэнні патрэб бежанцаў на тэрыторыі Беларусі ў гады Пер- шай сусветнай вайны	174
§ 2. Дзяржаўная палітыка партыйных і кіруючых органаў Савец- кага Саюза па аказанні дапамогі эвакуіраваным грамадзянам і бе- жанцам у гады Вялікай Айчыннай вайны	269
ЗАКЛЮЧЭННЕ	320
СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ І КРЫНІЦ	339
Дадатак 1. БЕЖАНСТВА І ЭВАКУАЦЫЯ ПЕРЫЯДУ ПЕРШАЙ СУСВЕТ- НАЙ ВАЙНЫ Ў ФОТАЗДЫМКАХ	383
Дадатак 2. БЕЖАНСТВА І ЭВАКУАЦЫЯ ПЕРЫЯДУ ВЯЛІКАЙ АЙ- ЧЫННАЙ ВАЙНЫ Ў ФОТАЗДЫМКАХ	405

ЛАПАНОВІЧ Сяргей Фёдаравіч

БЕЖАНСТВА І ЭВАКУАЦЫЯ НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ

Ў ГАДЫ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ
І ВЯЛІКАЙ АЙЧЫННАЙ ВОЙНАЎ

Тэхнічны рэдактар *Ю.С. Раманюк*
Карэктар *М.С. Прушак*

Падпісана да друку 31.12.2020. Фармат 60×84 ¹/₁₆.
Папера афсетная. Рызаграфія. Ум.-друк. арк. 24,88. Ул.-выд. арк. 24,98.
Тыраж 150 экз. Заказ 303.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:
установа адукацыі
«Акадэмія Міністэрства ўнутраных спраў Рэспублікі Беларусь».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/102 ад 02.12.2013.
Пр-т Машэрава, 6, 220005, Мінск.

Лапановіч, С.Ф.

Л24 Бежанства і эвакуацыя на тэрыторыі Беларусі ў гады Першай сусветнай і Вялікай Айчыннай войнаў / С.Ф. Лапановіч ; установа адукацыі «Акад. М-ва ўнутр. спраў Рэсп. Беларусь». – Мінск : Акадэмія МУС, 2020. – 425, [3] с.
ISBN 978-985-576-293-6.

У манаграфіі на падставе вывучэння шырокага кола архіўных матэрыялаў, манаграфічных даследаванняў і навуковых артыкулаў, дарэвалюцыйных і савецкіх перыядычных выданняў, мемуараў і ўспамінаў аналізуюцца ўмовы і абставіны ператварэння мірнага насельніцтва ў бежанцаў на тэрыторыі Беларусі, а таксама ажыццяўленне працэсу эвакуацыі ў гады Першай сусветнай і Вялікай Айчыннай войнаў, раскрываюцца – у перыяды іх дзеяння – асноўныя напрамкі дзяржаўнай палітыкі царскага, Часовага і савецкага ўрадаў па забеспячэнні патрэб бежанцаў, даследуецца роля Міністэрства ўнутраных спраў Расійскай імперыі і Народнага камісарыята ўнутраных спраў Савецкай дзяржавы ў вырашэнні праблемы бежанства, разглядаецца ўплыў бежанства і эвакуацыі на грамадскае развіццё Беларусі.

Адрасуецца ўсім, хто цікавіцца гісторыяй Беларусі XX стагоддзя.

Табл. 10. Схем 1. Іл. 40. Бібліягр.: 600 назв.

УДК 325.2(476)«1914/1945»
ББК 63.3(4Бел)524 + 63.3(4Бел)622

Для заўваг